

Kur'ân'da Ehl-i Kitap'la Diyalog

Dr. Ali CAN

Kur'ân'da
Ehl-i Kitap'la
Diyalog

Dr. Ali CAN

1977 yılında Almanya'da doğdu. Almanya'da başladığı İlk öğrenimini Kütahya-Simav'da tamamladı. 1988 yılında Kütahya'da hafızlığını ikmal etti. 1994 yılında Adana İmam-Hatip Lisesi'nden, 2000 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2003 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisansını 2010 yılında da Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde doktorasını bitirdi. Halen Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmeni olarak görev yapmaktadır. Evli ve bir çocuk babasıdır.

İTHAF

Dua ve desteklerini her zaman başucumda hissettiğim,
beni ve kardeşimi yetiştirmek için her türlü fedakarlığı gösteren
çok muhterem ebeveynim Hatice ve Hafiz Hüseyin CAN'a
en içten minnet ve şükran duygularımla...

Kur'ân'da Ehl-i Kitap'la Diyalog

Dr. Ali CAN

KUR'ÂN'DA EHL-İ KİTAP'LA DİYALOG

Editör
Ömer ÇETİNKAYA

Görsel Yönetmen
Engin ÇİFTÇİ

Kapak
İhsan DEMİRHAN

Sayfa Düzeni
Ahmet KAHRAMANOĞLU

ISBN
978-605-5557-29-4

Yayın Numarası
115

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan Matbaası
Sarnıç Yolu Üzeri No: 7 Gaziemir / İZMİR
Tel: (0232) 274 22 15
Nisan 2011

Genel Dağıtım
Gökkuşağı Pazarlama ve Dağıtım
Merkez Mah. Soğuksu Cad. No: 31 Tek-Er İş Merkezi
Mahmutbey/İSTANBUL
Tel: (0212) 410 50 60 Faks: (0212) 445 84 64

Işık Akademi Yayınları
Bulgurlu Mahallesi Bağcılar Caddesi No: 1
34696 Üsküdar/İSTANBUL
Tel: (0216) 522 11 44 Faks: (0216) 522 11 78
www.akademiyayinlari.com
facebook.com/kitapkaynagi

İÇİNDEKİLER

İkinci Bölüm
KUR'ÂN'DA DİYALOG

Üçüncü Bölüm
KUR'ÂN'A GÖRE EHL-İ KİTAP'LA DİYALOG

ÖNSÖZ

Bilişim ve iletişim alanında görülen baş döndürücü gelişmeler, yer küredeki yaklaşık yedi milyar insanı birbirine iyice yaklaştırmıştır. Özellikle anlık iletişim ve hızlı ulaşım imkânları birey, toplum ve milletleri bütün yönleriyle kuşatmış ve onları birbirleriyle yakından irtibatlı hale getirmiştir. Bu haliyle yaşadığımız dünya farklı din, dil, ırk, kültür ve medeniyete mensup insanların hemen her alanda yoğun ilişkiler kurdukları ve bir arada yaşamak zorunda oldukları bir dünyadır. Görünen o ki, bundan sonraki süreçte de insanlar, ötekiyle çok daha yakınlık içerisinde olacak ve birbirleriyle de diyalog kurmaya devam edeceklerdir. Bu çerçevede özellikle son dönemde, Müslümanların Ehl-i Kitap'la olan münasebetleri ve diyalogları tartışma konusu yapılmaktadır. Bu husustaki tartışmaların sonuçlandırılması için Kur'ân-ı Kerîm'in bu konuya bakışının ortaya konulması bir zorunluluk olarak kendisini göstermektedir.

İşte biz bu hususta çalışma yapmanın faydalı olacağına ve önemli bir boşluğu dolduracağına inanarak böyle bir konuyu inceledik.

"Kur'ân'da Ehl-i Kitap'la Diyalog" adını taşıyan bu çalışmamız, bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, önemi, amacı, metodu ve kaynakları üzerinde durulmuştur. Ayrıca diyaloğun en temel karakteristik özelliğini oluşturan "insan" unsuruna özellikle yer verilmiş ve temel kaynaklar çerçevesinde İslâm'ın genel insan tasavvuru ele alınmıştır.

Çalışmanın kavramsal zeminini oluşturan birinci bölümde "Diyalog" ve "Ehl-i Kitap" kavramlarının semantik açıdan tahlilleri yapılmış ve

diyaloğun mahiyetine, tarihsel arka planına ve usûlüne ilişkin genel bir çerçeve çizilmiştir. Bunun yanında diyaloğa yakın kavramlar olan hoşgörü, müsamaha ve tolerans terimleri üzerinde kısaca durulmuştur.

Genel anlamda Kur'ân'da diyaloğu teşvik eden hususların ele alındığı ikinci bölümde öncelikle ilahî rahmetin kuşatıcılığı, afv ve safh, barış ve beşerî ilişkilerin temel ilkeleri geniş bir şekilde tahlil edilmiştir. Yine bu bölümde diyalog konusu için son derece önemli olan farklı din ve kültürlerden insanları tanıma, öteki olarak adlandırılan kişilere saygı gösterme ve diğer din mensuplarıyla beraber yaşama hususları da ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Tezimizin üçüncü bölümü, iki kısımdan meydana gelmektedir. Birinci kısımda Kur'ân perspektifinden Ehl-i Kitap'la diyaloğa temel teşkil edecek yaklaşımlar incelenmiştir. Bu çerçevede Ehl-i Kitap'tan bahseden belli başlı ayetler, klasik ve çağdaş tefsirlerin yaklaşımlarıyla detaylı bir şekilde ele alınarak, söz konusu ayetler hakkında bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu bölümün ikinci kısmında ise diyalog konusu Kur'ân ve Hadis temelinde örneklendirilmiş ve ilk döneme ait dikkat çeken uygulamalar ortaya koyulmuştur. Böylece hayatın her alanında eşsiz bir kılavuz olma vasfını taşıyan Rasûlüllah (s.a.v.)'ın, başta Yahudi ve Hıristiyanlar olmak üzere diğer din mensuplarıyla münasebetleri esas alınarak, diyaloğa yaklaşımına dikkat çekilmiştir.

Diğer taraftan Kur'ân'da geçen bazı emirler, özelde Ehl-i Kitap'la genelde diğer din mensuplarıyla diyaloğa karşı olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Bu çerçevede tezimizin dördüncü bölümünde diyaloğa zıt görünen cihad, kıtal, fitne ve veli kavramlarını detaylı bir şekilde incelenmiştir. Böylece, Ehl-i Kitap'la diyalog konusu için daha objektif bir bakış açısı ortaya koymaya çalışılmıştır.

Tezimizin sonuç kısmında ise ulaşılan neticeler anahatlarıyla açıklanmıştır.

Ehl-i Kitap'la diyalog konusunu ele aldığımız bu çalışmada, Kur'ân'ın kitap ehline yaklaşımı üzerinde durulmuştur. Ancak bu çalışma her ne kadar Ehl-i Kitap'la sınırlandırılmış olsa da, diyalog konusunun geniş bir muhtevaya sahip olması ve söz konusu kavrama yönelik bir çerçeve

çizmede zorluğun bulunması, bu çalışmanın hacimli olmasını netice vermiştir. Doktora seviyesindeki bir çalışmada eksiklik olarak görülebilecek bu husus için zorunlu kaldığımızı itiraf etmemiz gerekecektir.

Hazırladığımız bu tezin kaos içerisinde bunalan insanlığı huzur ve barışa götürme yolunda küçük bir katkı telakki edilmesi, bizleri ziyadesiyle memnun edecektir. Zira bu çalışma, temelde Ehl-i Kitap'la diyalog konusunu ele almakla birlikte, diğer din mensuplarıyla barış içerisinde olmaya ve diyalog kurmaya da ışık tutacak önemli veriler içermektedir.

Son olarak konunun seçiminden tezin tamamlanmasına kadar sıkıntılı ama çok verimli geçtiğini düşündüğüm sürecin her aşamasında benden maddî ve manevî yardımlarını hiç esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. İdris Şengül'e en derin saygılarımı ve sonsuz şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim. Yine çalışmamı okuyarak teşvik edici ve ufuk açıcı yönlendirmelerde ve yapıcı eleştirilerde bulunan değerli hocalarım Prof. Dr. Muhammed Aydın'a, Prof. Dr. İbrahim Sarıçam'a ve Prof Dr. Mesut Okumuş'a da gönülden şükranlarımı sunarım. Kendilerini ders döneminde tanıma şerefini elde ettiğim ve pek çok konuda yararlandığım değerli ilim adamları Prof. Dr. Salih Akdemir ve Prof Dr. Mevlüt Güngör beyleri de burada anmadan geçemeyeceğim. Özellikle bu çalışmanın başından itibaren kıymetli vakitlerini ayırarak tecrübe ve birikimleriyle zengin bakış açıları sunan, her zaman kendisinden büyük şefkat ve yakınlık gördüğüm ve bugünlere gelmemde büyük emeği bulunan muhterem hocam Prof. Dr. Suat Yıldırım Beyefendi'yi daima minnetle ve şükranla yadedeceğim.

Yine bizleri bu sahada akademik çalışma yapmaya teşvik eden ve sürekli destekleyen kıymetli büyüklerim Dr. Ergün Çapan ve Mustafa Özcan beyfendilere de teşekkürlerimi sunmak, bir vefa borcunu ödemenin ötesinde benim için bir şeref olacaktır.

Ayrıca tezimizin büyük bir bölümünü okuma nezaketi göstererek bu çalışmanın olgunlaşmasına katkıda bulunan Dr. Faruk Vural, Enes Ergene ve Ecir İşiyok beyfendilere de gönülden teşekkürlerimi arz ederim.

Tezimizle ilgili yurt dışındaki bazı kaynaklara ulaşmamda katkısı bulunan kıymetli arkadaşlarım Osman Akça ve Osman Bodur'u, tezimin

tashihinde unutulmaz yardımları olan Bülent Kösemehmet ve Ömer Yeşil'i ve çalışmamın değişik aşamalarında desteklerini benden esirgemeyen diğer arkadaşlarımı da burada anarak bir nebze olsun şükran borcumu ifa etmek isterim.

Araştırmam sırasında bizlere huzurlu bir çalışma ortamı sağlayan İSAM Kütüphanesi personeline, değerli yöneticilerine ve bu çalışmayı kitap olarak basan Işık Akademi Yayınevine de teşekkür ederim.

Son olarak burada, çalışmam esnasında belki de haklarını haddinden fazla ihlal ettiğim ancak kendilerinden sürekli destek gördüğüm eşim Reyhane Hanım'a ve oğlum Hüseyin Bahadır'a da teşekkürlerimi sunmaktan onur duyarım.

Gayret bizden muvaffakiyet Allah'tandır.

Ali CAN
24.02.2011
Üsküdar / İSTANBUL

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.e.	: Aynı eser
a.m.	: Aynı makale
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi
A.Ü.İ.F.D	: Ankara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Dergisi
A.Ü.İ.F.Y.	: Ankara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Yayınları
A.Ü.İ.F.D.	: Atatürk Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Dergisi
b.	: bin, ibn
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
c.c.	: Celle celâluhû
Çev.	: Çeviri, Çevirmen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör
F.Ü.İ.F.D.	: Fırat Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti

İ.F.A.V.	: Marmara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Vakfı Yayınları
İ.Ü.İ.F.	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
K.İ.D.	: Konya İlâhiyât Derneği
M.Ü.İ.F.	: Marmara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi
m.	: milâdî
md.	: Maddesi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
S.Ü.S.B.E.	: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
şrh.	: Şerh, Şarih
tahk.	: tahkik eden
T.D.V.Y.	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
terc.	: tercüme eden, tercüme
tsz.	: tarihsiz, basım tarihi belirtilmemiş
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
v.	: vefat tarihi
vb.	: ve benzeri
Yay.	: Yayınları, yayınlayan
yy.	: Yayın yeri belli değil

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Modern çağda başlayan ve post modern dönemin en önemli kavramlarından biri haline gelen küreselleşme, tüm dünya insanlarını yan yana getirdiği gibi semavî kaynaklı din mensuplarını da birbirlerine daha çok yaklaştırmıştır. Artık dünya çoğrafyasının pek çok yerinde Müslümanlar kitap ehli insanlarla ve diğer din mensuplarıyla aynı ortamı paylaşmakta ve onlarla diyaloğa geçmektedirler.

Küreselleşme olgusuyla farklı din mensuplarının birbirleriyle münasebetleri ve diyalogları çok yönlü biçimde artmıştır. Bu çerçevede Müslümanların Ehl-i Kitap'la kurdukları diyalogları ve bu diyalogların mahiyetini belirlemek, ayrı bir öneme sahiptir. Zira küçülen bir dünyada Müslümanların her geçen gün diğer din mensuplarıyla yüz yüze gelmeleri ve beraberce yaşamaları, dolayısıyla onlarla diyalog kurup kuramayacaklarını ya da ne ölçüde bir yakınlaşma içerisinde olabileceklerini ortaya koymayı gerektirmektedir. Özellikle semavî din mensuplarının birbirleriyle münasebetlerini kapsamlı bir şekilde ele alıp değerlendirmek, günümüzde mevcut pek çok tartışmaya açıklık kazandıracaktır.

Diğer yandan şimdiye kadar yapılan çalışmaların pek çoğunda kitap ehli genellikle tek açıdan değerlendirilmiş ve birçok klasik kaynakta var olan Ehl-i Kitab'a karşı olumsuz yaklaşım, günümüze taşınmıştır. Bunun sonucunda Kur'ân'ın sarih naslarına uygun düşmeyen yorumlar ortaya

çıkmıştır. Bu nedenle söz konusu çalışmada Yahudi ve Hıristiyanların değişik açılardan ele alınıp değerlendirilmesi, ayrıca önem arz etmektedir.

İşte Ehl-i Kitap'la diyalog konusunun Kur'ân'daki yerini tespit etmek bizi böyle bir çalışmayı hazırlamaya sevk etmiştir. Ayrıca bu çalışmada son zamanların en güncel konuları arasında sayılan diğer din mensuplarıyla diyalog konusuna yer verilmesi ve bu konunun da akademik bir bakış açısıyla irdelenmesi, söz konusu çalışmayı önemli hale getirmektedir.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

Yaşadığımız yerküre, her geçen gün biraz daha etkisini gösteren küreselleşme olgusuyla büyük bir değişim sürecine girerek iyice küçülüp adeta büyük bir köye dönüşmüştür. Dünyanın global bir köy halini alması demek, farklı din ve kültürlere mensup insanların birbirleriyle yakın ilişkiler kurması anlamına gelmektedir. Bu büyük değişim, tüm insanların birbirleriyle irtibat kurmadan ve diyalog içerisinde olmadan rahat bir hayat sürmelerinin ve ortak bir yaşam alanı oluşturmalarının mümkün olmadığını göstermektedir. Bu yüzden herkesin birlikte yaşadığı bu global köyde, herhangi bir toplumun tek başına sağlıklı bir yapı oluşturması ve dış tesirlerden etkilenmeksizin varlığını sürdürmesi artık imkânsızdır. Zira küreselleşme sürecinden sonra dünyanın mevcut problemleri, bütün insanlığı etkisi altına almaktadır. Yakın zamanlarda yaşanan küresel boyuttaki ekonomik kriz, bunun en canlı örneğini oluşturmaktadır. Gerçekte küreselleşme bir yandan zenginliği, teknolojiyi, demokratik çoğulculuğu, üretim ve tüketimi yaygınlaştırırken diğer yandan yoksulluk, ekolojik kirlilik, kitle imha silahları, terör ve şiddet gibi bireysel ve toplumsal problemlerin de küresel boyut kazanmasına neden olmuştur. Şu haliyle bu sorunlar, küresel ölçekte tüm dünya insanlarını tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır.[1]

Bu nedenle içinden çıkılmaz bir hal alan bu sorunların üstesinden gelmek ve bunları kalıcı bir şekilde çözüme kavuşturmak, ancak diğer dinlere mensup insanlarla işbirliği yapmak ve onlarla dayanışma, yardımlaşma

---

[1] Mahmûd Hamdî Zakzûk, *el-İslâm ve Kadâya'l-Hıvâr, Mektebetu'ş-Şurûkı'd-Devliyye, Kâhire, 2004, s. 52-53.*

ve diyalog[2] halinde olmakla gerçekleşebilir. Bu noktada semavî kaynaklı dinlerde bulunan dinî ve ahlâkî normlar ve ortak değerler, insanlığın dûçâr olduğu mevcut problemleri çözüme kavuşturmada önemli bir rol oynamaktadır. İşte din mensupları arasında kurulacak işbirliğiyle ateizm, materyalizm, kutsala karşı başkaldırı, ailenin parçalanması ve aile yapısına yönelik saldırılar, ahlâkî çöküntü, cinsel sapkınlıklar, kürtaj, alkol ve uyuşturucu bağımlılığı, uyuşturucu ticareti, rüşvet, yolsuzluk, yoksulluk, açlık tehlikesi, işsizlik, ırkçılık, ayrımcılık, etnik çatışmalar, şiddet, terör, ötekine karşı düşmanlık; çevre kirliliği, zararlı atıklar, ekolojik dengenin bozulması ve küresel ısınma gibi tüm insanlığı etkisi altına alabilen problemlere karşı yol haritası ve çözüm yolları belirlenebilir. Zira bu ortak sorunlar, ancak ortak sorumluluk ve ortak akılla, işbirliği ve yardımlaşmayla çözüme kavuşabilir.[3] Bu yüzden Müslümanların kitap ehliyle birlikte söz konusu problemlere karşı "tek saf" ve "tek vücut" olmaları[4] ve küresel boyutta bir dayanışma ve yardımlaşma içerisinde bulunmaları gerekmektedir. Aksi takdirde tüm insanlarla birlikte yaşam sürdüğümüz şu dünyamız, her tarafını sarmış problemlerle başa çıkamayacaktır.

Gelinen noktada tüm insanlığın karşı karşıya olduğu temel problemlerin çözülmesinde, insanın yeryüzündeki varoluş amacının en kapsamlı bir şekilde cevaplandırılmasında ve topyekün insanlığın barış ve huzura ermesinde semavî kaynaklı dinlerin inkar edilemez bir yeri vardır. Zira, semavî dinler ortak bir gaye olarak, inananlarını günahtan, nefretten, öteki insanlara kötülükte bulunmaktan men etmekte ve insanlar arasında barışı, adaleti, eşitliği ve işbirliğini emretmektedir. Nitekim semavî dinlerin en temel hedeflerinden birisinin "barışı yaymak" olduğunu özellikle vurgulamak gerekir. Bu çerçevede dünyanın geleceğine ve insanların adalet, güven ve barış içerisinde yaşamasına yönelik diğer din mensuplarıyla işbirliği yapılması ve dayanışma içerisinde olunması gerekmektedir. Çünkü herke-

2 Zakzûk, a.g.e., *s. 124.*

3 'İzzu'd-Dîn İbrâhîm, *"Ba'de Erbeîne Seneten Mine'l-Hıvâri'l-İslâmî el-Mesîhî", el-Müslimu'l-Muâsır, Kuveyt, 2003, C. 27, S. 107, s. 49.*

4 Yûsuf Karadâvî, "*el-Hıvâru'l-İslâmî el-Mesîhî*", *el-Müslimu'l-Muâsır, Kuveyt, 1997-1998, C. 22, S. 86, s. 147-148.*

sin ortak görevi, yeryüzünde barışı tesis etmeye ve korumaya çalışmaktır.[5] Özellikle de Müslümana düşen görev, diğer din mensuplarıyla pek çok alanda işbirliğine giderek dünya barışına giden yolda önemli adımlar atmaktır. Çünkü Müslümanın intisap ettiği "İslâm, dünya kardeşliğidir, barış ve huzurdur." Bu noktada İslâm dini, insanlar arasında adaleti yerleştirme ve güveni sağlama yolunda her milletten insanla görüşmeye, onlarla işbirliği yapmaya ve yardımlaşmaya hazır bir dindir.[6]

Buna göre dünya nüfusunun neredeyse yarısını oluşturan Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin kendi aralarındaki diyalogları, dünyanın barış ve huzurunu da olumlu yönde artıracak potansiyele sahiptir. Hatta semavî din mensupları arasındaki diyalog, bir anlamda tüm dünya dinleri arasındaki ilişkilerin geleceğini de etkileyebilecek bir güce sahip olabilir.

Bizi böyle bir çalışmaya sevkeden amil, öncelikle düşündüğümüz anlamda bir eserin olmayışı yahut yapılanların çok dağınık olmasıdır. Böyle bir konuyu doktora tez çalışması olarak seçmemizin amacı ise, Kur'ân naslarının ışığı altında Müslümanların Yahudi ve Hristiyanlar'la nasıl bir diyalojik ilişki içerisinde olabileceklerini ve ne ölçüde münasebet kurabileceklerini ortaya koymaktır. Bu noktada Kur'ân'ın Ehl-i Kitab'a nasıl bir yaklaşım sergilediğini tam anlamıyla belirlemek gerekmektedir. Yine Kur'ân perspektifinden semavî din mensuplarıyla farklı konular etrafında, özellikle de tüm insanlığı ve onun geleceğini ilgilendiren dünyanın hali hazır problemlerinin çözümüne yönelik diyalog kurmanın yerini ve önemini belirlemek bu tezin amaçları arasında sayılabilir.

Bu çerçevede, sözkonusu çalışmamızın aşağıdaki şu sorulara cevap niteliği taşıdığı söylenebilir:

İslâm dini Müslümanların diğer mensuplarıyla bir arada yaşamasına yönelik nasıl bir yaklaşım sergilemektedir?

Kur'ân, Müslümanların genelde diğer din mensuplarıyla özelde kitap ehli insanlarla diyalog halinde olmalarına imkân tanımakta mıdır?

Özellikle pozitivist ve materyalist düşünce ekseninde dine ve dinî

---

5 Zakzûk, *el-İslâm ve Kadâya'l-Hıvâr, s. 49.*

6 Muhammed el-Gazzâlî, *et-Taassub ve't-Tesâmuh Beyne'l-Mesîhıyye ve'l-İslâm, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabiyye, Beyrut, ts., s. 82;* Karadâvî, "*el-Hıvâru'l-İslâmî el-Mesîhî*", *s. 155-156.*

değerlere başkaldıran inkarcı zihniyete karşı, Müslümanların Hıristiyan ve Yahudilerle ortak bir cephe oluşturup oluşturamayacaklarına yönelik Kur'ânî yaklaşım nasıldır?

Semavî kaynaklı din mensuplarının dünyanın hali hazırdaki birçok problemin çözümüne yönelik işbirliği yapmaları mümkün müdür? Yine tüm insanlığın yarınlarını tehdit eden konularda Müslümanlar, diğer din mensuplarıyla da işbirliğine gidebilirler mi?

Müslümanların semavî din mensuplarıyla birlikte insanlığa kazandırabilecekleri evrensel değerler var mıdır?

Kısaca ifade etmek gerekirse bu çalışma, Kur'ân'ın Ehl-i Kitap özelinde diğer din mensuplarıyla diyalog anlayışına nasıl yaklaştığını ortaya koyma amacı taşımaktadır. Bu yüzden söz konusu çalışmamız sadece kitap ehliyle değil aynı zamanda diğer din mensuplarıyla diyalog konusuna yönelik de önemli veriler içermektedir. Özelikle günümüzde Yahudi ve Hıristiyanlar hakkındaki tartışma konularının dikkat çekici boyutlara ulaşması ve Müslümanların kitap ehli insanlarla münasebetlerinde artışın meydana gelmesi, bu konuya eğilmemizde önemli bir etkendir.

Ayrıca literal anlamı barış ve esenlik demek olan İslâm, bazı hâkim güçler tarafından terörizmle eş değer gösterilmekte ve dünya komuoyu tarafından da savaş dini olarak görülmektedir. Buna bağlı olarak da İslâm dini, toplumların zihninde aşırılığı, fanatikliği, şiddeti ve şavaşı çağrıştırmaktadır. Hatta son zamanlarda İslâm etrafında yoğunlaştırılan terör ve şiddet tartışmaları, İslâm dinini terörü besleyen ve destekleyen bir din olarak tanıtmaktadır.

Diğer taraftan yeryüzünde sulh ve emniyetin temsilcisi konumunda bulunan Müslümanlar da dünyanın dört bir yanında "şiddet ve saldırganlığa eğilimli", "vahşi", "zalim" ve "terörist" olarak algılanmakta ve potansiyel terörist muamelesi görmektedir. Bazı Batılılar tarafından ortaya atılan bu iddiların ne derece doğru olup olmadığı, İslâm'ın birinci kaynağı Kur'ân'ı Kerîm esas alınarak izah edilmeye çalışılacaktır. İşte bütün bu önyargılı ve yanlı tavırlar ve yanlış değerlendirmeler de, bizleri böyle bir çalışma yapmaya ve bu konularda yoğunlaşmaya iten nedenler arasında zikredilebilir.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU

Biz bu çalışmamızda kuramsal inceleme yöntemini izledik. Zaman zaman linguistik bir metotla kavram tahlillerine yer verdik. Genel olarak sonuca gitmeye esas teşkil edecek delilleri, bütün imkânları kullanarak tesbit edip değerlendirmek ve objektif sonuçlara ulaşmak için, tümevarım motedunu uyguladık. Bazen de belgesel gözlem metodunu kullanarak topladığımız malzemeyi değerlendirmeye çalıştık ve bol sayıda örnekler üzerinden konuları açıkladık. Ancak birçok durumda deskriptif bir metot takip ederek durumun genel görünümünü ortaya koymakla yetindik. Bununla birlikte bazı yerlerde, verilen bilgilerin ışığında değerlendirme yapmayı ise okuyucuya bıraktık.

Bilindiği üzere bir araştırmada güvenilir ve doğru sonuçlara ulaşmak için ana kaynakların esas alınması gerekmektedir. Temel kaynaklara inilmeden muahhar eserlere dayanmak suretiyle sağlıklı sonuçlara ulaşmak oldukça zordur. Bu nedenle biz kaynaklardan yararlanırken öncelikle ilk elden olmalarına özen gösterdik. Bununla birlikte ana kaynaklarda bilgi bulamadığımız durumlarda konuyla ilgili daha doyurucu bilgilere ulaşmak için muahher çalışmalardan ve çağdaş eserlerden yararlama yoluna gittik. Ancak çalışma konusunun diyalog olması, beraberinde değişik yorumlamalara ve farklı düşüncelere açık kapı bırakmaktadır. Bu yüzden ele alınan konularda daha fazla kaynaklara başvurularak, çalışmamızın müdellel olmasına özellikle dikkat ettik.

Geniş bir muhtevaya sahip olan Ehl-i Kitap'la diyalog konusu, farklı alanlarda değişik kaynaklara başvurularak hazırlanmıştır.

Çalışmamızın konusu Kur'ân'da Ehl-i Kitap'la diyalog olunca temel başvuru kaynaklarımız öncelikle Kur'ân-ı Kerîm ve tefsir kitapları olmuştur. Zira ayetlerin doğru ve sağlıklı bir şekilde anlaşılmasında, müfessirlerin yorum ve değerlendirmelerini dikkate almak, şüphesiz büyük önem taşımaktadır. Bu çerçevede Kur'ân'da kitap ehlinin geçtiği ayetler değişik yönlerden değerlendirilmiş ve farklı açılardan incelenmiştir. Bu çalışmada özellikle de kitap ehlinin konu edinildiği yerlerde ayetlerin genel akışına, siyak ve sibaka, ayetlerin birbirleriyle münasebetine, ayetler arası anlamsal

ilişkilere ve metinsel bütünlüğe dikkat edilmiştir. Böylece ilgili ayetler, bulunduğu bağlamdan koparılmadan küllî ve bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmiş ve objektif bir şekilde analiz edilmiştir.

Bu bağlamda pek çok tefsire müracaat edilmekle birlikte şu klasik ve çağdaş tefsirler temel başvuru kaynağımızı oluşturmaktadır.

İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz; Taberî, Câmiu'l-Beyân; Beğavi, Tefsîru'l-Beğavi; Zemahşerî, el-Keşşâf; Fahreddîn er-Râzî, et-Tefsîru'l-Kebîr; Kurtubî, el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân; Beydâvî, Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl; İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm; Şevkânî, Fethu'l-Kadîr; Âlûsî, Rûhu'l-Meânî; İbn Âşûr, Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr; Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'ân Dili; Konyalı Mehmet Vehbi Efendi, Hülâsatü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân; Muhammed Reşîd Rıza, Tefsîru'l-Menâr; Seyyid Kutub, Fî Zılâli'l-Kur'ân; Muhammed İzzet Derveze, et-Tefsîru'l-Hadîs; Mevdûdî, Tefhîmü'l-Kur'ân; Merâğî, Tefsîru'l-Merâgî; Süleyman Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri ve Hayrettin Karaman başkanlığındaki komisyon tarafından telif edilen Kur'ân Yolu.*

Yukarıda zikredilen müfessirler arasında yorumlarından en çok faydalandığımız ve sık sık müracaatta bulunduğumuz müfessirler Taberî, İbn Atıyye, Râzî, Muhammed İzzet Derveze ile Muhammed Reşîd Rızâ olmuştur.

Lügatler arasında en çok Cevherî (ö.393/1003)'nin es-Sıhâh'ını ve Râgıb el-Isfahânî'nin (v.503/1109) Müfredât-ü Elfâzı'l-Kur'ân'ını, İbn Manzûr (ö. 711/1311)'un Lisânu'l-'Arab'ını, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1414)'nin el- Kâmûsu'l-Muhît'ini ve Zebîdî (ö. 1205/1791)'nin Tâcu'l-'Arûs'unu kullandık. Diyalog kelimesinin etimolojik kökenini araştırmaya yönelik ise İngilizcenin en önemli kaynaklarından olan Webster's Twentieth-Century Dictionary Of The English Language ile The American Heritage Dictionary of the English Language adlı sözlüklerden yararlandık.

Hadis kaynakları içerisinde ise, öncelikle Kütüb-i Tis'a olmak üzere, İbn Hibbân (ö. 354/965)'ın Sahîh'i, Hâkim (ö. 405/1014)'in Müstedrek'i, Abdürrezzak ve İbn Ebî Şeybe'nin Musannef'leri gibi hadis literatüründe önemli yeri olan eserlere müracaat edilmiştir.

İslâm Tarihi alanının ilk dönem kaynakları arasında yer alan Vâkıdî'nin

(v.207/822) Megâzi'si, İbn Hişâm'ın (v.213/828) Sîre'si, İbn Sa'd'ın (v.230/844) Tabakât'ı başta olmak üzere, Taberî'nin (ö. 310/922)'nin Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk'ü, İbnu'l-Esîr'in (v.630/1232) el-Kâmil'i, İbn Seyyidin-nâs'ın (v.734/1333) Uyûnü'l-Eser'i, İbn Kayyim'in (v.751/1350) Zâdu'l-Meâd'ı, İbn Kesîr'in (v.774/1372) el-Bidâye ve'n-Nihâye'si ve Şâmî'nin (v.942/1536) Sübülü'l-Hüdâ'sı temel referanslarımız olmuştur.

Yukarıda saydığımız bu temel kaynakların dışında konumuzla ilgili olarak telif edilmiş bazı çalışmalardan da faydalanılmıştır. Bu çerçevede gayri müslimlerle ilgili başta İbn Kayyim'in Ahkâm-u Ehli'z-Zimme ve Zeydân'ın Ahkâmu'z-Zimmiyyîn adlı eserleri olmak üzere diğer birçok müstakil çalışmalar özel bir önem verilerek incelenmiştir.

Özellikle İSAV tarafından basılan "Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri" ve "Kur'ân-ı Kerîm'de Ehl-i Kitap" adlı sempozyum çalışmaları, Konya İlahiyat Derneği Yayınları'ndan çıkan ve sempozyum bildirilerini içeren "Kur'ân'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı", Işık Yayınları tarafından yayımlanan ve değişik ilmî makaleleri içeren "Diyaloğun Dinî ve Tarihî Temelleri", Osman Güner'in "Rasûlüllah'ın Ehl-i Kitap'la Münasebetleri", Ömer Aslan'ın "Kur'ân ve Hoşgörü", Ahmet Bostancı'nın "Hz Peygamber'in Gayri Müslimler'le İlişkileri", Muhammed Selim el-'Avva'nın "el-Müslim ve'l-Âhar", editörlüğünü Cafer Sadık Yaran'ın yaptığı "İslâm ve Öteki" adlı eserler de ayrıca incelenmiş ve bu eserlerden faydalanılmıştır. Bunların yanısıra Ehl-i Kitap'la ve diyalogla ilgili bazı yüksek lisans tezleri ve makaleler de gözden geçirilmiştir.

IV. DAHA ÖNCE YAPILAN BAZI ÇALIŞMALAR

Bu tezimize başlamadan önce aynı çalışmanın tekrarını yapmaktan sakınmak amacıyla, Türkiye'deki ilahiyat fakültelerinde yapılmış akademik çalışmaları gözden geçirdiğimizde, tam olarak konumuzla ilgili Tefsir Bilim Dalı'nda doktora düzeyinde bir çalışma yapılmadığını tesbit ettik. Bizim tesbit edebildiğimiz kadarıyla Ehl-i Kitap ve diyalog konusunda belli başlı çalışmalar olmakla birlikte, Ehl-i Kitap'la diyalog konusuyla ilgili tefsir alanında yapılmış bir çalışma yoktur. Bununla birlikte bugüne kadar hem

"Ehl-i Kitap" hem de "Diyalog" hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında Fatih Kesler'in "*Kur'ân'da Yahudiler ve Hıristiyanlar*", *Remzi Kaya'nın "Kur'ân'a Göre Ehl-i Kitap" ve Veli Ulutürk'ün "Kur'ân'da Ehl-i Kitap" adlı eserleri, bu konudaki en kapsamlı çalışmalar olarak dikkat çekmektedir. Ancak bu çalışmalarda Ehl-i Kitap konusu genellikle tek bir açıdan ele alındığı için Kur'ân'ın bu kavrama çizdiği çerçeve tam olarak ortaya konulamamıştır. Biz bu çalışmamızda, Kur'ân'ın Ehl-i Kitabı farklı yönleriyle nasıl ele aldığını ortaya koyarak Yahudi ve Hıristiyanlarla diyalog konusunu incelemiş bulunmaktayız. Burada dinlerarası diyalog konusunda önemli gördüğümüz ve bizim tezimizin de şekillenmesine katkıda bulunan bazı çalışmalar hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz:*

– Mustafa Alıcı'nın "Müslüman-Hıristiyan Diyaloğu" adlı çalışması

Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışma, kendi alanında oldukça özgün bir araştırmanın sonucudur. Dinler Tarihi alanında yapılan bu çalışmada özellikle Hıristiyan batının ve Kilise'nin diyaloğa bakışı, çok detaylı bir şekilde ortaya konulmuştur.

– Mahmûd Hamdî Zakzûk'un "el İslâm ve Kadâya'l-Hıvâr" adlı çalışması

Bu çalışmada dinlerarası diyalog konusu, farklı yönlerden ele alınmış ve İslâm'ın diyaloğa yaklaşımı geniş bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca barış ve hoşgörü kavramlarının İslâm dinindeki yeri ve önemi üzerine doyurucu tahliller yapılmıştır. Özellikle de diyaloğun pratik yönlerine vurgu yapılarak ortak paydalar etrafında, semavî din mensuplarının bir araya gelmeleri gerektiği hususu, etraflı bir şekilde ele alınmıştır.

– Orhan Atalay'ın "Doğu-Batı Kaynaklarında Birlikte Yaşama" adlı çalışması

Birlikte yaşamayı doğu ve batı kaynaklarına göre karşılaştırmalı olarak ele alan bu çalışma, özellikle ötekiyle birlikte yaşamanın Kur'ânî temellerine yönelik oldukça geniş ve kapsamlı bilgiler sunmaktadır.

– Davut Aydüz'ün "Tarih Boyunca Dinlerarası Diyalog" adlı çalışması

Bu çalışmada dinlerarası diyalog konusu genel hatlarıyla ele alınmış ve Dört Halife döneminden Osmanlı'ya kadar uzanan tarihî süreçte, İslâm tarihinden diyalog örneklerine yer verilmiştir. Ayrıca bu eserde, günümüz

dünyasındaki dinlerarası diyalog faaliyetleri ve bunlara katkıda bulunan kişi ve kuruluşlar hakkında da tanıtıcı bilgiler yer almaktadır.

– Osman Kaya'nın "Kur'ân'a Göre Dinlerarası Diyalog" adlı çalışması

Tefsir alanında doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmada, Kur'ân'ın nuzûlü sürecinde Müslümanların diğer dinî gruplarla ilişkileri incelenmektedir. Bu çerçevede İslâm dininin doğuşundan Rasûlüllah (s.a.v.)'ın vefatına kadar olan süreçte Hz. Peygamber'in gayri müslimlere yönelik uygulamaları ele alınmıştır.

– Nurullah Abalı'nın "Kur'âna Göre Müslüman Hiristiyan Diyaloğu" adlı çalışması

Bu çalışmada genel olarak diyaloğun sebepleri, başlangıcı, prensipleri, engelleri faydaları ve geleceği üzerinde duran müellif, Said Nursî'nin Müslüman-Hıristiyan diyaloğuna bakışını da ortaya koyarak Müslüman-Hıristiyan Diyaloğu'na yönelik güncel yaklaşımları değerlendirmiştir.

V. KUR'ÂN'IN İNSAN TASAVVURU

Kur'ân, kâinatın en karmaşık varlığı olan insanı değişik açılardan ele almakta ve ondan çok yönlü bahsederek insanı muhatap aldığını göstermektedir.[7] Bu yüzden "Kur'ân, merkezinde insan konusunun yer aldığı semavî bir kitaptır."[8] cümlesi, son ilahî kitabın insanla ilişkisini kısaca ve özlü bir şekilde açıklamaktadır.

A. İnsan Kelimesi Bağlamında İnsanlık ve Diyalog

İnsan kelimesi, vahşetin zıddı, alışmak, cana yakın olmak ve yalnızlığı gidermek anlamlarına gelen "üns" ve "enis" kelimelerinden türemiştir.[9] Râzî'ye (v. 606/1209) göre insan, kendisi gibi insanlarla ünsiyet kazandığı

7 Tevbe, 9/75-76; Lokmân, 31/12; Enbiyâ, 21/37; Âl-i İmrân, 4/28-54; Fâtır, 35/11; Mü'min, 23/12; Sâffât, 37/11; Rahmân, 55/14; A'râf, 7/12; Hicr, 15/26; Mü'minûn, 23/12-14; Enbiyâ, 21/37; Nisâ, 4/28, 128; A'râf, 7/100; Alak, 96/6-7; İsrâ, 17/37; Hacc, 22/8-9; Kehf, 18/54.

8 Mehmet S. Aydın, *İslâm'ın Evrenselliği: Makaleler 3, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000, s. 115.*

9 Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râğıb el-İsfehânî, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 2002, s. 29.

için insan diye adlandırılmıştır.[10] Bir başka ifadeyle insanın böyle adlandırılması, insanların birbirleriyle ünsiyet ve ilişki kurmadıkları takdirde, varlıklarını sürdürmede zorlanacakları bir yapıda yaratılmış olmasından kaynaklanmaktadır.[11] Zira insanoğlu doğumuyla birlikte kendisini belli bir sosyal çevre ve düzen içerisinde bulmakta ve yaşamını sürdürebilmesi için diğer insanların yardımına ihtiyaç duymaktadır. Aksi takdirde insanın tek başına bir yaşam sürmesi imkânsızdır.[12] Söz gelimi bir insanın tek başına, gıda temini, giyim, savunma gibi meslek ve sanatların hepsini yapması mümkün değildir. İşte insanın hayatını sürdürebilmesi için değişik mesleklere ve sanatlara ihtiyaç duyması, onun toplum içerisinde yaşamasını netice vermiştir.[13] Bu durum insanoğlunun yaratılışı gereği hem cinsleriyle bir arada yaşama özelliğine sahip olduğunu[14] ve diğer insanlara da muhtaç bulunduğunu göstermektedir.

Bu açıklamalardan anlaşılmaktadır ki insanoğlunun dünya hayatını insanca yaşayabilmesi ve ondan faydalanabilmesi, onun bir topluluk içerisinde yaşam sürmesi, diğer insanlarla dayanışma, yardımlaşma ve işbirliği içerisinde olması[15] ve öteki insanları sevip onlarla güzel ilişki kurmasıyla mümkün olmaktadır.[16] Buna bağlı olarak ister istemez birbirine muhtaç bulunan ve başkalarıyla bir arada yaşamak zorunda olan insanoğlu,[17] ihtiyaçlarını gidermek ve insanca bir yaşam sürmek için çevresiyle konuşacak ve diyalog kuracaktır. İşte İslâm mütefekkirleri, "İnsan, yaratılışı gereği medenî bir

---

10 Ebû Abdillâh Fahruddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr: Mefâtîhu'l-Gayb, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, 2/55.*

11 İsfehânî, *a.g.e., s. 94.*

12 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 6/162.*

13 Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1985, s. 24.*

14 Ebû Zeyd Veliyyuddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Haldûn, *Mukaddimetu'l-Allâme İbn Haldûn, Dâru'r-Râidi'l-Arabî, Beyrut, 1982, s. 42.*

15 Ebu'l-'Abbâs Takıyyuddîn Ahmed b. Abdulhalîm b. Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, Cem' ve Tertîb Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım el-Âsımî en-Necdî, Dâru Âlemi'l-Kutub, Riyad, 1991, 28/62.

16 İbn Miskeveyh, *a.g.e., s. 24.*

17 Ebû Hâmid Huccetu'l-İslâm Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1983, 2/193.*

varlıktır."[18] diyerek insanın bu yönüne vurgu yapmışlar ve onun diyaloğa açık bir varlık oluşunu çok vecîz bir şekilde beyan etmişlerdir. Öyleyse insanın diğer insanlarla birlikte olması ve etrafıyla diyalog kurup çevresiyle barışık yaşaması, onun insan olmasının bir yönünü oluşturmaktadır.

B. Kur'ân'a Göre İnsanlığın Kaynağı

Kur'ân tüm insanların asıl itibariyle tek bir nefisten yaratıldıklarını ve tek bir aileden geldiklerini şu ayetiyle esaslı bir prensip olarak ortaya koymaktadır: "*Ey İnsanlar! Sizi bir tek candan yaratan ve ondan da eşini yaratıp o ikisinden birçok erkekler ve kadınlar türeten Rabbinize karşı gelmekten sakının.*"[19]

Taberî'ye (v.310/923) göre bu ayet, tüm insanların bir anne ve bir babanın çocukları olduklarına ve bir anne ve bir babaya nispette toplanmaları sebebiyle -kardeşin kardeş üzerinde hakkı olduğu gibi- onların birbirleri üzerinde hakları bulunduğuna dikkat çekmektedir.[20] Yine bu ayet, insanların birbirlerinin haklarına karşı saygılı olmalarını zorunlu kılmakta ve birbirlerine karşı zulmetmeyip adaletli ve şefkatli olmalarını öngörmektedir.[21] Bir babaya nispette buluşma noktaları uzak dahi olsa, insanlar arasındaki bu durum değişmez.[22] Buna göre tüm insanlar bir yandan tek bir yaratıcının kulları olurken[23], diğer yandan aynı aileden gel-

---

18 İbn Miskeveyh, a*.g.e., s. 24;* İsfehânî, a*.g.e., s. 94;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 6/162; İbn Teymiyye, a*.g.e., 28/62.*

19 Nisâ, 4/1.

20 Ebû Ca'fer b. Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1984, 4/223.*

21 Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Muhammed İbrâhîm Bennâ, Muhammed Ahmed Âşûr, Abdulazîz Ganim, Kahraman Yay., İstanbul, 1984, 1/449.

22 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 4/223.*

23 Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Umm, Dâru'ş-Şa'b, Kâhire, 1968, 6/211;* Ebu'l-Leys İmâmu'l-Hudâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî / Bahru'l-Ulûm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, 1/291;* İbn Teymiyye, a*.g.e., 10/155;* Abdurrahmân b. Nâsır es-Sa'dî, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri'l-Kelâmi'l-Mennân, tahk.,Muhammed Zehrî en-Neccâr, Muessesetu'r- Risâle, Beyrut, 1995, 2/201; el-Kavâidu'l-Hısân li-Tefsîri'l-Kur'ân, Mektebetu'l-Maârif, Riyad, 1980, s. 112.*

me çocuklar ve kardeşlerdir.[24] Kur'ân'da sık sık insanlara "yâ benî âdem" Ey ademoğulları şeklinde hitapta bulunulması da[25] tüm insanların tek bir ailenin bireyleri olarak kabul edilebileceğine işaret etmektedir. O halde aynı aileye mensubiyet, bütün insanların birbirleriyle içli dışlı olmalarına ve birbirlerine karşı sevgi ve merhamet beslemelerine en güçlü vesiledir. Çünkü onlar netice itibariyle kardeştirler.[26] Nitekim bazı müfessirler, ayette geçen "Akrabalık bağlarını koparmaktan sakının."[27] cümlesini daha geniş bir açıdan değerlendirerek, tüm insanların kardeş olduklarına ve bu yüzden de aralarındaki akrabalık bağlarının kurulması gerektiğine dikkat çekmişlerdir.[28]

Buna göre insanların birbirlerine ve özellikle de öteki kabul ettikleri diğer insanlara karşı bakışlarında, temel alınacak en önemli kriterlerden birisinin yaratılıştan gelen kardeşlik olduğu anlaşılmaktadır. Zira Kur'ân, din kardeşliğinden başka, Hz. Adem'den gelen kardeşliğin varolduğunu sarahatle bildirmektedir.[29] Bu çerçevede insanlar arasındaki hilkat kardeşliğine, peygamberlerle kavimleri arasındaki ilişkiler anlatılırken dikkat çekilmekte[30] ve inançsız bir kavim içerisinde yaşayan peygamberlere yönelik "…kardeşleri Salih'i gönderdik.", "….kardeşleri Hûd'u gönderdik.", "….kardeşleri Şuayb'i gönderdik." buyrulmaktadır.[31] Bu ayetlerde geçen "kardeşleri" ifadesi, dinden gelen bir kardeşlik değil yaratılıştan gelen bir kardeşliktir.[32] İşte Kur'ân'ın, peygamberleri kâfir kavimlerinin kardeşleri

---

24 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979, 2/1271;* Muhammed Hamîdullâh, *İslâm'da Devlet İdaresi, Nur Yay., Ankara, 1979, s. 36-38.*

25 İsrâ, 17/70; A'râf, 7/26, 27, 31, 35; Yâsîn, 36/60.

26 Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, 1/446-447.

27 Nisâ, 4/1.

28 Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 1/447;* Abdulazîz b. Abdisselâm es-Sülemî, *Tefsîru'l-İzz b. Abdisselâm, thk. Ahmed Fethi Abdurrahmân, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2008, 1/125.*

29 Hucurât, 49/10, 13; Muhammed Abdullah Draz, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru, trc. Salih Akdemir, Mim Yay., y.y., 1993, s. 109.*

30 A'râf, 7/65, 73.

31 A'râf, 7/65, 73, 85; Hûd, 11/50, 61, 84; Neml, 27/45; Ankebût, 29/36.

32 Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî el-Hâzin, *Tefsîru'l-Hâzin, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, 2/489;* Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî: Me'âlimu't-Tenzîl*, thk. Hâlid Abdurrahmân el-Ak, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1987, 2/387.

olarak nitelemesi ve onlarla kavimleri arasındaki münasebeti, أخاهم "*kardeşleri*" kelimesiyle anlatması oldukça anlamlıdır.

Bu bağlamda bütüncül bir alem tasavvuruna sahip bulunan İslâm dininde diğer insanlara nasıl bir pencereden bakılması gerektiğine yönelik, şu kuşatıcı anlayış ortaya konmuştur:

الخلق كلهم عيال الله "*Tüm mahlûkat Allah'ın ailesidir.*"[33]

Buna bağlı olarak da insanlar arasında en hayırlı ve en sevimli kimsenin, Allah'ın ailesine ve onun himayesi altında yaşayan insanlara en çok faydası dokunan[34] ve onlara en yumuşak ve en güzel davranan kimse olduğu söylenmiştir.[35]

Ayrıca rahmet peygamberine ait şu sözler de, tüm insanlar arasında yaratılıştan gelen bir kardeşlik bağının varolduğunu belirtmektedir:

اللَّهُمَّ رَبَّنَا وَرَبَّ كُلِّ شَيْءٍ أَنَا شَهِيدٌ أَنَّ الْعِبَادَ كُلَّهُمْ إِخْوَةٌ "*Ey bizim ve her şeyin rabbi olan Allah'ım! Ben bütün kulların kardeş olduğuna şahidim.*"[36]

Bu hadiste geçen kullar ifadesine odaklandığımızda ortaya çıkmaktadır ki birbirlerine kardeş olanlar sadece müminler değil, onlarla birlikte

---

33 Ebû Hâmid Huccetu'l-İslâm Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Kitâbu'l-Erba'în fî Usûli'd-Dîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, Beyrut, 1988, s. 47; Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 32/51;* Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1997, 27/22; İbn Teymiyye, *a.g.e., 10/509;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 2/287.*

34 Gazzâlî, a.e., *s. 47;* Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân*, thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglûl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, 6/43; Ebû Ya'lâ el-Mevsılî Ahmed b. Ali b. el-Musennâ, *Müsnedu Ebî Ya'lâ, thk. Hüseyin Selîm Esed, Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dımaşk, 1986, 6/65; Ayrıca bkz.* Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre es-Sülemî Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1975, *Birr, 55;* Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdi Abdulmecîd Selefî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1986, 20/144-145; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *Edebu'd-Dünyâ ve'd-Dîn, thk. Mustafâ Sakka, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1988, s. 469.*

35 İbn Haldûn, *Mukaddime, s. 249;* Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân, 6/244-245.*

36 Ebû Dâvûd Süleymân b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenu Ebî Dâvûd*, haz. Heysem b. Nizar Temim, Dâru'l-Erkâm, Beyrut, 1999, *Salât, 361;* Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned, Muessesetu Kurtuba, Mısır, 1955, 4/369;* Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenu'l-Kubrâ*, thk. Abdulgaffâr Süleymân Bündârî, Ebû Abdillâh Seyyid b. Kesrevî b. Hasan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1991, 6/30; Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân*, 1/433.

diğer tüm insanlardır. Buna göre hangi dine mensup olursa olsun bütün insanlar, Yüce Yaratıcının kullarıdır ve bu yönüyle de onların arasında bir kardeşlik bağı vardır.

Yine Hz. Peygamber, bazı zamanlarda[37] ve özellikle de fetih gününde "Hepiniz Adem'in çocuklarısınız, Adem ise topraktandır."[38] buyurarak, tüm insanların Hz. Adem'in çocukları olduklarını vurgulamıştır. Bu yönüyle bütün insanlar, aynı anne babadan ve aynı aileden geldikleri için insanlık ortak paydasında birleşmektedirler. İşte yaratılıştan gelen bu insanî kardeşlik farklı din mensupları arasında asgarî düzeyde güzel ilişkilerin gerçekleşmesi için yeterlidir.[39] Hatta din, dil, ırk ve vatan gibi hayatın birçok noktasında farklılıklar var olsa bile, bu kardeşlik bağı tüm insanların birbirleriyle ilişkilerinde çok önemli bir esas olarak durmaktadır. O kadar ki bu insanî kardeşlik, evrensel ölçekte tüm insanların kardeşliğini sağlayabilecek bir potansiyele sahiptir. Buna göre insanların dinleri, dilleri ve ırkları farklı bile olsa, bu farklılık diğer insanlara karşı saygı ve hürmet gösterilmesine ve onlarla diyalog kurulmasına bir engel oluşturmamaktadır. Buraya kadar yapılan bu açıklamalar, "ey insanlar" şeklinde umumî bir hitapla başlayan ayetlerin zahirî anlamlarına da uygun düşmektedir.

Şu halde söz konusu ayetlerin tüm insanlara yönelik evrensel mesajından ve yukarıda zikredilen daha başka temel ilkelerden yola çıkarak mümin kula düşen görevin, diğer insanları kardeş görebilmek ve onları sevebilmek olduğu söylenebilir. İster âsî olsun ister muti, ister mümin olsun ister kâfir, bu durum değişmemektedir. Çünkü mümin kimsenin, âsî bir insanı sevmesi, onun itaatkâr olmasını dilemesi şeklinde olurken; kâfir bir kişiyi sevmesi de, onun hidayete ermesini istemesiyle gerçekleşmektedir.[40]

İşte Nisâ suresinin başında yer alan bu ayetten kısaca, dünyanın farklı yerlerine dağılmış bütün insanların Hz. Adem'in evladı oldukları

---

37 Ahmed b. Hanbel, 2/361; Ebû Dâvûd, *Edeb, 120.*

38 Ahmed b. Hanbel, 2/361; Tirmizî, *Tefsîr, 49.*

39 Selim el-'Avvâ, "*el-Alâkatu Beyne'l-Müslimîne ve Ehli'l-Kitâb*", *el-Müslimu'l-Muâsır, Kuveyt, Yıl. 1997, C. 22, S. 85, s. 27.*

40 Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî eş-Şâzelî İbn Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, tahk. Ömer Ahmed er-Râvî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002, 1/117.

ve bu yüzden de birbirlerine karşı kardeşçe muamele yapmaları gerektiği anlaşılmaktadır.[41] Yine bu ayet ayrılık ve çekişmeye sebep amilleri gizlemeyi ve din, dil, renk ve ırk ayrılıklarına rağmen tüm insanları içine alacak derin ve sağlam bağlılıkların var olduğunu öngörmektedir.[42] O halde yaratılıştan gelen eşitlik ve kardeşlik bağları, insanların birbirleriyle diyalog halinde olmalarını ve birbirlerine saygı,[43] şefkat, merhamet ve sevgi duymalarını netice vermektedir.[44]

C. Kur'ân'a Göre İnsanın Değerli ve Üstün Oluşu

Varlıklar aleminde bulunan her şeyin kendisinin hizmetine sunulduğu insan,[45] Yüce Allah tarafından tüm yaratılmışların en şereflisi, en üstünü ve en değerlisi kılınmış ve yeryüzünde Allah'ı temsilen halife olabilecek potansiyelde yaratılmıştır.[46] Zira Yüce Allah insana sadece saymakla bitiremeyeceği nimetler vermemiş,[47] aynı zamanda insanı, görülen ve görülmeyen her türlü nimetten[48] yararlanabilecek donanıma da sahip kılmıştır.[49]

Bugüne kadar Kur'ânî açıdan insanın değerli ve üstün oluşu, derinlemesine ve çok farklı açılardan ele alınmıştır. İşte insana yönelik bu yorum zenginliğinin temelinde başat rol oynayan ayetler şöyle sıralanabilir:

1.“Gerçekten Biz Adem evlatlarını şerefli kıldık, karada ve denizde kendilerini taşıyacak vasıtalar nasip ettik, onlara helal ve hoş rızıklar verdik ve onları yarattığımız varlıkların çoğuna üstün kıldık.”[50]

İnsan'ın üstün oluşunu ve değerini en sarih şekilde bildiren bu âyet-i kerîme, kuşatıcı bir yaklaşımla bütün insanlara şeref ve üstünlük verildiğini

---

41 Mehmed Vehbi Efendi, *Hulâsatu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1967, 2/825.

42 Seyyid Kutub, *Cihan Sulhu ve İslâm, terc. Bekir Sadak, Cağaloğlu Yay., İstanbul, s. 102-103.*

43 Hamîdullâh, *İslâm'da Devlet İdaresi, s. 89-93.*

44 İbrahim Çelik, *Kur'ân Işığında Hoşgörü ve Şiddet, Bursa, 2001, s. 62.*

45 Bakara, 2/29; Câsiye, 45/13.

46 İsrâ, 17/70.

47 Lokmân, 31/20.

48 Nahl, 16/18; İbrâhîm, 14/34; Lokmân, 31/20.

49 Muhsin Demirci, *Kur'ân'da Toplumsal Düzen, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 15.*

50 İsrâ, 17/70.

beyan etmektedir. Zira ayette, bütün insanları kapsayacak şekilde "Adem evlatları" ifadesinin kullanılması, üstünlük konusunda herhangi bir ayrıma gidilmediğini göstermektedir. Buna göre bu ayette üstünlük ve şeref konusunda, insanları iyi-kötü şeklinde bir nitelendirmeye[51] ya da müslim-gayri müslim tarzında bir sınıflandırmaya gidilmemiştir. Kur'ân-ı Kerîm, "Gerçekten biz Adem evlatlarını şerefli kıldık." derken sadece müminlerin değil, bütün insanların insanlıkta kardeş olduğunu, ırkına, rengine, diline ve hatta dinine bakılmaksızın bütün insanların, diğer mahlûkata nazaran üstün ve şerefli kılındığını ilan etmektedir.[52] O öyle bir üstünlüktür ki, onun kazanılması için ne maddî ne de manevî bir karşılık ödenmez. O, semavî bir bağış ve lütuftur.[53] Bir başka ifadeyle insanın yerle gök arasındaki tüm varlıklardan üstün olma şerefi, ona ne bir cin, ne bir melek, ne de bir peygamber tarafından verilmiştir. Bu, ancak Allah tarafından verilen bir nimet ve ikramdır.[54]

Şan, şeref ve nimetler diye çevrilen "kerem" kavramı,[55] İslâmî literatürde hem Allah'ın insanlara şeref, soyluluk, üstünlük gibi manevî meziyetler bahşetmesini hem de mal-mülk vermesini ifade etmektedir.[56] Müfessirler "Gerçekten biz Adem evlatlarını şerefli kıldık, karada ve denizde kendilerini taşıyacak vasıtalar nasip ettik, onlara helal ve hoş rızıklar verdik ve onları yarattığımız varlıkların çoğuna üstün kıldık."[57] ayetinden yola çıkarak insanoğlunun nasıl ve ne ile üstün kılındığı hususunda değişik yorumlar yapmışlardır.[58] Bu çerçevede müfessirlerin ademoğlunun kerim bir

---

51 Âlûsî, *a.g.e., 15/117.*

52 Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Toplum Düzeni, terc. M. Vesim Taylan, Nurettin Demir, Kayıhan Yay., İstanbul, 1993, s. 48;* Muhammed Şedîd, *el-Cihâd fi'l-İslâm, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1985, s. 121;* İbrahim Canan, "*İslâm'ın Getirdiği Barış ve Kardeşlik Atmosferi*", *Kur'ân'da Evrensel Hoşgörü, Nesil Yay., İstanbul, 1997, s. 25.*

53 Muhammed Abdullah Draz, *İslâm'ın İnsana Verdiği Değer, Kayıhan Yay., İstanbul, 1983, s. 45.*

54 Seyyid Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an, ed. Ali Bulaç, Terc. Heyet, İnsan Yay., İstanbul, 1986, 3/115.*

55 Esîruddîn Muhammed b. Yûsuf el-Endelûsî Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhît*, Dâru'l-Fikr, 1983, 6/61.

56 Hayreddin Karaman- Mustafa Çağrıcı- İbrahim Kafi Dönmez- Sadrettin Gümüş, *Kur'ân Yolu: Türkçe Meal ve Tefsîr*, D.İ.B., Ankara, 2003, 3/436.

57 İsrâ, 17/70.

58 Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1987, 5/62-63.*

varlık oluşuyla ilgili vurguladıkları hususlar "insanların güzel bir surette yaratılmış olması",[59] "diğer canlıların sahip olmadığı geniş imkânlara sahip bulunması", "kendilerine yer altı ve yer üstü pek çok nimetin verilmesi", "yerdeki ve gökteki pek çok varlığın onların emrine musahhar kılınması",[60] "çevreye ve eşyaya hükmedebilmeleri" ve "kendilerine bahşedilen konuşma ve beyan kabiliyetleriyle insanların muhataplarına düşüncelerini ve bilgilerini aktarabilmeleri" şeklinde özetlenebilir.[61] Bundan başka müfessirlerin özellikle belirttikleri bir husus vardır ki, esas itibariyle bu özellik, diğer varlıklara göre, insana seçkinlik ve üstünlük kazandırmaktadır. O da insanoğluna bahşedilmiş olan akıl ve düşünme yeteneğidir. İnsan bu yeteneği sayesinde Allah'ı bilme imkânına kavuşmakta[62] ve ilahî teklife ve hitaba muhatap olmaktadır.[63] Yine bu özelliği sayesinde insan, bütün varlık karşısında tasarrufta bulunma yetisine de sahip olabilmektedir. Bu yüzden insan, kendisini üstün kılan erdemini büyük ölçüde düşünme ve bilgi üretme yetisi olan aklına borçludur.

İşte insana ait bu değerlilik, insanın dünyada kendisine uyulup itaat edilen mutlak başkan ve yönetici olmasında ve diğer varlıkların da onun buyruğu altındaki tabileri olmasında görülmektedir.[64] Böylece ademoğlu, yeryüzü topluluğunun bir efendisi olma konumuna yükseltilmekte ve varlık hiyerarşisinin en değerlisi olma derecesine çıkartılmaktadır.

Yine insanın diğer yaratılanlardan üstün kılınmış olmasından dolayıdır ki bir insan, kâfir de olsa, harp hali dışında pek çok yönden İslâm'ın koruması altındadır. Kanı akıtılmaktan, malı gasbedilmekten, ırzı tecavüze uğramaktan, nesebi tebdil edilmekten ve vicdanı başkaları tarafından zoraki hâkimiyet altına alınmaktan korunmuştur.[65] İslâm, -düşmanları

---

59 Mü'min, 40/64.

60 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *15/125*.

61 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, tsh. Ahmed Abdulalîm Berdûnî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kâhire, 1967, 10/293-294; Ebu'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Tefsîru'n-Nesefî*, Kahraman Yay., İstanbul, 1984, 2/322.

62 Ebû Hayyân, *a.g.e.*, *6/61;* Kurtubî, *a.e.*, *10/294.*

63 Vehbi Efendi, *a.g.e.*, *2/825.*

64 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 21/12.

65 Canan, *a.g.e.*, *s. 25.*

dahil- herkese bir insanlık hakkı ve onuru tanımıştır. Yine herkes kendine mahsus, başkalarının müdahale edemiyeceği mahrem bir bölgeye sahiptir.[66] Kur'ân'ın insana verdiği önemdendir ki Hz. Peygamber, savaşta dahi insan organlarının kesilmesini (müsle yapılmasını) yasaklayarak[67] insanlık onurunu korumuş ve insanın saygıya değer bir varlık olduğunu göstermiştir.

İslâmî eserlerde insanın üstünlük ve saygınlığına yönelik bütün bu yaklaşımlar, daha kuşatıcı bir bakış açısıyla şöyle dile getirilmiştir:

الآدمي بنيان الرب، ملعون من هدم بنيان الرب "*İnsanoğlu, rabbin binasıdır. Rabbinin binasını yıkan melundur.*"[68]

Bu ifade, İslâm dininin her bir insan verdiği değeri ve insanlık anlayışını anlatmada oldukça çarpıcı bir beyandır.

2. "İncir ve zeytine yemin olsun ki! Sina dağı hakkı için! Bu emin belde hakkı için ki: Biz insanı en mükemmel surette yarattık. Sonra da onu en aşağı derekeye düşürdük."[69]

Yüce Allah bu ayette, farklı varlıklara yerlere yemin ederek insanoğlunun en güzel bir şekilde yaratıldığını açıklamaktadır. İşte her şeyi en güzel yaratan Allah (c.c),[70] özellikle insanoğlunu, daha ayrı bir mükemmellikte yarattığını söyleyerek, ona apayrı bir değer verdiğini beyan etmektedir.[71] En güzel biçim anlamına gelen "ahsen-i takvîm" tamlaması, insana Allah tarafından verilen en güzel ve en mükemmel biçimi ifade etmektedir.[72] Yine bu terkip mümin kâfir ayrımına gitmeksizin herkesi içine alacak şekilde insandaki boy düzgünlüğüne, endam eşsizliğine, onun konuşan, yazan ve düşünen akıl idrak ve irfan sahibi bir varlık oluşuna[73] ve bu alemde bulunan her şey üzerinde hakimiyet ve tasarrufta bulunmasına işaret

---

66 Draz, *İslâm'ın İnsana Verdiği Değer, s. 46.*

67 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, el-Yemâme, 1990, *Mezâlim, 30.*

68 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 1/189;* Alâuddîn Abdulazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr an Usûli Fahru'l-İslâm el-Pezdevî*, thk. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh, Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut, 1997, 1/404.

69 Tîn, 95/1-5.

70 Secde, 32/7.

71 Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân, Dâru'ş-Şurûk, Beyrut, 1985, 4/2241.*

72 *Kur'ân Yolu, 5/590.*

73 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 7/5024, 8/5935.*

etmektedir.[74] "Ahsen-i takvîm" ifadesinin sonundaki tenvin ise, belirsizlik ve büyüklük için olup, her manasıyla biçimlendirmenin en güzel şekli demek olacağından maddî ve manevî her türlü güzelliği kapsamaktadır.[75]

3. "Onu iyice biçimlendirip ona ruhumdan üfleyince hep birden, secde ediniz."[76], "Sonra ona en uygun şeklini verdi, ona ruhundan üfledi. Size kulaklar, gözler, gönüller verdi."[77]

Bu ayetlerde geçen "Ruhundan ona üfledi." ve "ona ruhumdan üfleyince" şeklindeki ifadeler insanın önemli, değerli, özel ve şerefli olduğunu ve bütün insanların özünde ilahî bir nefes taşıdıklarını vurgulamaktadır. Bu yönüyle tüm insanlar canlılıklarını, Allah'ın kendilerine bahşettiği ruha borçludur.[78] İşte bu ilahî nefhaya mümin ya da kâfir kısaca insan olan herkes sahip bulunmaktadır.

Bu bağlamda müfessirler Allah Teâlâ'nın Hz. Adem'e üflediği ruhu kendine izafe etmesinin sebebini, Allah'ın insana verdiği değer ve şereften kaynaklandığını söylemişlerdir.[79]

Aynı şekilde Yüce Allah'ın, Hz. Adem'i kendi eliyle yarattığını ifade etmesi[80] ve meleklerin ona secde etmelerini emretmesi[81] de yaratıcının, ademoğluna yaptığı ikramların başında gelmektedir.[82] Ancak meleklerin insana secde etmesinin bir ibadet secdesi olmadığı belki insanı yüceltme ve güzel karşılama secdesi olduğu bilinmektedir.[83] Nitekim melekler Yüce Allah'a "Ya Rabbi! Sen, Adem'e dünyayı verdin. Onlar da dünyadan faydalanmaktadırlar. Bize onu vermedin. Bu nedenle bize de ahirette ver." dediler. Bunun

---

74 İsfehânî, *a.g.e., s. 693.*

75 Geniş bilgi için bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 8/5935.*

76 Sâd, 38/72.

77 Secde, 32/9.

78 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 2/1127.*

79 Kurtubî, *a.g.e., 14/91;* Ebû Saîd Nâsıruddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniye, İstanbul, 1886, 2/234;* Hâzin, *a.g.e., 3/403.*

80 Sâd, 38/75.

81 Hicr, 15/29.

82 Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs Tertîbu's-Suver Hasebu'n-Nuzûl, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2000, 3/407.*

83 Kurtubî, *a.g.e., 10/24.*

üzerine Allah Teâlâ "İzzetime yemin ederim ki kendi ellerimle yarattığım kişinin zürriyetini, ona ol deyip olan kimseler gibi yapmam."[84] buyurarak insana verdiği değeri ve salt insanın konumunu ortaya koymaktadır.

İnsanın diğer varlıklardan üstün oluşu sadece yaratılış keyfiyyetiyle sınırlı değildir. Bunun yanında Yüce Allah tarafından onun akıl, irade, idrak, tasavvur, tefekkür, vicdan ve sabır gibi diğer varlıklarda bulunmayan birçok maddî ve manevî yetenekle donatılmış olarak yaratılması da, insana ne ölçüde değer verildiğini göstermektedir.[85]

Buna göre insanın, varlıklar aleminde gerek fizyolojik, gerekse ruhsal yetenekler bakımından en mükemmel ve en seçkin canlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda insanın hem maddî hem de ruhî yönünü ele alan Râzî şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: "İnsanın ruhu da, ulvî ruhlar ve kudsî cevherler cinsindendir. Süflî alemde yer alan varlıklar içerisinde, insandan başka kendisinde ulvî alemden bir parça bulunan hiçbir varlık yoktur. Binaenaleyh insanın süflî alemdeki varlıkların en şereflisi olması gerekir."[86] Bir başka deyişle, insanın değer ve kıymetini belirlemede iki yön bulunmaktadır.

1. Maddî ve Cismanî Yönü
2. Ruhî ve Manevî Yönü

Allah insanın biyolojik boyutunu, gördüğümüz maddî alemin unsurlarından yaratırken, manevî yönünü, kendinden bahşettiği bir ruhla ve gayb aleminin güzellikleri ve nimetleriyle yaratmıştır. Bu yönüyle insan, yaratanın aynası olarak görüldüğü için "mazhar-ı hak" ünvanını alır. Aynı zamanda insanın ruhu, kalbi ve gönlü de "nazargâh-i ilahî"dir. O halde insan, bir yönüyle yeryüzüne ait bir varlık olduğu kadar ruh, kalp ve gönül taşımasıyla da ahirete ait bir varlıktır. Bu noktada şunu söylemek mümkündür. İnsanın şeref ve mükemmelliği hem cisimde hem de ruhtadır. Yüce Allah, fizyolojik yapısını en harika biçimde oluşturduğu ve iki elimle yarattığım[87] dediği insanın bedenine, kendinden bir ruh üfleyerek[88] onun

---

84 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 15/126.*

85 Vehbi Efendi, a.g.e., *8/3028.*

86 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 15/125;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 21/11; Kurtubî, a.g.e., *10/294;* Hâzin, a.g.e., *3/137.*

87 Sâd, 38/75.

88 Sâd, 38/72.

değerini ve kıymetini yüceltmiş ve kendisinden başka, en yüksek mertebeyi de ona lutfetmiştir. Ancak yaratılış ve cisimdeki mükemmellik, bütün insanlarda mevcut iken manevî değer ve güzellik, sadece yaratıcıyı bilen ve ona iman eden insanlarda bulunmaktadır. İşte "âlây-ı illiyyîn" ve "esfel-i sâfilîn" burada söz konusu olmaktadır. Yani hak dinden uzaklaşan, yaratılış gayesini unutan ve kalbini inkâra yönlendiren insan, diğer varlıklardan manevî boyutuyla daha aşağı bir seviyeye inmektedir.[89] Seyyid Kutub'a (v. 1386/1966) göre insan, ruhî açıdan bozulduğunda ve iman istikametinden ayrıldığında, aşağıların aşağısına düşmektedir. Ancak bu durum, ruhî ve manevî bir hususiyet olup, insan bedeninin yaratılış yönüyle aşağıların aşağısına düştüğü anlamına gelmemektedir.[90]

İslâm alimleri buraya kadar zikredilen ayetleri temel referans alarak insanın üstünlüğüne yönelik daha farklı değerlendirmelerde de bulunmuşlardır. Bu farklı değerlendirmeler özlü bir şekilde şöyle özetlenebilir.

İnsanoğlu makro alem olan kâinatın bütün özelliklerini kendisinde toplayan bir mikro alem kabul edilmiştir.[91] Bu bağlamda Kurtubî, insanın küçük bir alem olduğuna ve diğer yaratıklarda var olan her şeyin insanda bulunduğuna dikkatleri çeker.[92] İnsanın özellikle bu yönüne vurgu yapan Eş'arî kelamcılarından Abdülkâhir Bağdâdî, büyük alemde(kâinat) var olan her şeyin küçük alemde(insan) bir benzerinin bulunduğunu söylemektedir. Ona göre insanın başta duyuları olmak üzere işitmesi, görmesi, lisanı, nefesi, kokusu, teri, kemikleri, saçları ve uzuvları büyük âlemde bulunan bir varlığa karşılık gelmektedir.[93] Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre de, âlemde yaratılan her şeyin bir benzeri, insan vücudunda mevcuttur. Bu yüzden insanın cismi ve canı, bütün alemin bir nüshasıdır.[94] Şu halde insanın açılımı ve büyümesi, alemi; alemin küçültülmesi de insanı

---

89 Ali Seyyar, *İnsan ve Toplum Bilimleri Terimleri, Değişim Yay., İstanbul, 2007, s. 457; Bkz.* Celal Kırca, *Kur'ân ve Bilim, Marifet Yay., İstanbul, 1996, s. 225-232.*

90 Seyyid Kutub, *Fî Zılali'l-Kur'ân, 6/3933.*

91 Demirci, *Kur'ân'da Toplumsal Düzen, s. 363.*

92 Kurtubî, *a.g.e., 20/114.*

93 Geniş bilgi için Bkz. Ebû Mansûr Abdu'l-Kâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn, Dâru'l-Fünûn İlâhiyat Fakültesi, İstanbul, 1928, s. 34-35.*

94 Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme, sadeleştiren M. Fuad Başar, İstanbul, s. 97.*

oluşturmaktadır. İnsanın en değerli varlık oluşuna yönelik bu yaklaşımlar "İnsan, kâinatın bir misal-i musağğarıdır."[95] cümlesiyle özetlenebilir. İşte böyle bir donanıma sahip insanoğlu, kâinatın bütün özelliklerini kendi bünyesinde toplayan mucize bir varlık olarak âlemdeki yerini almıştır.

Diğer taraftan insan, Allah'ın en harika bir sanatı olarak görülmektedir.[96] Zira O, Allah'ın birtakım isim ve sıfatlarına mazhar olarak yaratıldığı için hayat, ilim, kudret ve irade sahibi, konuşan, dinleyen, işiten, gören, bilen, düşünen, idare eden ve hükmeden bir varlıktır. İnsanın bu özellikleri, aynı zamanda Allah Teâlâ'nın özellikleri olup,[97] O'nun esmâ ve sıfatlarının bir tecellisidir. Nitekim Kur'ân, semî' ve basîr sıfatlarını kullanarak, insanın işiten ve gören bir varlık olduğunu bildirmektedir.[98] Esas itibariyle da, bu sıfatlar Yüce Allah'ın kendisini nitelediği sıfatlardır. İşte semî' ve basîr sıfatlarının, hem Yüce Allah için hem de insan için kullanılması, Allah ile insan arasında bir benzerliğin olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Ancak bu benzerlikte öyle bir farklılık bulunmaktadır ki Yüce Allah'ın sıfatları mutlak oldukları halde, insanın sahip olduğu sıfatlar ise sınırlıdır.[99] Bu açıdan ilahî sıfatlara beşerî varlık düzleminde sahip olan insan, Allah'ın esmâ ve sıfâtını yansıtan bir ayine olma özelliği taşır.[100] Söz gelimi, inanan-inanmayan herkes, Allah'ın Hayy ismi sayesinde hayat sahibi olurken, aynı şekilde Yüce Allah'ın Rezzak isminin tecellisi olarak, görülen ve görülmeyen pek çok nimetlerle hayatını devam ettirmektedir. Nitekim bazı alimler "Allah, Adem'i kendi suretinde yaratmıştır."[101] hadisini, "Allah'ın, insanı kendisinin bazı özelliklerine sahip olarak yaratması" şeklinde yorumlamışlardır.[102]

---

95 Bediüzzaman Said Nursî, *Sözler, Şahdamar Yay., İstanbul, 2007, s. 367, 383.*

96 Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm: İdealler ve Gerçekler, terc. Ahmet Özel, İz Yay., İstanbul, 1996, s. 21.*

97 Kurtubî, *a.g.e., 20/114.*

98 İnsân, 76/2.

99 Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-Bâkıllânî, *el-İnsâf fîmâ Yecibu İ'tikâduhû ve Lâ Yecûzu'l-Cehlu Bihî, thk. İmâduddîn Ahmed Haydar, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1986, s. 59;* Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn, 1/90;* Muhammed Tâhir b. Muhammed Tâhir Tûnisî İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1984, 25/48.

100 Nasr, *İslâm: İdealler ve Gerçekler, s. 21.*

101 Ahmed b. Hanbel, 2/244, 251, 315, 323.

102 Kurtubî, *a.g.e., s. 38;* Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1983, 5/46.

İşte insanın bu özelliklere sahip olması, Allah'ın isim ve sıfatlarının insanda tecelli etmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Yoksa insana ait bu özellikler ilmi, iradesi ve kudreti olmayan bir kaynaktan kendisine nasip olmamıştır.[103] Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellisi, insanla ilgili olduğu gibi tüm yaratılmışlarla da alakası vardır. İşte söz konusu isim ve sıfatların alemde tecelli etmesi sonucu, varlık mefhumundan bahsedilebilir.[104]

Öte yandan Kur'ân'da hilafet ve ibadet konusu, insanın yaratılışına gerekçe olarak gösterilir.[105] İnsanın bir halife olarak varlıklar düzeninde yerini alması, Allah'ın insana bahşettiği şeref, lütuf ve üstün değeri göstermektedir.[106] Bu noktada İnsanoğlunun, Allah'ın halifesi konumunda olması, insanın Allah'ın kanunlarını yeryüzünde uygulayıp ilahî iradeyi hakim kılma,[107] iyi ve güzeli temsil etme ve yararlı işler yaparak yaratanın huzuruna çıkma göreviyle yükümlü olmasını netice vermektedir. Bunların yanı sıra, yeryüzünü imar etme, medeniyetin terakkisini sağlama[108] toplumda adaleti gözetme, sosyal barışı ve toplumsal uzlaşıyı tercih etme de insanın halife olma konumunun bir gereği olarak kabul edilmektedir.[109] İşte halife konumunda bulunan insanla davranışlarının uzandığı çevre arasında her zaman iyilik ve sevginin yer alması bir görevdir ve bu görev, halife olmanın mahiyetinde vardır.[110]

Sonuç olarak Yüce Allah, yaratmış olduğu varlıklar arasında en üstün ve en mükemmel, insanoğlunu yaratmış ve ondan daha üstün ve daha güzel bir varlık yaratmamıştır.[111]

İnsanın biyolojik ve psikolojik yapısı fizyolojik, ruhsal ve aklî donanımı, insana pek çok yaratıktan üstün olma niteliğini kazandırmaktadır. İşte fiziki, fıtrî ve ahlâkî değerlerin ve erdemlerin bütünü şeklinde tarif edilen

---

103 Mevdûdî, *a.g.e.*, 4/321.

104 Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'ın Kalbi*, terc. Ahmet Demirhan, Gelenek Yay., İstanbul, 2002, s. 19-20.

105 Bakara, 2/30; Zâriyât, 51/56; Şerafettin Gölcük, *Kur'ân ve İnsan*, Esra Yay., Konya, 1996, s. 13.

106 Gölcük, *a.e.*, s. 13.

107 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1/299.

108 Zakzûk, *el-İslâm ve Kadâya'l-Hıvâr*, s. 227.

109 İbrahim Paçacı, *"Hilafet" md., Dinî Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B., Ankara, 2006, s. 259.

110 Kadir Kamil, *İslâm Hümanizmi, terc. Cemal Arzu*, Kalem Yay., İstanbul, 1972, s. 30.

111 Semerkandî, *a.g.e.*, 3/491; Kurtubî, *a.g.e.*, 20/114.

insanîlik, inanan inanmayan tüm insanlar için geçerli bir olgudur.[112] Bu yönüyle her bir insan diğer varlıklardan daha onurlu, değerli ve üstün kılınmıştır. Buna bağlı olarak rengi, dili, dini, ırkı, cinsiyeti, vatanı ve statüsü ne olursa olsun sayılamayacak kadar çok üstün niteliklere sahip bulunan insan, her şeyden önce sırf insan olduğu için değerli bir varlıktır ve saygıya layıktır.[113] Bu saygı ilkesi de aynı zamanda insanlar arası her türlü ilişkinin de temelini oluşturur.[114] Zira insanın saygın bir konuma sahip olması, insan olmak vasfıyla ilgilidir. Bu nedenle, Allah'ın insanlara lütfettiği saygınlık hususunda ise insanlar arasında ayrımcılık yapılamaz.[115]

Diğer taraftan İslâm, aynı anne ve babadan meydana gelme,[116] tek bir ümmet olma,[117] tanıma ve tanışmaya yönelik farklı dil ve renklerde yaratılma[118] ve geniş ve güzel bir müsamaha ruhuna sahip olma prensiplerine dayanarak,[119] yaratılış itibariyle bütün insanların eşit ve kardeş olması gerektiğini savunan bir dindir.[120] Kur'ân dinde kardeşlikten başka Hz. Adem'den gelen kardeşliğin var olduğuna[121] ve aynı anne babadan gelen bu kardeşliğin "uhuvvet-i âmme-i insaniyeyi"[122] sağlayabilecek bir potansiyele sahip bulunduğuna işaret etmektedir. Bu yüzden dindeki kardeşlikten başka hilkat(yaratılış) kardeşliği de insanların birbirlerine karşı güzel davranışlarda bulunmalarına ve iyilik yapmalarına yeterli bir sebeptir. Nitekim Kur'ân, dinî duygulardaki farklılığın, başkalarına iyilikte bulunmaya hiçbir şekilde engel oluşturmadığını açıkça bildirmektedir.[123] Hatta Kur'ân'a göre kâfirlerin bize karşı kötü davranmaları, onlara düşmanca bir tutum içine girmemize sebebiyet vermemeli ve dolayısıyla onlara karşı adil

---

112 Kırca, *a.g.e., s. 10.*
113 Toshihiko İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1975, s. 69.
114 Hamîdullâh, *İslâm'da Devlet İdaresi, s. 92-93.*
115 Zakzûk, *el-İslâm ve Kadâya'l Hıvâr, s. 227.*
116 Nisâ, 4/1; Zümer, 39/6.
117 Bakara, 2/231.
118 Rûm, 30/22; Hucurât, 49/13.
119 Bakara, 2/62; Mâide, 5/69; Âl-i İmrân, 3/64.
120 Hamîdullâh, *İslâm'da Devlet İdaresi, s. 36-38.*
121 Hucurât, 49/13.
122 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 2/1277.*
123 Mümtehine, 60/8.

davranmaktan bizi alıkoymamalıdır.[124] Bu yüzden insanlar arasında, insan olma bakımından herhangi bir fark görmemek, onları eşit hak ve değere sahip varlıklar olarak kabul etmek, İslâm'ın insanlık anlayışıdır.[125] İşte bu noktada diyaloğun, insanlar arasında gerçekleşen bir olgu olduğunu düşünüldüğünde, varlıklar dünyasında salt olarak her bir insanın –hangi inanca mensup olursa olsun- insanlık ortak paydasında diyalog kurulmaya değer bir varlık olduğu görülmektedir. Bir değişik ifadeyle diyalog kuracağımız her bir insan, ilahî sanatın güzelliklerinden izler taşıyan en kıymetli ve en değerli varlık olarak karşımızda durmaktadır. Çünkü İslâm düşüncesine göre insan yaratılış, donanım, kabiliyet ve yetenek yönüyle "Allah'ın harika bir sanatı", "alemin bir zübdesi" ve "varlığın özü ve gözbebeği" olma özelliğini taşımaktadır.[126] Hatta insanın ruhullahtan bir nefha ve nur-u akdesten bir meşale taşıması, onun değerine ayrı boyut kazandırmaktadır.[127]

Yine Kur'ân perspektifinde tüm insanlar hem yaratılış itibariyle hem de aynı ailenin çocukları olmaları yönüyle kardeştirler. Bu kardeşlik ise insanların birbirlerine düşmanca davranmalarını değil, merhamet ve şefkat hisleriyle dolu olmalarını gerekli kılmaktadır. O halde İslâm'ın öngördüğü insan tasavvurunda hayata ve insana bakış, temelde çatışma ve savaş endeksli olmayıp, tam tersine diyalog ve uzlaşının hakim olduğu barışçıl bir dünya şeklindedir.

---

124 Mâide, 5/119.

125 Mustafa Cevat Akşit, *İslâm Ceza Hukuku ve İnsanî Esasları, Gaye Vakfi Yay., İstanbul, 2004, s. 13.*

126 Vehbi Efendi, a.g.e., *15/6496.*

127 Muhammed el-Gazzâlî, *Hukûku'l-İnsân Beyne Teâlîmi'l-İslâm ve İ'lâni'l-Umemi'l-Muttehide*, el-Mektebetu't-Ticâriyye, Kâhire, 1963, s. 11.

Birinci Bölüm

DİYALOG VE EHL-İ KİTAP KAVRAMLARININ ANALİZİ

DİYALOG VE EHL-İ KİTAP KAVRAMLARININ ANALİZİ

I. DİYALOĞUN SEMANTİK ANALİZİ

İnceleme alanını oluşturan kavramların somut ya da soyut oluşu, söz konusu kavramların tanımları, sınırları ve mahiyetleri üzerinde bir konsensüs sağlanmasını zorlaştırdığı bilinen bir gerçektir. Bunun ötesinde beşerî ve sosyal bilimlere ait pek çok kavramın tanımı ve mahiyeti üzerinde tam bir ittifak sağlanamaması ve tartışmaların süregelmesi de bunun en açık örneğini oluşturmaktadır. Zira elle tutulup gözle görülen ve sınırları, boyutları belli olan somut varlıkların tanımı, duygu ve düşüncelerin değiştiği soyut kavramlara yapılan tanımdaki kadar açıklık ve netlik içermez. Söz gelimi sevgi, hoşgörü, tolerans, özgürlük, hak ve hukuk gibi kavramlar, soyut kavramlara birer örnektir.[1] Diyalog kelimesi her ne kadar sevgi, hoşgörü, tolerans kadar soyut bir kavram olmasa da nispeten imgesellik arz etmektedir. Bu yüzden kısaca "iki kişi arasında gerçekleşen konuşma" şeklinde tanımlanan diyaloğun sınırlarını ve mahiyetini belirleme hususunda tam bir netlik bulunmamaktadır. Sonuç olarak, diyalog kavramına yüklenen tanımlarda ve yaklaşımlarda farklılıkların olması ve bir ittifakın bulunmaması kaçınılmazdır. Bu bağlamda söz konusu kavramın etimolojik açıdan incelenmesi, mahiyetinin analizi, tarihsel süreçte kullanım alanlarının belirlenmesi, diyalog kavramının zihinlerde biraz daha berrak hale gelmesini sağlayacaktır.

---

[1] Celal Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler*, *Tuğra Yay., İstanbul, tsz., s. 116;* Ömer Aslan, *Kur'ân ve Hoşgörü*, *İlahiyat, Ankara, 2005, s. 27.*

A. Etimolojisi ve Tanımı

Diyalog kelimesinin filolojik açıklamasını yaparken öncelikle bu kelimenin kökenini incelememiz gerekmektedir.

Yunanca "konuşmak ya da sohbet etmek" anlamındaki dialogos kelimesi,[2] di veya dia ön eki[3] ile logos veya logus kelimesinden oluşan bir isim tamlamasıdır. Dia bir ön ek olup iki, iki kat, çift, karşılıklı, tam, tamamen, aracılığı ile arasından veya içinden manalarına gelirken,[4] logos sözcüğü Yunanca'dan İngilizce'ye log ya da logo olarak geçip, konuşma söz kelime ve akıl anlamlarına gelmektedir.[5] Etimolojik olarak Yunanca olan bu kelime, Latince'ye dialogus, Latince'den diğer batı dillerine; Fransızca- İngilizce'ye dialogue[6] şeklinde geçmiştir. Grekçe'de ve Latince'de konuşmak ya da sohbet[7] anlamına gelen diyalog kelimesinin, bu anlamını korumakla birlikte, diğer batı dillerine geçiş sürecinde daha geniş bir kullanım alanına sahip olduğu görülür.[8] Diyalog kavramının içerik açısından genişlemesinde edebiyat, din, siyaset, sanat ve müzik gibi farklı disiplinlere konu olması önemli bir etkendir. Diyalog kavramı 20. yüzyılın başlarından itibaren bilhassa dilciler ve felsefeciler tarafından ele alınmış ve incelenmiştir.[9]

---

2 Joseph Devlin, *Webster's Twentieth-Century Dictionary Of The English Language With A Comprehensive Addendum Of Newest Words, Publishers Guild, New York, 1940, s. 466.*

3 Houghton Mifflin Company, *The American Heritage Dictionary of the English Language, Third Edition, Boston-New York-London, 1992, s. 514;* Mustafa Nihat Özön, *Türkçe-Yabancı Kelimeler Sözlüğü, İstanbul, 1962, s. 46.*

4 *The American Heritage Dictionary, s. 514;* Ernest A. Baker, *Cassell's New English Dictionary, Cassell-London, 1960, s. 388;* Azmi Aksoy, *Yunanca-Türkçe Türkçe-Yunanca Sözlük, Alfa Yay., İstanbul, 2003, s. 74.*

5 Baker, a.g.e., *s. 869.*

6 Philip Babcock Gove, *Webster's Third New İnternational Dictionary of The English Language Unabridged, Springfield, Massachusetts, U.S.A., 1981, s. 623.*

7 Devlin, a.g.e., *s. 466;* D.P. Simpson, *Cassell's New Latin-English English-Latin Dictionary, Cassell London, 1977, s. 187;* Sina Kabaağaç-Erdal Alova, *Latince-Türkçe Sözlük, Sosyal Yay., 1995, s. 173.*

8 Mustafa Alıcı, *Müslüman Hıristiyan Diyaloğu Tarihçesi Çeşitleri Hedefleri Problemleri, İz Yay., İstanbul, 2005, s. 19.*

9 Mustafa Alıcı, *"Dinlerarası Diyaloğun Ana Konuları ve Hedefleri", EKEV Akademi Dergisi, 2003, S.16, s. 2.*

Eski Yunan'dan günümüze, uzun bir tarihî geçmişe sahip olan diyalog terimi, batı literatüründe şu anlamlara karşılık gelir:[10]

a. İki veya daha fazla kişi arasındaki konuşma, sohbet ya da görüşme,
b. Karşılıklı uzlaşma çerçevesinde bazı özel konularda fikir ve düşünce alışverişinde bulunma,
c. Kişiler ya da siyasal, toplumsal, ideolojik yandaşlar ve karşıtlar arasındaki ayrılıkları kapsayan konular üzerinde bir uzlaşmaya varmayı amaçlayan görüşme,
d. Bir tiyatro eserinde karakterler arasında konuşma,
e. Bir edebî eserde karşılıklı konuşma şeklinde yazılmış kompozisyon,
f. Bazı konularda iki veya daha fazla karakterin rol aldığı yazılı bir metin,
g. Bir film senaryosunda, oyuncular arasında söylenecek sözler için kaleme alınan metin,
h. Müzik literatüründe iki ya da daha çok bölümün bestesi
i. Edebî bir biçim olarak felsefî ve zihinsel tutumları, yazarın düş gücünün ürünü olan konuşmalar aracılığıyla karşı karşıya getiren dikkatlice kurgulanmış bir anlatım yolu.

Etimolojik açıdan pek çok eski ve yeni kaynakta yer aldığı şekliyle en yaygın ve belirgin tanımı "karşılıklı konuşma" ve "iki insan arasındaki konuşma" olan diyalog kavramı, Türkçe'ye Fransızca'dan geçmiştir.[11] Yukarıda ifade edildiği şekliyle batı dillerinde kelimeye yüklenen anlamların dışında[12] diyalog kelimesi, Türkçe'de anlaşma, uyum sağlama, uzlaşma veya bu yolda çalışma[13] ve müzakere etme[14] anlamlarını da içermektedir.

---

10 Geniş bilgi için bkz. *The American Heritage Dictionary, s. 515;* Devlin, *a.g.e., s. 466.*

11 Özön, *a.g.e., s. 49;* Şükrü Haluk Akalın ve Öte., *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005, s. 543.

12 Alıcı, *Müslüman Hıristiyan Diyaloğu, s. 20.*

13 Akalın, *a.g.e., s. 543.*

14 Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük, Ötüken Yay., İstanbul, 2007, 2/1249.*

O halde diyalog kelimesinin en geniş anlamı göz önünde tutularak bir tanım yapmak gerekirse; "Bir arada yaşama ve birbirlerinin varlığını kabullenme durumunda olan değişik ırk ve kültürden, farklı inanç, kanaat ve siyasî düşünceden insanların, medenî ölçüler içerisinde konuşarak[15] ve iletişim kurarak, beraberce yaşama yollarını aramaları, birbirini anlama ve tanıma sürecine girmeleri" şeklinde tanımlanabilir.[16]

Buna göre yukarıda geçen tanımsal verilerin ışığında diyalog kelimesinin çağrıştırdığı anlamsal alanın "karşılıklı konuşma", "bir araya gelme", "uzlaşı", "istişare" ve "görüş alışverişi" üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.[17]

Özellikle de 1950'lerin sonlarından itibaren Hıristiyan teologlar tarafından dinî literatürde kullanılmaya başlanan diyalog kavramı, bu yeni aşamada artık farklı dinden insanların birbirleriyle ilişkisini ve birlikte yaşamasını ifade etmeye başlamıştır.[18]

Dinî açıdan diyaloğun tanımı ise; "Gerek aynı dine bağlı değişik gruptan insanların, gerekse farklı din mensuplarının inanç ve düşüncelerini birbirlerine dayatma ve kabul ettirme yoluna gitmeksizin doğruluk, eşitlik, sevgi, saygı ve hoşgörü çerçevesinde birbirlerine bakabilmeleri,[19] huzur ve barış içinde yaşamalarını sağlamaya yönelik insanî ve ahlâkî davranışlar sergilemeleri,[20] sadece sosyal, toplumsal, ekonomik alanda karşılıklı münasebet içerisinde olabilmeleri değil, aynı zamanda ortak problemler etrafında da "hürriyet ve açıklık atmosferi"[21] içinde bir araya gelip fikir alışverişinde bulunarak[22] çözüm arayışlarına ve işbirliğine gidebilmeleri, ayrıca ötekini bilmek, tanımak, dinlemek ve anlamak maksadıyla temasa geçip,[23]

15 Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi, Ocak Yay., Ankara, 1993, s. 396.*

16 Ali Bulaç, *"Medine Vesikası'nda Dinler ve Topluluklar Arası Diyalog", Diyaloğun Dinî ve Tarihî Temelleri, Işık Yay., İstanbul, 2006, s. 87.*

17 Mahmut Aydın, *"Dinlerarası Diyalog Üzerine", Tezkire, 2001, 11/23, s. 130.*

18 Alıcı, *"Dinlerarası Diyaloğun Ana Konuları ve Hedefleri", s. 2.*

19 Tümer, Küçük, *a.g.e., s. 396.*

20 Fikret Karaman, *"Dinlerarası Diyalog" md., Dinî Kavramlar Sözlüğü, D.İ.B., Ankara, 2006, s. 125.*

21 Alıcı, *Müslüman Hıristiyan Diyaloğu, s. 20.*

22 Ahmet Kahraman, *Mukayeseli Dinler Tarihi, Marifet Yay., İstanbul, 1999, s. 293.*

23 Seyyar, *a.g.e., s. 241.*

karşılıklı konuşabilmeleri, tartışabilmeleri, farklılıklar içerisinde birlikte yaşayabilmeleri ve uzlaşma içerisinde olmaları" şeklinde yapılabilir.[24]

Dinlerarası diyaloğun tanımından da anlaşılacağı üzere bu kavram, farklı dinlere mensup insanların birbirleriyle karşılaşıp konuşmalarını ifade etmektedir. Ancak bu karşılaşmanın herhangi bir konuya dayanmaması veya bir amacının olmaması mümkün değildir. Bu yüzden dinlerarası diyaloğu sıradan bir karşılaşma olmaktan çıkarıp ona ciddi anlamlar yükleyen ve bu diyaloğun sağlıklı bir şekilde işlemesini sağlayan husus, katılımcıların, konuların ve hedeflerin belirlenmiş olmasıdır.[25]

B. Mahiyeti

Yukarıdaki tanımdan yola çıkarak diyalog kelimesinin temel karakteristik niteliklerini şekillendirip, içeriği hakkında daha geniş bir düşünceye sahip olabiliriz.

Söz konusu kavrama gerek sözlük anlamı açısından gerekse terimsel açıdan yüzeysel olarak bakıldığında, bu kavramın temel karakteristik özellik olarak insanî bir olgu taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu olgu, insanın yaşam boyu, çevresindeki canlı ve cansız varlıklarla iletişim kurmasıyla devam etmektedir. Çünkü insan, yaratılışı gereği diğer varlıklarla ilişki içerisinde ve genel itibariyle de topluluk hayatı yaşama durumunda olan sosyal bir varlıktır.[26] Bu durum, insanın çoğu zaman değişik şekillerde de olsa, etrafıyla diyalog kurmasını ve başkalarıyla konuşup iletişime geçmesini netice vermektedir.

Bununla birlikte esas itibariyle diyalog, bir arada yaşama durumunda olup da çoğulcu ve farklı bir toplumsal yapı içerisinde bulunan bireylerin, evrensel değerler etrafında birlikte yaşam felsefesini kabullenebilmeleridir. Bu da insanların önce zihinsel, sonra da pratik açıdan ötekini kabul etme ve beraberce yaşayabilme kültürünü içselleştirmeleriyle gerçekleşen bir erdemdir.

Ayrıca karşılıklı münasebetin esası olan diyalog, insanlar arasında olabileceği gibi, barış ve güvenlik içinde bir arada yaşamak ve geçmişten

---

24 Tümer, Küçük, *a.g.e., s. 396.*

25 Alıcı, "*Dinlerarası Diyaloğun Ana Konuları ve Hedefleri*", *s. 2.*

26 Bulaç, *a.g.m., s. 87.*

günümüze toplumlar arasında devam eden dinî, etnik ve kültürel çatışmalara son vermek maksadıyla, daha geniş topluluklar, kültürler ve dinler arasında da olabilmektedir.[27]

Yukarıda tanımı verilen dinlerarası diyalog kavramı incelendiğinde, belirgin bir şekilde ortaya çıkan özellikler şunlardır:

1. Karşımızdaki muhatabın varlığını kabullenme ve muhataba saygı gösterme,
2. İnsanların birbirlerini anlaması ve tanıması,
3. Farklı dinlerden insanlarla birlikte yaşama kültürü,
4. Aynı toplumdaki diğer din mensuplarıyla ortak problemlere bütüncül ve sağlıklı çözüm arama çabaları,
5. Çözüm arayışları çerçevesinde bir anlaşma zemini oluşturup işbirliğine gitme ve dinlerin yaptırım gücünü harekete geçirme,

Bu çerçevede, dinlerarası diyaloğun mahiyetini sadece farklı din mensuplarının dinî konular etrafında, diğerlerinden bir şey öğrenmeğe yönelik birbirleriyle iletişim kurma süreciyle[28] sınırlandırmak yerine değişik dinlere müntesip kimselerin ve tüm insanların maruz kaldığı ahlâkî çöküntü,[29] yoksulluk, açlık, şiddet, adaletsizlik, baskı ve zulüm, çevre kirliliği ve dünyadaki yenilenemez kaynakların hızlıca tüketilmesi gibi yaşamsal öneme sahip problemler ve bu problemlerin çözümü konusunda farklı dinsel gelenek taraftarlarının işbirliğine gitmeleri şeklinde değerlendirmek daha isabetli gözükmektedir. Bu işbirliği sürecinde öncelikle değişik din taraftarları, bir araya gelip beraberce eylemde bulunduktan sonra kendi dinsel inançları ve tecrübeleri konusunda daha sağlam bir konuşma zemini yakalamış olurlar. Bu yüzden, dinlerarasındaki farklılıkları içeren teolojik konulardan ziyade, öncelikle dünyayı ilgilendiren ortak insanî problemlere çözüm yolları aramaya ve bu çözümleri hayata geçirmeye yönelik işbirliği

---

27 Seyyar, a.g.e., *s. 241;* Ali Ünal, "*Gerçekler ve İtirazlar Arasında Hoşgörü ve Diyalog*", *Diyaloğun Dinî ve Tarihî Temelleri*, Işık Yay., İzmir, 2006, s. 176.

28 Mahmut Aydın, "*Dinlerarası Diyalog Üzerine*", *s. 129.*

29 Muhammed Halîfe Hasan, "*el-Hıvâru'd-Dînî ve Devruhû fî Muvâceheti't-Taarrufi'd-Dînî ve'l-İrhâb*", *el-Lecnetu'l-İlmî li'l-Mu'temeri'l-Âlemî an Mevkıfi'l-İslâm, Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmî, 2004, s. 3.*

düşüncesi üzerine icra edilen dinlerarası diyalog, daha sağlıklı ve daha verimli olacaktır.[30] Yoksa bu kavramdan, dinlerdeki kutsal metinlerin ve kuralların birbiriyle diyaloğu, kişilerin kendi dinlerinden ve değerlerinden taviz vermeleri[31] veya dünya dini oluşturma sürecinde dinleri birleştirme çalışması ya da bir dini, diğerinde eritme faaliyeti kastedilmemektedir.[32]

Bunlara ilaveten diyalog kavramının anlamsal boyutu içerisinde, karşılıklı tartışmaların ve çekişmelerin yaşandığı bir münazara ortamı veya dinlerin üstünlüğünün söz konusu edilerek baskıya dayalı ilişkiler ağı yer almamaktadır. Tam aksine, baskıya dayalı zorlamalardan kaçınmayla gerçekleşen gerçek bir diyalog sürecinde[33] taraflar, insan onur ve saygınlığına yakışır bir tarzda temasa geçer ve inandığı değerlere bağlı kalmakla birlikte, kendi dininin öngördüğü öğretileri hayata geçirmekten çekinmez. Bu çerçevede diyalog sürecinin temel yapı taşı olan "kendini tanıtma" fikri etrafında kişi, kendi dinine ait öğretileri karşı tarafa rahatlıkla anlatma imkânı da bulmaktadır. Bununla birlikte, özellikle çoğulcu toplumlarda yaşayan bireylerin, karşılıklı iletişim ve etkileşim sonucu dinî konularda birbirlerinden etkilenme problemleri, söz konusu kimselerin kendi inançlarına ve dinî değerlerine bağlılıklarıyla yakından ilgilidir.

C. Tarihsel Arka Planı

Din, insanlığın başlangıcından günümüze, bütün toplumlarda oluşmuş ve yerleşmiş bir kurumdur.[34] Bu nedenle dinlerin tarih sahnesinde yer alması insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe dayanır. Yüzyılları kapsayan bu uzun tarihî süreçte, dinler önce ortaya çıktıkları sosyo-kültürel çevrenin değer ve gelenekleriyle, daha sonra da yayıldıkları bölgelerin dinleriyle bir

---

30 Ali İhsan Yitik, "*Dinlerarası Diyalog ve Dünya Barışı*", *Dinin Dünya Barışına Katkısı, T.D.V.Y., Ankara, 2006, s. 60-77.*

31 Ömer Faruk Harman, "*Dinlerarası Diyalog ve Papa Benedict*", *Polemik Değil Diyalog, Ufuk Yay., İstanbul, 2006, s. 55.*

32 Niyazi Öktem, *Diyalog Yazıları, Timaş Yay., İstanbul, 2001, s. 99;* Kirkor Damatyan, "*Barış İçin Diyalog*", *Barış İçin Diyolog Uluslararası Sempozyum Tebliğleri– Dialogue For Peace: Dinlerin Bir Arada Yaşamaya Katkısı, haz. Ahmet Gökbel, Ebubekir Sıddık Yücel, Gökhan Sebati Işkın, Sivas, 2003, s. 57;* Hasan, *a.g.m., s. 12.*

33 Borrmans, *a.g.e., s. 134.*

34 Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji, Savaş Yay., Ankara, 1982, s. 215.*

ilişki içerisinde olmuşlardır. Bu ilişkiler, genellikle mevcut dinlerin eleştirilmesi veya o dinlerin mensuplarıyla fiilî çatışmalar şeklinde gerçekleşmiş olsa da, zaman zaman barış ve uzlaşma zemininde de cereyan etmiştir.[35] Tarihin değişik dönemlerinde farklı din mensupları arasında görülen savaş ve çatışmalar, esas itibarıyla inançlardaki farklılıktan ya da dinî inançların karşı tarafa hakim kılınmak istenmesinden ziyade, daha çok askerî, siyasî ve ekonomik çıkarların etkisinden kaynaklanmaktadır. Özellikle ideolojik ve teolojik etmenlerle birlikte insanları kavga ve çatışmaya sürükleyen ana nedenlerin başında, siyasal güçlerin ekonomik çıkarları yatmaktadır.[36] Yoksa insanları huzur ve mutluluğa kavuşturmayı amaçlayan ilahî kaynaklı dinlerin çatışma ve savaşın kaynağı olması düşünülemez.[37]

Sözünü ettiğimiz çerçevedeki barış sürecinde din mensupları arasında oluşan olumlu ve yapıcı ilişkiler ise geçen yüzyılın ikinci yarısına kadar dinlerarası diyalog olarak isimlendirilmemiştir.[38] Hatta değişik din mensupları arasında pek çok tabiî ve kendiliğinden konuşmalar bulunmasına rağmen, bunlar diyalog kelimesiyle ifade edilmemiştir.[39]

Bu kavramın ortaya çıkış sebeplerini ve süreçlerini tarihsel açıdan incelemek kavramın daha kapsamlı anlaşılmasını sağlayacaktır. Öncelikle belirtmek gerekir ki 20. yüzyılın başından itibaren a. İki dünya savaşının ortaya koyduğu problemler, b. Dünyanın önemli bir bölümünde tesirini gösteren ateizm, c. Ahlâkî yozlaşma ve manevî değerlerin çöküşü, d. Siyasî sahnede yeni milletlerin görülmesiyle sonuçlanan sömürgeciliğin sona ermesi, e. Bilimsel ve teknolojik gelişmelere bağlı değişim gibi pek çok durumla karşı karşıya kalan Kilise merkezli Hıristiyan dünya,[40] öncelikle Hıristiyan mezhepler ve kiliseler arasında var olan anlaşmazlıkları ve düşmanlıkları gidermek, sonra da bazı alanlarda diğer insanlarla işbirliği

---

35 Yitik, *a.g.m.*, *s. 60.*

36 Öktem, *a.g.e.*, *s. 67.*

37 Ramazan Altıntaş, "*Diyalogta Yeni Konsept Değişikliği*", *Kelam Araştırmaları*, *2008*, *Yıl. 6*, *S. 2*, *s. 1.*

38 Yitik, *a.g.m.*, *s. 60.*

39 Eric j. Sharpe, *Encyclopedia of Religion*, *Second Edition*, *the United States of America*, *2005*, *s. 2342.*

40 Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi: İznik'ten II. Vatikan'a*, *terc. Mehmet S. Aydın, T.T.K.*, *Ankara*, *1990*, *s. 83-84.*

yapabilmek için bir Konsil toplamaya kararlaştırmıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda üç yıl sürecek bir Konsil'in Vatikan'da toplanmasına karar verilmiştir.[41] Kilise, özellikle Konsil öncesi hazırlık aşamasında kurduğu komisyon ve sekreterya ile dağınık haldeki Hıristiyan alemini diyaloğa hazırlama amacı taşımıştır.[42] Şu halde Hıristiyan dünyanın öncülük yaptığı diyalog düşüncesinin temelinde, ayrılmış kiliselerin birbirleriyle diyaloğunu sağlama önceliği dikkat çekmektedir.

II. Vatikan Konsil'inin açılış konuşmasında Papa XXIII. Jean, Kilise'nin kendi çemberini kırarak dış dünyaya açılmasını istemiş ve dış dünya ile ilgilenme yolunda bütün insanlarla diyaloğa girmenin önemini belirtmiştir.[43] Böylece Kilise, tarihinde ilk defa Hıristiyanlık dışındaki din mensuplarıyla ilişkilerini belli bir seviyeye getirmeye yönelik beyanatlara yer vermiştir. Yine bu Konsil, geçmişte yaşanan Hıristiyan ve Müslüman düşmanlıklarını ve çatışmalarını unutmaya çağırmaktadır. Kilisenin çağrısı sadece karanlık geçmişi unutmaya davetle de sınırlı kalmaz, aynı zamanda bu çağrı, tüm insanların yararı için birlikte çalışmaya, özgürlük, barış, sosyal adalet ve ahlâkî değerlerin korunması ve yeniden canlanması için Müslümanlarla samimi işbirliğine girmeye yönelik amaçlar da taşımaktadır.[44]

Tarihsel süreçte Müslüman-Hıristiyan diyaloğu, Hz. Peygamber'in Habeşistan Hıristiyanlarına karşı gösterdiği sıcak ve yakın ilişkilerden dolayı olumlu başlamıştır. Daha sonraları Hıristiyan dünyasının, Müslümanlara yönelik haçlı seferleriyle başlattığı ve misyonerlik faaliyetleriyle devam ettirdiği soğukluk ve düşmanlık, Kilisenin II. Vatikan Konsili ile giderilmeye çalışılmıştır.[45] İşte Hıristiyan dünyanın II. Vatikan Konsil'ine kadar teolojik dogmatik ve doktrinel açıdan olumsuz olan bu yaklaşımı, Konsille birlikte yeni bir yön kazanmış ve Kilise, tarihinde daha önceki yaklaşımının aksine Hıristiyanlık dışındaki din mensuplarıyla diyaloğa

---

41 Tümer, Küçük, a.g.e., *s. 396.*

42 Dvornik, a.g.e., s. 83-84.

43 Tümer, Küçük, a.g.e., *s. 396-397.*

44 Francesco Gioia, *Interreligious Dialogue: The Official Teaching of The Catholic Church, Boston, 1997, s. 39;* Mehmet Aydın, *Hıristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1991, s. 84.*

45 Tümer, Küçük, a.g.e., *s. 396.*

geçmeye karar vermiştir. Zira Katolik Kilisesi, dünyada meydana gelen gelişmeler ışığında krize giren klasik misyon anlayışına yeni bir ivme kazandırmanın ve dünyaya yeni mesajlar vermenin yolu olarak diyaloğu görmektedir. Bu durumda misyon ile diyalog, Kilise tarafından birbirinin alternatifi ya da zıddı olarak değil, aksine birbiriyle iç içe ve birbirinin ayrılmaz bir parçası olarak görülmektedir. Bu yüzden Kilisenin yeni misyon anlayışında diyalog, diğer insanlarla kurulacak irtibatın vazgeçilmez bir vasıtası olması yönüyle önemli bir yere sahiptir.

Şu halde II. Vatikan Konsiliyle Katolik Kilisesinin resmî literatürüne giren diyalog, Kilisenin genel olarak asırlardan beri izlediği katı politikayı terk edip değişik sebeplerden dolayı diğer din müntesipleriyle işbirliği başlattığı yeni dönemin adıdır. Diyalog kavramı, her ne kadar din müntesiplerinin kendi aralarındaki irtibatını ve işbirliğini ifade etse de, Konsil dokümanları ve Papalık genelgeleri incelendiğinde bu kavramın özelde Kilisenin çağdaş misyon anlayışının vazgeçilmez bir parçası olduğu açıkça anlaşılmaktadır.[46]

Ayrıca söz konusu Konsil'in esas amaçları arasında, 20. asrın sonlarında Hıristiyanlıktan oldukça uzaklaşmış bulunan Hıristiyan alemini, yeniden Hıristiyanlaştırma çarelerini arama[47] ve özellikle de Kilise ile dünya arasında sertlikten daha çok merhamet ve sevgi üzerine bina edilmiş geniş kapsamlı bir diyaloğa davet etme de bulunmaktadır.[48]

İşte farklı amaçlarla diyalog düşüncesine sahip Kilise, II. Vatikan Konsili'nde diğer din mensuplarıyla diyaloğa girmenin önemi üzerinde durmuş ve 1964 yılında Konsil'in öngördüğü çerçevede "Hıristiyan Olmayanlar Sekretaryası"nı kurmuştur.[49] Bu sekreterya da, kuruluşundan itibaren İslâm ülkeleriyle diyalog yolları aramış ve bir dizi diyalog faaliyetlerine yer vermiştir.[50]

---

46 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yay., İstanbul, 2004, s. 122-188.

47 Suat Yıldırım, "*Kiliseyi İslâm ile Diyalog İstemeye Sevk Eden Sebepler*", *Asrımızda Hıristiyan Müslüman Münasebetleri*, Ensar Yay., İstanbul, 2005, s. 18.

48 Dvornik, *a.g.e.*, s. 85.

49 Borrmans, *a.g.e.*, s. 139-140.

50 Geniş bilgi için bkz. Borrmans, *a.g.e.*, s. 140-145.

Öte yandan Kilisenin diğer din mensuplarıyla ve özellikle de Müslümanlarla diyaloğa geçme arzusunun altında yatan pek çok etken bulunmaktadır.[51] Bunların en başında, Kilisenin varlığını sürdürebilmek için, dünyaya açılmayı zorunlu görmesi gelmektedir. Çünkü kendi içine kapanmak, dünyadan kendi kendisini silmek demektir. Bundan başka pozitivizm, sekülerizm ve materyalizmin yayılması ve bunların, dinlere yönelik menfi tutumlarına karşı, semavî dinlerin müntesipleriyle irtibat halinde olarak, onlarla birlikte ortak bir iman bloğu oluşturma isteği, diyaloğa götüren sebepler arasında zikredilebilir. Zira her türlü inancı yok etmeye çalışarak semavî değerlere savaş açan dinsizlik akımlarına karşı Kilise, her din mensubuyla işbirliğine hazır hale gelmiştir.

Bir başka neden olarak, bazı samimi dindar kimselerin diğer din mensuplarıyla insanlığın çekmiş olduğu sıkıntıları çözmede işbirliğine gitmek istemeleri de sayılabilir. Ayrıca batı medeniyetine ait değer yargılarının ve yaşam tarzının özelde İslâm dünyasında genelde tüm dünyada yayılmasının semerelerini, Hıristiyanlık lehine devşirme zamanın geldiğine inanılması, Kiliseyi diyaloğa götüren bir başka etken olarak görülebilir. Özellikle Hıristiyanları tavır değişikliğine iten bir diğer önemli neden, onların barış ve hoşgörü söylemini daha geniş kitlelere yayma ve böylece dinlerarası çatışmaları asgariye indirme istek ve arzularıdır. Bunun sebebi ise tarihsel süreçte dünya çapındaki krizler ve 2. Dünya Savaşı'nın pek çok insan üzerinde meydana getirdiği korku ve kaygının artık dünyada bir daha yaşanmamasının yanında, dinin hayattaki etkinliğini artırmak da olabilir. Ancak bütün bunlar arasında yeni bir yöntemle Hıristiyanlığı yayma düşüncesi, Hıristiyan dünyayı diyaloğa götüren en önemli neden olarak zikredilebilir.

D. Usulü

Çoğulcu bir dünyada yaşanmasının bir neticesi olarak değişik din ve inanca bağlı kimselerin diyaloğa geçmesi pekala mümkündür. Diyaloğa katılan tarafların birbirleriyle daha sağlıklı ve verimli bir diyalog tesis etmeleri

---

[51] Geniş bilgi için bkz. Suat Yıldırım, *"Kiliseyi İslâm ile Diyalog İstemeye Sevk Eden Sebepler", s. 18-47;* Yitik, *a.g.m., s. 60-62.*

için göz önünde bulundurmaları gereken temel ilkeler bulunmaktadır. Özellikle Hıristiyan dünyasındaki din uzmanları, dinler tarihçileri ve bu sahada çalışma yapan Müslüman araştırmacılar, ilk diyalog faaliyetlerinden günümüze uzanan süreçte, diyaloğun usulüne yönelik pek çok ilke ve yöntem ortaya koymuşlardır.[52] Bu ilkelerin en önemlileri sekiz maddede sıralanabilir:

1. Diyalogda Açıklık İlkesi: Diyalog halinde bulunan tarafların tam bir dürüstlük ve samimiyet duygusu içerisinde olmaları gerekir. Diyalog sürecinde, ister olumlu ister olumsuz, muhataba olan duygu ve düşünceler, açık ve net bir şekilde ortaya konmalıdır. Aksi takdirde muhatapların duygu ve düşüncede dürüst ve samimi olmadığı bir diyalog tarzının, gerçekçi ve uzun ömürlü olması mümkün değildir.
2. Diyalogda Eşitlik İlkesi: Eşitlik prensibinde muhatapların, konum, mevki, rol ve statü itibariyle eşit olması gerekir.[53] Diyalog, bir tarafın diğerinden üstün olduğunu ima eden ilişki şeklini değil, eşit kişiler arasında cereyan eden bir faaliyeti gerektirir. Aynı şekilde bir tarafın diğer taraftan kendini üstün görmesi ve bunun neticesi olarak kendi öğretilerini karşı tarafa dikte ettirmesi de diyalogdaki eşitlik prensibini bozmaktadır. Bu yüzden diyalog, eşit şartlarda ve eşit zeminlerde gerçekleştirilmelidir.
3. Diyalogda Güven İlkesi: Bu ilke sağlıklı ve verimli bir diyalog için en temel prensiptir. Güvenin olmadığı yerde gerçek bir diyalogdan bahsetmek mümkün olmadığı için, taraflar arasında karşılıklı güven ve samimiyetin bulunması gerekir. Diyalog sürecinde güvenin sağlanması ancak diyaloğa katılan tarafların hiçbir art niyet ve gizli düşünce içerisinde olmamalarıyla gerçekleşebilir.[54]

---

52 Salahu'd-Din Ahmed Keftârû, *Menhecu'l-Hıvâr fi'r-Ru'yeti'l-İslâmiyye, Kuteybe, Suriye, 2009, s. 121-122;*Mahmut Aydın, *Monologdan Diyaloğa, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001, s. 226-228;* Mahmut Aydın, "*Dinlerarası Diyalog Üzerine", s.128-141;* Harman, *a.g.m., s. 58;* David Brown, " *Dialogue", A Dictionary of Religion Education, Bungay, 1984, s. 112-113;* Seyyar, *a.g.e., s. 241;* Mustafa Köylü, *Çağdaş Batı ve İslâm Düşüncesinde Dinlerarası Diyalog, İnsan Yay., İstanbul, 2001, s. 17-20;* Tümer, Küçük, *a.g.e., s. 416-417.*

53 Abdullâh b. Hüseyin el-Mevcân, *el-Hıvâr fi'l-İslâm, Merkezu'l-Kevn, Mekke, 2006, s. 80.*

54 Brown, *a.g.e., s. 112-113;* Borrmans, *a.g.e., s. 37.*

Bu nedenle diyalog zemininde, gizli hedef taşıyan herhangi bir eğilim söz konusu olmamalıdır.

4. Diyalogda Amaç İlkesi: Amaç ilkesiyle, diyaloğa katılan değişik inançlara sahip kişilerin, kendi farklılıklarını beraberinde getirerek, birlikte barış içerisinde yaşayacakları daha iyi bir dünya ve daha iyi bir insanlık amacına yönelik ortak bilinç oluşturma faaliyeti kastedilmektedir. Özellikle günümüz dünyasının geldiği noktada, diyalogdaki amaç ilkesi en önemli ilke olarak göze çarpmaktadır. Zira farklı dinden insanlar, aynı toplum içerisinde hayatı birlikte paylaşmaya doğru gitmektedirler. Bu çerçevede çoğulcu bir toplulukta herhangi bir kargaşa ve çatışma çıkartmadan herkesin inancını rahatça yaşaması ancak din müntesiplerinin belli başlı hedefler ve amaçlar etrafında diyalog kurmalarıyla gerçekleşebilir. Bir başka ifadeyle ortak insanî sorunların giderek çoğaldığı günümüzde daha adil daha güvenilir ve daha yaşanabilir bir dünya oluşturmak ancak ortak değerleri, amaçlari ve kriterleri hayata geçirilmekle ve işbirliği yapmakla mümkündür.[55]
5. Diyalogda Empati İlkesi: Farklı dinden insanların diyalog sürecinde birbirlerinin inanç ve değerlerini, karşısındaki kişiden önyargısız dinlemeleri[56] ve birbirlerini anlamaya çalışmaları sıhhatli bir diyalog için vazgeçilmezdir. Bu empatik yaklaşım, muhatapların öteki din ile kendi dinî gelenekleri arasındaki benzerlikleri ve farkları daha iyi anlamasını sağlayabilir.
6. Diyalogda Nezaket ve Saygı İlkesi: Bu ilke, diyalog halinde olan bireylerin birbirlerine karşı nezaket kuralları içerisinde ve saygılı davranmalarını öngörmektedir. Buna göre diyalogda bulunan iki kişi arasında karşılıklı saygının ve nezaketin olması sağlıklı bir diyalog için ilk adımı oluşturur.[57] Zira insanların bir araya gelip karşılıklı konuşabilmeleri, onların birbirlerine saygı duymalarıyla

---

[55] Hayrettin Karaman, *Diyalog ve Kurtuluş Tartışmaları, Mavi Ufuklar Yay., İstanbul, 2011, s. 11, 33;* Yitik, *a.g.m., s. 66.*

[56] *Kur'ân Yolu, 1/383.*

[57] Abdulaziz b. Osman et-Tuveycîrî, *el-Hıvâr min Ecli't-Teâyuş, Dâru'ş-Şurûk, Kâhire, 1998, s. 17.*

ve nazik davranmalarıyla mümkün olacaktır. Öyleki gerçek manada bir diyalogdan ve diyaloğun faydasından bahsetmek için karşılıklı saygı ve hürmet, vazgeçilmez ilkeler arasındadır.[58] Aynı şekilde, nazik bir dil ve kibar davranış şekli de, uygar ve dindar bir kimsenin genel ilişkilerinde bulunması gereken temel bir erdemdir. Bu saygılı olma sadece davranış normları için geçerli olmayıp, özellikle muhabatın inanç ilkelerine ve yaşam biçimine de saygı duymayı kapsamaktadır.

Burada farklı din mensupları arasındaki nezaket saygı ve hoşgörü ilkesinin, dinlerarası diyaloğun faydalı sonuçlar doğurmasına katkı sağlayacağını özellikle vurgulamak gerekir.[59]

7. Diyalogda Farklılık İlkesi: Diyaloğa giren kişiler birbirlerinden farklı düşündüklerini ve inandıklarını kabul ederek[60] bu sürece dahil olmalıdırlar. Diyalog sürecinde farklılık, değişiklik ve başkalık gibi özellikler diyaloğun varlığını gösteren kilometre taşları gibidir. Zira insan hayatında birçok açıdan farklılıkların bulunması kâinatta cârî olan ilahî bir kanundur.[61] Esasen her yönüyle aynı düşünen bireylerin birbirleriyle diyaloğa girmelerine gerek kalmamaktadır. Bu yüzden, diyalog kurmak demek farklılıkları silmek, onları önemsiz birer ayrıntı olarak görmek ya da bu konularda susmak anlamına gelmemektedir. Bu da diyalog sürecinde, diğer dinlerdeki ana ilkeleri gizleyici her türlü senkretik eğiliminin reddedildiğini göstermektedir.[62]

---

58 Muhammed Seyyid et-Tantâvî, *Edebu'l-Hıvâr fi'l-İslâm, Nehdatu Mısr, Kâhire, 2002, s. 30;* Zakzûk, *el-İslâm ve Kadâya'l-Hıvâr, s.40, 281.*

59 Tantâvî, *Edebu'l-Hıvâr, s. 29-30;* Mahmûd Hamdî Zakzûk, "*et-Tesâmuh fi'l-İslâm*", *et-Tesâmuh fi'l-Fikri'l-İslâmî, ed. Ca'fer Abdusselâm*, Râbitatu'l-Câmiâti'l-İslâmîyye, s. 15; Muhammed Hüseyin Fazlullâh, *el-Hıvâr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, el-Muessesetu'l-Câmiiyyetu li'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut, s. 226-227.*

60 Borrmans, a.g.e., *s. 33.*

61 Muhammed Selim el-'Avvâ, *el-Müslim ve'l-Âhar, Kâhire, Mektebetu'ş-Şurûkı'd-Devliyye, 2009, s. 43;* Karadâvî, "*el-Hıvâru'l-İslâmî el-Mesîhî*", *s. 148-149;* Zakzûk, *el-İslâm ve Kadâya'l-Hıvâr, s. 40;* Sâlih b. Abdullâh Humeyd, *Usûlu'l-Hıvâr ve Âdâbuhû fi'l-İslâm, Dâru'l-Menâr, Cidde, 1994, s. 8.*

62 Öktem, a.g.e., *s. 62-63.*

8. Diyalogda Kabul İlkesi: Diyalogta muhatabın varlığını kabul etme, vazgeçilmez bir nitelik olarak dikkat çekmektedir.[63] Buna ötekinin ve farklı olanın varlığını tanıma da denebilir.[64] Bu ilkeden çıkarılacak sonuç, muhatabı ve onun inanç sistemini her yönüyle benimseme ve kabullenme değil, farklılıklarıyla birlikte ötekinin varlığını onaylama ve kabul etmedir.[65] İşte bu farklılıkları kabul etme, dinlerarası diyaloğun sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesinde oldukça büyük bir öneme sahiptir.[66]

O halde insanları, olmaları gerektiği gibi değil de, oldukları gibi kabul etmek gerekmektedir. Bu aşamadan sonra, diğer insanlara, doğru kabul edileni göstermek ve o doğruya çağırmakla yetinmek daha isabetli bir yaklaşım olacaktır.[67]

E. Yakın Anlamlı Kavramlar

Diyalog kelimesinin hem sözlük anlamına hem de terimsel anlamına bakıldığında, bu kavramın kabalık, sertlik ve çatışma[68] gibi negatif anlamlardan uzak olduğu görülmektedir. Yine diyalog kelimesi, "üns" kökünden türeyen insan kelimesinin mahiyetine uygun hoşgörü, müsamaha ve tolerans gibi pozitif manaları da çağrıştırmaktadır.

Bu çerçevede diyaloğun anlam ve mahiyetini daha iyi tahlil etmeye yardımcı olan hoşgörü, müsamaha ve tolerans gibi bazı kavramlar bulunmaktadır. Karşılıklı ilişkilerin yapıcı ve etkin olmasını sağlayan bu kavramları, diyaloğa yakın anlamlı kavramlar arasında saymak mümkündür. Ancak müsamaha ve tolerans kelimeleri, hoşgörü kavramıyla bazen eş anlamlı olarak kullanılsa da bu kelimeler arasında anlam açısından tam bir örtüşme bulunmamaktadır.[69] Ayrıca sosyal yaşama yönelik kavramlar olan

---

63 Ammâr Ceydel, *Hıvâru'l-Hadârât ve Muehhelâtu'l-İslâm, Mektebetu'l-Hâmid, Umman, 2003, s. 36.*

64 el-'Avvâ, "*el-Alâkatu beyne'l-Müslimîne ve Ehli'l-Kitâb*", *s. 18-19.*

65 el-'Avvâ, *el-Müslim ve'l-Âhar, s. 36.*

66 Fazlullâh, *el-Hıvâr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, s. 226-227.*

67 Celal Kırca, *Kur'ân ve İnsan, Marifet Yay., İstanbul, 1996, s.195.*

68 İdrîs Uhenâ, *Uslûbu'l-Hıvâr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Vuzâratu'l-Evkâf, Mağrib, 2005, s. 165.*

69 İlber Ortaylı, "*Tolerans ve Tesamuh*", *Osmanlı'da Hoşgörü-Birlikte Yaşama Sanatı, haz.*

hoşgörü, müsamaha ve tolerans üzerine, değişik kültür ve inanca sahip insanların farklı yaklaşımları, özellikle de müsamaha ve hoşgörünün ahlâk tasavvuf ve edebiyat gibi değişik disiplinlerce ele alınması, bu kavramlar üzerinde ortak bir tanım yapılmasını da zorlaştırmaktadır. Buna müsamaha ve hoşgörü kelimelerindeki anlam ve muhteva zenginliği eklenince, hem bu kavramları ortak bir başlık altında ele almak hem de her bir kavrama ortak tanımlar yapmak daha da zorlaşmaktadır.

Hoşgörü, müsamaha ve tolerans kelimelerinin ayrı ayrı ele alınmasının bir nedeni de her bir kavramın, ait oldukları bir dil ailesinin bulunması ve bu yüzden de bu kavramların kendilerine mahsus sosyolojik ve kültürel arka plana sahip olmalarıdır. Bu yüzden kavramlar, zaman zaman toplumların kültürel ve geleneksel yapılarına göre kimlik ve mahiyet değiştirmektedir. Hoşgörü kelimesi, Türkçe bir kelime olması yönüyle Türk kültürünün, müsamaha kelimesi aslen Arapça bir kelime olması yönüyle, Arap kültürünün özelliklerini kendi muhtevasında taşımaktadır. Tolerans kelimesi ise Fransızca bir kelime olduğu için, özünde batı kültürünün ruhunu yansıtmaktadır.[70] Her ne kadar hoşgörü, müsamaha ve tolerans tüm insanlığın yaşamına ve hayat felsefesine mal olmuş kavramlar olsa da bu kavramların her birini kısaca ele alıp değerlendirmek daha doğru olacaktır.

1. Hoşgörü

Hoşgörü kelimesi, Farsça bir sıfat olan zarif, latîf, iyi, tatlı, güzel, mutlu anlamındaki "hoş" sözcüğü[71] ile Türkçe "görü" sözcüğünün birleşmesinden oluşmaktadır.[72] Günümüz Türkçesinde hoşgörü kelimesi, davranışları ve görüşleri değişik olanlara karşı anlayışlı olmayı, farklı ifadelerden rahatsız olmamayı ve kişinin kendi düşünce ve inancına aykırı olan görüşlere de saygı gösterebilmesini ifade etmektedir.[73] Kızılacak bir

---

Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı, İstanbul, 2000, s. 20.

70 Hoşgörü, müsamaha ve tolerans kavramlarına yönelik geniş değerlendirmeler için bkz. Aslan, a.g.e., *s. 27-64.*

71 Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük, Deniz Yay., İstanbul, 2000, s. 492.*

72 İsmet Zeki Eyüboğlu, *Türk Dilinin Etimolojisi Sözlüğü, Sosyal Yay., İstanbul, 1995, s. 327.*

73 Çağbayır, a.g.e., *2/1989;* Kirman, a.g.e., *s. 102.*

şeyi müsamahayla karşılayıp affetmek anlamındaki hoşgörmek[74] fillinin kullanımı, bu fiilden türemiş hoşgörü sözcüğünün kullanımından daha eskiye dayanmaktadır. İnsanlara karşı hoşgörülü olmanın Türk kültüründe çok eskiden beri var olduğu ve dolayısıyla bu ruhun eski Türk edebiyatına yansıdığı bilinmektedir. Bu yüzden hoşgörü sözcüğü, ilk önce eski halk kültürümüzde, daha sonraları 13. yüzyıl tasavvuf edebiyatında yerini alarak güncellik kazanmaya başlamıştır.[75] Bu kavramın anlam genişliği kazanarak ahlâkî, sosyal, siyasî ve hukukî boyutlara ulaşıp evrensel kültüre mal olması ise son dönemlerde gerçekleşmiştir.[76] İşte hoşgörü kavramının bugünkü anlamını kazanmasında, bu kavramın İslâmla tanışmasının ve böylece Kur'ân, Hadis ve Tasavvuf kaynaklarından yararlanmasının önemli bir yeri olmuştur.[77]

Terim olarak hoşgörü üzerine yapılan tanımlamalar, subjektiflik arz etmekle birlikte, kapsam bakımından en geniş ve genel kabul görebilecek olanı şöyle ifade edilebilir: "Hoşgörü, insan hakları çerçevesinde hiçbir dil, cins, inanç, anlayış, sınıf ve etnik ayrımcılık gözetmeksizin, tüm insanları, doğuştan beraberlerinde getirdikleri özellikleriyle kabul etme",[78] temelde farklı inanç ya da düşüncelere sahip olan insanların birlikte var olabileceklerinden rahatsızlık duymama, inanç, fikir ve uygulamaların karşılıklı konuşulmasında ve tartışılmasında ikna etme metodundan ayrılmama ve insanlar arası ilişkilerde orta yolu takip ederek dengeli olma demektir.[79] Bir başka şekilde ifade edilecek olursa hoşgörü, ötekinde mevcut olan değişik biçimdeki düşünme olgusunu kabullenme erdemidir. Zira yaşamda, diğer insanlar olacağına göre, onların farklı yapılarını kabullenmekten

---

74 İlhan Ayverdi, *Türkçe Sözlük: Kubbealtı Lugati, Kubbealtı Yay., İstanbul, 2006, s. 467;* Akalın, *a.g.e., s. 901.*

75 Muhan Bali, "*Türk Halk Hikayelerinde Hoşgörü", Uluslararası Hoşgörü Kongresi Bildirleri, Bilimsel ve Kültürel Araştırmalar Vakfı, Antalya, 1995, s. 251;* Mahmut Tezcan, "*Türk Kültüründe Hoşgörü", Uluslararası Hoşgörü Kongresi Bildirleri, Bilimsel ve Kültürel Araştırmalar Vakfı, Antalya, 1995, s. 193-195.*

76 Aslan, *a.g.e., s. 30.*

77 Bali, *a.g.m., s. 251.*

78 Aslan, *a.g.e., s. 36.*

79 Geniş bilgi için bkz. Muhammed Tâhir b. Muhammed Tâhir Tûnisî İbn Âşûr, *İslâm Hukuk Felsefesi: Gaye Problemi, trc. Mehmet Erdogan, Vecdi Akyüz, İz Yay., İstanbul, 1973, s. 88-89;* Mehmet S. Aydın, *İçe Kritik Bakış, İyi Adam Yay., İstanbul, 1999, s. 171.*

başka çare bulunmamaktadır.[80] Yoksa bize ters olan her şeyi değiştirmeye kalkışma, her şeyden önce hayatı, kaosa sürüklemek demektir. Ancak başka inanç ve kanaatleri kabullenmek ve onlara hak tanıyıp saygı duymak, kendi inanç ve kanaatine bağlılıktan taviz vermek anlamına da gelmez. Zira kendi inancına tam bir bağlılık içerisinde olan kişi, başkalarına karşı hoşgörülü davranabilir.

Hoşgörü'nün mahiyetinde, karşı tarafta var olan herhangi bir vakıayı kabul etme, anlayışla karşılama ve ona yaşam hakkı tanıma vardır. Buradaki kabul etme, benimseme ve bağlanma şeklinde olmayıp sadece farklılığın bulunduğunu onaylamadır. Zira benimsemede, önce kabul etme sonra da kendine mal edip içselleştirme söz konusu iken, hoşgörüde benimsenmeyen bir şeye müdahale etmeme vardır.[81] Bir başka ifadeyle hoşgörülü olmak, ötekinin farklı görüşünü anlamak, onunla güzel bir şekilde konuşmak ve karşıt görüşleri dinleyerek saygılı davranmak demektir. Ayrıca insanların farklı inançlara ve değişik düşüncelere sahip olmalarını hayatın bir realitesi olarak görmek gerekmektedir. Bu yüzden Kur'ân, değişik inanç ve dinlere inanmış insanlara bağnazca davranılmasını engellemek için, farklı inançların varlığını kabullenmek gerektiğini şu ayetiyle bildirmektedir: "Eğer rabbin dileseydi, bütün insanları hakta ittifak eden bir tek ümmet yapardı. Fakat O bunu irade etmediğinden ittifak etmemişlerdir ve işte böylece ihtilaf eder vaziyette devam edeceklerdir. Ancak Rabb'inin lütfederek hakta birleşmeyi nasip ettiği kimseler bunun dışındadır."[82] Kur'ân, yine bir başka ayette Hz. Muhammed (s.a.v.)'e hitaben "Şunu unutma ki: Sen, büyük bir kuvvetle arzu etsen bile insanların çoğu iman etmezler"[83] buyurarak, farklı inanç ve itikatlara sahip kişilerin varlığını bir realite olarak ortaya koymaktadır. Habil, kendisinden farklı düşünen Kabil'e "Yemin ederim ki, sen beni öldürmek için el kaldırırsan, ben seni öldürmek için el kaldırmam."[84] diyerek onu kabullenme ve hoş görebilme erdemliliğini göstermektedir.

80 Öktem, *a.g.e., s. 218.*
81 Aslan, *a.g.e., s. 41.*
82 Hûd, 11/118-119.
83 Yûsuf, 12/103.
84 Mâide, 5/28.

Şu halde hoşgörü, diyalog halinde olduğumuz insanların beşerî anlamda değişik cinsten, dinî anlamda değişik inançtan, felsefî anlamda değişik düşünce ve doktrinden, sosyolojik anlamda değişik yaşam ve kültürden, etnik anlamda değişik ırktan oluşlarına saygı duyma ve bu farklılıkların varlığını kabul etmedir. Böylece hoşgörü kin gütmeyip, düşmanlık beslemeden farklı dinden ve düşünceden insanları varlık olarak kendi konumlarında görmeyi ve onlara karşı anlayışlı bir tavır sergilemeyi sağlamaktadır.[85] Özellikle değişik inanç gruplarının yaşadığı toplumlarda hoşgörü ortamını yakalamak ise dinleme ve diyalogtan geçmektedir. Çünkü dinleme ve diyalog, hoşgörü ortamının yaşam tarlası sayılır.[86] İşte, insanların birbirleriyle diyalog içerisinde olup birbirlerine karşı farklılıklarını, düşüncelerini ve kaygılarını belirtmesi, hoşgörü ortamının yakalanmasına imkân sağlayacaktır. Bunun neticesinde farklı din, dil, ırk, inanç ve kültüre sahip insanlar, hoşgörü ortamında birbirleriyle herhangi bir çatışmaya girmeden barış ve huzur içerisinde bir arada yaşamanın yolunu bulmuş olacaklardır.

Bilhassa tarihten bugüne farklılıkların en fazla iç içe olduğu günümüz toplumlarında barış içerisinde birlikte yaşamanın sağlanması, ancak karşılıklı hoşgörü ve saygı anlayışının yaygınlaşmasından geçmektedir.

2. Müsamaha

Müsamaha kelimesi cömertlik yapmak, kerem ve cömertliğinden dolayı ihsanda bulunmak, vermek, uymak, tabi olmak ve boyun eğerek inkıyad etmek anlamlarına gelen semeha maddesinden gelmektedir.[87] Dilciler "smh" maddesinden türeyen müsamaha kelimesinin temel anlamını "müsahele" yani kolaylaştırma ve kolaylık gösterme olarak ifade etmişlerdir.[88] Yine

---

85 Aslan, a.g.e., *s. 37.*

86 Öktem, a.g.e, *s. 220.*

87 Ebu Abdirrahmân el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, *Muessesetu'l-A'lemî li'l-Matbûât*, *Beyrut*, *1988*, *3/155;* Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, *Dâru Sâdır*, *Beyrut*, *tsz.*, *2/489;* Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, *Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî*, *Beyrut*, *1975*, *6/484.*

88 Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhâh Tâcu'l-Luga ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1990, 1/376; İbn Manzûr, a.g.e., *2/489;* Zebîdî, a.g.e., *6/486.*

müsamaha kelimesinin muhtevasında, istenen bir şeye muvafakat edip uyma, tabi olma, rıfk ile muamele, yumuşaklık, şiddetin ve zorluğun olmadığı esneklik anlamları da bulunmaktadır.[89] Aynı şekilde "smh" kökünden gelen tesamuh da kolaylık gösterme, güçlük çıkarmama,[90] sert olmama, hoşgörülü olma ve affetme anlamlarını içermektedir.[91] Şu halde aynı kökten gelen tesamuhla birlikte müsamaha şiddetli olmamayı, baskı yapmamayı, güçlük çıkarmamayı, göz yummayı, insanlara kolaylık göstermeyi ve yumuşak davranmayı, hata ve düşünceleri hoş görmeyi ve çeşitli düşünce, inanç ve davranışları özgürce dile getirmeyi ifade eder.[92] Arapça'da tefâul vezni, bir eylemde aşırılık ve abartma ifade ettiği için tesamuh kelimesi muhteva itibariyle güçlü bir hoş görmeyi içine almaktadır.[93]

Müsamaha ve tesamuh kelimesinin anlam zenginliği içerisinde sadece kolaylık ve anlayış gösterme, yumuşak davranma ya da hoşgörülü olma bulunmaz aynı zamanda bir suçu affetme, görmezden gelme,[94] birbirinin kusuruna ve hatasına bakmama,[95] aldırış etmeme, ihmal etme, dikkatsiz ve gevşek davranma, itina göstermeme, kayıtsız olma, tembellik gösterme ve görmezden gelme anlamları da vardır.[96] İşte bütün bu anlam zenginliğiyle müsamaha ve tesamuh kavramları hoşgörüyle örtüşen manalar dışında daha farklı ve daha geniş anlamları da kapsamaktadır.

Yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde ortaya çıkan sonuç, müsamaha kelimesinin geniş mana yelpazesinde farklı düşünce ve davranışları olgunlukla karşılama, başkalarının düşünce, inanç ve davranışlarına müdahale

89 İbn Manzûr, *a.g.e., 2/489;* Zebîdî, *a.g.e., 6/486.*

90 Cevherî, *a.g.e., 1/376;* İbn Manzûr, *a.g.e., 2/489;* Zebîdî, *a.g.e., 6/486.*

91 İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 15/377.

92 Ahmet Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1306, s. 1012, 1380;* Muallim Ömer Naci, *Lugat-ı Naci*, Asır Matbaası, İstanbul, 1893, s. 760; Mustafa Çağrıcı, *"Müsamaha"md., DİA, İstanbul, 2006, 32/71;* Hayati Hökelekli, *"Müsamaha"md., İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, haz.İbrahim Kafi Dönmez, İ.F.A.V., İstanbul, 1997, 3/ 392.*

93 Muhammed Tâhir b. Muhammed Tâhir Tûnisî İbn Âşûr, *İslâm İnsan ve Toplum Felsefesi, Terc. Vecdi Akyüz, Rağbet Yay., İstanbul, 2000, s. 291.*

94 İbrâhîm Enîs, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul, s. 447.

95 Şemsettin Sâmi, *Kâmûs-i Türkî, terc. Ahmed Cevdet, İkdâm Matbaası, Dersaâdet, 1902, s. 402.*

96 Vefik Paşa, *a.g.e., s. 1012;* Sâmi, *a.g.e, s. 1333;* Muallim Naci, *a.g.e., s. 760.*

etmeme, baskı yapmama, güçlük çıkartmama ve farklı inanca sahip insanları kendi yaşamlarında serbest bırakma da yer almaktadır.[97]

Kur'ân-ı Kerîm'de müsamaha kelimesi geçmemekle birlikte, başta af[98] ve safh[99] olmak üzere silm,[100] sabır,[101] sulh[102] ve lîn[103] gibi kavramlar, İslâm'da müsamaha ve tesamuh anlayışına geniş yer verildiğini göstermektedir. Nitekim Kur'ân'da Yüce Allah, Müslümanlara kendileri gibi düşünmeyen ve kendi inanç gruplarından olmayan kimselere karşı -savaşmamaları kaydıyla- iyilikte bulunmayı ve onlara nazik ve kibar davranmayı nehyetmemektedir.[104] Şu halde bu ayet çok açık bir şekilde farklı din mensuplarının varlığını kabullenmeyi, onlara saygılı olmayı hatta iyilikle mukabele etmeyi öğretmektedir.

İleriki bölümlerde geniş bir şekilde ele alınacağı üzere bu kavramların geçtiği ayetler, İslâm toplumunda yaşayan bireylerin, hem birbirleriyle olan ilişkilerinde hem de değişik dinlere ve kültürlere mensup insanlarla kurdukları diyaloglarında karşılıklı saygı, hoşgörü ve müsamaha olgusunu öne çıkarmalarını öngörmektedir.[105]

3. Tolerans

Tolerans sözcüğü aslen Latince tahammül etmek, dayanmak, katlanmak, sabretmek, müsaade etmek; desteklemek ve üstlenmek manasına gelen "tolerare" fiilinden bir isimdir.[106] Bu ismin İngilizce ve Fransızca kullanımı tolerance olup, sert ve kabalıktan uzak durma, bir kimsenin kendisine ters düşen inanç, düşünce ve davranışlara karşı tahammül ederek

97 Aslan, *a.g.e., s. 43.*
98 Bakara, 2/109; Nûr, 24/22.
99 Teğâbün, 14/64; Mâide, 5/13; Hicr, 15/85.
100 Bakara, 2/208.
101 Yûnus, 10/109; Meâric, 70/5.
102 Nisâ, 4/128.
103 Âl-i İmrân, 3/159; Tâhâ, 20/44.
104 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 28/65.*
105 Çağrıcı, *"Müsamaha" md., DİA, 32/71.*
106 Devlin, *a.g.e., s. 1756;* J. R. V. Marchant-Joseph F. Charles, *Cassell's Latin-English English-Latin Dictionary, Cassell and Company, London, 1952 , s. 579;* Kabaağaç, Alova, *a.g.e., s. 600.*

hoşgörü ve anlayış göstermesi,[107] farklı olana ve farklılıklara, kabaca davranmaktan kaçınması ve ötekine karşı yumuşak tutum sergilemesi anlamlarına gelmektedir.[108]

İngilizce ve Fransızcası "tolerance" şeklinde yazılan ve Türkçe'ye de Fransızca'dan geçen bu kelime, dilimizde hoşgörülü ve müsamahalı olma, katlanma, tahammül etme, izin verme ve anlayış gösterme anlamlarına gelmektedir.[109] Tolerans kavramına sözlük anlamından da yola çıkarak şöyle bir terimsel tanım yapılabilir: Bir insanın, özellikle dinî konularda kendisinden farklı ve başka düşünen kişilere, düşüncelerine ve diğer inançlarına karşı saygılı davranarak onların var oluşlarını kabullenip anlayış gösterebilmesi ve ötekine ait inanç ve düşünceye tahammül ederek onların dinî ve kişisel haklarına izin verebilmesidir. İşte tolerans kavramının hem sözlük hem de terimsel anlamlarında müsamaha ve hoşgörünün karakteristik özelliği olan samimiyet, sıcaklık ve gönüllülüğe yer verilmemektedir.[110] Bu nedenle tolerans kelimesinin genellikle olumsuz bir durum karşısında tahammül etme ve katlanma[111] anlamlarına sahip olması, onun pasif ve negatif bir tutum ifade ettiğini göstermektedir.

Ayrıca bu kelimenin dilsel kökünde yabancı ve başka olana karşı korku ya da kuşku duyma, katlanma ve ötekiyle bir ast üst ilişkisinin varlığı, hâkim karakter olarak dikkat çekmektedir. Hoşgörüdeki tutum ise katlanma değil, kabullenme şeklinde kendini gösterir. Bu konumda hoşgörülü olma taviz verme veya kendi fikrinden vazgeçip muhatabın fikrini benimseme değil, aykırı bir fikre karşı sert davranmayıp hoş davranmadır.[112] Tolerans kavramı, bazen çaresizlikten kaynaklanan tahammül etmeyi ve katlanmayı bünyesinde bulundurduğundan, iradeli bir hareket olmanın yanında varlığa sevgi, merhamet ve hoşça bakmayı telkin eden hoşgörüden

---

107 Gove, a.g.e., *s. 2405.*

108 Baker, a.g.e., *s. 1484;* Devlin, a.g.e., *s. 1756;* H. W. Fowler- F. G. Fowler, *The Concise Oxford Dictionary of Current English, Clarendon Press, Oxford, 1964, s. 1364.*

109 Özön, a.g.e., *s. 225;* Tahsin Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük, Adam Yay., İstanbul, 1985, s. 1394;* Hüseyin Batuhan, *Batıda Tolerans Fikrinin Gelişmesi: Ortaçağ Sonuna Kadar, Anıl Yay., İstanbul, 1959, s. 25.*

110 Çağrıcı, *"Müsamaha" md., DİA, 32/71.*

111 Mehmet S. Aydın, *İçe Kritik Bakış, s. 171.*

112 Hüseyin Atay, *İslâm'ı Yeniden Anlama, Atay ve Atay Yay., Ankara, 2001, s. 297.*

daha farklı değerlendirilmektedir.[113] Dolayısıyla hoşgörüde akıl ve gönülden gelen "içsel bir onay"[114] söz konusudur. İşte bu anlam farklarından dolayı hoşgörü ile tolerans kavramlarının tam olarak birbirlerini karşıladıkları söylenemez. Ancak kavramlar zaman içerisinde farklı etkenler sebebiyle bazen anlam genişlemesi bazen de anlam daralmasına maruz kalabilirler. Bu yüzden tolerans kelimesi, günümüzde negatif yönünü kaybetmiş ve pozitif bir anlam kazanarak başkasının varlığını ve farklılığını anlayışla karşılama ve hoşgörülü olma şeklinde kavramsal bir muhteva kazanmıştır.[115]

Sonuç olarak hoşgörü, tesamuh ve tolerans kavramlarına verilen anlamlara baktığımızda, ilk dikkatimizi çeken, söz konusu kavramların genelde tüm insanlar arasında, özelde iki obje arasındaki diyaloğun karşılıklı anlayış, saygı çerçevesinde ve birbirini kabullenme etrafında kümelendiğidir. Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, birbirine yakın anlamlı olan bu kavramlar, insanlar arası diyalog ve ilişkilerde orta yolu takip edip dengeli olmayı, sert ve katı hükümlü olmayıp yumuşak davranış sergilemeyi, düşünceleri karşılıklı anlayış içerisinde tartışmayı, kendi fikir ve inançlarına aykırı düşünce ve inançları olabildiğince hoş görüp, başka ve farklı olanla bir arada yaşama kültürünü kabullenmeyi öngörmektedir. Kısaca tolerans, hoşgörü ve müsamaha, farklılıklardan rahatsızlık duymayarak diyalog kurduğumuz ötekiyle yan yana yaşayabilme erdemidir.

Bundan başka, insanların düşüncelerine saygı göstermek, onların fikirlerindeki aykırılığa bakmaksızın onlara insanca muamele etmek ve değer yargılarını çatışma konusu yapmadan iyi ve normal karşılamak ancak hoşgörülü olmakla anlatılabilir.[116] Hatta bir insanın hoşuna gitmeyen değişik davranışlara engel çıkarmamaya her zaman kendisini hazır hissetmesi ve başkalarının düşünce ve inançlarına müdahale etmeyip baskıda bulunmaması, müsamaha ve tolerans kapsamında değerlendirilebilir. Diyalogda olduğu gibi aynı şekilde müsamaha, hoşgörü ve toleransın mahiyetinde,

---

113 Bekir Karlığa, "*Hoşgörünün Dinî ve Entellektüel Temelleri*", *Osmanlı'da Hoşgörü-Birlikte Yaşama Sanatı, haz. Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı, İstanbul, 2000, s. 109.*

114 Kenan Gürsoy, "*Batıda Tolerans Fikri ve Osmanlı Hoşgörüsü*", *Osmanlı'da Hoşgörü-Birlikte Yaşama Sanatı, haz. Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı, İstanbul, 2000, s. 93.*

115 Batuhan, *a.g.e., s. 25-28.*

116 Atay, *a.g.e., s. 289-291.*

yaşamı birlikte paylaştığımız insanlara müdahale ve baskıda bulunmadan uygarca bir tutum içerisinde olma ve farklılıklara açık olma yer almaktadır. Diyalog ve hoşgörünün varlığı ancak farklılığın doğal oluşunu kabul etmeyle ortaya çıkar. Zira farklılık, Allah'ın insan adına çizdiği bir kaderdir. Yaratılış, duygu, düşünce ve inanç gibi daha pek çok alandaki bu farklılıkları ortadan kaldırıp tek tip bir insan oluşturmak mümkün değildir. Zira ırk, din ve inanç farklılığı da insanın bir kaderidir.[117] Dolayısıyla küllî iradenin insanoğlunun önüne koyduğu planı göz önüne alarak hoşgörü, diyalog ve uzlaşının hâkim olduğu bir yaşam şekli oluşturmak, sünnetullah kuralları çerçevesinde değerlendirilebilir.[118] Buna bağlı olarak "Hoşgörüye konu olan farklılıklar, insanın doğuştan getirdiği dil, cinsiyet, etnik yapı, inanç ve yaşam gibi fıtrî olgular bağlamında form kazanan durumlardır."[119] Yine bu fıtrî olguların toplumsal barış ve uzlaşmaya dönüşmesinde, hoşgörünün azımsanmayacak katkısı vardır. Aksi halde din alanındaki hoşgörüsüzlük, tarihte ister aynı dinin mensupları arasında olsun, isterse farklı din müntesipleri arasında olsun, kanlı savaşları netice vermiştir.

II. EHL-İ KİTAP KAVRAMININ SEMANTİK ANALİZİ

Yüce Allah, ilk insan ve ilk Peygamber Hz. Adem'den son Peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.)'e kadar bütün devirlerde, insanlığı doğru yola iletmek için Peygamberle birlikte, vahiylerin yer aldığı sahifeler ve kitaplar göndermiştir. Bu ilahî kitaplar sayesinde insanlar, ihtilafa düşecekleri hususlarda semavî çözüm yollarına ulaşmışlardır.[120] Kur'ân-ı Kerîm, peygamberler vasıtasıyla gelen vahiylerden ya da bu vahiylerin yer aldığı ilahî kitaplardan söz ederken bir kısım kavramlar kullanmaktadır. Bunların en önemlileri kitap,[121]

---

117 Hökelekli, *a.g.e., 3/392.*
118 Ahmet Kurucan, *Niçin Diyalog*, *Işık Yay., İstanbul, 2006, s. 95.*
119 Aslan, *a.g.e., s. 39.*
120 Bakara 2/213; Nahl, 16/63-64.
121 Yûnus, 10/94; Ra'd, 13/43.

suhuf,[122] zikir,[123] ayet,[124] beyyine[125] ve zübur[126] şeklinde sıralanabilir. Söz konusu kavramların kendileri veya türevleri değişik anlamları ifade için Kur'ân-ı Kerîm'de geçmekle birlikte, aynı zamanda vahiy ve ilahî kitaplar bağlamında kullanıldıkları görülmektedir.[127] İşte gönderilen bu semavî ya da ilahî kitaplara inananlara da genel anlamda Ehl-i Kitap denmektedir.

Ehl-i Kitap kavramı hem tefsir, fıkıh, hadis hem de dinler tarihi gibi değişik ilmî disiplinlerin ele aldığı geniş bir kavramdır. İşte bu bölümde Ehl-i Kitap kavramının tanımı ve kapsamı ele alınacaktır.

A. Sözlük anlamı

Ehl-i Kitap, Arapça "ehl" ve "kitap" kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen bir isim tamlamasıdır. Genellikle bir ismin ön takısı olarak kullanılan "ehl" kelimesi, yakın akraba, dost, aile, eş anlamlarına gelmektedir.[128] "Ehl" kelimesinin sözlük anlamından, kişinin yakın dostlarından oluşan çevresi anlaşılmaktadır. Söz gelimi "ehlü'l-beyt" dendiğinde o evin sakinleri, evde oturanlar ya da ev halkı ifade edilmektedir. Aynı şekilde "Ey Peygamber'in şerefli hane halkı, Ey Ehl-i Beyt! Allah sizden her türlü kiri giderip sizi tertemiz yapmak istiyor."[129] ayetinde geçen "ehl-i beyt" terkibiyle de Hz. Peygamber'in eşleri, çocukları ve yakınları kastedilmiştir.[130] Benzer şekilde "Ehl-i İslâm" tamlaması da din olarak İslâm'ı seçenler, İslâm'ın etrafında toplananlar anlamına gelmektedir.[131]

Kitap kelimesi ise yazmak, toplamak, eklemek, bir şey gerekli kılmak ve farz kılmak gibi anlamlara gelen "ketebe"[132] fiilinden bir masdar olup

---

122 A'lâ, 87/18.
123 Enbiyâ, 21/2, Sâffât, 37/3.
124 Âl-i İmrân, 3/4, 7; En'âm, 6/130.
125 En'âm, 6/57; Hûd, 11/17.
126 Âl-i İmrân, 3/184; Şuarâ 26/5.
127 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 11/168;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 1/350, 5/339;* Âlûsî, *a.g.e., 7/168.*
128 İbn Manzûr, *a.g.e, 11/28.*
129 Ahzâb, 33/33.
130 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 22/6.
131 İsfehânî, *a.g.e., s. 96;* İbn Manzûr, *a.g.e, 11/29.*
132 İbn Manzûr, *a.g.e., 1/698, 699, 701;* Zebîdî, *a.g.e.*, 4/100, 101, 102.

esas itibarıyla üzerine yazılanlarla birlikte sayfaya verilen isim ve yazılmış eser manalarına gelmektedir.[133] Bu nedenle harfleri bir araya getirdiği için yazıya kitabet denir.[134] Aynı şekilde "kitap" sözcüğü ilimleri, kıssaları, ayetleri, hükümleri, haberleri[135] beşerin edindiği manaları ve hakikatleri toplayan[136] manasına Kur'ân için kullanılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de kitap kelimesi çoğunlukla Kur'ân[137] anlamına gelmekle birlikte Tevrat,[138] İncil,[139] rahmet ve mağfiret,[140] amel defteri,[141] levh-i mahfuz,[142] farz olan ibadet,[143] delil,[144] ömür ve zaman[145] anlamlarına da gelmektedir. Özellikle İslâm literatüründe de anlamsal genişliğinden dolayı bir genelleme yapmak zor olsa da kitap denildiği zaman genellikle Kur'ân-ı Kerîm kastedilmektedir.[146]

Ayrıca, Kur'ân-ı Kerîm'in bütünlüğü içerisinde kitap kavramının, hiçbir kutsal kitaba hasredilmeyip,[147] genel anlamda Allah'ın, peygamberlere indirdiği vahyi ifade ettiği gibi,[148] başta Kur'ân olmak üzere, bulunduğu

---

133 İsfehânî, *a.g.e.*, s. 699; Zebîdî, *a.g.e.*, 4/101.
134 Subhi es-Sâlih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1986, s. 17.
135 Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1392, s. 2761-2762.*
136 Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ, *Lemehât fî Ulûmi'l-Kur'ân, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1990, s. 41.*
137 Fâtır, 35/32; En'âm, 6/155.
138 Âl-i İmrân, 3/78; Bakara, 2/87; İsrâ, 17/2; Furkân, 25/35; Ahkâf, 46/12.
139 Âl-i İmrân, 3/64; Meryem, 19/30.
140 Enfâl, 8/68; En'âm, 6/54.
141 Mutaffifîn, 83/7; Kehf, 18/49; Hâkka, 69/19, İsrâ, 17/13-14.
142 Kâf, 50/4; En'âm, 6/59; Yûnus, 10/61; Hûd, 11/6, Tâhâ, 20/52.
143 Nisâ, 4/103.
144 Hacc, 22/8.
145 Hicr, 15/4.
146 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkîki'l-Hak min İlmi'l-Usûl*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, s. 29; Celal Kırca, "*Kitab" md., İslâmî Kavramlar, Sema Yazar Gençlik Vakfı, Ankara, 1997, s. 439;* Orhan Hançerlioğlu, *İslâm İnançları Sözlüğü, Remzi Yay., İstanbul, 1984, s. 257.*
147 Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân, terc. Alpaslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1988, s. 313.*
148 İlyas Üzüm, "*Kitap" md., DİA, Ankara, 2002, 26/121.*

bağlamda üç semavî kitabın her biri[149] hatta diğer bütün ilahî vahiyler[150] için de kullanıldığı söylenebilir.[151] Bu yüzden müfessirler, Kur'ân'da pek çok defa geçen kitap kelimesinin[152] kimi zaman hangi kutsal kitaba işaret ettiği hususunda farklı görüşler serdetmişlerdir.[153]

İşte "ehl" ve "kitap" kelimelerinin sözlük anlamlarından yola çıkarak Ehl-i Kitap tamlamasının "kitap sahipleri", "ilahî bir kitaba inananlar" ya da "ilahî bir kitap etrafında toplananlar" manalarına geldiği söylenebilir. Böylece Ehl-i Kitap teriminin sözlük anlamı itibariyle Müslümanları da içine alacak şekilde Kur'ân, Tevrat, İncil ve Zebur gibi ilahî bir kitaba inanan herkesi kapsadığı anlaşılmaktadır.

B. Terim Anlamı

Kur'ân-ı Kerîm'e ait bir terim olan Ehl-i Kitap kavramının, ilk dönemlerden itibaren farklı tanımları yapılagelmiştir. Ancak genel itibariyle Ehl-i Kitap kavramına yönelik iki farklı tanım yapılmaktadır. Birinci tanıma göre Ehl-i Kitap, terimsel olarak "Yahudi ve Hıristiyanlarla sınırlandırılmaksızın ilahî bir dini kabul eden ve Tevrat, Zebur, İncil ve Hz. İbrahim'e verilen suhuf gibi kutsal bir kitaba inanan kimse" demektir.[154] Bir diğer tanıma göre ise Ehl-i Kitap terimi, "Sadece Tevrat ve İncil'e inanan Yahudi ve Hıristiyanları" ifade etmektedir. Çünkü Kur'ân terminolojisinde Ehl-i Kitap terimi, Yahudi ve Hıristiyanlara has bir kavram olarak kullanılmaktadır.[155] Buna göre Ehl-i Kitap tabirinin lugat anlamı,

---

149 İsfehânî, *a.g.e., s. 701.*

150 Bakara, 2/213.

151 Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân, s. 313.*

152 Kitap kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de yaklaşık olarak 261 defa geçmektedir. Bkz. Muhammed Fuad Abdulbâkî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm bi-Hâşiyeti'l-Mushafi'ş-Şerîf*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 1991, s. 751-756.

153 Farklı görüşler için bkz. Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, 1/83;* Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 1/67;* Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, Yeni Ufuklar Yay., İstanbul, 1997, 1/97-98, 2/14-15.*

154 Abdu'l-Kerîm Zeydân, *Ahkâmu'z-Zimmiyyîn ve'l-Muste'menîn fî Dâri'l-İslâm*, Mektebetu'l-Kudüs, Bağdad, 1982, s. 11-12.

155 Ebû Abdillâh Şemsuddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehl-i'z-Zimme, Ramâdâ li'n-Neşr, 1997, 2/813;* Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm: Tefsîru'l-*

Müslümanlar dahil olmak üzere ilahî bir kitaba inanan herkesi, terimsel anlamı Müslümanlar dışında Tevrat ve İncil gibi kutsal bir kitaba inanan insanları ifade etmektedir.

Kur'ân Kerîm'in, "Ehl-i Kitap" ifadesiyle Tevrat ve İncil ehlini kastettiği, hatta Ehl-i Kitap ifadesine yer verdiği ayetlerin çoğunda, yalnızca Yahudilere hitap edildiği görülmektedir.[156] Ancak bu durum Ehl-i Kitap teriminin her iki din mensuplarını birlikte kastettiği realitesini değiştirmez. Zira Kur'ân, kitap ehlini ayrı ayrı zikretmeyi murad ettiğinde Hıristiyanlar için "Nasârâ" ve Ehl-i İncil, Yahudiler içinse "Yahûd" ve "Benî İsrâîl" kelimelerini seçmektedir.[157]

Söz gelimi Kur'ân, şu iki âyet-i kerîmesinde geçen Ehl-i Kitap lafzıyla Tevrat ve İncil'e muhatap olan Yahudi ve Hıristiyanları birlikte kastettiğini açıkça belirtmektedir.

1. "De ki: Ey Ehl-i Kitap! Siz Tevrat'ı, İncil'i ve Rabbinizden size indirilen Kur'ân'ı tatbik etmedikçe hiçbir temele dayanmış sayılmazsınız, hiçbir dayanağınız yoktur."[158]

2. "Ey Ehl-i Kitap! Tevrat da İncil de kendisinden çok sonra gönderildikleri halde, ne diye İbrahim hakkında iddialaşıyorsunuz? Buna da mı akıl erdiremiyorsunuz?"[159]

Müfessirlerin birçoğuna göre, buradaki Ehl-i Kitap'tan maksat Tevrat ve İncil sahipleridir.[160] Zaten ayetin zahirî anlamından ve bağlamından da bu yorum anlaşılmaktadır.

Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm, Ehl-i Kitap teriminden başka değişik lafızlar kullanarak, kitap ehlini de içine alacak şekilde, kendisinden önceki vahiylere yönelik kullanımlara da yer vermektedir. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm,

---

Menâr, Kâhire, 1947, 6/190.

156 Mustafa Öztürk, "*İslâm Tefsir Geleneğinde Ehl-i Kitap'la İlgili Bazı Telakkilerin Epistemik Değeri*", *Kur'ân'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı, K.İ.D., Konya, 2007, s. 24.*

157 Bkz. Abdulbâkî, *a.g.e., s. 122, 174, 175, 875, 876, 941.*

158 Mâide, 5/68.

159 Âl-i İmrân, 3/65.

160 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 3/304;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 8/77;* Nesefî, *a.g.e., 1/162;* Âlûsî, *a.g.e.*, 3/194; İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr, 3/270;* Osman Güner, *Rasûlüllah'ın Ehl-i Kitap'la Münasebetleri, Fecr Yay., s. 38.*

Yahudi ve Hıristiyanları sadece Ehl-i Kitap ifadesiyle muhatap almamakta, bununla birlikte "kendilerine kitap verdiklerimiz",[161] "kendilerine kitap verilenler"[162], "kendilerine kitaptan bir pay verilenler"[163], "yanında kitap bilgisi olanlar"[164], "kitaba varis olanlar"[165] ve "kitabı okuyanlar"[166] gibi ifadelerle de, kitap ehline (Yahudi ve Hıristiyanlara) hitap etmektedir.

Yine Kur'ân-ı Kerîm'de göze çarpan kullanımlardan birisi de "zikr" ve "ehl-i zikr" kavramlarıdır.

Zikir kavramının konumuza ışık tutan yönü, bu kavramın Kur'ân'dan önceki ilahî kitaplar ve Tevrat anlamlarına da kullanılmasıdır.

1. "Şu kesindir ki Biz Zikir'den (Tevrat'tan) sonra Zebur'da da: 'Dünyaya salih kullarım varis olacaklar. Dünya onlara kalacak' diye yazmışızdır."[167]

2. "(Semud): 'Ne o, yani bu zikir, içimizden bula bula onu mu buldu, o mu buna layık görülmüş? Hiç de öyle değil, bilakis o, yalancının, küstahın tekidir!' dedi."[168]

Birinci ayette geçen zikir kelimesine, ilk dönemlerden itibaren, birçok müfessir Tevrat anlamı verirken,[169] ikinci ayetteki zikrin, önceki vahiyleri içine alan genel bir kavram olarak kullanıldığı görülmektedir.[170]

Müfessirler, "Senden önce de gönderdiğimiz elçiler, kendilerine vahyettiğimiz bir kısım adamlardan başka bir varlık değildirler. Eğer bu konuları bilmiyorsanız Ehl-i Zikr'e sorunuz."[171] ayetiyle "Biz senden önce

---

161 Ankebût, 27/ 47; Ra'd, 13/36; Bakara, 2/121.
162 Bakara, 2/144; Nisâ, 4/47.
163 Nisâ, 4/44; Âl-i İmrân, 3/23.
164 Yûnus, 13/43.
165 Şûrâ, 42/14.
166 Yûnus, 10/94.
167 Enbiyâ, 21/105.
168 Kamer, 54/25.
169 Ebu'l-Abbâs Abdullâh b. Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî, *Tefsîru İbn Abbâs*, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut, 1991, s. 356; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 3/430;* Âlûsî, *a.g.e.*, 17/103.
170 Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, Kâhire, 1979, 4/181; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 27/100; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 8/97.*
171 Nahl, 16/43.

de, ancak kendilerine vahiy gönderdiğimiz birtakım erkekleri peygamber gönderdik. Şayet bilmiyorsanız, bunu Ehl-i Zikr'e sorunuz."[172] ayetinde geçen Ehl-i zikr kavramlarıyla, Tevrat[173] ve İncil hakkında bilgisi bulunan Yahudi ve Hıristiyan alimlerin kastedildiğini söylemişlerdir.[174] Öte yandan İsrâ suresindeki "kendilerine ilim verilenler"[175] ifadesi de, kitap ehlinden bilgi sahibi olanların mevcudiyetini destekler mahiyettedir.

Sonuç olarak Kur'ân'da en çok dikkat çeken kavramlardan birisi de, şüphesiz Ehl-i Kitap'tır. Çünkü bu kavram saadet asrından günümüze, Müslümanların diğer semavî din mensuplarıyla ilişki ve diyaloglarında ötekini tanımlama adına anahtar bir terim olagelmiştir. Bu çerçevede Kur'ân, kendi içerisinde otuz bir defa yer verdiği[176] ve terimleştirdiği bu kavrama, muhatap olarak Yahudi ve Hıristiyanları görmüştür. Bu bağlamda, kitap ehlinin Kur'ân perspektifindeki tanımı, aslı vahiy olup sonradan tahrif edilen kitaplara inanan ve temel inançlarda yanılgı içerisinde bulunan insanlar olmasıdır. Zira Kur'ân'ın nazil olduğu süreçte semavî kitaplar, haddi zatında tahrife maruz kalmış kitaplar olma özelliğini taşımaktadır.

C. Ehl-i Kitab'ın Kapsamı

Ehl-i Kitap kavramının kapsamı içerisine kimlerin girdiği meselesi, ilk dönemlerden itibaren tartışma konusu olagelmiştir. Bu yüzden ilgili kavramın çerçevesini çizmeye, öncelikle Kur'ân'da bahsi geçen ilahî kitapların belirlenmesinden başlamak, sonra da kısaca kitap kavramının kullanım alanına değinmek, Ehl-i Kitab'ın kapsamını daha açık bir şekilde ortaya koyacaktır.

Kur'ân, birçok âyet-i kerîmede ilahî kitaplara ve önceki peygamberlere gönderilen vahiylere yer vermektedir. Bu çerçevede İsrailoğulları'na

172 Enbiyâ, 21/7.

173 Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Kefevî Ebu'l-Bekâ, *Kulliyyât-u Ebi'l-Bekâ*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1993, s. 457.

174 Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1983, 2/563-564;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 4/449;* Kurtubî, *a.g.e., 11/272;* Hâzin, *a.g.e., 3/221.*

175 İsrâ, 17/107.

176 Bkz. Abdulbâkî, *a.g.e, s. 95.*

gönderilen Tevrat ve İncil, Kur'ân'da en çok bahsi geçen ilahî kitaplardır.[177] Nitekim Kur'ân'da "O peygamberlerin izlerince Meryem oğlu İsa'yı, kendisinden önceki Tevrat'ı tasdik edici olarak gönderdik. Ona, kendisinden önceki Tevrat'ın tasdikçisi ve müttakilere bir hidayet ve öğüt olmak üzere, içinde hidayet ve aydınlık bulunan İncil'i verdik."[178] buyrularak Tevrat'tan ve hem İncil'den bahsedilmektedir. Daha başka ayetlerde de hem Tevrat ve İncil'e hem de bu ilahî kitaplara ait bazı vasıflara değinilmektedir.[179]

Yine Kur'ân-ı Kerîm'de "Davud'a da Zebur'u verdik."[180] buyrularak ilahî bir kitap olan Zebur'a da yer verilmektedir. Aynı şekilde bir kısım ayetlerde de Hz. İbrahim ve Hz. Musa'ya ait sahifelerden[181] ve bu sahifelerin mahiyetlerinden[182] bahsedilmektedir. Bütün bunların yanında Kur'ân'da, Hz. Nuh'a, Hz. İbrahim'e, Hz. İsmail'e, Hz. İshak'a, Hz. Yakub'a ve oğullarına, Hz. Eyyub'a, Hz. Yunus'a ve Hz. Süleyman'a vahyedildiğine yer verilmektedir.[183] Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'deki "zübur", "ilim", "zikr" ve "ayet" gibi kavramlar, bulundukları bağlama göre peygamberlere verilen ilahî kitaplara ve ilahî vahiylere işaret etmektedir.[184]

Öte yandan çok yönlü bir kullanıma sahip olan kitap kelimesi Kur'ân'da genellikle herhangi bir kutsal kitaba hasredilmeyip, tam aksine bütün ilahî kitaplara verilen genel bir ad olarak kullanılmaktadır.[185] Bir başka ifadeyle kitap kelimesi, ilahî vahye dayanan bütün suhuf ve kitaplar hakkında genel bir terim işlevi de görmektedir.[186] Bu durumda, kitap kelimesinin genel semantik çerçevesi içerisinde peygamberlerden her birine indirilen vahiylerin tümü, kendilerine ait özel isimlerinin yanında kitapla

177 Âl-i İmrân, 3/3, 48, 65, 93; Mâide, 5/44, 46, 66, 68; A'râf, 7/157; İsrâ, 17/2.
178 Mâide, 5/46.
179 Âl-i İmrân, 3/ 3, 48, 65, 93; Mâide, 5/44, 46, 66, 68; A'râf, 7/157; İsrâ, 17/2.
180 Nisâ, 4/163; İsrâ, 17/55.
181 A'lâ, 87/18-19; Necm, 53/36.
182 Necm, 53/36-44.
183 Nisâ, 4/163.
184 Âl-i İmrân, 3/184; Şuarâ, 26/196; Âl-i İmrân, 3/19; İsrâ, 17/107; Kamer, 54/25; En'âm, 6/130.
185 Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân, s. 263.*
186 Bakara, 2/213.

da anılmaktadır.[187] Böylece Allah'ın göndermiş olduğu suhuf[188] ve kitaplar[189] "kitap" kategorisine girmekte ve dolayısıyla bu suhuf ve kitaplara inananlar da Ehl-i Kitap kapsamına girmiş olmaktadır. Zira Ehl-i Kitap olmada en temel kriteri, semavî kaynaklı bir kitaba inanma oluşturuyorsa, Hz. Adem'den, Hz. Peygamber'e gelinceye kadar, kendisine kitap inmiş bütün dinlere mensup kişiler, Ehl-i Kitap sayılmaktadır.

Diğer taraftan İslâm hukukçuları arasında da Ehl-i Kitab'ın kapsamına yönelik temelde iki yaklaşım bulunmaktadır. Bu yaklaşımlardan birincisine göre Ehl-i Kitap, sadece Yahudi ve Hıristiyanlardan oluşmaktadır. Hanefîler dışında Şafiî ve Hanbelî ülemasından bu görüşü benimseyenler "Bizden önce kitap yalnız iki topluluğa indirildi."[190] mealindeki ayete dayanarak, iki topluluk ifadesinden sadece Yahudi ve Hıristiyanların anlaşıldığını ileri sürmüşlerdir.[191] Hanefî usulcülerinden Cassas'a (v. 370/981) göre de bu ayet, Ehl-i Kitab'ı iki taife ile sınırlandırmaktadır.[192] Aynı şekilde Taberî ve Râzî de, kendilerine kitap indirilen iki topluluğu, Yahudiler ve Hıristiyanlar olarak yorumlamışlardır.[193] Onlara göre bu iki topluluğun dışında, Hz. Davud'un Zeburuyla, Hz. İbrahim ve Şît'in sahifelerine inananlar, kitap ehli olmaz. Çünkü bu sahifelerde, ahlâkî öğütler ve kıssalar bulunmakta olup şer'î hükümler yoktur.[194] Bu yüzden Hz. Musa ve Hz. İsa'ya bağlı olanların dışında diğer peygamberlerin müntesipleri kitap ehli sayılmamaktadırlar.[195] Kitap ehli hakkındaki bu yaklaşım, Kur'ân'da geçen Ehl-i Kitap kavramının kullanılışına daha uygun düşmektedir. Zira Kur'ân

---

187 Üzüm, *a.g.m., 26/121.*

188 A'lâ, 87/18.

189 Şuarâ, 26/196.

190 En'âm, 6/156.

191 Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Kudâme, *el-Mugnî*, Mektebetu'r-Riyâdi'l-Hadîse, Riyad, 6/590-591; Şemsuddîn Hatîb Muhammed b. Ahmed eş-Şâfiî eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Meâni Elfâzi'l-Minhâc*, Dâru'l-Fikr, 3/187; Zeydân, *a.g.e., s. 12.*

192 Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sâdık Kamhavî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1985, 3/327.

193 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 8/93;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 14/6; Zemahşerî, *a.g.e.*, 2/62.

194 Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî, *eş-Şerhu'l-Kebîr Libni Kudâme*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1972, 7/509, 10/585.

195 Makdisî, *a.e., 10/585.*

literatüründe Ehl-i Kitap kavramı, baştan sona kadar özellikle Yahudi ve Hıristiyanlar için kullanılmıştır.[196]

Ehl-i Kitap hakkındaki bir diğer yaklaşım ise, Yahudi ve Hıristiyanlar dışında diğer bazı din mensuplarının da kitap ehli sayılabileceği yönündedir. Genellikle Hanefîlerin tercih ettiği bu yaklaşıma göre Ehl-i Kitap tabiri, sadece Yahudi ve Hıristiyanları değil, aynı zamanda ilahî bir dine inanan ve peygamberler vasıtasıyla kendilerine semavî bir kitap ve suhuf gönderilen insanları da kapsamaktadır.[197] Nitekim Hanefî fıkıh alimlerinden İbn Hümam, (v. 861/1457) diğer peygamberlere indirilen sahifelere ve Zebur'a inanların, Ehl-i Kitap olduğunu ve bu yüzden onların kadınlarıyla evlenmenin de Hanefî mezhebine göre caiz olduğunu ifade etmektedir.[198]

Bu çerçevede başta müfessirler ve İslâm hukukçuları olmak üzere İslâm bilginlerinin Ehl-i Kitap kapsamına girip girmediğini tartışılageldiği din mensupları arasında Sabiîler ve Mecusîler gelmektedir.[199] İlk dönemlerde Sabiîliğin Yahudilik ve Hıristiyanlığın bir mezhebi olarak görülmesi, onların Ehl-i Kitap kapsamında değerlendirilmesine sebep olmuştur.[200] Bu çerçevede müfessirlerden Katâde ve Ebû Âliye, Sabiîlerin Zebur okuduklarını söylemektedir. Süddî de onları kitap ehli olarak kabul etmektedir.[201] Diğer bir grup müfessire göre ise Sabiîler, Yahudi ve Hıristiyanlıktan çıkıp meleklere ibadet eden bir topluluktur.[202] Öte yandan İslâm hukukçuları arasında da Sabiîlerin durumu ihtilaflıdır. İmam-ı A'zam, onları Hz. Mesih'in dinine inanıp İncil okuyan ve bazı yıldızlara tazimde bulunan bir topluluk olarak değerlendirir. Bu yüzden de İmam-ı A'zam'a göre Sabiîler, kitap ehli sayılmakta ve onlarla evlilik caiz olmaktadır. Benzer yaklaşım içerisinde olan Ahmed b. Hanbel de, (v. 241/855) Sabiîleri

---

196 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme, 2/813.*

197 Kemâluddin Muhammed b. Abdulvâhid İbnu'l-Humâm, *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1970/1389, 3/229; Zeydân, *a.g.e., s. 11.*

198 İbnu'l-Humâm, a.e., 3/229.

199 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme, 1/231; Farklı görüşler için bkz.* Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/320; Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 1/133;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1/148.

200 Buhârî, Teyemmüm, 5; Taberî, a.e., 1/320.

201 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 1/183.*

202 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/319; Zemahşerî, *a.g.e., 1/285.*

Hıristiyanlardan bir grup olarak kabul edip onları Ehl-i Kitap saymıştır. Ancak yıldızlara tapan ve inanç yapısı kitap ehline zıt olan Sabiîler Ehl-i Kitap sayılmamaktadırlar.

Nitekim Ebu Yusuf ve İmam-ı Muhammed yıldızlara tapmaları nedeniyle Sabiîleri putperest olarak görmüş ve bu nedenle de onları Ehl-i Kitap kategorisine dahil etmemişlerdir.[203] İslâm bilginleri tarafından Sabiîler hakkında birbirine zıt bu görüşlerin ileri sürülmesi, farklı Sabiî grupların birbirlerine karıştırılmış olmasından kaynaklanmaktadır.[204]

Mecusîler ise pek çok İslâm bilginince Ehl-i Kitap kabul edilmez.[205] Zira En'âm suresinin 156. ayetinde geçen iki topluluk ifadesi, kitap ehlini iki grup olarak açıklamakta ve üçüncü bir grubun varlığını engellemektedir. Buna göre Mecusîleri, kitap ehli saymak, üçüncü bir grubu kitap ehli yapmak olur ki, bu da Allah'ın beyanına muhalif düşmektedir.[206] Aynı şekilde Hz. Peygamber'in hadisi[207] de, Mecusîlerin Ehl-i Kitap olmadığını ancak onlara Ehl-i Kitap muamelesinin yapılacağını göstermektedir.[208] Nitekim Hz. Peygamber'in hem "Mecusîlere kadınları nikâhlamanız ve kestiklerini yemeniz dışında Ehl-i Kitap muamelesi yapınız."[209] hadisi hem de Hecer ile Bahreyn Mecusîlerinden cizye alması,[210] İslâm alimlerinin onları Ehl-i Kitap statüsüne katmalarına temel bir referans olmuştur. Bunun yanında sahabe ve tabiinden bazı kişiler ve zahirî alimlerinin çoğu Mecusîleri, Ehl-i

---

203 Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût*, Çağrı Yay., İstanbul, 1983, 4/211; Ebû Bekr Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Hanefî el-Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi'ş-Şerâi'*, Matbaatu'l-Cemâliyyeti'l-Âmire, Kâhire, 1910, 2/271; Zeydân, *a.g.e., s. 13-14.*

204 Geniş bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, "*Kur'ân'da Sabiîlerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme", Türkiye Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Samsun, 1992, s. 71;* İsmail Cerrahoğlu, "*Kur'ân-ı Kerîm ve Sabiîler", A.Ü.İ.F.D., Ankara, 1962, 11/103-116.*

205 Makdisî, *a.g.e.*, 7/509.

206 Kâsânî, *a.g.e.*, 2/271.

207 Ebû Abdillâh el-Asbahî el-Himyerî Mâlik b. Enes, *Muvattau'l-İmâm Mâlik, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, Zekat, 618;* Ebû Muhammed Cemâluddin Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylâî, *Nasbu'r-Râye li-Ehâdîsi'l-Hidâye*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1973, 3/170; İbnu'l-Humâm, *a.g.e.*, 3/230.

208 İbn Kayyim el-Cevziyye *Ahkâmu Ehli'z-Zimme, 1/82-83.*

209 Mâlik b. Enes, *Zekat, 618;* İbnu'l-Humâm, *a.g.e.*, 3/230.

210 Ahmed b. Hanbel, 5/52; Tirmizî, Siyer, 31; İbnu'l-Humâm, *a.g.e.*, 6/48.

Kitap kapsamında değerlendirmişlerdir.[211] Mecusîlerin, Ehl-i Kitap olduğunu ileri sürenler, genellikle onların ilahî kitaplara benzer bir kitaba sahip olabileceklerini ifade etmişlerdir.[212] Şehristânî ise Mecusîlere daha farklı bakarak, onların durumunu şüpheyle karşılamıştır. Ona göre Mecusîler, kendilerine suhuf verilmesinden dolayı Ehl-i Kitap sayılmışlardır. Ancak onların çıkardıkları olaylar sebebiyle, sahifeleri tekrar semaya kaldırıldığı için kestikleri yenilmez ve kadınlarıyla evlenilmez.[213]

Şu halde Mecusî ve Sabiîler hakkında söylenebilecek en isabetli yorum, İbn Kudâme'nin (v. 620/1223) şu yaklaşımıdır: "Onlar hakkında doğru olan şudur; eğer onlar, dinin asıllarında Yahudilik ve Hıristiyanlığa muvafakat gösterip, furu'unda ayrılık içerisinde olurlarsa, Ehl-i Kitap sayılır. Yok eğer onlar dinin aslında muhalefet içerisinde iseler, onlar kitap ehli kabul edilmezler."[214] Nitekim Ebu Hanife, Hıristiyanlara muhalif bazı uygulamaları bulunan Sabiîleri yine Ehl-i Kitap kategorisi içinde değerlendirmeye devam etmiştir.[215]

Diğer taraftan İslâm'ın yayılmasına ve İslâm medeniyetinin genişleme sürecine girmesine bağlı olarak, Ehl-i Kitab'ın sadece Yahudi ve Hıristiyanları ifade eden bir tabir olduğu kanaati de değişmiştir. Değişen siyasî, iktisadî ve sosyal şartlara paralel olarak Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "önceki sayfalar"[216] ve "zübürü'l-evvelîn"[217] gibi ifadelere yönelik daha farklı yorumlar yapılarak, Ehl-i Kitap kavramının kapsam alanı daha da genişletilmiştir.[218] Bu çerçevede Mecusî ve Brahmanların arasında dolaşan birtakım dinî kitapların kaynak itibariyle semavî

---

211 Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm ez-Zâhirî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, 1/135-136.*

212 Makdisî, *a.g.e., 7/510.*

213 Ebu'l-Feth Tâcuddîn Muhammed b. Abdulkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal, thk. Abdulazîz Muhammed Vekîl, Muessesetu'l-Halebî, Kâhire, 1968, 2/13.*

214 İbn Kudâme, *a.g.e., 6/591.*

215 Serahsî, *a.g.e., 4/211.*

216 Tâhâ, 20/133; A'lâ, 87/18.

217 Şuarâ, 26/196.

218 Muhammed Hamîdullâh, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi: Özellikleri, Tedvini, Türkçe ve Batı Dillerine Yapılan Tercümeleri, terc. Salih Tuğ, M.Ü.İ.F. Yay., İstanbul, 2002, s. 136; Geniş bilgi için bkz.* Mesut Okumuş, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu, Araştırma Yay., Ankara, 2009, s. 135-136.*

olabileceği yorumları yapılmaktadır.[219] Nitekim "Brahman Hindular, ilahî vahiy olarak kabul ettikleri çok sayıda dinî kutsal kitaba sahiptirler." İşte kelime anlamı "eski kitaplar" olan "Purana", bunlar arasında yer almaktadır.[220] Yine Brahmanların, "Purana" ve "Veda"larında bulunduğu "Sruti" adını taşıyan vahyedilmiş kitaplara inandıkları görülmektedir.[221] Aksi halde İslâm'ın o ülkelere ulaşmasıyla birlikte, Müslümanların Hint kadınlarıyla evlenmelerini ve onlarla yakın ilişkiler kurmalarını, İslâmî literatürde yer alan yorum ve açıklamalarla temellendirebilmek mümkün değildir.[222]

O halde değişik yaklaşım tarzlarının ortaya çıkmasında Kur'ân-ı Kerîm'deki "kitap" ve "Ehl-i Kitap" kavramlarındaki anlam zenginliğinin etkisi bulunmaktadır. Buna bağlı olarak söz konusu kavramlara yüklenen genel ve özel anlamlar da farklı yorumları beraberinde getirmektedir.

Ayrıca çağdaş bazı araştırmacılar, Ehl-i Kitap kavramının kapsamını daraltma eğilimi göstererek kitap ehlini, yalnızca Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde yaşayan Yahudi ve Hıristiyanlara veya kendilerine Tevrat ve İncil gelen İsrailoğullarına indirgemişlerdir.[223] Konuyla ilgili bu indirgemeci ve dışlayıcı anlayışlara, Kur'ân ayetlerinden bir dayanak bulmak mümkün değildir. Zira Hz. Peygamber döneminde Ehl-i Kitap kabul edilen zümrelerin şirk inancına sahip oldukları bilinmektedir. Buna rağmen Kur'ân, Yahudi ve Hıristiyanlara karşı Ehl-i Kitap hitabını ısrarla sürdürmektedir. Şu halde şirke bulaşıp bulaşmama, bu zümreleri kitap ehli olmaktan çıkarmamaktadır.[224] Bu yüzden Hz. Peygamber zamanındaki gibi günümüzde yaşayan Yahudi ve Hıristiyanların İslâm'a ve kendi dinlerinin aslına aykırı inanç ve uygulamaları, onların Ehl-i

---

219 Remzi Kaya, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Ehl-i Kitap ve İslâm, Altınkalem Yay., Ankara, 1994, s. 60.*

220 Hamîdullâh, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi, s. 46.*

221 Hamîdullâh, a.e., *s. 12.*

222 Remzi Kaya, *"Ehl-i Kitap" md., DİA, Ankara, 2002, 10/517.*

223 Bedrettin Çetiner, *"Ehl-i Kitap Kimdir?", Kur'ân-ı Kerîm'de Ehl-i Kitap, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 273-287.*

224 M. Fatih Kesler, *Kur'ân'da Yahudiler ve Hıristiyanlar, T.D.V.Y., Ankara, 1993, s. 71.*

Kitap olmasına bir engel oluşturmamaktadır.[225] Bu yüzden günümüzdeki Yahudi ve Hıristiyanları, Ehl-i Kitap kabul etmemek için bir gerekçe bulunmamaktadır.

Sonuç olarak Kur'ân'ın bütünselliği içerisinde değerlendirildiğinde, Ehl-i Kitap kavramının özel ve genel anlama gelebilecek bir kullanım alanına sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Özel ve literal manası itibariyle, Kur'ân'da Ehl-i Kitap terimi, Yahudi ve Hrisityanları içine alan temel bir anlama sahiptir. Bu yüzden Kur'ân literatüründe Ehl-i Kitap kavramıyla özellikle Yahudi ve Hıristiyan zümreler kastedilmektedir.[226] Bu temel düşünce etrafında müfessirlerin, fakîhlerin ve hadisçilerin icma ettikleri ifade edilmektedir.[227] Özellikle "Ehl-i Kitap" lafzının geçtiği ayetlerin pek çoğunda, hitabın Yahudilere mahsus olduğu ise gözden kaçırılmaması gereken bir husustur.[228] Aynı şekilde Hz. Peygamber'in hadislerinde geçen Ehl-i Kitap kavramından maksadın, çoğunlukla Yahudi ve Hıristiyanlar olduğu anlaşılmaktadır.[229] Bu nedenle Hz. Peygamber döneminde kitap ehli denilince ilk akla gelen Yahudi ve Hıristiyanlardır.

Genel anlamda Ehl-i Kitap terimi ise, herhangi bir peygambere iman eden her ümmeti içine almaktadır. Hatta kitap ve Ehl-i Kitap ifadelerinin anlam zenginliği ve Kur'ân'da bulundukları bağlama göre kullanılış şekilleri göz önünde bulundurulduğunda, Ehl-i Kitap teriminin çerçevesini ve kapsamını daha da genişletmek mümkün olmaktadır. Ancak bizim inceleme alanımızda Ehl-i Kitap teriminin özel ve literal anlamı daha çok yer aldığı için, kitap ehlini Yahudi ve Hıristiyanlara indirgememiz gerekmektedir.

---

225 Hayrettin Karaman, *Hayatımızdaki İslâm, İz Yay., İstanbul, 2003, s. 437.*

226 Bakara, 2/105, 109; Âl-i İmrân, 3/64, 65, 69, 70, 71, 75, 98, 99, 110, 113, 199; Nisâ, 4/123, 153, 159, 171; Mâide, 5/15, 19, 47, 59, 61, 65, 77; Ankebût, 29/46; Ahzâb, 33/26; Hadîd, 57/29; Haşr, 59/11; Beyyine, 98/1, 6.

227 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme, 2/813.*

228 Mustafa Öztürk, "*İslâm Tefsir Geleneğinde Ehl-i Kitap'la İlgili Bazı Telakkilerin Epistemik Değeri", s. 24.*

229 Buhârî, *Şehâdât, 29;* Ebû Dâvûd, İlim, 2.

İkinci Bölüm

KUR'ÂN'DA DİYALOG

KUR'ÂN'DA DİYALOG

Çağdaş dünyada en çok kullanılan kavramlardan biri haline gelen diyaloğun yakın dönemdeki bireysel ve toplumsal ilişkiler bağlamında ortaya çıktığı görülmektedir. Din müntesiplerinin birbirleriyle ilişkileri çok uzun bir zamandan beri yaşana gelen tarihî bir tecrübedir. Bu tecrübeler ancak günümüzde, diyalog kavramıyla adlandırılmaktadır. Bu yüzden diyalog kavramını klasik İslâm literatüründe bulmak mümkün değildir. Ancak söz konusu kavramın, lafzıyla dinî literatürde bulunmaması, mana ve içerik itibariyle de var olmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim -dünden bugüne- İslâmî literatürde, dinin yoruma açık esnek boyutu itibariyle değişen ve gelişen olaylar etrafında farklı disiplinlere ait birçok yeni kelime ve kavramlar yer almıştır ve yer almaya da devam edecektir.[1]

Diyalog kavramının Arapça karşılığı olarak "hivar" kelimesi kullanılmaktadır. "Hivar" kelimesi, sözlükte "bir şeyden başka bir şeye dönmek" anlamına gelen "hvr" kökünden gelmekte olup[2] sözlükte "birbirine karşı sözü geri döndürmek" ve "biriyle konuşmak" anlamlarını ifade etmektedir.[3] Yine aynı kökten gelen muhavere ve tehavur kelimeleri de, muhatapla konuşurken sözün ve kelamın birinden diğerine gidip gelmesi, birisiyle karşılıklı konuşmak ve birbirine cevap vermek manalarına gelmektedir.[4]

---

1 Ergün Çapan, "*Takdim*", *Diyaloğun Dinî ve Tarihî Temelleri*, *Işık Yay.*, *İstanbul*, *2006*, *s. 10.*

2 Ferâhidî, a.g.e., *3/287.*

3 İbn Manzûr, a.g.e., *4/218.*

4 İsfehânî, *a.g.e.*, *s. 262;* Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, thk. Mezîd Nâim - Şevkî Maarrî, Mektebetu Lübnân, Beyrut, 1998, s. 174.

Kur'ân-ı Kerîm'de ise hivar ve muhavere kelimeleri bulunmamakla birlikte, havere kelimesinin değişik türevleri üç yerde geçmektedir.[5]

Hvr maddesinin ilk kullanımı "yuhâviru" şeklinde olup şu âyet-i kerîmede geçmektedir:

وَكَانَ لَهُ ثَمَرٌ فَقَالَ لِصَاحِبِهِ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَنَا أَكْثَرُ مِنكَ مَالًا وَأَعَزُّ نَفَرًا *"O şahsın başka serveti de vardı. Arkadaşıyla konuşurken ona: 'Benim malım ve servetim senden çok olduğu gibi, maiyyet, çoluk çocuk bakımından da senden daha ilerideyim.' dedi."*[6]

Bu ayette yer alan "yuhâviru" kelimesi iki kişinin karşılıklı konuşmasını ifade etmektedir. Bahsi geçen diyalog, biri kâfir öteki de mü'min olmak üzere iki kişi arasında cereyan etmekte olup, muhatapların birbirleriyle konuşmalarını ve birbirlerine cevap vermelerini kapsamaktadır.[7] Müfessirler buradaki "yuhâviru" fiilini, "kelamın iki kişi arasında gidip gelmesi" şeklinde açıklamaktadırlar.[8] İbn Âşûr, (v. 1394/1973) bu ayetin tefsirinde "yuhâviru" fiilinden masdar olan muhavere kelimesinin, "iki kişi arasında konuşmanın sürmesi ve tekrar etmesi" anlamına geldiğini söylemektedir.[9]

Bir diğer kelime yine konuşma anlamına gelen "yuhâviru" fiili olup[10] yukarıdaki ayetin devamında, inançlı bir insanın rabbini isbat etme çabası içerisinde iken inanmayan bir arkadaşıyla muhaveresini şöyle anlatmaktadır:

قَالَ لَهُ صَاحِبُهُ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَكَفَرْتَ بِالَّذِي خَلَقَكَ مِن تُرَابٍ ثُمَّ مِن نُّطْفَةٍ ثُمَّ سَوَّاكَ رَجُلًا *"Konuşma esnasında arkadaşı bu şahsa: 'Ne o!' dedi, 'yoksa sen senin aslını topraktan, sonra da bir damla meniden yaratan, bilahere de seni böyle tam mükemmel bir insan şekline getiren Rabbini mi inkar ediyorsun?'* "[11]

Öncelikle bu iki âyet-i kerîme inanç bakımından farklı olan iki kişinin

---

5 Kehf, 18/34, 37; Mücâdele, 58/1.
6 Kehf, 18/34.
7 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 3/286.*
8 Zemahşerî, *Keşşâf, 2/484;* Nesefî, *a.g.e., 3/13;* Âlûsî, *a.g.e., 15/275.*
9 İbn Âşûr, *a.g.e., 15/320.*
10 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 15/246.*
11 Kehf, 18/37.

birbirine nisbetini "sahip" yani arkadaş kelimesiyle ifade etmektedir.[12] Bu da inanç açısından farklılık bile olsa insanların birbirleriyle arkadaşlık ve yakınlık kurabilmelerini öngörmektedir. Yine bu ayet, bir tarafta kâfir öteki tarafta mümin olan iki arkadaşın[13] birbirleriyle en basit ve yalın şekliyle karşılıklı konuşma düzeyinde bir diyaloğa yer verebileceklerini göstermektedir.

Hivar (diyalog) kavramının sözlük anlamını gösteren üçüncü kelime "tehavür" olup Kur'ân'da şu şekilde geçmektedir:

قَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي إِلَى اللّٰهِ وَاللّٰهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا إِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ "*Kocası hakkında sana başvurup tartışan ve halini Allah*'a *arz eden o kadının sözlerini elbette Allah işitti. Allah sizin konuşmalarınızı dinliyordu. Şüphesiz Allah semî'dir, basîrdir.*"[14] Aynı şekilde bu ayetteki "tehavür" kelimesi, iki kişi arasında gerçekleşen[15] konuşma anlamına gelmektedir.

Yukarıdaki ayetlerde görüldüğü üzere "hivar" kelimesinin çeşitli formları, karşılıklı konuşma ve sohbet anlamlarını çağrıştırmaktadır.

Bunun yanında sözlük anlamı itibariyle de Kur'ân kelimesinin diyaloğa uygun bir isim olduğu söylenebilir. Zira Kur'ân kelimesinde okuma ve açıklama manalarının bulunması ve Kur'ân'ın, genel olarak bir insandan diğerlerine okunan ilahî bir mesaj olması, onun diyalog kavramına yakınlığını göstermektedir. Yine Kur'ân-ı Kerîm'in ilk nuzûlü esnasında Hz. Peygamberle-melek karşılaşmasının, diyalog sürecine benzeyip melek-insan diyaloğunu çağrıştırdığı düşünülebilir.[16] Böylece ilk vahyin gerçekleşmesi esnasında, diyalog sürecinin yaşandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu diyalog sürecini, ilk vahiyden sonraki süreçte de görmek mümkündür. Zira vahyin alıcısıyla muhataplarının birer insan olması ve gelen vahyin taraflar arasında karşılıklı olarak okunup anlaşılması, diyalog sürecine benzerlik göstermektedir. Vahyin alıcısıyla muhatapları arasında "karşılıklı olma" ve "eşitlik presibi" göze çarpmaktadır.[17]

---

12 Bkz. Ferâhidî, a.g.e., *3/124*
13 Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., *2/585.*
14 Mücâdele, 58/1.
15 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 5/181.*
16 Buhârî, *Bedu'l-Vahy, 1.*
17 Alıcı, *Müslüman Hıristiyan Diyaloğu, s. 330-331.*

Daha geniş bir perspektiften bakıldığında Kur'ân-ı Kerîm, baştan sona kadar Yüce Allah'ın kelam sıfatının tecellisi açısından yaratılmışlarla, yaratılmışların da Allah'la olan diyaloglarını ortaya koymaktadır. Bu açıdan peygamberler, melekler, şeytan, genel olarak bütün insanlar, tüm Müslümanlar, Ehl-i Kitap,[18] Yahudiler,[19] Hıristiyanlar[20] gibi ümmetler ve Firavun gibi azgın din düşmanları bile bu diyalogdan hissedar olmuşlardır. İşte bu sırdandır ki Yüce Allah kimi zaman Kur'ân'da doğrudan doğruya "Ey İnsanlar"[21] şeklindeki bir ifade ile tüm insanlara hitap etmekte, kimi zaman "Ey İsrailoğulları"[22] şeklindeki bir hitap tarzıyla muhtelif ümmetlere seslenmekte, kimi zamanda peygamberleri vasıtasıyla konuşmakta ve mü'minlere: "Onlara şöyle deyiniz…"[23] buyurmak suretiyle bu diyaloğu gerçekleştirmektedir.[24] Netice itibariyle hitap edilen varlığın insan olması, bu diyalogların lahutî bir diyalog olduğunu değil de insanî bir diyalog olduğunu göstermektedir.[25]

Öte yandan Kur'ân'da önemli bir yer tutan kıssaların büyük bir çoğunluğunda, konuşma ve diyalog tarzına yer verilmesi, göze çarpan önemli bir öğedir. Kur'ân, Hz. Yusuf kıssası, Hz. Musa kıssası, Hz. Adem kıssası ve Hz. İbrahim kıssası gibi kıssalardaki diyaloğu tasvir ederken, aktarım (rivayet) yolunu seçmekte ve bu kıssalardaki şahısların sözlerini "dedi" veya "dediler" gibi sözcüklerle anlatmaktadır.[26] Yine Kur'ân'da "kvl" maddesinden türemiş 1700'ü aşkın kullanımın yer alması,[27] diyalog üslûbuna verilen önemi ortaya koymaktadır.

İşte Yüce Allah, Kur'ân vasıtasıyla tüm insanlarla konuşmakta ve

18 Âl-i İmrân, 3/71-99.
19 Bakara, 2/55; Cum'a, 62/6.
20 Âl-i İmrân, 3/59.
21 Bakara, 2/21, 168; Nisâ, 4/1.
22 Bakara, 2/40.
23 Âl-i İmrân, 3/84.
24 Suat Yıldırım, *"Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Ehl-i Kitap'la Diyalog"*, *Diyaloğun Dinî ve Tarihî Temelleri*, *Işık Yay., İstanbul, 2006, s. 61.*
25 Suat Yıldırım, *a.m.,s. 61;* Uhenâ, *a.g.e., s. 157.*
26 Muhammed Ahmed Halefullâh, *Kur'ân'da Anlatım Sanatı, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002, s. 337-339.*
27 Bkz. Abdulbâkî, *a.g.e, s. 703-734.*

iletişim kurmaktadır. Ancak bu iletişimde, zorlama ve dayatma olmayıp ikna etme ve güzel bir üslûpla anlatma vardır. Aynı şekilde tarih boyunca insanlara hidayet yollarını gösteren peygamberler de, ümmetlerine karşı asla dışlayıcı, baskıcı, zorlayıcı ve dayatmacı olmamışlardır. Bunun aksine tüm insanları kucaklayıcı özelliğe sahip olan peygamberler, mesajlarındaki kuşatıcılık, kapsayıcılık, yumuşaklık ve diyaloğa açıklıkla dikkat çekmektedirler.[28]

Bütün bunların yanında Kur'ân, her türlü muhalif kişi ve düşünceye karşı, kuvvet ve şiddet yerine, diyalog metodunu öngörmektedir.[29] Bu bağlamda Kur'ân, karşı tarafa sorularak sorarak, onların düşünce yapılarını ve görüşlerini bizzat ötekinin dilinden tespit etmek yoluyla onu dinlediğini ve onun kişiliğine saygı gösterdiğini belirtmiştir. Yine Kur'ân, karşı tarafın yanlışlarını kendine söylettirerek onu düşünmeye sevk etmiştir.[30] Söz gelimi şu ayet bu durumu çok açık göstermektedir: "Eğer onlara: 'Gökleri ve yeri kim yarattı? Güneşi ve Ayı kim hizmetinize âmâde kıldı?' diye sorsanız elbette 'Allah!' diyeceklerdir."[31] Bütün bu açıklamaların sonucunda diyalog kavramının, hem kelime anlamı hem de mahiyeti itibarıyla Kur'ân'da yer aldığı görülmektedir. Hatta Yüce Allah'ın yaratılmışlarla ve peygamberlerin kavimleriyle kurdukları diyalog örneklerinden hareketle, "Kur'ân'ı bir diyalog kitabı olarak da görmek" mümkündür.[32]

II. KUR'ÂN'DA DİYALOĞA TEŞVİK

Ehl-i Kitap'la diyalog kavramının Kur'ânî temellerinden önce, Kur'ân atlasında bu kavramı besleyen ve ona teşvik eden bazı unsurlara yer vermek gerekmektedir.

---

28 Mehmet S. Aydın, *İçe Kritik Bakış, s. 173.*

29 Necîb Ali Abdullâh es-Sûdî, *Muhâveratu'l-Enbiyâ li-Akvâmihim fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Vizâretu's-Sekâfe ve's-Siyâha, 2004, s. 25.

30 Yusuf Şevki Yavuz, *Kur'ân-ı Kerîm'de Tefekkür ve Tartışma Metodu, İlim ve Kültür Yay., Bursa, 1983, s. 175.*

31 Ankebût, 29/61.

32 Karadâvî, "*el-Hıvâru'l-İslâmî el-Mesîhî*", *s. 144;* Vahîd Tâcâ, *el-Hitâbu'l-İslâmiyyu'l-Muâsır, Fussılet, Haleb, 2000, s. 146.*

A. İlahî Rahmetin Kuşatıcılığı

İslâm dininin en temel karakteristik özelliklerinden birisi de, kuşkusuz onun rahmet ve merhamet temasına sıkça vurgu yapmasıdır. Zira Yüce Zât'ını rahmet sıfatıyla vasıflandıran Hz. Allah, rahmetinin her şeyi kuşattığını bildirmekte[33] ve elçisini de alemlere rahmet olarak gönderdiğini belirtmektedir.[34] İslâm dininde rahmet ilkesine verilen önemin en açık göstergesi, Yüce Allah'ın rahmetten başka kendisine gerekli kıldığını beyan ettiği bir özelliğin bulunmamasıdır. Buna göre rahmet kaidesine inanmak, bir bakıma İslâm düşüncesinin ana umdelerinden sayılmaktadır.[35]

"Rhm" kökünden bir mastar olan rahmet kelimesi, sözlükte bağışlamak, merhamet etmek, affetmek, yumuşak davranmak, şefkat etmek ve ihsanda bulunmak gibi manalara gelmektedir.[36] Ayrıca rahmet, merhamet edilen kimseye ihsan veya iyilikte bulunmayı gerektiren acıma ve yufka yüreklilik anlamlarını da kapsamaktadır.[37] İşte rahmet kelimesi, Yüce Allah'a nispet edildiğinde ihsan ve lütuf anlamlarına gelirken, insanlara nispet edildiğinde acıma, şefkat gösterme ve kalp yumuşaklığı manalarını içermektedir.[38] Zira Allah, insana ait özelliklerden olan kalp inceliği ve acımadan münezzehtir.[39] Bu yüzden, Yüce Allah'ın ihsanda bulunmayı kendisine tahsis ettiği, bunun yanında ince kalpliliği ya da kalp yumuşaklığını da insanların tabiatlarına yerleştirdiği ifade edilmektedir.[40]

Yüce Allah, Kur'ân'da rahmet etmeyi kendisine gerekli kıldığını bildirmektedir.[41] Söz konusu rahmet ve merhamet ilkesinin bir göstergesi olarak, Allah dünyada kendisine isyan eden ve verdiği nimetlere karşı nankörlük yapan inkârcıları cezalandırmada acele etmeyip onlara zaman

33 A'râf, 7/156.
34 Enbiyâ, 21/107.
35 Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân, 2/1048.*
36 İbn Manzûr, *a.g.e., 12/230;* Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1986, s. 1436.*
37 İsfehânî, *a.g.e., s. 347.*
38 İsfehânî, *a.e., s. 347.*
39 Kurtubî, *a.g.e.,* 1/106.
40 İsfehânî, *a.g.e., s. 347.*
41 En'âm, 6/12.

tanımakta[42] ve kâfir-müslüman ayrımı yapmaksızın herkesi yaşatmakta ve rızıklandırmaktadır.[43] Daha da ötesi Allah, bu kâinatı yoktan varlık alemine çıkartmış ve sırf şefkatinden ve merhametinden dolayı yaratmıştır.[44] Zira Allah Teâlâ'ya herhangi bir şeyi yaratma hususunda dışarıdan zorlama söz konusu olamaz.[45] Bu yüzden onun rahmeti olmasaydı, dünya ve içindekiler de olmazdı.[46] Buna göre her şeyi kapsayan ve kuşatan yaygın bir ilahî rahmet vardır. Mevcudat aleminde yaratılmış olup da mümin-kâfir, iyi-kötü, şuurlu-şuursuz rahmetten pay almamış yoktur.[47] Bu bağlamda Seyyid Kutub, şunları söylemektedir. "Allah'ın rahmeti her yandan ve her yönden kullarını sarmıştır. Kulların varlığı bu rahmetle kaimdir, hayatları da bu rahmete dayanır. İlahî rahmet, varlığın her sahnesinde, hayatın her saniyesinde ve kâinatın her noktasında tecelli eder."[48] İşte tüm alemlerin rabbi olan Yüce Allah'ın varlıkları yoktan var etmesi[49] ve sonra da onlara var oluş süreçleri boyunca varlıklarını sürdürmelerini sağlayan nimetler vermesi rahmet-i ilahiyenin bir neticesidir.[50]

Esmâ-i Hüsnâ arasında yer alan "rahman" ve "rahim", etimolojik olarak rahmetten türemiştir.[51] Allah'ın rahmet vasfını ifade etmek için kullanılan "rahman" ve "rahim" kelimeleri, birbirine yakın manaları ifade etmekle birlikte bu iki ismin anlam farklılığı vardır. Dilcilere göre "rahman" ismi, rahimden daha mübalağalı ve daha kapsamlı bir yapıya sahip olması yönüyle bütün rahmet türlerini içine almaktadır.[52] Müfes-

---

42 Kurtubî, *a.g.e., 6/395;* Ebû Hayyân, *a.g.e., 4/81;* Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 4/70.*

43 Demirci, *Kur'ân'da Toplumsal Düzen, s. 165.*

44 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 3/1886.*

45 Fazlurrahman, *İslâmî Yenilenme: Makaleler II, terc. Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2000, s. 102.*

46 Nasr, *İslâm'ın Kalbi, s. 126.*

47 İbn Âşûr, *a.g.e., 24/91;* Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân, Muessesetu'l-A'lemî li'l-Matbu', Beyrut, 1973, 8/274.*

48 Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân, 2/1048.*

49 İbn Manzûr, *a.g.e., 12/230;* Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît, s. 1436.*

50 Benzer yaklaşımlar için bkz. İbn Âşûr, *a.g.e., 1/170.*

51 Cevherî, *a.g.e., 5/1929;* İbn Manzûr, *a.g.e., 12/230, 231;* Ferâhidî, *a.g.e., 3/224.*

52 Rahmân fa'lân vezninden gelirken Rahîm faîl vezninden gelmektedir. Buna göre Arap dilinde kelimenin yapısındaki fazlalık manadaki fazlalığı göstermektedir. Bu nedenle Rahmân, Rahîm'den daha geniş anlamları içermektedir. Geniş bilgi için bkz. Nesefî, *a.g.e., 1/5;* Âlûsî, *a.g.e.,* 1/61; İbn Âşûr, *a.g.e., 1/171.*

sirler, "rahman" isminin sadece Yüce Allah'a ait özel bir isim olduğunu ve bu yüzden başkasına isim olmayacağını söylemişlerdir.[53] Buna göre "rahman", rahmeti ve merhameti her şeye ulaşan,[54] ezelde bütün yaratılmışlar için iyilik ve rahmet irade eden ve bütün yaratılmışlara dünyada sayısız nimetler bahşeden[55] manalarına gelerek, rahmetin daha yüksek bir derecesini ifade etmektedir.[56] Kur'ân'da, "rahman" kelimesinin kapsamlı kullanımını destekleyen birçok ayete rastlamak mümkündür.[57] Söz gelimi "O rahman arşa istiva etti."[58] ayetinde istiva kelimesinin Rahman ismiyle birlikte zikredilmesi, rahmetin her şeyi kuşattığını göstermektedir.[59]

Çok merhametli anlamına gelen "rahim" ismi ise Yüce Allah'ın ahirette sadece mümin kullarına ve taat ehline rahmet ve merhametini göstermesi[60] ve onları affetmesi şeklinde anlaşılmıştır.[61] Zira birçok ayette "rahim" kelimesi,[62] Yüce Allah'ın sadece müminlere olan rahmet ve merhametini ifade eder.[63]

Bir başka ifadeyle Yüce Allah'ın rahmaniyetiyle dünyada mümin-kâfir herkesi kuşattığı, herkese ihsanda bulunduğu ve bütün yaratıklarının rızıklarını ve yaşam şartlarını sağladığı;[64] rahimiyetiyle ise dünyada İslâm inancı üzere yaşayan kişilere, ahirette lütuf ve ihsanının bol olacağı anlamları kastedilmiştir.[65] Nitekim Yüce Allah'a dua edilirken "Yâ rahmân'ed

---

53 İbn Atıyye, *a.g.e., 5/223.*

54 Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf el-Cezâirî es-Seâlibî, *Tefsîru's-Seâlibî: Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân, tahk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvez, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1997, 1/160.*

55 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 1/76-77;* Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri, 1/67.*

56 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 1/56.*

57 Tâhâ, 20/5; Meryem, 19/75.

58 Tâhâ, 20/5.

59 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 1/21-22.*

60 İbn Abdisselâm, *a.g.e., 1/16.*

61 Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân: Tefsîru's-Sa'lebî, thk. Ebû Abdillâh Seyyid b. Kesrevî b. Hasan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, 1/28-29.*

62 Ahzâb, 33/43; Tevbe, 9/117.

63 Âlûsî, *a.g.e., 23/33.*

64 Ebussuûd Efendi Muhammed b. Muhammed b. Muhyiddîn el-İmâdî, *Tefsîru Ebussuûd/ İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1/15.*

65 Nesefî, *a.g.e., 1/5.*

dünyâ rahîm'el âhırah" denmektedir.[66] Buna göre yukarıdaki hitap "Ey bu dünyada yaratmış olduğu kulları arasında inanan ve inanmayan ayrımını yapmaksızın, hepsine ikram ve ihsanda bulunan Allah'ım" anlamına gelmektedir.[67]

Yine "rahman" ve "rahim" ismi, Kur'ân-ı Kerîm'de başta besmele olmak üzere pek çok yerde geçmektedir.[68] Böylece bütün mahlûkatın yaratıcı ve sahibi olan Yüce Allah, ezelî hitabında, tüm insanlara kendisinin rahman ve rahim olduğunu anlatmaktadır. Çünkü Allah Teâlâ "alemlerin rabbi"[69] ifadesiyle kendisini yalnız belli bir topluluğun veya inanç grubunun rabbi değil, bütün alemlerin rabbi olarak tanıtmaktadır. Bu ifadeyle Yüce Allah, bütün yaratılanların sahibi olduğunu belirtmekte ve -ister inansın ister inkâr etsin- her şeyi yaratanın yaşatanın besleyenin ve her şeye en güzel şekli verenin kendisi olduğunu vurgulamış olmaktadır.[70] Bu sebeple alemlerin rabbi rahman ve rahim olan Allah'ın rahmeti de, belli bir zümreye özgü değil her yaratığına şamildir.[71]

Nitekim Hz. Peygamber bu konu çerçevesinde şöyle buyurmaktadır: "Yüce Allah, mahlûkata dair hükmünü ortaya koyunca nezdinde bulunan bir kitaba, kendisi hakkında "Muhakkak benim rahmetim gazabıma galip gelir." diye yazmış"[72] ve böylece tüm insanlara olan rahmet ve merhametini, ihsan ve fadlını açıkça ifade etmiştir.

Kur'ân'da Yüce Allah'ın rahmet vasfını ifade etmek için "rahman" ve "rahim" kalıplarından başka hayru'r-râhimîn,[73] erhamu'r-râhimîn,[74] zu'r-rahmeti'l-vâsia[75] nitelemeleri de dikkat çekmektedir. Elmalılı Hamdi

---

66 Sa'lebî, *a.g.e., 1/28;* İsfehânî, *a.g.e., s. 347;* Âlûsî, *a.g.e., 23/33.*

67 Nesefî, *a.g.e., 1/5.*

68 Fâtiha, 1/3; Bakara, 2/163; Neml, 27/30; Tâhâ, 20/5; Ahzâb, 33/43.

69 Fâtiha 1/2.

70 Secde, 32/7; Mü'min, 40/64.

71 Süleyman Ateş, *Gerçek Din Bu, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, tsz., 1/103.*

72 Ebu'l-Huseyin Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul, *Tevbe, 4;* Buhârî, *Tevhîd, 15;* Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvînî, *Sünenu İbn Mâce, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Kâhire, 1975, Zühd, 35.*

73 Mü'min, 40/109.

74 A'râf, 7/151.

75 En'âm, 6/147.

Yazır, Allah'ın rahmet vasfını şu şekilde açıklar: **"Hiçbir şey yoktur ki, ilk varoluşundan itibaren, Allah'ın rahmetinden nasibini almamış olsun. Rahmetin ona dar geleceği, yetmeyeceği ve yetişmeyeceği hiçbir şey yoktur. Onun rahmetinin dışında bir şey tasavvur etmek dahi mümkün değildir. Ancak bunun böyle olması, her şeyin rahmetten eşit pay alması gerektiğini ortaya koymaz."**[76]

Diğer taraftan Kur'ân, Hz. Peygamber'in bütün alemlere rahmet olarak gönderildiğini bildirir.[77] Buna göre Hz. Peygamber, bütün insanlar için bir rahmet peygamberi konumunda bulunmaktadır. Nitekim rahmet peygamberinin, düşmanlarına karşı bile merhametle muamele ettiği görülmektedir. Yine bu çerçevede Hz. Peygamber, "Siz yeryüzündekilere merhamet edin ki, göktekiler de size merhamet etsin."[78] buyurarak, inanan insanların davranışlarında olması gereken merhamet duygusuna işaret etmektedir. Benzer şekilde Hz. Peygamber'in "Allah ancak merhametli olanlara rahmetini ihsan edecektir."[79] ve "İnsanlara merhamet etmeyene Allah, rahmet etmez."[80] şeklindeki buyrukları da insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde merhamet ve şefkati temel almalarını vurgulamaktadır.

İslâm dini, merhameti sadece insana mahsus kılmayıp bazen hayvana bile gösterilen bir merhametin mükafatını, cennet olarak bildirmektedir. Söz gelimi Hz. Peygamber, bir fahişenin yolda giderken susuzluktan ölmek üzere olan bir köpeğe su verip onu kurtarmasından dolayı, bütün günahlarının affedildiğini söylemektedir.[81] İşte İslâm'ın temel öğretilerine göre, hayvana bile gösterilen merhamet duygusu, insanın cennete girmesine yeterli bir sebep olabilmektedir.

Öte yandan rahmetle aynı kökten türeyen ve aynı anlama gelen "merhamet",[82] Yüce Allah tarafından kullarına ve bütün yaratıklara

---

76 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 4/2295.*
77 Enbiyâ, 21/107.
78 Tirmizî, *Birr, 16.*
79 Buhârî, *Tevhîd, 2.*
80 Buhârî, *Tevhîd, 2.*
81 Müslim, *Selâm, 41.*
82 Cevherî, *a.g.e., 5/1929.*

bahşedilmiş yüce bir duygudur.[83] Zira ulvî duygular arasında yer alan merhamet, varoluşumuzun kökeninde yatmaktadır. "Merhamet" hem vahyin hem de yaratılışın ortaya çıktığı kapı olması itibariyle beşerî hayatın bütün yönlerinde, merkezdir.[84] Bu nedenle bir insanın varlığı, insanî değerlerin başında gelen merhamet duygusuyla anlam kazanmaktadır. Bu çerçevede Kur'ân'da geçen "merhame ve ruhm" kelimeleri de insanlar arasındaki münasebetler için kullanılmış ve insanların birbirlerine olan merhameti ve şefkati hakkında varid olmuştur.[85]

Şu halde görülüyor ki inanan bir insanın alem tasavvuru ve insana bakışı, Allah ahlâkı olan rahmet ve merhamet boyutludur. Zira "Allah'ın rahmeti genel ve her şeyi kapsamına alan bir rahmettir."[86] Bu yüzden Hak Teâlâ'nın varlık üzerindeki hükmünün temel kaidesi ve insanlara karşı muamelesinin ana dayanağı rahmettir.[87] Mevdûdî, Allah'ın mevcudatı idaresindeki üslûbun gazaba ve sertliğe değil merhamet ve yumuşaklığa dayandığını belirtmektedir. O'na göre Yüce Allah, yaratıklarına daima rahmet gösterir, gazap ve hiddetini ise sadece kullarının isyan ve küstahlıkları, konulan sınırı aştığında, açığa çıkarır.[88] Şu halde İslâm'a göre rahmet ve merhamet asıldır; azap ve hiddet ise arizîdir.[89]

Nitekim Yüce Allah'ın Kur'ân'da geçen sıfatları incelediğinde, azap ifade eden sıfatların rahmet ve merhamet ifade edenlerin yanında çok az oldukları görülecektir.[90] Doksan dokuz isimden oluşan "Esmâ-i Hüsnâ", rahmet ile azap, sevgi ile korku, af ile ceza açısından incelendiğinde sadece dört tanesinin sevgi, hoşgörü, lütuf, afv ve rahmetle yorumlamaya müsait olmadığı anlaşılacaktır.[91]

Bu durumda Allah Teâlâ, dünyada hiçbir ayrım yapmaksızın rahmetiyle tüm kullarını kuşatmakta ve insanlar isyan ve küfür içinde olsalar bile,

---

83 Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Uluhiyet, Kayıhan Yay., İstanbul, 1987, s. 115.*
84 Nasr, *İslâm'ın Kalbi, s. 126.*
85 Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Uluhiyet, s. 115.*
86 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 4/2296.*
87 Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân, 2/1048.*
88 Mevdûdî, a.g.e., *2/92.*
89 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 4/2296.*
90 Geniş bilgi için karşılaştırmalı bkz. Abdulbâkî, a.g.e., *s.207, 356, 387-393, 703, 888.*
91 Çelik, a.g.e., s. 82.

onlardan rahmetini kesmemektedir.[92] Böylece dünyada Allah'ın rahmeti ve onun tecellisi bir dine ve bir ırka münhasır kılınmayıp bütün yaratılanları bünyesinde toplamaktadır.[93] Yani kısaca Kur'ân vahyinin amaçları arasında merhametli bir toplum inşa etmek de vardır.[94] Zira Yüce Allah, hem kevnî kitabıyla hem de kelamî kitabıyla insanlardan şefkat ve merhamete dayalı bir toplumsal yapı istemektedir. Bu sayede toplumsal bütünlük ve barışın, dostluk ve dayanışmanın gerçekleşmesi mümkün hale gelecektir.[95]

Diğer yandan merhamet ve şefkat, Allah'ın insanlığa lutfettiği en aslî değerlerin başında gelmektedir.[96] Bu yüzden insan, Allah tarafından yaratılmış bütün canlılara karşı Allah ahlâkını şiar edinerek onlara acımadıkça gerçek insanlığa ulaşamaz.[97] Bu da göstermektedir ki bir insanın varlığı, merhamet duygusuna sahip olmasıyla değer kazanmaktadır. Aksi takdirde merhamet duygusundan yoksun insan, yaratılanlar arasında en tehlikeli bir varlık olmakta ve hayatı kaosa ve çıkmaza sokmaktadır. Aynı şekilde beşerî münasebetlerin sağlıklı bir şekilde yürüyebilmesi için de asgarî seviyede de olsa merhamet ve yufka yüreklilik gerekmektedir.[98] Rahmetin merhuma-acınan kişiye- iyilik etmeyi gerekli kılan bir kalp yumuşaklığı şeklindeki tarifi de bunu göstermektedir.[99] Özellikle tüm insanlığın maruz kaldığı global problemleri çözmeye yönelik, samimi duygularla bir araya gelerek yapılacak diyaloglar, insana ve insanlığa duyulan merhamet ve şefkatin gereğidir. Bunun yanında, Kur'ân'ın insanlar arası ilişkilerde öngördüğü merhamet ve şefkat, semavî din mensuplarıyla diyalog kurmaktan ve farklı sahalarda bir araya gelip karşılıklı konuşma ve müzakerelerde bulunmaktan çok öte bir seviyeyi ifade etmektedir.

---

92 Nasr, *İslâm'ın Kalbi*, s. 129.
93 Remzi Kaya, *Kur'ân'da Dostluk İlişkileri*, *Ayışığı Kitapları*, İstanbul, 2000, s. 161.
94 Nasr, *İslâm'ın Kalbi*, s. 129.
95 Bünyamin Duran, *Hoşgörü*, *Tahammül ve Siyaset*, Nesil Yay., İstanbul, 1997, s. 102.
96 Fazlurrahman, *İslâmî Yenilenme: Makaleler II*, s. 102.
97 Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân, 2/1051.*
98 Çelik, *a.g.e., s. 30.*
99 İsfehânî, *a.g.e., s. 347;* Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Ali en-Neccâr, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, 3/53.

B. Afv ve Safh

Sözlükte "silmek", "bir şeyi yok etmek" ve "fazlalık" anlamlarına gelen afv kelimesi, ahlâk terimi olarak genellikle "günahları bağışlamak",[100] "suçluyu ve suçu cezalandırmaktan vazgeçmek" manalarında kullanılmaktadır.[101] Söz konusu kelime, Yüce Allah'a izafe edildiğinde, Allah'ın cezayı hak eden bazı kullarının günahlarını silip yok etmesi ve cezalandırmaktan vazgeçmesi anlamlarını içerir.[102] Allah'ın güzel isimlerinden biri olan "afüvv" kelimesi de afv ile aynı kökten gelmekte ve Allah'ın affedici oluşunu ve bağışlamasını ifade etmektedir.[103] Allah, rahmet ve şefkatini gazabının önüne geçirdiği için, kullarına karşı çok bağışlayıcı ve affedici olmaktadır. Ayrıca Kur'ân'da, Allah'ın bağışlayıcılığını ifade eden gafur,[104] tevvab,[105] afüvv[106] gibi birçok ismin bulunması, onun bağışlayıcılığının çokluğunu göstermektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de "afv" kelimesinin değişik kullanımları sıkça bulunmakla birlikte "afv" kelimesi iki yerde geçmekte ve bağışlama[107] ve fazlalık[108] anlamlarına gelmektedir. Ancak afv kelimesinin Kur'ân'daki kullanımı, genellikle Allah'ın, inanan kullarını bağışlaması[109] veya kulun, tövbe ederek Allah'a yönelmesi sonucu, Allah'ın affetmesi[110] ya da inanan kimselerin, birbirlerinin kusurlarını görmemeleri ve affetmeleri[111] şeklindedir.

Bununla birlikte affetme ahlâkı, Kur'ân'ın genelinde, sadece Müslümanların birbirlerine karşı gösterdikleri bir meziyet olarak görülmemekte, inananların diğer din mensuplarını affetmesini de kapsamaktadır. Zira Âl-i İmrân suresinde geçen وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ "Onlar insanları affeder."[112] ayetin-

---

100 İsfehânî, *a.g.e., s. 574;* İbn Manzûr, *a.g.e., 15/72;* Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 1693.
101 Kurtubî, *a.g.e., 2/71;* Âlûsî, *a.g.e., 1/358.*
102 İbn Manzûr, *a.g.e., 15/72.*
103 İbn Manzûr, *a.e., 15/73.*
104 Bkz. Abdulbâkî, *a.g.e., s. 636-637.*
105 Bkz. Abdulbâkî, *a.e., s. 200.*
106 Bkz. Abdulbâkî, *a.e., s. 592-593.*
107 A'râf, 7/199.
108 Bakara, 2/219.
109 Bakara, 2/187; Âl-i İmrân, 3/152, 155; Şûrâ, 26/30.
110 Şûrâ, 26/25.
111 Nûr, 24/22; Bakara, 2/178.
112 Âl-i İmrân, 3/134.

deki "nas" kelimesi, herhangi bir kayıtla kayıtlanmaksızın, mutlak olarak kullanılmıştır. Bu ifade şekli de affedilecek insanların kapsamını genişletmeye imkân vermektedir. Böylece takva ehli müminlerin özellikleri arasında, hem inanan hem de inanmayan insanları affetme de yer almaktadır.

Yine bir başka ayette Yüce Allah, Hz. Peygamber'e قُلْ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللّٰهِ لِيَجْزِيَ قَوْمًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ "*İman edenlere söyle ki; Allah'ın ceza günlerinin gelip çatacağını beklemeyenlerin ezalarına aldırış etmesinler, kusurlarını bağışlasınlar.*"[113] buyurarak, müminlerin diğer insanlara karşı affetme ve müsamahalı olma temeline dayanan bir muamele şeklini benimsemelerini istemektedir.

"Safh" kelimesi ise sözlükte "bir nesnenin eni, yanı",[114] "biriyle tokalaşmak selamlaşmak";[115] "bir kimsenin günahından yüzçevirmek",[116] "hoşgörüsüzlüğü terk etmek"[117] ve "birini suçundan ve günahından dolayı azarlamayı bırakmak" anlamlarına gelmektedir. Ayrıca affetmek ve bağışlamak[118] anlamlarına gelen bu sözcük azarlama ve kınamayı terk etme,[119] yüz çevirme[120] ve aldırış etmeme[121] şeklinde de anlaşılmıştır. Bütün bu anlamlarıyla "safh" kavramı, "afv" kavramından daha beliğ ve daha öte bir anlam ifade etmektedir.[122] Bundan dolayı Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِأَمْرِهِ "*Yine de Allah bu husustaki emrini bildirinceye kadar affedin ve hoş görün!*"[123] *Burada safh kelimesinden yola çıkarak, affetmenin ötesinde hoşgörülü olmaya vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu yüzden Kur'ân'da yer alan kavramlar arasında anlam yönünden hoşgörülü olmaya en yakın kavramın, "safh" kelimesi olduğu söylenebilir.*[124]

[113] Câsiye, 45/14.
[114] Ferâhidî, a.g.e., *3/122;* İsfehânî, a.g.e., *s. 486.*
[115] İbn Manzûr, a.g.e., *2/515.*
[116] Cevherî, a.g.e., *1/383.*
[117] Ebu'l-Bekâ, a.g.e., *s. 28.*
[118] İbn Manzûr, a.g.e., *2/515.*
[119] Beydâvî, a.g.e. *1/81;* Âlûsî, a.g.e., *1/358.*
[120] Beğavî, a.g.e., *1/105.*
[121] Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, *3/221.*
[122] İsfehânî, a.g.e., s. 486.
[123] Bakara, 2/109.
[124] Aslan, a.g.e., *s. 72.*

Kur'ân-ı Kerîm'de afv ve safh kelimelerinin türevleri, birçok âyet-i kerîmede geçmektedir.[125] Kur'ân'da bu iki kelimenin bir arada kullanıldığı durumlarda önce afv sonra da safh kelimesi gelmekte[126] ve affedilmesi ve hoş görülmesi istenen insanlar ise genellikle diğer din mensupları olmaktadır.

Bakara suresinin 109. ayetiyle Mâide suresinin 13.ayetinde geçen afv ve safh kelimeleri, özellikle Ehl-i Kitap'la ilgilidir. Bu ayetler, Hz. Peygamber'in kitap ehline karşı ortaya koyacağı muamele şeklini belirlemektedir. Bu çerçevede Bakara suresinin, 109. ayetinde "Sırf nefislerinden ileri gelen bir kıskançlık sebebiyle, Ehl-i Kitap'tan birçok kimse, gerçek kendilerine ayan beyan belli olduktan sonra, sizi imanınızdan uzaklaştırıp, kâfir haline çevirmek isterler. Yine de Allah, bu husustaki emrini bildirinceye kadar affedin ve hoşgörün. Şüphesiz Allah, her şeye kadirdir"[127] buyrulmaktadır. Buna göre Yüce Allah kitap ehlinin, hasetlik yaparak, Müslümanları imandan küfre çevirmek istemelerine mukabil, Hz. Peygamber'den onları affetmesini ve hoşgörmesini istemektedir. Taberî "affedin" emrini, Ehl-i Kitab'ın İslâm dininin aleyhinde söylediği kötü ve hatalı şeylere aldırmama olarak yorumlamaktadır.[128] Aynı şekilde Mâide suresinin 13. ayetinde, kitap ehlinden kalpleri katılaşmış, tahrifte bulunan ve çoğunluğu itibariyle de hainlik ve düşmanlık yapan kimselere bile afv yolunun seçilmesi ve onlara karşı hoşgörülü davranılması emredilmektedir.

Müfessirler kitap ehlinin affedilmesini ve hoş görülmesini, "Hasetliklerinden dolayı onlardan sudur eden söz ve filleri kendilerine hatırlatmayarak, onlara affedici bir muamele yapma" şeklinde yorumlamışlardır.[129] Elmalılı bu ayet çerçevesinde "Şimdi Ya Muhammed (s.a.v.)! Sen bunlardan, geçmişteki hıyanetlerini affet, onları kale alma, maziyi Allah'a bırak ve istikbale bak. Çünkü Allah, muhsinleri sevendir. Afv ve safh da bir ihsan-

---

125 Bkz. Abdulbâkî, *a.g.e., s. 519, 592-593.*

126 Bakara, 2/109; Mâide, 5/13; Teğâbün, 64/14; Nûr, 24/22.

127 Bakara, 2/109.

128 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 1/490.*

129 Ebu'l-Hasan Burhânuddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasan el-Bikâî, *Nazmu'd-Durer fî min Tenâsubi'l-Âyâti ve's-Suver, Dâiratu'l-Maârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbad, 1978, 2/106.*

dır, sen ise huluk-i azimla ve mekarim-i ahlâk ile meb'ussun."[130] yorumunu yapmaktadır.

Bu ayetler ışığında özellikle vurgulanması gereken bir husus şudur: Hoş görme manasına gelen "safh" kelimesinin, "afv" kelimesiyle birlikte geçmesi,[131] muhatapların sadece affedilmesini değil aynı zamanda kin ve nefreti, azarlama ve kınamayı, sert tavır ve kabalığı terk ederek[132] onlara karşı hoşgörüyle muamele yapılacağını göstermektedir.

Kitap ehlinin affedilmesi ve hoş görülmesi, onların yaptıklarına ve düşmanlıklarına aldırış etmeyip[133] afv u safh yolunu tercih etme[134] ve onları azarlamayı, ayıplamayı ve cezalandırmayı terk etme şeklinde de anlaşılmıştır.[135] Yine onların yaptıklarına mukabelede bulunmama ve cevap vermeme de, afv ve safh kavramları çerçevesi içinde yer almaktadır.[136] Bu yüzden Müslümanlara düşen, heyecana kapılıp da çekişme ve dövüşmeye kalkma değil[137] bilakis onları affetmektir.[138] Beydâvî, Mâide suresinin 13. ayetinin tefsirinde, kitap ehlinden verdiği sözde duran ve Müslümanlara saygılı davranan insanların bağışlanması bir yana, hain kâfirlerin bile bağışlanıp affedilmesini ihsan olarak değerlendirmektedir.[139]

Kur'ân bir adım daha ileri giderek, Ehl-i Kitab'ın dışında inançsızlara bile muamelede afv ve hoşgörü gösterileceğini, Hz. Peygamber'e şu ayetle açıklamaktadır:

وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَإِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ

"*Öyle ya, biz gökleri, yeri ve bu ikisinin aralarında bulunan varlıkları elbette boşuna değil, gerçek bir gaye ve hikmetle yarattık. Hiç şüphe*

130 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 3/1603.*

131 Bakara, 2/109; Mâide, 5/13; Teğâbün, 64/14; Nûr, 24/22.

132 Ahmed Mustafâ el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1974, 1/191.

133 Hâzin, *a.g.e., 1/70.*

134 Zemahşerî, *a.g.e., 1/304.*

135 Ebussuûd Efendi, *a.g.e., 1/146.*

136 Nizâmuddîn el-A'rec Hasan b. Muhammed Nizâmuddîn en-Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân ve Regâibu'l-Furkân*, thk. İbrâhîm Atve Avâd, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1962, 1/412.

137 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 1/465.*

138 Nesefî, *a.g.e., 1/68.*

139 Beydâvî, *a.g.e., 1/259.*

yok ki o kıyamet saati gelip çatacaktır. Öyleyse müsamaha ile tatlılıkla davran onlara."[140]

Kitap ehlinin affedilişine benzer olarak bu ayet, inanmayanları sert sözler sarf etmeden,[141] kaba ve sert davranmadan,[142] güzel bir şekilde affetme[143] ve onlara karşı yumuşaklıkla ve hoşgörüyle muamelede bulunma[144] şeklinde yorumlanmıştır. Hatta "safh" kavramı, din düşmanlarının yaptıklarına mukabil öfkelenmemeyi ve sinirlenmemeyi de içine almaktadır.[145] Büyük müfessir Râzî'ye göre فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الجميل "Öyleyse müsamaha ile tatlılıkla davran onlara!" şeklindeki emir, Hz. Peygamber'in, kâfirlerden gelen şeylere sabır ve müsamaha ile karşılık vermesini ve bunları görmezlikten gelerek güzel bir biçimde yüz çevirmesini ifade etmektedir.[146] Güzel kelimesinin safh sözcüğüne sıfat yapılması da bu hususta azarlama ve karşı koyma olmayacağını göstermektedir.[147] Bir başka ayete göre Yüce Allah, elbette Rasûlü'nün: "Ya Rabbî! Ne yapayım, onlar, bir türlü imana gelmeyen bir topluluktur" dediğini de biliyor.[148] İşte bir türlü imana gelmeyenlere bile gösterilecek muamele, Hz. Peygamber'in onlardan yüzünü çevirmesi ve onlara selam demesidir. Çünkü o inanmayanlar, yakında maruz kalacağı akıbeti göreceklerdir.[149] İbn Kesîr'e (v. 774/1373) göre bu ayet, Hz. Peygamber'in inanmayanlara karşı kötü sözler sarfederek cevap verme yerine, onların kalbini hoş tutacak bir şekilde samimi davranmasını ve onlara hem sözlü hem de fiilî olarak müsamahalı olmasını öngörmektedir.[150] Yine onların kötü sözler konuşmalarına mukabil iyi ve güzel şeyler söyleme[151] ve onlara yumuşak davranma da[152]

---

140 Hicr, 15/85.
141 Mevdûdî, *a.g.e., 5/274.*
142 Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, 3/170; İbn Abdisselâm, *a.g.e., 1/337.*
143 Beğavî, *a.g.e., 3/56;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 3/140.*
144 Beydâvî, *a.g.e., 1/535;* Ebussuûd Efendi, *a.g.e., 5/88;* Şevkânî, *a.e., 3/140.*
145 İbn Âşûr, *a.g.e., 14/77.*
146 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 19/163-164.*
147 İbn Atıyye, *a.g.e., 3/372.*
148 Zuhruf, 43/88.
149 Zuhruf, 43/89.
150 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 4/138.*
151 Âlûsî, *a.g.e., 25/110.*
152 Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 5/243;* İbn Abdisselâm, *a.g.e., 2/195.*

فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَقُلْ سَلَامٌ ayeti[153] çerçevesine girmektedir. Yüce Allah, inanmamada ısrarcı olanlara karşı Hz. Peygamber'in selam kelimesiyle karşılık vermesini emretmektedir. İşte Hz. Peygamber'in hidayete ermeleri için her yolu denediği insanlara karşı en son söylemi selamdır. Zira Hz. Peygamber'in esas misyonu ve işi selamdır ve inanmayanlarla çatışmama(mütareke) halidir.[154] Bu yüzden diğer din mensuplarına yönelik, Müslümanlar için de en faydalı olan, musamaha ve hoşgörü anlayışıdır.[155]

Bu yorumlar ışığında Kur'ân'ın, Müslümanlardan diğer din müntesipleriyle ilişkilerinde affedici, hoşgörülü ve müsamahalı olmayı istediği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Kur'ân, din müntesiplerinin arasındaki diyaloğu engelleyici sert, kaba ve kırıcı yöntemlerden uzak durulmasına da işaret etmektedir. Özellikle Hicr suresinin 85. ayetindeki "safh-ı cemîl" ifadesi, Müslümanların diğer din müntesipleriyle değil diyaloğa girmemek, tam aksine diyalog kurmalarını ve kurulacak bu diyalogta da Müslümanların, ötekine ait hususlarda tolerans göstermesini, yumuşak ve teenniyle davranmasını öngörmektedir.

Diğer taraftan müfessirler, birbirine yakın lafızlarla geçen "Onları affet, onlara aldırma!"[156] şeklindeki ayetler hakkında ihtilafa düşmüşlerdir.

Başta İbn Abbas, Katâde ve Mücâhid (v. 104/722)olmak üzere birçok müfessir, Ehl-i Kitab'a ve müşriklere yönelik afv ve safh'ı emreden ayetlerin seyf ve kıtal ayetleriyle[157] nesh edildiğini ileri sürmüşlerdir.[158] Onlara göre kâfirlerin, böyle davranışlarına göz yummak ve onları affetmek, küfre rıza göstermeye götürdüğü için doğru değildir.

Diğer bir grup müfessir ise bu ayetin mensuh olmadığını iddia etmektedir.[159] Zira Yüce Allah, ilahî ahlâkla ahlâklanmış elçisine, kendi-

---

153 Zuhruf, 43/89.
154 İbn Atıyye, a.g.e., *5/67;* Beydâvî, a.g.e., *2/379;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 4/568.*
155 Benzer yorum için bkz. Beydâvî, a.e., *1/535.*
156 Bakara, 2/109; Mâide, 5/13.
157 Tevbe, 9/5, 29.
158 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 1/490;* Beğavî, a.g.e., *1/105;* İbn Atıyye, a.g.e., *3/372;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 4/41;* Beydâvî, a.g.e., *1/535;* Ebû Hayyân, a.g.e., *1/349;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 1/128.*
159 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 19/164; Nesefî, a.g.e., *2/277;* Hâzin, a.g.e., *3/61.*

sinin sahip olduğu güzel ahlâkı göstermesini ve müşriklere karşı korku ve kaygı hissetmeksizin muamele etmesini emretmiştir.[160] Yine Kur'ân, Hz. Peygamber'in tebliğinde kendisine düşenin, sadece başkalarına bildirmek olduğunu açıklamaktadır. Yapılacak her şey yapıldıktan sonra inkârda direnenler kendi hallerine bırakılır. Yoksa insanları zorla imana getirmek için savaş yapılmaz.[161] Savaşın yapılmasına yönelik Tevbe suresinde geçen emirler ise başka gerekçeler içermektedir.[162] Buna göre barış döneminde müsamaha ve hoşgörüyü genel bir ilke kabul ederek insanlara güzel muamele etme başkadır, şartlar oluştuğunda savaş zamanı yapılacak muamele başkadır.[163] Bu yüzden Hz. Peygamber, mümkün olduğu sürece insanlara karşı güzel muamele etmeye ve güzel davranışlarda bulunmaya memur kılınmıştır.[164] Râzî'ye göre de bu ayette, Hz. Peygamber'in güzel ahlâkını, afv ve hoşgörüsünü ortaya koyma hedeflendiği için nesh ihtimali uzaktır.[165]

Şu halde hem Kur'ân ahlâkı hem de Hz. Peygamber ahlâkı, Müslümanların tüm insanlara karşı affedici, müsamahalı ve hoşgörülü olmalarını salıklamaktadır. Bu yumuşak davranma ve müsamahalı olma ise gerektiğinde ve şartlar oluştuğunda, sert davranmaya ve mukateleye bir engel oluşturmamaktadır. Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere bu yorum, Kur'ân bütünlüğü içerisinde değerlendirildiğinde daha isabetli ve tutarlı bir yaklaşım olarak gözükmektedir.

Şu halde Kur'ân, insanlar arasındaki ilişkilere yönelik affedici ve hoşgörülü olmayı temel bir prensip olarak ortaya koymaktadır. Zira İslâm'da başkalarına karşı muamelede asıl olan, afv u safhtır. Bunun dışında çekişmek ve savaşmak ise arızi durumlarda söz konusu olmaktadır.[166]

---

160 Hâzin, a.e., *3/61.*
161 *Kur'ân Yolu, 4/675.*
162 Kıtal bölümünde geniş bir şekilde ele alınacaktır.
163 Vehbi Efendi, a.g.e., *7/2771.*
164 Nîsâbûrî, a.g.e., *14/33.*
165 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 19/164.
166 Muhammed Imâra, *el-Garb ve'l-İslâm, Mektebetu'ş-Şurûku'd-Devliyye, Kâhire, 2004, s. 32;* Vehbe Zuhaylî, *Âsâru'l-Harb fi'l-Fıkhi'l-İslâmî, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1983, s. 654;* Muhammed Hayr Heykel, *el-Cihâd ve'l-Kıtâl fi's-Siyâseti'ş-Şer'iyye, Dâru'l-Bayârık, Beyrut, 1993, 1/823.*

Bu yüzden Kur'ân-ı Kerîm'de, Allah'ın affedici oluşu ve affın yüksek bir ahlâkî meziyet olduğu çeşitli vesilelerle belirtilerek, müminler de affedici olmaya teşvik edilir.[167] Diğer bir ifadeyle, insanların gerektiğinde öfkelerini, kin ve nefretlerini yenerek birbirlerine müsamaha ve hoşgörüyle davranmaları, Yüce Allah'ın ahlâkı ile ahlâklandıklarını gösterir.[168] Müslümanın ise sadece Müslüman kardeşini değil, kitap ehlinden insanları ve inanmayanları bile affedebilmesi ve onları hoşgörüyle karşılaması, Kur'ân ahlâkından sayılmaktadır. Nitekim Kur'ân, müttakilerin özelliklerini sayarken, insanlara karşı affedici olmayı da zikretmektedir.[169] Aynı şekilde Hz. Peygamber'in de inanmayan insanlara karşı sert ve kaba davranış sergileme yerine hoşgörü ve tolerans göstermesi, onun üstün ahlâk üzere oluşunun bir göstergesidir. Mekke'nin fethinde, rahmet peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.)'in, uzun yıllar başta kendisi olmak üzere, tüm inananlara her türlü sıkıntı ve zulmü gösteren Mekkeli müşrikleri bağışlaması, affı çok geniş boyutlara taşımakta ve düşmanlarına bile ne ölçüde kuşatıcı davrandığını ortaya koymaktadır.

Ayrıca Kur'ân'ın bütünlüğü içerisinde, affetme ve hoşgörülü olmanın çerçevesini genişletmenin mümkün olduğu da dikkat çekmektedir. Yüce Allah Hz. Peygamber'e inanç esaslarında sapma içerisinde olan insanlara, hatta inanmayanlara bile afv ve müsamaha yolunu öngörürken,[170] Muhammed ümmetinin, tarihsel süreçte beşerî, iktisadî, sosyal ve siyasî sebeplerden dolayı kötülük ve zarar gördüğü kimselere karşı, gerektiğinde ve maslahat gördüğünde, affedici ve hoşgörülü olması, İslâm'ın afv ve müsamaha anlayışını yansıtmaktadır.

İşte tarihsel süreçte din mensupları arasında yaşanan çatışma ve savaş kültürünün günümüze kadar yansımasını önlemede, İslâm dininin gayri müslimlere karşı afv ve musamahayla muamelede bulunma düşüncesinin oldukça büyük katkısı olacaktır. Böylece günümüz insanı, ötekiyle kendisi arasındaki düşmanlıkları yok edecek ve birçok alanda bir araya gelerek diyalog kuracaktır. Buna bağlı olarak da tüm insanlığı huzura ve mutluluğa

---

[167] Âl-i İmrân, 3/134; Nûr, 24/22; Şûrâ, 42/40.
[168] Çelik, *a.g.e., s. 24.*
[169] Âl-i İmrân, 3/134.
[170] Bakara, 2/109; Mâide, 5/13; Zuhruf, 43/89.

götüren yollar da açılmış olacaktır. Özetle ifade edilecek olursa, tüm varlığa huzur ve esenlik veren ve tüm insanlığı kucaklayan barış dininin kullanabileceği en etkili ve en güçlü metot aftır.

C. Barışa Çağrı

Literal anlamı itibariyle selam ve esenlik anlamlarına gelen İslâm, bütün inananlarını barış ve huzura çağırmak suretiyle[171] tüm insanlığın esenlik ve güvenliğini öngörmektedir. Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de İslâm'ı Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu dinini özel adı olarak ifade etmenin yanı sıra[172] tarih boyunca gönderdiği bütün peygamberlerin, insanları çağırmış oldukları dinin ortak adı[173] olarak da zikretmektedir.[174] Bu yaklaşımdan yola çıkarak evrensel anlamda İslâm dininin, her dönemde tüm insanlığın barış, esenlik ve huzurunu hedeflediği söylenebilir. Bu bakış açısının bir sonucudur ki ilk insan ve ilk Peygamber Hz. Adem'den beri gönderilen tüm peygamberler, insanlara barış ve sulh mesajları içeren tavsiyelerde bulunmuşlardır.[175] Bir başka ifadeyle Allah tarafından gönderilen bütün semavî dinler, özünde barış yüklü mesajlar getirerek, insanlar arasındaki düşmanlık ve husumetleri sona erdirmeyi ve emniyet, güven ve huzur iklimini sağlamayı amaçlamışlardır.[176] İşte İslâm'ın birincil kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm, evrensel bir nitelik taşıyan barış çağrısını silm, selm ve sulh kavramıyla yapmaktadır.

1. Silm Kavramı

Silm kelimesi, sözlük anlamı itibariyle boyun eğme ve teslim olma manasına gelmekle birlikte[177] genellikle harp karşıtı bir manaya sahip olup, sulh ve barış anlamlarında kullanılmakta[178] ve harbetmeme halini

---

171 Bakara, 2/208.
172 Mâide, 5/3.
173 Âl-i İmrân, 3/19.
174 İbn Teymiyye, *a.g.e., 19/109.*
175 Ali Osman Ateş, *"İslâm ve Barış", Dinin Dünya Barışına Katkısı*, T.D.V.Y., Ankara, 2005, s. 44.
176 Mahmûd Şeltut, *Min Tevcîhâti'l-İslâm, Dâru'l-Kalem, Kâhire, s. 82'den naklen*, Veli Sırım, *Dünya Barışı ve İslâm, Işık Yay., İstanbul, 1997, s. 48.*
177 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 5/176.
178 İsfehânî, *a.g.e., s. 350-352;* Kurtubî, *a.g.e.*, 3/23.

ifade etmektedir.[179] Etimolojik olarak[180] İslâm kelimesi de barış, güvenlik ve huzur anlamlarına gelen "silm" kelimesiyle; esenlik ve sulh anlamlarına gelen selam sözcüğünden gelmekte olup[181] inkıyad,[182] Allah'a teslim olmak, boyun eğmek[183] selamet girmek ve sulh yapmak gibi anlamlara gelmektedir. Bu çerçevede İslâm'ın silm ve selam köküyle ilintisi göz önünde bulundurulduğunda, bu kelimenin teslim olmak, boyun eğmek anlamlarının yanında, barışa girmek,[184] barış için uğraş sarfetmek, huzur ve mutluluk içerisinde yaşamak anlamlarına da geldiği ifade edilebilir. Bu bağlamda Yüce Allah'ın, tüm semavî dinleri, özünde barış anlamı taşıyan İslâm kelimesiyle isimlendirmesi oldukça dikkat çekicidir.[185]

İslâm ile aynı kökten gelen Müslüman kelimesi de öncelikle kişinin, kendi yaratanıyla ve kendi öz varlığıyla; ardından başta ailesi ve yakınları olmak üzere ilişki kurduğu en uzak sosyal gruplardaki insanlarla hak-vazife dengesini kurarak barışık yaşayan ve tüm varlığa emniyet ve güven veren anlamlarına gelmektedir.[186] Yine Müslüman insanlığa ait yüce değerlerin koruyucusu, yeryüzünde huzur ve barışın teminatı ve barış adamı olan kimse anlamına da kullanılabilir.[187] Bu çerçevede Müslüman, karşılaştığı insanlarla daha diyaloğa geçmeden, selam kelimesiyle sözlerine başlayarak karşısındakine "İşim, tavrım, davranışım, güven ve barıştan ibarettir." Mesajını verir.[188]

Kur'ân-ı Kerîm'de farklı türevleriyle birlikte sıkça geçmekte olan silm kavramı en açık şekilde يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً "Ey iman edenler! Hepiniz toptan barış ve selamete girin!"[189] ayetinde görülmektedir. Ayetteki

---

179 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 5/176.
180 Fîrûzâbâdî, *Besâir, 3/254.*
181 İsfehânî, *a.g.e., s. 421;* Kurtubî, *a.g.e., 8/39;* Fîrûzâbâdî, *a.e., 3/254.*
182 Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ, *Mucmelu'l-Luga*, thk. Abdulmuhsin, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, s. 469.
183 İsfehânî, *a.g.e., s. 350-352;* Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 3/255.
184 İsfehânî, *a.e., s. 350-352.*
185 Âl-i İmrân, 3/19.
186 Çelik, a.g.e., s. 62.
187 Ali Osman Ateş, *a.g.e.*, s. 44.
188 Çelik, a.g.e., s. 62.
189 Bakara, 2/208.

السلم kelimesi hem "silm" hem "selm" şeklinde okunur. Aynı zamanda bu kelime, hem barış ve güvenlik hem de Allah'a teslim olma ve İslâm'a girme anlamlarına gelmektedir.[190] Ancak müfessirler, çoğunlukla Yüce Allah'ın inananları davet ettiği ve onlardan girilmesini istediği hususun öncelikle İslâm dini olduğunu ifade etmişlerdir.[191]

Bununla birlikte, "silm" kelimesinden yola çıkarak, âyet-i kerîmenin, kavga ve çatışmadan uzak bir barış ve sulh ortamının tesis edilmesi olarak yorumlandığı da görülmektedir.[192] Zira ayetteki "silm" lafzı, münakaşa ve savaşı terk etme[193] ve sulh yapma anlamlarını içermektedir.[194] Râzî, müfessirlerin değişik yorumlarını aktardıktan sonra "Onlar boş söz ve işlere rastladıklarında vakarla oradan geçip giderler."[195] ve "Sen af ve müsamaha yolunu tut, iyiliği emret, cahillere aldırış etme!"[196] ayetleriyle de bağlantı kurarak, bu ayetin sulh ve barış yönüne özellikle vurgu yapmaktadır.[197] Aynı şekilde ayetteki hem "Ey iman edenler" hitabı hem de "girin" emri bu yorumu desteklemektedir. Zira "Ey iman edenler" hitabı Müslüman olmuş insanları ifade etmektedir. Yine "girin" şeklindeki emir hitabının aslı ise meydana gelmemiş bir fiilin olmasını istemektir. Buna göre ayet, İslâm'ı din olarak kabul etmiş müminlerin barışa girmelerini öngörmektedir.[198]

Bu yorum, ayetin ve siyak sibakına da uygun düşmektedir. Çünkü bu ayetten önce ele alınan husus, münafıkların yeryüzünde fesat çıkardıkları, ürünleri ve nesilleri bozmaya gayret sarf ettikleridir.[199] İşte Kur'ân, münafıkların kargaşa ve çatışmaya yönelik bu çabalarını anlattıktan sonra iman edenleri barışa çağırmak suretiyle sanki onları yeryüzündeki sulh ve

---

190 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 7/180;* Ebû Hayyân, *a.g.e., 2/120;* Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 6/365.

191 Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e., 1/180;* Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 2/323;* Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, 1/267.

192 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 5/176; İbn Âşûr, *a.g.e.*, 2/276.

193 Nîsâbûrî, *a.g.e., 2/202.*

194 Beydâvî, *a.g.e., 1/114.*

195 Furkân, 25/72.

196 A'râf, 7/199.

197 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 5/176.

198 Daha güzel tercüme için bkz, İbn Âşûr, *a.g.e.*, 2/277.

199 Bakara, 2/205.

emniyetin temsilcisi yapmaktadır. Böylece müminler, münafıkların yapmış oldukları hususların tam zıddını hayata geçirecekler ve yeryüzüne güven, huzur ve barış getireceklerdir.

Kur'ân, barış yanlısı tutumunu şu ayetiyle de açıkça deklare etmektedir:

وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ "*Eğer onlar barışa yanaşırlarsa, sen de ona yanaş ve Allah'a dayan.*"[200]

Bu ayette geçen "selm" kelimesi, "silm" gibi barış ve sulh anlamına gelmektedir.[201] Hatta birçok dilciye göre barış ve sulh anlamını, "silm" kelimesinden ziyade "selm" sözcüğü ifade etmektedir.[202] Bu ayette Yüce Allah elçisine, düşman kendisiyle barış içerisinde olmaya yanaşırsa, onun da barışa meyletmesini emretmektedir.[203] Bu meyletme ise ister cizye vermek, ister İslâm'a girmek ister anlaşma yapmak isterse barış ve sulh sebeplerinden herhangi bir neden olsun fark etmez.[204]

Bu âyet-i kerîme, bir sonraki "Eğer birtakım hilelerle seni aldatmak isterlerse, hiç endişe etme. Allah sana yeter."[205] ayetiyle birlikte ele alındığında, düşmanın hile maksadıyla barışa yanaşma ihtimalinde bile, Hz. Peygamber'den barışa yanaşmasının istendiği anlaşılmaktadır.[206] Bu, barışın savaşa tercih edileceğini ve yine barışın savaştan daha üstün tutulacağını gösteren oldukça açık bir delildir.[207] Böylece Kur'ân'da barışa yapılan vurgunun ne kadar güçlü olduğu da ortaya konmaktadır.

Yine Kur'ân, öncesinde ve sonrasında savaş ayetlerinin yer aldığı bir pasajın ortasında "Şayet size selâm verilirse, siz de ondan daha güzel bir tarzda selâmı alın, en azından verilen selâmın misli ile karşılık verin."[208]

---

200 Enfâl, 8/61.
201 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 3/376.*
202 Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, 1/267; Ebû Hayyân, a.g.e, 2/120; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 1/210.
203 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 10/33; Tabâtabâî, a.g.e., 9/117.
204 Taberî, a.e., 10/33.
205 Enfâl, 8/62.
206 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 7/81.
207 Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-Akîde ve'ş-Şerîa ve'l-Minhâc*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1991, 10/55.
208 Nisâ, 4/86.

buyurarak İslâm'ın esas itibarıyla barışa dayandığına işaret etmektedir. Zira İslâm, barış[209] sevgi ve kardeşlik dinidir.[210] Hatta İslâm, geniş ve kapsamlı anlamıyla yeryüzünde barışı yerleştirmekten başka bir şey için savaşmaz.[211] Bu noktada Kur'ân'ın inanç konusunda şirk üzerine kalmayı sürdüren Mekke müşriklerine karşı son olarak esenlik ve barış anlamına gelen "selam" kelimesiyle mukabele bulunmayı emretmesi[212] özellikle vurgulanmalıdır. Yine Rahman'ın has kullarına yakışan, kötü niyetli ve dar kafalı kimseler kendilerine laf atınca, onlara sadece "selam" sözcüğüyle karşılık vermeleridir.[213] İşte Müslüman ahlâkı inançsıza, kötü niyetliye ve cahile bile emniyet, güven ve barış atmosferinde insanca ve hoşgörüyle muameleyi gerektirmektedir.

Hatta Kur'ân'da sıkça geçen selam[214] kelimesinin dinî literatürdeki kullanımına bakıldığında İslâmî anlayışta, barış ve sulhun ne kadar baskın ve etkin olduğu anlaşılır. Söz gelimi Müslümanların tanıdıkları ya da tanımadıkları herkesle arasındaki sevgi, saygı ve barışı başlatmaları[215] selam vermeleriyle gerçekleşir. Bu yüzden inananların, ötekine karşı ilk sözleri selamdır.[216] Bunun bir anlamı da "Ben sana barış ilan ediyorum. Malından, canından namus ve şerefinden emin ol, güven ve huzur içerisinde yaşamını sürdür. Benden sana bir zarar gelmez." demektir. Böylece Müslüman muhatabına güven duygusuyla yaklaşır ve ona karşı herhangi bir kötü niyet beslemediğini hissettirir.[217] Hatta ilahî ahlâk, Hz. Peygamber'e inanmayan ve kötü

---

209 Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân, 6/3544*; Karadâvî, "*el-Hıvâru'l-İslâmî el-Mesîhî*", s. 151.

210 İbrahîm el-Kattân, *Teysîru't-Tefsîr, Umman, 1982, 4/331;* Muhammed ed-Desûkî, "*Usûlü'l-Alâkâti'd-Devlî fi'l-İslâm*", el-Hıvâr mea'l-Âhar, Mecelletu'l-Va'yi'l-İslâmî, Kuveyt, 2006, s. 138.

211 Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân, 2/726.*

212 Zuhruf, 43/89.

213 Furkân, 25/63.

214 Bkz. Abdulbâkî, a.g.e., *s. 452-453.*

215 Çelik, a.g.e., *s. 33.*

216 Tirmizî, *İsti'zân, 11;* Ebû Ya'lâ, a.g.e., 4/48; Âlûsî, a.g.e., *18/134;* Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1983, 6/173; Hâzin, a.g.e., 1/405; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 3/281; İbn Âşûr, a.g.e., 16/121; Sa'dî, *et-Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân*, 1/808.

217 Ebu'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm Mübârekfûrî, *Tuhfetu'l-Ahvezî Şerhu Câmii't-Tirmizî, nşr., Abdurrahmân Muhammed Osmân, Matbaatu'l-Medenî, Kâhire, 1964, 7/479;* Zeynuddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcilârifîn b. Ali el-Munâvî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmii's-Sagîr, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1938, 4/149.*

davranan insanlara karşı bile "Size selam olsun." demeyi öğreterek[218] barış prensibinin, peygamber yolunda ne ölçüde önemli bir yer teşkil ettiğini tüm ümmete göstermektedir. Ayrıca bir nebevî beyana göre insanların en üstün olanı söze selamla başlayan kimsedir.[219] İşte selamlaşma üzerinde o kadar vurgu yapılmıştır ki selam, İslâm dininin önde gelen şeâirinden sayılmıştır.[220] Benzer şekilde bir Müslüman, her gün namaz bitiminde sağa ve sola selam vermektedir. Bu selam verme bir anlamda Müslümanların, dünyanın batısında ve doğusunda yaşayan bütün insanlara karşı barış içerisinde yaşama fikrine sahip olduğunu da göstermektedir.[221] Dünyada olduğu gibi ahirette de cennet ehlinin birbirini karşılaması selam ile olacaktır.[222] Yine cennet ehli "selam yurdu"na yerleştirildikleri için[223] orada sürekli olarak duydukları ve işittikleri tek söz, selamdır.[224] En önemlisi de, Allah'ın en güzel isimleri arasında yer alan "es-Selam"[225] barış anlamına gelmektedir.[226] Dolayısıyla Allah'ın barış (selam) olduğunu[227] ve barışa özlemimizin Allah'a özlemden başka bir şey olmadığını bilen bir kimse, barış ve kardeşliğin yegane temsilciliğini yapar[228] ve tüm insanlara emniyet ve güven telkin eder.

2. Sulh Kavramı

Kur'ân'da barış olgusuna dikkat çeken bir diğer kavram da sulh kavramıdır. Bazı dilcilerin, anlam itibariyle "selm"[229] ve "silm" sözcükleriyle aynı gördükleri "sulh" kelimesi ise[230] slh maddesinden gelmekte olup, insanlar arasındaki nefreti ve uzaklığı ortadan kaldırarak,[231] insanların karşılıklı barış

218 Zuhruf, 43/89.
219 Ebû Dâvûd, *Edeb, 144;* Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân*, 6/433.
220 Mubârekfûrî, *a.g.e., 7/479;* Munâvî, *a.g.e., 4/150.*
221 Zakzûk, *el-İslâm ve Kadâya'l-Hıvâr, s. 154.*
222 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 22/17.*
223 En'âm, 6/127.
224 Vâkıa, 56/26.
225 Haşir, 59/24.
226 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 1/52-53.*
227 Taberî, *a.e., 8/32.*
228 Altıntaş, *a.g.m., s. 1-2.*
229 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 7/180.*
230 İbn Fâris, *a.g.e., s. 354;* Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, s. 293.
231 İsfehânî, *a.g.e., s. 489.*

ve uzlaşma içerisinde olmalarını ifade etmektedir.[232] Aynı zamanda fesadın[233] ve kötülüğün zıddı bir anlam taşıyan sulh[234] kavramının anlam çerçevesine bireysel ve toplumsal münasebetlerdeki kırgınlığa son verip uzlaştırma da girmektedir.[235] Kısaca "sulh" kelimesinden tartışmayı bırakma, anlaşmaya varma, uzlaşma ve barış anlamlarını çıkarmak mümkündür.[236]

İşte Kur'ân barış ve uzlaşı kültürüne sulh kelimesiyle güçlü bir şekilde vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda son ilahî kitap, وَالصُّلْحُ خَيْرٌ "Sulh her şeyden daha hayırlıdır."[237] buyurarak barışın önemine dikkat çekmekte ve barışın, insanlar için faydalı olduğunu göstermektedir.[238] Bu ayette geçen "sulh" kelimesi, nefislerin kendisiyle huzura erdiği ve kişiler arasındaki ihtilafın kendisiyle son bulduğu barışın, mutlak olarak hayırlı olacağını ifade etmektedir.[239] Zira "sulh" kelimesi, mutlak ve âmm bir lafızdır.[240] Bu yüzden, insanlar arasında ihtilafı ortadan kaldıran her türlü sulhu içine alır.[241] "Sulh her şeyden hayırlıdır." şeklindeki ara cümlenin yer aldığı ayette,[242] üç değişik tekid bulunduğu ifade edilerek, sulhun önemine, onun bizatihi hayır olduğuna[243] ve onda büyük menfaat ve hayırların bulunduğuna işaret edilmiştir.[244] Buna göre ayet, öncelikle karı-koca arasındaki anlaşmazlıklara son verilip, eşlerin barış içinde olmalarını istemekle birlikte fert, toplum ve milletlerarası sorunların çözülüp global bir sulhun yerleşmesi yolunda barış kültürünün yaygınlaştırılmasını da öngörmektedir.

Diğer taraftan bazı müfessirler "Sulh her şeyden hayırlıdır." cümlesinin

---

232 Bikâî, a.g.e., *18/263;* İbn Âşûr, a.g.e., *5/216.*

233 İbn Manzûr, a.g.e, *2/516;* Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît, s. 293.*

234 Ferâhidî, a.g.e, *3/117.*

235 Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-Munîr, Mektebetu Lübnân, Beyrut, 1987, s. 132.*

236 Abdurrahmân b. Abdillâh b. Sâlih ed-Debâsî, *Ahkâmu's-Sulh fi'ş-Şerîati'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Varrâk, Riyâd, 2004, s. 22.

237 Nisâ, 4/128.

238 İbn Âşûr, a.g.e., *5/216.*

239 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 1/521.

240 Seâlibî, a.g.e., *2/307;* Şevkânî,a.e., 1/521.

241 Vehbi Efendi, a.g.e., *3/1068.*

242 Nisâ, 4/128.

243 İbn Âşûr, a.g.e., *5/217.*

244 Vehbi Efendi, a.g.e., *3/1068.*

umum ifade etmediğini söyleyerek bu hükmü, ayetin siyak ve sibakını göz önünde bulundurarak karı koca arasındaki sulha hamletmişlerdir.[245] Ancak bu cümlenin bir ara cümle olarak gelmesi (cümle-i i'tirâziyye)[246] ve özlü bir söz şeklinde zikredilmesi, onun umumî bir ifade olmasını tercihe layık kılmaktadır.[247]

Yine Kur'ân, "Düzeltilmiş olan ülkeyi ifsad etmeyin!"[248] ayetinde geçen ıslah kelimesiyle, özellikle insanlar arasında kargaşa ve bozgunculuğa son verilip yeryüzünde sulh ve sükunetin hâkim olmasını istemektedir. Bu ayetteki "Fesad çıkarmayın." emri "Yeryüzünde hiçbir surette fesatçılık etmeyin." şeklinde olup can, mal, nesep ve aklın korunması hususunda herhangi bir kargaşa ve fesada yer verilmemesini içermektedir.[249] Zira Kur'ân'a bütüncül olarak bakıldığında dini, dili, ırkı, rengi, cinsiyeti ve sosyal statüsü ne olursa olsun, temel hakların bütün insanlara tanındığı ve bu hususta tüm insanlara güvence verildiği görülmektedir. Bir başka ifadeyle yaşama hakkı, insan onuruna saygı, inanç hürriyeti, hukuk önünde eşitlik ve mal, mülk edinme hakkı gibi temel haklarda inancına bakılmaksızın herkes ortak kabul edilmiştir.[250] İşte Kur'ân tarafından tüm insanlara bahşedilen ve tüm insanların mutluluk ve huzurunu sağlayacak potansiyele sahip olan bu temel hak ve özgürlükler fesat ve kargaşa ortamında değil, ancak barış ve sulh ortamında esas işlevini yerine getirebilmektedir.

Görüldüğü gibi "silm" "selm" ve "sulh" kavramlarına ve bunların değişik kullanım şekillerine yer verilen birçok ayette,[251] insanların dikkatlerine sunulan temel mesaj, genellikle fitne, fesat ve bozgunculuğun önlenmesi, hak ve adaletin yerleştirilmesi ve insanlar, toplumlar ve milletler arasında barış ve huzurun sağlanmasıdır. Söz konusu ayetler çerçevesinde öngörülen barış ise tüm insanlığı dışlamaksızın kucaklayan ve insanlığın hep sürmesini

---

245 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 11/52.
246 Zemahşerî, a.g.e, *1/568.*
247 Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr, 5/296.*
248 A'râf, 7/56.
249 Geniş bilgi için bkz, Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 14/108.
250 İsrâ, 17/70; Bakara, 2/256; Yûnus, 10/99; Nisâ, 4/58; Mâide, 5/32, 42; Nahl, 16/90; Nisâ, 4/29-30.
251 Bkz. Abdulbâkî, a.g.e., s. *452-454; 520-523.*

istediği diyalog ve anlaşma döneminin adıdır.[252] İşte aralarında sıkı bir bağ bulunan ve birbirleriyle içli dışlı olan bu iki kavramdan diyaloğun tüm nitelikleri, ancak barış ortamında gerçekleşebilir. Zira sağlıklı, yapıcı ve etkin bir diyalog için barış ortamına ihtiyaç vardır. Bu yönüyle barış, diyaloğun diğer bir karakteristiğidir.[253] Bunun yanında öngörülen barış ve sulh ortamının hâkim olması da, inanç ve düşünce farklılıkları bulunan insanların birbirleriyle diyalog kurmaları ve anlaşma içerisinde olmalarıyla mümkündür.

Aynı şekilde Hz. Peygamber, veda hutbesinde insanların canlarını, mallarını ve namuslarını mukaddes ilan ederek her türlü tecavüzden korunduğunu bildirmiştir.[254] Buna göre İslâm'ın temel hedefi insana, canına, malına namusuna dokunulmayan ve barışın hâkim kılındığı bir toplumsal hayat tarzını yeryüzünde idame ettirmektir. Yine Hz. Peygamber altmış küsur yıl süren örnek hayatı boyunca daima barış ve uzlaşma yanlısı bir tavır sergilemiştir. Hatta Hz. Peygamber risaletten önce, Mekke'nin ileri gelenleri tarafından kurulan "Hılfu'l-fudûl" adlı gönüllü teşkilata katılmış ve bunun önemini "kızıl tüylü bir deve sürüsüyle dahi olsa asla değişmeyeceği" şeklindeki sözleriyle dile getirmiştir.[255]

Böylece Hz. Peygamber, barış ve adalete olan taraftarlığını ve yaratılıştan gelen ahlâkî güzelliğini göstermiştir. Hz. Peygamber, risalet sonrası da "Düşmanla karşılaşmayı arzu etmeyin, Allah'tan afiyet dileyin."[256] buyurarak çatışma ve savaş ortamına sürüklenme yerine temelde güven, barış ve huzur iklimini arzu ettiğini ortaya koymaktadır.

Netice itibariyle daha isminden itibaren barışa vurgu yapan İslâm dininin en temel amaçlarından[257] ve en temel prensiplerinden birisinin barış olduğu anlaşılmaktadır. Zira İslâm'ın birinci kaynağı Kur'ân, değişik ayetlerinde insanları barışa ve sulha çağırmakta ve Müslümanların diğer din

---

252 Ali Osman Ateş, *a.g.e., s. 43.*

253 Alıcı, *Müslüman Hıristiyan Diyaloğu, s. 340.*

254 Buhârî, *Hacc, 131;* İbn Mâce, *Menâsik, 76.*

255 Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik b. Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafâ es-Sakkâ, Mektebetu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1955, 1/134.

256 Buhârî, *Cihâd ve's-Siyer, 111; Temennî, 8.*

257 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 3/529.*

mensuplarıyla ilişkilerini barış temeline oturtmaktadır.[258] İşte Kur'ân'ın, tüm insanları barış dini olan İslâm'a ve sulha çağırması ve insanî ilişkilerde barışı temel değer yapması, farklı dinden insanların aynı hayatı paylaşmaları ve birlikte yaşamaları anlamına gelmektedir. Böylece farklı din, dil ve kültüre mensup insanların aynı yaşamı paylaşmaları sebebiyle birbirleriyle diyalog kurmaları ve iyi ilişkiler içerisinde olmaları öngörülmektedir. Buna göre Kur'ân perspektifinde, Müslüman olsun veya olmasın, insanlar arasındaki münasebetlerde hoşgörülü olma ve barışçıl bir tutum sergileme önem arz etmektedir.[259]

Şu halde İslâm'ın yoğun bir şekilde barışa vurgu yapması göz önünde bulundurulduğunda, diyaloğun hayli zorunlu bir durum arz ettiği görülmektedir. İnsanların barış içerisinde yaşamalarını isteyen bir dinin, müntesiplerine diğer insanlarla çatışarak ve kavga ederek değil ancak diyalog kurarak ve hoşgörülü davranarak barış ortamlarını tesis etmeye izin vereceği açıktır. Böylece İslâm'da barış ve sulhun ana prensip ve esas olduğu, savaş ve çatışmanın ise zarurete dayandığı ve şartlara bağlı bulunduğu ortaya çıkmaktadır.[260] Bu nedenle Kur'ân'ın teşvik ettiği barış ortamına ulaşabilmede bireyler, milletler, dinler ve mezhepler arası diyalogun, büyük önem taşıdığı anlaşılmaktadır.

Yine Kur'ân, yeryüzünde asla kargaşa ve fesat çıkarılmaması gerektiğine temas ederek,[261] insanlar arasında barış ve sulh ortamının var olmasını istemektedir. Zira barış dini olarak adlandırılan İslâm, kendi müntesiplerine yeryüzünde güven, emniyet ve barışın temsilcisi olmalarını öngörmektedir. Buna göre İslâm, tüm insanların en temel haklarını koruma altına almakla ve insanlık onuruna yakışır bir yaşam şeklini benimsemekle güven, emniyet, huzur, barış, mutluluk ve esenlik dini olduğunu göstermektedir. İslâm'a göre insan yaşamının güvence altına alınması ve saygınlığının korunması için barış zorunlu bir ilkedir. İşte bütün sistemini barış üzerine inşa eden İslâm dini-

---

258 Hasan Elik, *Kur'ân Işığında Farklı Konular Farklı Yorumlar*, İ.A.F.V., İst., 2010, s. 86-88.

259 Çelik, *a.g.e., s. 56.*

260 Seyyid Kutub, *Cihan Sulhu ve İslâm*, s. 28; Diyaloğa zıt görünen kavramlar bölümünde geniş bir şekilde incelenecektir.

261 Bakara, 2/11; A'râf, 7/56, 85.

nin, evrensel bir barışın sağlanmasına önemli katkı sağlayacağı muhakkaktır.[262] Bu yüzden ister fert ve toplum planında isterse tüm insanlık ölçeğinde barış ortamının tesis edilmesi, İslâm'ın en önemli hedefleri arasında sayılabilir.[263] Buna bağlı olarak barış ve hoşgörü ortamı oluşturma, ancak aynı yerkürede yaşamakta olan insanların diğerlerine nefret ve kinle bakmaksızın birbirleriyle uzlaşı ve diyalog halinde olabilmeleri ve sulh kavramlarını içselleştirip pratize edebilmeleri sayesinde mümkün olacaktır.

D. Beşerî İlişkilerin Temel İlkeleri

Kur'ân, insan-Allah ilişkisinde insana düşen gerekli vazifeleri açıklarken, aynı zamanda insanın hemcinsleriyle münasebetlerinde ona yol gösterme görevini de üstlenmiştir. Nitekim Kur'ân, toplum barışını ve huzurunu sağlamada bireyleri birbirine yaklaştıran, aralarında iyiliğe, güzelliğe ve hoşgörüye dayalı ilişkiler ağı oluşturan müspet davranışlar öngörmektedir.[264] Çünkü bir arada ve topluca yaşama durumunda olan insanların kendi aralarında sağlıklı ilişki ve diyalog kurabilmeleri ancak birtakım yapıcı ve müspet ilkelerle gerçekleşebilir.[265] İşte her yönden hidayet rehberi olan Kur'ân, beşerî ilişkilerin temel ilkelerinde de insana yol göstermektedir. Bu noktadan hareketle Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan bazı temel kavramları incelemek, bu hususun aydınlığa kavuşmasına büyük katkı sağlayacaktır.

1. Kavl-i Leyyin

"Lîn" kelimesi sertlik ve kabalığın zıddı olup[266] nezaket, kibarlık,[267] yumuşaklık, yumuşak huyluluk anlamlarına gelir.[268] Söz gelimi, bir kişiyi yumuşak huylu ve mülayim olmasından dolayı methederken "Fülanün

---

262 Karlığa, a.g.e., *s. 17.*
263 Güner, a.g.e., *s. 286.*
264 Demirci, *Kur'ân'da Toplumsal Düzen*, *s. 199.*
265 Kırca, *Kur'ân ve İnsan*, *s. 193.*
266 Cevherî, a.g.e., *6/2198;* İsfehânî, a.g.e., *s. 702;* Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh: Mu'cemu'r-Râzî, Çağrı Yay., İstanbul, 1987, s. 611.*
267 Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 5/484;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 9/50.*
268 İbn Manzûr, a.g.e., *13/394.*

leyyinün" denir.[269] "Yumuşak söz" şeklinde tercüme edilen "kavl-i leyyin" ifadesi de, güzel muamele etme, affedici olma,[270] nezaketle, şefkatle ve tatlı dille konuşma anlamlarını içerir.[271] İşte bu kavramın ifade ettiği pozitif değerler, farklılıklarla birlikte bir arada yaşayabilmenin temel taşlarını oluşturmaya katkı sağlamaktadır.[272]

Kur'ân'da Yüce Allah'ın, Hz. Musa ve kardeşini Fir'avun'a gönderirken onlara yumuşak söz söylemelerini emrettiği bildirilir.[273] Yüce Allah tarafından verilen bu emir, bir Müslümanın gayri müslime ve düşmanına olan tutumunu belirlemede temel kriter olarak dikkat çekmektedir. Buna göre ayette "kavlen leyyinen" ifadesinin kullanılması, Firavun'a karşı nasıl muamele edileceğini gösterdiği gibi, insanların beşerî ve sosyal ilişkilerinde nasıl davranacaklarına da ışık tutmaktadır. Ayetten anlaşıldığı üzere diyalog halinde olan iki şahıstan birisi, insanların en azgın ve kibirli olanı, diğeri de Allah tarafından insanlar arasından seçilmiş, mertebesi en yüksek kuldur. Durum böyle olmasına rağmen Yüce Allah, Hz. Musa'ya, Firavun'la konuşurken yumuşaklıkla ve nezaketle davranmasını emretmektedir.[274] İbn Abbas, ayetteki "kavlen leyyinen" ifadesini, Hz. Musa ve Hz. Harun'un konuşmalarında sert ve kaba olmayıp[275] latîf olmaları[276] şeklinde yorumlamaktadır. Aynı şekilde bazı müfessirler de bu ifadeyi, nezaket, kibarlık ve yumuşaklık olarak açıklamaktadırlar.[277] Yine Firavun'la konuşurken ona hürmet uyandıran bir künye ile hitap etme de,[278] bu ayet etrafında yapılagelen tefsirlerdendir.[279] Zira künyeyle hitap etme muhataba bir değer ve şeref verildiğini gösterir.

Diğer taraftan başta Mukatil (v. 150/767) olmak üzere bazı müfessirler

---

269 İsfehânî, *a.g.e., s. 702.*
270 İbn Âşûr, *a.g.e., 16/225.*
271 Semerkandî, *a.g.e., 2/344.*
272 Aslan, *a.g.e., s. 74.*
273 Tâhâ, 20/44.
274 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 3/153; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 3/154.*
275 Beğavî, *a.g.e., 3/219;* Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs*, İntişârât-ı İstiklâl, Tahrân, s. 262.
276 Fîrûzâbâdî, *a.e., s. 262.*
277 Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 3/405;* İbn Abdisselâm, *a.g.e., 1/397.*
278 Vehbi Efendi, *a.g.e., 8/ 3291.*
279 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 16/169;* Ebû Hayyân, *a.g.e., 6/245.*

"kavlen leyyinen" ifadesini Nâziât suresinde geçen "Ona (Firavun'a) de ki: 'Kendini arındırmaya gönlün var mı?' "[280] ayetiyle tefsir etmişlerdir.[281] Soru tarzında gelen bu cümle son derece nazik, kibar ve muhataba değer veren bir hitap özelliğine sahip olması yönüyle Hz. Musa'nın Firavun'la diyalog kurarken nasıl bir üslûp kullanması gerektiğini bildirmektedir. Bu da peygamberlik makamına yaraşır bir şekilde muhatapla konuşurken düşman bile olsa son derece tatlı ve yumuşak bir hitap seçmektir.[282] Böylece Kur'ân, daha evvel zikredilen tatlı dille ve nezaketle konuşma hususuna,[283] Nâziât suresinde geçen bu ayetle tekrar dikkat çekmiş olur.

Fazl b. İsa, Kur'ân'da Firavun'a karşı gösterilen yumuşaklık ve nezaketten hareketle ilahî ahlâkı şöyle ifade eder:

يا من يتحبب إلى من يعاديه فكيف بمن يتولاه ويناديه

"Ey kendisine düşmanlık yapana bile sevgisini gösteren Allah'ım, Kim bilir seni dost edinene ve sana yakarışta bulunana nasıl yakınlık gösterirsin!"

Yine bu ayetten ilham alan Yahya b. Muaz, ağlayarak duygularını şu cümlelerle aktarır:

إلهي هذا رفقك بمن يقول أنا الإله فكيف رفقك بمن يقول أنت الله؟

"İlahî "ben ilahım" diyerek sana ilahlık taslayana işte senin merhametin, Kimbilir "Sen Allah'sın." diyerek senin ilahlığını kabul edene karşı senin merhametin nasıl olur!"[284]

Ayrıca Kur'ân'daki "kavl-i leyin" kullanımında dikkatleri çeken bir husus şudur: Hiçbir insan, Firavun kadar kötü olamayacağına göre her ne inançtan olursa olsun, diğer insanlara karşı diyaloğa zıt olan sertliği ve kabalığı bırakarak yumuşak tavır sergileme, güler yüz gösterme ve tatlı

---

280 Nâziât, 79/18.
281 Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e., 3/28;* Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 3/405;* Beydâvî, *a.g.e., 2/48.*
282 Vehbi Efendi, *a.g.e., 15/6334.*
283 Tâhâ, 20/44.
284 Benzer ifade için bkz. Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 3/405;* Hâzin, *a.g.e., 3/205;* Âlûsî, *a.g.e., 16/195.*

dille konuşma, insanlar arası ilişkilerin sağlıklı bir zemine oturması için Kur'ân'ın getirdiği temel ilkeler arasında yer almaktadır.[285]

Müfessirlerin kavl-i leyyin hususunda yaptıkları yorumlardan çıkan sonuç, Hz. Musa ve kardeşinin, Firavun'u hak dine çağırırken, son derece nazik, kibar ve yumuşak bir şekilde konuşmuş olmasıdır.[286] Onlar Firavun'a karşı yumuşak bir üslûpla diyalog kurmuşlar ve ona "Selam sana olmasın." ya da "Sen yalancısın." ve "Sen azabı hak ediyorsun." şeklinde incitici bir üslûp kullanmamışlardır.[287]

Bu davranış şekli ise sadece Hz. Musa ve kardeşine ait bir tutum değil tüm peygamberlerin Hakk'a davet metotlarının genel karakteristik özelliğidir. Çünkü peygamberlerin, Hakk'a davetlerinden maksat büyüklük taslamak, fayda vermeyen sert ve kaba sözler sarf etmek ve muhatabı kırmak ve incitmek değil, muhatapta hidayet ışığının uyanmasına vesile olmaktır.[288]

Yine Hz. Musa'ya emredilen tebliğ metodundan anlaşılan, Allah'a davet konusunda kabalık ve sertliğin terk edilerek yumuşak söz ve şefkate mutlaka yer verilmesidir.[289] Zira kaba ve katı kalpli kimseler, muhataplarında nefret uyandırırlar. Bu durumda insanlar böyle bir kimseyle konuşmak istemez ve onu dinlemeyi de tercih etmezler.

Nitekim Hz. Peygamber'in yüce ahlâkı, hoşgörülü oluşu, yumuşaklığı ve yufka yürekliliği[290] de Âl-i İmrân suresinde geçen "İnsanlara yumuşak davranman da, Allah'ın merhametinin eseridir."[291] ifadeleriyle övülür. Hz. Peygamber'in katı kalpli olması durumunda ise insanların onun etrafından dağılacağı ifade edilerek, davranışlarında sevgi, hoşgörü ve bağışlama prensiplerine devam etmesi istenmektedir.[292] Şüphesiz bu ayet, Hz. Peygamber'in büyüklüğünü, katı yürekli olmayıp aksine şefkat ve merhametle dopdolu

---

285 Kırca, *Kur'ân ve İnsan, s. 298.*

286 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 3/154.*

287 Ebû Bekr Câbir el-Cezâirî, *Eyseru't-Tefâsîr li-Kelâmi'l-Âlî el-Kebîr; Nehru'l-Hayr alâ Eyseri't-Tefâsîr, 1993, 3/353.*

288 İbn Âşûr, *a.g.e., 16/225.*

289 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 31/37; Tabâtabâî, *a.g.e., 14/154.*

290 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri, 2/125.*

291 Âl-i İmrân, 3/159.

292 Âl-i İmrân, 3/159; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 3/196.*

olduğunu göstermektedir.[293] Hz. Peygamber de, Yüce Allah'ın her işte yumuşaklığı sevdiğini de vurgulamaktadır.[294] Zira Yüce Yaratıcı, yumuşaklığa karşılık verdiği şeyleri, kabalık ve sertlik karşısında vermemektedir.[295]

Sözünü ettiğimiz çerçevede bir Peygamber'den amansız bir düşmanı karşısında en öncelikli ve en önemli görevlerinden biri olan risalet vazifesini yerine getirirken bile yumuşak ve hoşgörülü olması isteniyorsa, risalet görevi dışındaki bireysel ve sosyal yaşam alanlarında diğer insanlarla ilişkilerinde mülayemet, incelik, şefkat ve hoşgörü gibi pozitif değerlere yer vermesi ve bunları esas alması evleviyetle gerekmektedir.

Buna göre, iyiliği emreden her kişinin üzerine düşen, hoşgörülü olmak[296] ve muhataplarına da yumuşak ve nazik davranmada merhaleler halinde en güzel, en münasip ve en uygun olanı almaktır.[297] Zira "Yumuşaklık, Hakk'a davetin parolasıdır."[298] Hakk'a davet ve tebliğ adabı ise bir yandan sertlik ve kabalığın terk edilmesini, diğer yandan da mülayemet ve yumuşaklığı gerektirmektedir. İşte mülayemet gösterme, yumuşak huylu ve geçimi kolay bir insan olma, ideal bir mümine ait özellikler arasında sayılabilir.[299]Ancak davet üslubundaki bu yumuşaklık ve müsamaha hiçbir zaman iman, ahlâk ve muamelat gibi dinin ana konularında yumuşaklığa ve değişikliğe gidileceği anlamına gelmez. Bu yüzden yumuşaklık ve mülayemet esasta değil metoddadır.

2. Güzel Söz

Kur'ân ayetleri, diğer inanç mensuplarına karşı gösterilecek muameleyi sadece kavl-i leyyinle sınırlandırmamakta daha öteye giderek onlarla en güzel bir şekilde konuşma yapılmasını da istemektedir. Bu bağlamda İsrâ suresinde وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ "Söyle o kullarıma: Hep en güzel sözleri söylesinler." buyrularak özellikle inanmayanlara ve müşriklere karşı, Hz. Peygamber'in ve müminlerin sert davranmaktan kaçınmaları ve en

293 *Kur'ân Yolu, 1/521.*
294 Buhârî, *İstitâbetu'l-Mürteddîn, 4;* Müslim, el-*Birr ve's- Sıla ve'l-Âdâb, 23.*
295 Bikâî, *a.g.e., 19/508.*
296 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 3/196.*
297 Bikâî, *a.g.e., 12/290.*
298 İbn Âşûr, *a.g.e.,16/225.*
299 Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân, 6/272;* Ebû Hayyân, *a.g.e., 3/62;* Seâlibî, *a.g.e., 2/114.*

güzel sözü söyleyerek onlarla diyalog kurmaları emredilmektedir.[300] Zira birçok müfessire göre bu ayet, Müslümanların Müslümanlarla değil, Müslümanların müşriklerle diyaloğuna ışık tutmaktadır.[301] Müfessirlerin birçoğu, bu âyet-i kerîmeden yola çıkarak kâfirlere ve müşriklere bile güzel ve yumuşak bir üslûpla konuşulmasını;[302] kaba, kırıcı ve kötü söz söylenilmemesi gerektiğini belirtmektedirler.[303] Buna göre ayet, Hz. Peygamber'den Müslümanların diğer insanlarla diyaloglarını en güzel şekilde yerine getirmelerine yönelik bir emir içermektedir.[304] Şayet insanlar arasında güzel diyaloglar kurma yerine kalpleri incitici sert ve kırıcı sözler sarf etmeyi tercih etmek kötülük, düşmanlık, fitne ve çatışmaların doğmasına neden olabilir.[305] Şeytan da insanların birbirleriyle kurdukları diyaloğun bozulmasını ister[306] ki aralarını açma ve şerri uyandırma fırsatı yakalasın. Bu durumda şeytan devreye girer ve şerri tahrik eder.[307] Ayrıca kaba davranış ve kötü söz, hem insan fıtratına[308] hem de Müslüman ahlâkına aykırıdır. Zira Müslüman ahlâkına yaraşan, ancak tatlı dil ve güzel sözdür. Aksi takdirde Müslümanlar da müşriklere benzemiş olurlar. [309]

İşte bu durumda müminlerin diğer insanlarla konuşmalarında, bir güzellik ve incelik bulunması gerektiği bildirilmekte ve yine onlardan müşriklerle ilişkilerinde ve diyaloglarında terbiye ve nezaket kurallarına riayet etmeleri istenmektedir. Hem başkalarına karşı bu şekilde hoşgörü ve mülayemet göstermek, insan olmanın da bir gereğidir.[310]

Yine Kur'ân, bir başka ayetinde وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا "İnsanlara tatlı söz söyleyiniz."[311] buyurarak diğer bütün insanlarla ilişkilerde güzel davranma

---

300 Âlûsî, a.g.e., *15/94;* Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 3/393.*
301 Âlûsî, a.e., *15/94;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 3/235.*
302 Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-Mikbâs, s. 238.*
303 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 3/235;* Merâğî, a.g.e., *15/59;* Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân, 4/2234.*
304 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 15/102.*
305 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 3/46;* Vehbi Efendi, a.g.e., *8/3006.*
306 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 15/102.*
307 Vehbi Efendi, a.g.e., *8/3006.*
308 *Kur'ân Yolu, 3/427.*
309 Ebû Hayyân, a.g.e., *6/48.*
310 *Kur'ân Yolu, 3/427.*
311 Bakara, 2/83.

ve tatlı konuşmanın gerekliliğine açıklık getirmektedir. Görüldüğü gibi bu ilâhî beyanda Yüce Allah "Sadece din kardeşinize güzel söz söyleyin." şeklinde herhangi bir sınırlandırma getirmemiştir. Bunun yanında söz konusu ayet, umum ifade ettiği için de, herhangi bir tahsise ihtiyaç yoktur.[312] Buna göre güzel söz söylemek, güler yüzlü davranmak ve hoşgörülü olmak bütün insanlara karşı gösterilecek bir davranış modelidir.[313] "Çünkü alemin intizamı, insanların yekdiğeriyle hüsn-ü muaşeretine mutavakkıftır."[314]

Bu bağlamda Kur'ân'da yer alan şu âyet-i kerîme de tüm müminlere farklı bir bakış açısı ve geniş bir perspektif sunmaktadır:

قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللّٰهُ وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَى هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ قُلْ لَا تُسْأَلُونَ عَمَّا أَجْرَمْنَا وَلَا نُسْأَلُ عَمَّا تَعْمَلُونَ *Söyle onlara (müşriklere): "Göklerden, yerden sizi rızıklandıran kimdir? (Onların cevaplarını beklemeden): "Allah'dır" de! O halde ya biz veya siz, ikimizden biri doğru yol üzerinde veya apaçık bir dalâletteyiz.*"

De ki: "Siz, bizim suçlarımızdan sorguya çekilecek değilsiniz, biz de sizin yaptıklarınızdan sorgulanacak değiliz."[315]

Yüce Allah, bu iki ayette peygamberini diğer din mensuplarıyla münazara yaparken nasıl bir yol takip edeceğine yönelik irşadda bulunmaktadır. Münazarada iki kimseden biri diğerine "Söylediğin bu söz, yanlış, sen bunda hata ediyorsun." dediği zaman bu söz onu öfkelendirir. Kişi öfkelenince düşünce dengesi bozulur. Düşünce dengesi bozulunca da anlama ümidi kaybolur. Böylece elde edilmek istenen hedefe ulaşılamamış olur. Ama o kimseye "Bu hususta ikimizden birisinin hatalı olduğunda şüphe yok. Batıl içinde olmak ve onda kalmak ise çirkindir. Hakka, doğruya ve hakikata dönmek ise en güzel bir şeydir. Öyleyse hangimizin hatalı olduğunu anlamaya çalışalım." dendiğinde bu söz muhatabı düşünmeye, o hususu gözden geçirmeye ve taassubu bırakmaya sevkeder. Muhataba karşı bu yaklaşım -haklı konumda bile- insan için makam ve rütbe açısından bir eksiklik değildir.[316]

---

312 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 3/153.
313 Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr, 1/212.*
314 Vehbi Efendi, a.*g.e.*, *1/165.*
315 Sebe, 34/24-25.
316 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 25/222.

Eğer Allah Rasûlü "Elbette biz hidayetteyiz." demiş olsaydı, müşriklerin taassubunu harekete geçirebilirdi. Bu yüzden Rasûlüllah onları yumuşatmak ve sözünü dinletmek için "biz veya siz" diyerek hidayet ve dalâleti müşterek zikretmektedir.[317] Yine Yüce Allah'ın "ya biz veya siz" sözü, davette ve diyalogta gösterilecek nezaketi de ortaya koymaktadır.[318]

Görüldüğü gibi bu âyette münazara edebiyle ilgili son derece insaflı, ılımlı ve hoşgörülü bir örnek bulunmaktadır.[319] Bir sonraki âyette, münazaradaki üslûp yönüyle daha ileri derecede ve daha beliğ bir insaf metodu dikkatleri çekmektedir.[320] Yine bu ikinci âyette, Hz. Peygamber'in müşriklerle tartışmadan ve polemikten uzak dengeli bir üslûp benimsemesi öngörülmektedir.[321] Çünkü Kur'ân burada müminlerin yaptıklarından bahsederken عَمَّا أَجْرَمْنَا "bizim suçlarımızdan", müşriklerin yaptıklarını anlatırken عَمَّا تَعْمَلُونَ "sizin amellerinizden" ifadelerine yer vermektedir. Halbuki müşrikler, şirk ehli olmaları yönüyle esas cürüm sahibi kişilerdir. Böyle olmasına rağmen Hz. Peygamber (yasaklanmış bir durumu ifade eden) cürmü Müslümanlara, (teşekkürü gerektiren bir kullanım olan)[322] amel kelimesini de müşriklere nisbet ederek onlar için fazlasıyla insaflı bir üslûp tercih etmektedir.[323] Bu âyet çerçevesinde Şevkânî su yorumları yapmaktadır:

"Müslümanların amelleri halis bir iyilik ve tam bir itaat olmasına rağmen cürmün onlara isnad edilmesinde, kâfirlerin işleri ise açık bir masiyet ve kesin bir günah olmasına rağmen mutlak olarak amel ifadesinin onlara nisbet edilmesinde, gerçekten takdire şayan insaflı bir yaklaşım bulunmaktadır."[324]

Buna göre Müslümanların münazaralarında ve diyaloglarında diğer din mensuplarına karşı sert, dışlayıcı ve ötekileştirici bir üslûp kullanma yerine, hakikat ortaya çıkmadan önce onlarla aynı konumda yer aldıklarını

---

317 Vehbi Efendi, a.g.e., *11/4514.*
318 İbn Atıyye, a.g.e., *4/419.*
319 Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân, 5/2905.*
320 Zemahşerî, a.g.e., *3/289.*
321 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 4/326.*
322 Nesefî, a.g.e., *3/325.*
323 Zemahşerî, a.g.e., *3/289;* İbn Âşûr, a.g.e., *22/194;* Vehbi Efendi, a.g.e., *11/4514-4515.*
324 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 4/326.*

söylerek muhataplarını kazanmaya ve kucaklamaya yönelik söylem geliştirmeleri, Kur'ânî bir metottur. Çünkü Müslümanın küfür üzere olan bir insana karşı daha ilk başta "Sen kâfirsin." veya "Sen dalâlet üzeresin." demesi, genellikle muhatabın küfür ve dalâletini daha da artırmaya sebep olacaktır. Bu yönüyle yukarıda öngörülen insaf metodu, hak ve hakikati anlatmada çok daha etkili ve faydalı sonuçlar doğurabilir.

Şu halde özetle söylemek gerekirse Kur'ân'ın, insanlar arası ilişkilerde ortaya koyduğu temel prensip, kaba davranmak, sert konuşmak, ötekileştirmek ve düşmanca tavır takınmak değil, tam aksine yumuşak bir şekilde ve dostça muamelede bulunmak, güler yüzle mukabele etmek, insaflı davranmak ve tatlı dille konuşmaktır. İşte insanlararası ilişkileri daha güzel seviyelere taşıyacak bu üstün özellikler, tüm insanlara karşı gösterilecek erdemli davranışlardan sayılmaktadır.

3. İyilik Yapma

Kapsam yönünden çok geniş anlamları içeren iyilik kavramı, Kur'ân-ı Kerîm'de başta "birr" ve "ihsan" olmak üzere hasene, maruf, tayyib ve salih gibi farklı birçok kelimeyle anlatılmaktadır. Bu bölümde ise geniş bir alana yayılmış olan iyilik kavramı, inceleme konumuz olan diyalog çerçevesinde ele alınacaktır. Buna göre iyilik yapmak, güzel muamelede bulunmak ve yardımlaşmak sadece Müslümanlar arasında gerçekleşen bir davranış şekli midir? Yoksa Müslümanlar, diğer din müntesiplerine karşı iyilik yapıp onlara güzel muamele edebilir mi? Hatta gerektiğinde Müslümanların, diğer din mensuplarına farklı şekillerde yardımda bulunmaları da mümkün müdür?

Öncelikle belirtmek gerekir ki İslâm düşünce sistemi "Allah bütün alemlerin rabbidir." ontolojik gerçeğini kabullenmenin gereği, sadece Müslümanlara değil, herkese karşı iyi davranmayı, güzel muamele etmeyi ve herkesin hakkını gözetmeyi temel ilke olarak kabul etmiştir.[325] Zira Kur'ân, Yüce Yaratıcıyı "rabbü'l-âlemîn"[326] şeklinde niteleyerek onu belirli bir insan topluluğunun değil tüm insanların rabbi olarak tanıtmaktadır.

---

325 Demirci, *Kur'ân'da Toplumsal Düzen, s. 360-361.*
326 Fâtiha, 1/2; Mâide, 5/28; Mü'min, 40/65.

Bu çerçevede Kur'ân, Müslümanların diğer din mensuplarına karşı gösterecekleri muameleyi çok açık bir şekilde şu ayetlerle bildirir:

1. لَا يَنْهَاكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ "*Dininizden ötürü sizinle savaşmayan, sizi yerinizden, yurdunuzdan etmeyen kâfirlere gelince, Allah sizi, onlara iyilik etmeden, adalet ve insaf gözetmeden men etmez. Çünkü Allah, âdil olanları sever.*"[327]

Bu âyet-i kerîmeden anlaşıldığı üzere, Müslümanlara karşı savaş yapmayan ve onları yurtlarından çıkarmayan insanlara iyilik yapılması engellenmemektedir. Nitekim bu ayet bağlamında müfessirler, Yüce Allah'ın müminlerle barış içerisinde olan, onlara düşmanlık yapmayan ve onları kendi yurtlarından çıkarmak isteyenlere de yardım etmeyen kâfirlere karşı iyilik yapmayı nehyetmediğini söylemişlerdir.[328] Bu yüzden Müslümanlarla savaşmayan diğer din mensuplarına gösterilecek iyilik ise onlara güzel muamele etme,[329] sözlü ve fiilî olarak ihsanda ve ikramda bulunma[330] ve zahirî iyilik türlerinden herhangi birisiyle davranmadır.[331]

Bikâî bu ayetteki "din konusunda sizinle savaşmayan" ifadesine dikkat çekerek, din maksatlı olmayıp dünyevî bir sebepten dolayı savaşanlara bile iyilik yapılacağını söylemektedir. Aynı şekilde "din konusunda sizinle savaşmayan" kaydı, İslâm ülkesindeki gayri müslimlere de (zimmet ehline) iyilik yapmayı netice vermektedir. Bu durumda zimmet ehline ihsanda bulunup, iyilik yapmak, güzel ahlâkın ve üstün karakterin bir göstergesi olarak kabul edilmiştir.[332]

Diğer taraftan başta Katâde ve İbn Zeyd olmak üzere bazı müfessirler bu ayeti, kıtal ayetlerinin nazil olmadığı İslâm'ın ilk dönemlerine mahsus görmüşlerdir. Onlara göre Medine döneminde nazil olan Tevbe suresinin 5.ayeti, müşriklerin öldürülmesini istemekte ve kâfirlere de iyilik yapılacağını ifade eden ayeti de neshetmektedir.[333]

---

327 Mümtehine, 60/8.

328 Hâzin, a.g.e., *4/281;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 5/213;* İbn Âşûr, a.g.e., *28/152.*

329 İbn Âşûr, a.e., *28/152.*

330 Nesefî, a.g.e., *4/248.*

331 Bikâî, a.g.e., *19/508.*

332 Bikâî, a.e., *19/507-508.*

333 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 28/66;* Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 5/519;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr,*

Ancak Taberî, Kurtubî ve birçok müfessire göre bu ayet, muhkemdir.[334] Taberî, bu ayetle kastedilenlerin kim oldukları hususunda söylenenleri ve bu ayetin kıtal ve seyf ayetiyle neshedildiğini ileri sürenlerin görüşlerini aktardıktan sonra, kendi tercihini şu şekilde ifade etmektedir: "Bu konuda doğruya en yakın görüş, bu ayeti "Farklı din ve milletten olup sizinle, dininiz hususunda savaşmayan kimselere iyilik yapmaktan, onlarla ilişkiye girmekten ve onlara adaletli davranmaktan Allah sizi nehy etmiyor." şeklinde yorumlayan kimsenin görüşüdür. Yüce Allah ayetin hükmünü, bu sıfatı taşıyan bütün insanlara genelleştirmiş ve belli bir topluma özgü kılmamıştır. Bu sebeple söz konusu ayetin mensuh olduğunu söylemek anlamsızdır. Çünkü mümin bir kimsenin, aralarında ister bir akrabalık bağı olsun, ister olmasın ehl-i harbe iyilikte bulunması, haram değildir ve yasaklanmamıştır. Ancak Müslümanın yaptığı bu iyilikte, Müslümanların sırlarını onlara söylemek, at ve silah ile düşmanlara yardım etmek olmamalıdır."[335]

Bu ayet etrafında zikredilen sebeb-i nüzuller de Taberî'nin bu kuşatıcı yaklaşımını destekler mahiyettedir. Birçok müfessire göre bu ayet, Hz. Esmâ'nın, müşrik annesinin hediyelerini kabul etmeyip onu, evine almak istemeyişi üzerine nazil olmuştur. Bunun üzerine Allah Rasûlü, Hz. Esmâ'ya, annesinin hediyelerini almasını ve onu eve kabul etmesini emretmiştir.[336] Bazılarına göre ise bu ayet, Hz. Peygamber'i seven ve onu koruyan Kinâne, Müzeyne ve benzeri diğer müşrik Arap kabileler hakkında nazil olmuştur.[337]

Şu halde diğer din mensupları, Müslümanlarla savaş içerisinde olmuyor, onlara düşmanlık yapmıyor ve herhangi bir zararları dokunmuyorsa, bu durumda gayri müslimlere iyilikte bulunmaya, onlarla yakınlaşıp beşerî ve sosyal ilişkiler kurmaya ve diyalog halinde olmaya herhangi bir engel yoktur.[338] Daha da ötesi onlara ikram ve ihsanda bulunma, onlarla hediyeleşme ve onları misafir etme gibi beşerî ve sosyal münasebetleri ilerletme, bu ayetin etrafında yapılan yorumlara dahildir.

5/213.

334 Kurtubî, *a.g.e., 18/59.*

335 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 28/66.*

336 Ahmed b. Hanbel, 4/4; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 4/350.*

337 Ebû Hayyân, *a.g.e., 8/255.*

338 el-'Avvâ, "*el-Alâkatu beyne'l-Müslimîne ve Ehli'l-Kitâb*", *s. 34.*

Nitekim Hz. Ömer Rasûlüllah'ın kendisine getirdiği bir elbiseyi Mekke'de yaşayan müşrik kardeşine vererek[339] kâfirlere iyilik yapılabileceğini, ihsanda bulunulabileceğini ve onlara hediye verilebileceğini göstermiştir.[340] Buna göre başka din mensubu bile olsa ona hediye vermek, Müslümanın üstün bir ahlâk sahibi olduğunu[341] ve diğer insanlara karşı iyilik esasına dayalı bir yaklaşım sergilediğini ortaya koymaktadır.

2. Yüce Allah bir başka ayette وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا "Kendileri de ihtiyaç duydukları halde yiyeceklerini, sırf Allah'ın rızasına ermek için fakire, yetime ve esire ikram ederler"[342] buyurmaktadır.

Buna göre ebrar, Yüce Allah'ın rızasını kazanma yolunda yoksulu, yetimi ve esiri doyurur. Müfessirler, esir lafzıyla müşrik ve kâfir esirlerin kastedildiğini ifade ederler.[343] Zira İslâm ülkesinde Müslüman esirler değil ancak müşrik ve kâfir esirler bulunur. Bu durumda Yüce Allah, müşriklere ikramda bulunan ve onları doyuran kimselerden övgüyle bahsetmektedir. Böylece müşrik ve kâfir esirlere yedirmek, ikram ve ihsanda bulunmak, sevap kazandıracak bir amel olmaktadır.[344]

Ancak unutulmamalıdır ki burada ikram ve ihsanda bulunulması sevap olan esirler, hem kâfir hem de harbî olma sıfatını taşıyan kimselerdir. Bu yönüyle Kur'ân, yardıma muhtaç harbî bir insana bile ikram ve ihsanda bulunmayı ibadet saymaktadır.

3. Yine Kur'ân-ı Kerîm, komşuluk ilişkilerinden söz ederken şöyle buyurmaktadır:

وَاعْبُدُوا اللّٰهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَى وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا "*Yalnız Allah'a ibadet edip O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın! Anneye, babaya, akrabalara, yetimlere, fakirlere, yakın komşulara, uzak komşulara,*

339 Buhârî, *Hîbe, 30;* Mâlik b. Enes, *Câmî, 22;* Müslim, *Libâs ve'z-Zîne, 2.*
340 Ebû Zekeriyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1392, 14/39;* İbn Kudâme, *a.g.e., 6/104.*
341 Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdulazîz İbn Âbidîn, *Hâşiyetu Reddi'l-Muhtâr ale'd-Durri'l-Muhtâr, Kahraman Yay., İstanbul, 1984, 6/655.*
342 İnsân, 76/8.
343 Ebû Hayyân, *a.g.e, 8/395;* Seâlibî, *a.g.e., 5/529.*
344 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 8/434.*

yol arkadaşına, garip ve yolculara, ellerinizin altındaki (köle, cariye, hizmetçi, işçi) lere de güzel muamele edin. Bilin ki Allah kendini beğenen ve övünüp duran kimseleri sevmez."[345]

Bu ayete göre Yüce Allah'ın iyilikte ve ihsanda bulunulmasını istediği gruplardan bir tanesi de komşulardır. Kur'ân, komşuları yakın(el-câri zî'l-kurbâ) ve uzak komşular (el-câri'l cunub) olmak üzere iki şekilde ele alır.

Yakın ve uzak komşu kavramı hakkında değişik yorumlarda bulunulmuştur. Müfessirler, yakın komşuyu genellikle evi yakın olan ya da soy veya din birliği bulunan komşu şeklinde tefsir ederken; uzak komşuyu, evi uzak olan ya da soy itibariyle yabancı olan veya din birliği bulunmayan komşu olarak açıklamışlardır.[346] Özellikle de uzak komşu kavramı etrafında Yahudi ve Hıristiyan yorumları yapılmıştır.[347] Ancak yaygın yoruma göre ise ayette geçen yakın komşuyla mesken yönünden en yakında bulunan komşular, uzak komşuyla uzakta oturan komşular kastedilmiştir.[348]

Buna göre söz konusu ayet, ister kâfir olsun ister mümin olsun ister Yahudi olsun isterse Hıristiyan olsun, komşuluğun bütün türlerini kapsayacak şekilde hepsine iyiliği tavsiye etmektedir.[349]

Zira ayetlerdeki yakın ve uzak komşu ifadeleri mutlak şekilde gelmiş olup tüm komşuları içine alacak bir kullanıma sahiptir. Kurtubî'ye göre sahih olan görüş, Müslüman ve kâfir ayrımına gitmeksizin bütün komşuların hakkını gözetmenin teşvik edilmiş, hatta emredilmiş olmasıdır. Kur'ân'ın komşuya karşı iyiliği emretmesi ise sadece onun hakkını gözetmek ve onun hakkını yerine getirmekle sınırlı değildir. Bununla birlikte yerine göre komşuyla birlikte dostça yaşamak, onun mutluluğunu ve kederini paylaşmak, ona eziyet ve sıkıntı vermekten uzak durmak ve gerektiğinde onu korumak da komşuya gösterilecek iyilik kapsamına dahildir.[350]

---

345 Nisâ, 4/36.

346 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 5/80;* Kurtubî, *a.g.e., 5/183;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 2/79;* Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 5/485;* Beğavî, *a.g.e., 1/425;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 10/78.

347 İbn Atıyye, *a.g.e., 2/50;* Taberî, *a.e., 5/80.*

348 *Kur'ân Yolu, 2/50.*

349 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 5/80.*

350 Kurtubî, *a.g.e., 5/184; Kur'ân Yolu, 2/50.*

Görüldüğü gibi Kur'ân, uzak ve yakın komşuya karşı sergilenecek muamelenin temel çerçevesini zengin bir anlam içeriğine sahip olan ihsan kavramıyla ortaya koymakta ve böylece komşuluk ilişkilerinin geniş bir perspektiften değerlendirilmesine zemin hazırlamaktadır.

Ayrıca Kur'ân'ın bu ayetten yola çıkarak insanlara en yakınından başlamak suretiyle daha geniş dairedeki sosyal çevresini iyileştirme misyonu yüklediği de söylenebilir. Zira Kur'ân, ihsanda bulunma prensibiyle büyük insanlık ailesi içerisinde bulunan korunmaya muhtaç insanlara varıncaya kadar iyilik yapma ve iyileştirme sahasını genişletmektedir.[351] Bu iyileştirme emri özellikle beşerî ve sosyal münasebetlerde kendisini gösteren hoşgörülü, saygılı ve insancıl olma nitelikleridir. Buna bağlı olarak Kur'ân insanın anne-babasından başlayarak akraba, arkadaş, yolcu, yakın komşu ve uzak komşuya kadar uzanan ve gittikçe genişleyen bir sosyal çevreyle dayanışmasını ve sorumluluğunu anlatmaktadır. Kur'ân'ın iyilik prensibi, neredeyse bir insanın yaşam boyu hayatı paylaştığı tüm çevresiyle münasebetinin ana parametresini oluşturur.

Diğer taraftan Hz. Peygamber'e ait komşunun ve komşuluğunun önemine yönelik pek çok hadis vardır.[352]

Bu hadislerde geçen ifadelerin tüm komşuları içine alacak şekilde genel beyanlar olduğu görülür.[353] Rasûlüllah'a ait bu genel beyanlar, komşularla münasebetlerde temel teşkil edecek şu iki hadis-i şerifte, daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır:

"Kim Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorsa komşusuna iyilikte bulunsun."[354]

"Kim Allah ve ahiret gününe iman ediyorsa komşusuna ikram etsin."[355]

---

351 Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân, 2/657.*

352 Buhârî, *Edeb, 26;* Müslim, *Îmân, 18;* Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1993, 2/273; Ebû Dâvûd, *Edeb, 123;* Tirmizî, *Birr ve's-Sıla, 28;* Ahmed b. Hanbel, 2/174.

353 Kurtubî, *a.g.e., 5/184.*

354 Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân, 4/235;* Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân b. Fadl ed-Dârimî, es-*Sünenu'd-Dârimî*, tahk. Mustafâ Dîb el-Bugâ, Dâru'l-Mustafâ, Dımaşk, 2007, *Et'ime, 11;* Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenu'l-Kubrâ*, Dâiratu'l-Maârifi'l-Osmâniyye, Haydarabad, 1344, 5/68.

355 Buhârî, *Edeb, 29;* Müslim, *Îmân, 18;* İbn Hibbân, *a.g.e., 12/97.*

Burada özellikle vurgulamak gerekir ki İslâm bilginleri, komşuya iyilik yapmaya ve ikramda bulunmaya dair hadisleri herhangi bir şekilde kayıtlamadan mutlak olarak değerlendirmişlerdir.[356] Buna göre hadislerde mutlak olarak geçen komşu kavramına kâfir, müşrik ve kitap ehli olan komşular da girer. Bir başka ifadeyle inanç, kültür ve ırk ayrımı yapmaksızın komşuya iyi muamele etmek, onunla güzel geçinmek ve ona ikram ve ihsanda bulunmak Müslüman'ın görevleri cümlesindendir.

Nitekim Hz. Peygamber'in Yahudi bir komşusunun olduğu ve hastalandığında onu ziyaret ettiği rivayet edilmiştir.[357] Hz. Peygamber Yahudi komşusunu sadece ziyaret etmekle kalmamış aynı zamanda hanesinde kesilmiş bir kurbanın dağıtılmasına, kendi Yahudi komşusundan başlanmasını da emretmiştir.[358]

İslâm hukukçuları da yukarıda geçen Hz. Peygamber'e ait uygulamayı delil göstererek, Müslüman'ın, gayri müslim bir komşusunu ziyaret etmesinin övülen bir davranış şekli olduğunu ve bunun iyilik (birr) kategorisine gireceğini söylemişlerdir.[359]

İşte Rasûlüllah'tan buraya kadar yapılan alıntılar, O'nun müslüman ya da kâfir farkı gözetmeksizin komşularıyla olan ilişkilerine son derece önem verdiğini, onlara iyilikte bulunduğunu ve onların haklarına riayet hususunda oldukça hassas davrandığını göstermektedir. Hz. Peygamber'in bu konudaki sözlerini işiten ve uygulamalarını gözlemleyen sahabiler de, komşuları gayri müslim bile olsa onlara son derece iyilikle ve şefkatle davranmışlardır. Kaynaklarda geçtiği üzere, Abdullah b. Amr'ın hanesinde bir koyun kesilmiştir. Abdullah b. Amr, eve gelince aile efradına ve hizmetçisine üst üste üç defa "Yahudi komşumuza hediye ettiniz mi?" diye sorar.[360] Orada bulunan bir adam, Abdullah b Amr'ın bu yaklaşımını yadırgayarak

---

356 Kurtubî, *a.g.e., 5/188.*

357 Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'anî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân A'zamî, el-Meclisu'l-İlmî, Beyrut, 1983, 6/34; Kâsânî, *a.g.e., 5/127;* İbn Teymiyye, *a.g.e., 18/191;* Ebu'l-Hasan Burhânuddîn Ali b. Ebî Bekr el-Merğînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî, Kahraman Yay., İstanbul, 1986, 4/96;* Zeylâî, *Tebyînu'l-Hakâik, 4/271;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 1/142; İbn Âbidîn, *a.g.e., 6/388.*

358 Kurtubî, *a.g.e., 5/188; Benzer bir rivâyet için bkz.* Serahsî, *a.g.e., 14/94.*

359 Kâsânî, *a.g.e., 5/127;* Merginânî, *a.g.e., 4/96.*

360 Ebû Dâvûd, *Edeb, 123.*

ona: "Yahudi'ye mi hediye vereceksin. Allah seni ıslah etsin." şeklinde mukabelede bulunur. Bunun üzerine Abdullah b. Amr "Cebrail, bana komşuyu o derece tavsiye etti ki neredeyse onu mirasçı kılacak sandım."[361] hadisini okuyarak Yahudi komşusuna hediye vermedeki ısrarcı tavrının gerekçesini göstermiş olur. Hatta birçok kaynak Abdullah b. Amr'ın, hizmetçisine hediyeyi ısrarla Yahudi komşusundan dağıtmaya başlamasını emrettiğine yer vermektedir.[362]

Bütün bunlara ilave olarak bazı kaynaklarda Müslüman'ın kesmiş olduğu kurbanın etinden Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsî'ye de ikramda bulunmasının bir mahzur oluşturmadığı da bildirilmiştir.[363]

Görüldüğü gibi sahabenin büyüklerinden Abdullah b. Amr hadislerde geçen komşu kavramını mutlak olarak yorumlayarak hangi dinden olursa olsun komşuya karşı pratikte nasıl davranılması gerektiğini göstermiştir.

4.Kur'ân, Müslümanların diğer din mensuplarıyla ilişkilerini iyilik yapmak ve onlara ihsan ve ikramda bulunmakla sınırlandırmaz. Bununla birlikte ilahî beyan, onlara infakta bulunulabileceğine ve sadaka verilebileceğine işaret ederek İslâm'ın, iyilikte bulunma anlayışını daha geniş alanlara taşımakta ve gayri müslimlerle kurulacak ilişkilerin çok yönlü değerlendirilmesini istemektedir.

Nitekim Kur'ân, müminlerin sadaka verme şeklini anlatırken bu hususa değinmekte ve şöyle buyurmaktadır:

إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ۞ لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلِأَنْفُسِكُمْ وَمَا تُنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ "*Allah rızası için yaptığınız maddî yardımlarınızı açıkça verirseniz ne güzel! Ama bu hayırlarınızı saklı tutar ve muhtaçlara ulaştırırsanız, bu sizin için daha hayırlı olur ve Allah bu sebeple bir kısım günahlarınızı affeder. Allah, yaptığınız bütün şeylerden haberdardır. Ey Muhammed (s.a.v.)! Onları hak yola getirmek*

---

361 Ebû Dâvûd, *Edeb, 132;* Buhârî, *Edeb, 28;* İbn Mâce, *Edeb, 4.*

362 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Edebu'l-Mufred*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, s. 60; Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân, 7/85;* Tirmizî, *Kitâbu'l-Birr ve's-Sıla, 27.*

363 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn, 2/214;* Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Sehl es-Sâmerrî el-Harâitî, *Mekârimu'l-Ahlâk*, thk. Eymen Abdulcâbir el-Buhayrî, Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kâhire, 1999, s. 89.

senin görevin değil, lâkin Allah dilediğini doğru yola getirir. Hayır olarak yaptığınız her harcama sadece kendiniz içindir. Zaten siz Allah rızasını aramaktan başka bir gaye ile infak etmezsiniz. İşlediğiniz her hayrın mükâfatı size tamamen verilir ve sizin hakkınız yenmez."[364]

İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre "Onları hak yola getirmek senin görevin değil."[365] âyet-i kerîmesi nazil olmadan önce Hz. Peygamber, sadakayı Müslümanlara has kılmış ve sadakanın sadece Müslümanlara verilmesini istemiştir. Bu âyet-i kerîmenin nazil olmasından sonra ise Hz. Peygamber, kayıt getirmeksizin "Din mensuplarına tasadduk edin."[366] buyurarak hangi dinden olursa olsun herkese sadaka verilmesini emretmiştir.[367]

Müfessirler, bu ayet hakkında değişik nüzul sebepleri zikretmişlerdir. Bir rivayete göre bu ayet, Hz. Ebubekir'in kızı Hz. Esmâ hakkında nazil olmuştur. Hz. Esmâ'nın müşrik annesi ve ninesi, kendisinden bir şeyler istemek üzere gelmişlerdir. Hz. Esmâ da onların Müslüman olmamalarını gerekçe göstererek, Hz. Peygamber'e danışmadan kendilerine herhangi bir şey veremeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Esmâ, bu durumu Hz. Peygamber ile istişare edince, bu âyet-i kerîme nazil olur. Hz. Peygamber de ona müşrik yakınlarına tasaddukta bulunmasını emreder.[368]

İbnu'l-Cevzî (v. 597/1201) tarafından, Cumhur'un görüşü olarak aktarılan sebeb-i nuzûle göre ise bu ayet, Müslümanların gayri müslim akrabalarına sadaka vermek istememeleri üzerine inmiştir.[369] Zira bazı Müslümanların, Yahudilerle arasında akrabalık ve süt bağları vardı. Bu yüzden onlar Müslüman olmadan önce akrabalarına infakta bulunup

---

364 Bakara, 2/271-272.

365 Bakara, 2/272.

366 Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdîsi ve'l-Âsâr*, haz. Kemâl Yûsuf el-Hût, Dâru't-Tâc, Beyrut, 1989, 2/401; Cassâs, a.g.e., 2/179; Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr, 2/87; Ayrıca bazı kaynaklarda "Bütün din mensuplarına tasadduka bulunun." şeklinde de geçmektedir. Bkz.* Zeylâî, *Nasbu'r-Râye, 2/398;* İbnu'l-Humâm, a.g.e, *2/266.*

367 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 1/327;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 1/324-325.*

368 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 7/67.

369 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 1/327.*

yardım etmekte idiler. Ancak onlar Müslüman olunca yahudi akrabalarına infak etmek istemediler.[370]

Yine Said b. Cübeyr bu konu etrafında şöyle demektedir:

"Müslümanlar daha önce zimmet ehlinin fakirlerine sadaka veriyorlardı. Fakat Müslüman fakirlerin çoğalması üzerine Hz. Peygamber, zimmet ehline sadaka verilmesini yasakladı. Diğer taraftan Hz. Peygamber, onların Müslüman olmalarını çok arzu ediyordu. Bu yüzden onlara yapılan yardımın kesilmesinin, kendilerini İslâm dinine girmeye sevk edeceğini düşünmekte idi. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu ve Müslümanlar onlara yine sadaka vermeye başladılar.[371]

Râzî, değişik rivayet ve yorumlara yer verdikten sonra, bu ayeti "Sana muhalif olanlara hidayet etmek senin görevin değildir ki "İslâm'a girsinler" diye onlara sadaka vermeyeceksin. O halde, Allah rızası için onlara da tasaddukta bulun. Sadakayı, onların Müslüman olmaları şartına bağlama."[372] şeklinde açıklamaktadır.

Söz konusu ayetlerin hem bağlamı hem de sebebi nüzûlü göz önünde bulundurulduğunda iyi-kötü, mümin-kâfir, müslim-gayri müslim her yoksula yardım edilebileceği anlaşılmaktadır.[373] Aynı şekilde ayette geçen "fakirler" lafzının "sizin fakirleriniz" şeklinde gelmeyip mutlak olarak gelmesi, mümin-kâfir her fakire sadaka vermenin müstehap olduğunu göstermektedir.[374]

Bu durumda kâfirin küfrüne ceza olsun diye ondan hayır ve iyilikleri engellemenin, Müslümana yaraşmadığı anlaşılmaktadır. Benzer şekilde bir gayri müslimi imana çekmek ve hidayete zorlamak maksadıyla ona hayır ve iyilikte bulunmamak da, bir Müslümanın ortaya koyacağı davranış şekli değildir.[375] Zira insanların küfür içerisinde olmaları, kendilerine yapılacak

370 Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî, *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Muhammed İmâre, Dâru'ş-Şurûk, Kâhire, 1989, s. 726.

371 Abdulfettâh Abdu'l-Ğanî el-Kâdî, *Esbâbu'n-Nuzûl Ani's-Sahâbe ve'l-Mufessirîn*, thk. Ahmed Abdurrâzık el-Bekrî, Dâru's-Selâm, Kâhire, 2003, s. 46.

372 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 7/67.

373 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 1/473.*

374 Reşîd Rızâ, a.*g.e., 3/81.*

375 Reşîd Rızâ, a.e., *3/83.*

iyiliği ve ihsanı engellememektedir.[376] O halde bir Müslümana yaraşan; dinî ve etnik bir ayrım yapmaksızın muhtaç her insana yardım elini uzatmak ve müşrik bile olsa diğer insanlara infakta bulunarak iyilik yapmaktır. Bu durumda Müslüman, Ehl-i Kitab'a, müşrike ve kâfire sadaka vermekle, onların küfrüne, şirkine ve inançlarına değil, insanlığına ikram ve hürmette bulunmuş olur.[377]

Nitekim İslâm bilginleri ve fakîhler, Bakara suresinin 272. ayetini delil göstererek gayri müslimlere infakta ve malî yardımda bulunulabileceğini söylemişlerdir.[378] Hatta bazı İslâm alimleri, Allah'ın mahlûkatından en şerli kimseye bile sadaka verilse, bu amelin kişiye sevap kazandırdığı görüşündedir.[379]

Sadaka kelimesi, hem farz olan zekât hem de nafile olan sadaka ve harcamalar için kullanılmaktadır.[380] Ancak bu ayet çerçevesinde öngörülen sadaka ise, nafile sadakadır.[381] Zira farz olan sadakanın(zekât) verileceği yerler Tevbe suresinin 60. ayetinde açıklanmıştır.

Aynı şekilde fakîhler de nafile sadakanın, gayri müslime verilebileceğini söylemişlerdir.[382] Sadakayı, birr (iyilik) kategorisinde değerlendiren Cassas müşriklere, sadaka vermeyi mübah görür.[383] Daha da ötesi Müslümanlarla barış halinde olan bir gayri müslim veya İslâm ülkesinin gayri müslim vatandaşı olan kişi, eğer yiyeceğe muhtaç olursa, Müslümanların ona yardım etmesi vacip olmaktadır.[384]

İslâm hukukçuları özellikle "Allah sizi, onlara iyilik etmeden, adalet ve insaf gözetmeden men etmez."[385] ayetinden yola çıkarak Müslümanlarla savaşmayan ehl-i zimmîye, tasaddukta bulunabilebileceğini ifade

---

376 Yûsuf Karadâvî, *Fıkhu'z-Zekât, Dâru'l-İrşâd, Beyrut, 1969, 2/703.*

377 Muhammed Ebû Zehra, *Zehratu't-Tefâsîr, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire, 2/1024.*

378 Kurtubî, a.g.e., *3/337;* Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vîlâtu'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Vanlıoğlu, Mizan Yayınevi, İstanbul, 2005, 2/193.

379 Zemahşerî, a.g.e., *1/398.*

380 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 7/63.

381 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 1/290.*

382 Cassâs, a.g.e., *2/179.*

383 Cassâs, a.e., *2/179.*

384 Reşîd Rızâ, a.g.e., *3/82;* Ebû Zehra, *Zehratu't-Tefâsîr, 2/1025.*

385 Mümtehine, 60/8.

etmişlerdir. Çünkü bu konuda aslolan, muhtaç kimsenin ihtiyacını gidermektir. Bu çerçevede fakîhlerin pek çoğu İslâm ülkesinin, gayri müslim vatandaşına nafile sadaka verilebileceğini söylemektedir.[386] Ancak İslâm ehli ile savaş halinde olanlara ise tasaddukta bulunmanın caiz olmadığı ifade edilmiştir.[387]

Hanefîlerin dışındakiler, zimmî olmayanlara nafile ve diğer sadakalardan bir şey verilemeyeceği yönünde görüş belirtmektedirler.[388] Ancak yukarıda ifade edildiği üzere "Allah rızası için yaptığınız maddî yardımlarınızı açıkça verirseniz ne güzel! Ama bu hayırlarınızı saklı tutar ve muhtaçlara ulaştırırsanız, bu sizin için daha hayırlı olur ve Allah bu sebeple bir kısım günahlarınızı affeder. Allah, yaptığınız bütün şeylerden haberdardır. Ey Muhammed (s.a.v.)! Onları hak yola getirmek senin görevin değil…"[389] ayetinde herhangi bir ayrım yapılmaksızın tüm fakirlerin kastedilmesi ve bu ayetlerin nazil olmasında sonra Hz. Peygamber'in, gayri müslimlere sadaka verilmesine yönelik emirleri, nafile sadakaların diğer tüm din mensuplarına verilebileceğini göstermektedir. Ancak bu hükmün içerisine Müslümanlarla savaşan harbîler, girmemektedir. Çünkü harbîlere yardım etmek ve iyilikte bulunmak sarih bir nasla yasaklanmıştır.[390]

Ayrıca bir Müslümanın harb ehli olmayan bir kâfire veya bir kâfirin bir Müslümana vasiyette bulunabileceği de caiz görülmüştür. Ancak zikredilen bu kâfir, ehli harb olduğu zaman vasiyet caiz değildir.[391] Yine pek çok İslâm alimi karşı çıkmakla birlikte Hanefî alimleri, harp ehlinden bir kimseye bile bağışta bulunmanın ve ona vasiyet etmenin cevazına hükmetmişlerdir.[392]

---

386 Ebû Ubeyd, *a.g.e., s. 727-728;* Seyyid Sâbık, *Fıkhu's-Sünne, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1985, 1/428;* Karadâvî, *Fıkhu'z-Zekât, 2/703.*

387 Serahsî, *a.g.e., 3/111.*

388 Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-Ensârî er-Remlî, *Nihâyetu'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1984, 8/216; İbn Kudâme, *a.g.e.*, 3/ 78-79: Makdisî, *a.g.e.*, 2/667.

389 Bakara, 2/271-272.

390 Mümtehine, 60/9.

391 Merginânî, *a.g.e., 4/233;* Kâsânî, *a.g.e.*, 7/343.

392 İbn Kudâme, *a.g.e., 6/104.*

Şu halde Kur'ân ahlâkı Hz. Peygamber'e ve onun ümmetine, sadaklarını sadece tebliğ ve İslâm'a davet amaçlı vermemeyi, bunun yanında muhatapların sadece insan olmaları bile, kendilerine sadaka verilmesi için yeterli bir sebep oluşturduğunu öğretmektedir. "Mademki Allah, mümin-kâfir herkesin rabbidir ve mademki sadakaları Allah hesabınadır, o halde mümine de kâfire de Allah için tetavvuan sadaka verilebilir. Bu şekilde siz her ikisinden de ecrinizi alırsınız."[393] Bu yüzden Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara yaraşan yardımlarını, iyiliklerini ve sadakalarını müşriklerden kesmemeleridir.[394] Yine bir Müslümana yaraşan, iyilik ve cömertlikte diğer tüm insanlardan önde olarak, hayır ve yardımlarını herkese ulaştırması[395] ve dinde farklı bile olsalar, üstün bir ahlâka sahip olmanın gereği, herkese en güzel bir şekilde muamelede bulunmasıdır.[396]

5. Benzer şekilde Kur'ân وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ "İyilikle kötülük bir olmaz. O halde sen kötülüğü en güzel tarzda uzaklaştırmaya bak! Bir de bakarsın ki seninle kendisi arasında düşmanlık olan kişi candan, sıcak bir dost oluvermiş!"[397] buyurarak iyilik yapılacak insanların çerçevesini biraz daha genişletmektedir. Böylece âyet-i kerîme, insanın kendisine düşmanlık yapan kimseye bile iyilik yapmasını öngörmektedir. Râzî iyilikten maksadı, Hz. Peygamber'in insanları hak dine davet etmesi, kâfirlerin cehaletlerine karşı sabretme, intikam peşinde koşmama ve onlara iltifat etmeme şeklinde yorumlar.[398] İbn Atıyye'ye göre Yüce Allah'ın, "Kötülüğü en güzel şekilde sav." buyruğu her türlü yumuşaklığı ve üstün ahlâkı içeren bir ayettir. Bu yüzden Yüce Allah, elçisinin dikkatini burada en güzel bir şekilde konuşmaya[399] ve düşmanlara bile selam ve esenlik temenni ederek mukabelede bulunmaya çağırmaktadır.[400] Zira Kur'ân'ın bu eşsiz

---

393 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 2/939.*

394 Benzer yorum için bkz., Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 7/68.

395 Reşîd Rızâ, *a.g.e., 3/82.*

396 Ebu Zehra, *Zehratu't-Tefâsîr, 2/1025.*

397 Fussılet, 41/34.

398 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 27/110.

399 İbn Atıyye, *a.g.e., 5/16.*

400 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 24/119.*

öğretisine göre, kötülüğe kötülükle karşılık vermek, düşmanlık ve kin doğurur. Kötülüğe iyilikle karşılık vermek ise aksine, düşmanı dosta çevirir.[401] Zemahşerî, (v.538/1144) ayetin bu yönüne özellikle dikkatleri çekerek şöyle bir yorumda bulunmaktadır: "Biri sana kötülük ettiğinde onu affetmen, bir iyiliktir. Ama bundan daha iyi olanı, onun sana yaptığı kötülüğe, iyilikle karşılık vermendir. Eğer bunu yaparsan amansız düşmanın bile sana sıcak bir dost haline gelir."[402] Nitekim Mümtehine suresinin 7. ayetinde de Yüce Allah'ın, Müslümanlarla müşrikler arasına muhabbet ve meveddet koyacağını ifade etmesi de bu hususu desteklemektedir. Yine Kur'ân, bir başka ayetinde kötülüğün iyilikle savulmasını istemekte ve iyilik yapanları övmektedir.[403] İşte Kur'ân'ın, kötülüğe iyilikle karşılık vermenin, düşmanlıkları sıcak dostluklara çevireceği yönünde açıklamada bulunması, toplumsal barış ve huzur açısından oldukça büyük bir öneme sahiptir.[404] Zira bu anlayış sayesinde bir toplumda yaşayan farklı din, dil, ırk ve kültürden insanlar birbirleriyle daha huzurlu ve mutlu bir yaşama sürme imkânına kavuşurlar.

Kur'ân daha birçok ayetiyle[405] Müslüman kişinin iç dünyasında kötülüğe aynı ile karşılık vermemesine, nefsini kontrol etmesine, hayır ve adalet ruhunu içselleştirmesine ve hoşgörü gösterme ahlâkını yerleştirmesine işarette bulunmaktadır. Kur'ân bununla da yetinmez, başta anne baba ve yakın akraba olmak üzere diğer bütün topluluklarla kurulacak ilişki ve muamelenin ihsan ve iyilik temeli üzerine oturmasını Müslümana zorunlu kılmaktadır.[406] Özellikle, burada zikredilen ihsan kelimesi, kişinin tüm insanlar karşısında sevgiye dayalı özverili tutumunu ifade eder.

Netice itibariyle Kur'ân, Müslümanların diğer mensuplarına karşı en güzel bir şekilde davranış sergileyebileceklerini, ikram ve ihsanda bulunabileceklerini ve gerektiğinde onlara sadaka vermek suretiyle Yüce Allah'ın

---

401 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 4/420.
402 Zemahşerî, *a.g.e.*, 3/454.
403 Kasas, 28/54.
404 *Kur'ân Yolu*, 4/611.
405 A'râf, 7/199; Hicr, 15/94.
406 Nisâ, 4/36; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 4/420.

rızasını kazanabileceklerini anlatmaktadır. Zira Kur'ân, dinî düşüncelerin farklı olmasının, başkalarına iyilikte bulunmaya hiçbir şekilde engel teşkil edemeyeceğini ve kâfirlerin inananlara karşı kötü davranmalarının, onlara düşmanca bir tutum sergilenmesine sebebiyet veremeyeceğini sarahatla bildirmiştir.[407] Buna bağlı olarak tüm insanlarla diyalog içerisinde olmak ve karşılıklı ilişkileri güçlendirmek, Kur'ân'ın beşerî ilişkilerde ortaya koyduğu temel prensiplere bir aykırılık arz etmemektedir.

Aynı şekilde Kur'ân, düşmanlara bile güzel davranmayı temel bir ilke olarak ortaya koyarak, bütün insanları içine alacak bir huzur ve barış toplumu öngörmektedir. Özellikle Fussilet suresinin 34. ayeti, beşerî ve sosyal ilişkilerde diğer insanlara karşı gösterilecek en ideal davranış şeklini bildirmektedir. Buna göre İslâm dini, Müslümanlardan diğer tüm insanlara karşı muamelelerinde sert ve kaba bir tutum içerisinde olma yerine, iyilik ve ihsan temeline dayalı en güzel davranışları sergilemelerini ister. Böylece Kur'ân tüm insanlığın kardeşliğini ve huzurunu sağlayacak beşerî ilişkileri müntesiplerine benimsetmiş olmakta ve insanlararası ilişkilerde düşmanlıkların ve kötülüklerin geçici, iyilik ve dostlukların ise esas ve kalıcı olduğu bildirmektedir.

II. KUR'ÂN'DA DİYALOĞUN YAYILDIĞI ALAN

Evrensel bir din olarak İslâm, her zaman ve zeminde öteki toplumlarla iyi ilişkiler içerisinde olmayı temel ilke kabul ederek dinsel, etnik ve kültürel farklılıklara açık bir toplum yapısı öngörür. Bu durumda Müslümanlar, aynı ortamı paylaştıkları gayri müslimlerlerle birtakım iyi ilişkiler geliştirmek durumundadırlar.[408] Şüphesiz pek çok alana yayılmış bu güzel ilişkiler, her şeyden önce diyalog kurma ile başlamakta ve karşılıklı iyi niyet, açıklık, güven, saygı, uzlaşma ve hoşgörüyle varlığını sürdürmektedir. İslâm'ın temel kaynaklarında öngörülen bireysel ve toplumsal yaşam şekilleri, diğer inanç sahipleriyle diyalog kurma zemini oluşturmaktadır. İşte bu noktada diyaloğun yayıldığı alanları incelemek gerekir.

---

[407] Draz, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru, s. 109.*
[408] Muhsin Demirci, *Kur'ân ve Yorum, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 105.*

A. Farklı Milletler Halinde Yaratılma

Daha önce ifade edildiği üzere İslâm, prensip olarak tüm insanların yaratılış itibariyle temelde bir olduğunu[409] ve tek bir ümmetten geldiğini[410] bildirmektedir. Hz. Adem'i topraktan, eşini de Adem'in aslından yaratan Yüce Allah, bunları karı koca yaptıktan sonra üreme ve çoğalma yoluyla bir insanlık vücuda getirmiştir.[411] Böylece insanlık ailesi, bir erkekle bir dişiden yaratıldıktan sonra değişik etnik, kültürel, sosyal özelliklere sahip milletlere ve kabilelere ayrılmış ve irili ufaklı gruplar halinde yaşamlarını sürdüregelmişlerdir.

İşte Kur'ân, insanlığın milletler ve kabileler halinde farklı yaratılmasındaki ilahî hikmeti "tearuf" olarak açıklamakta ve bu hususu, genel bir hitapta bulunduğu şu ayetle bildirmektedir:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ *"Ey İnsanlar! Biz sizi bir erkekle bir kadından yarattık. Birbirinizi tanıyıp sahip çıkmanız için milletlere, sülalelere ayırdık. Şunu unutmayın ki Allah'ın nazarında en değerli, en üstün olanınız, takvada (Allah'ı sayıp haramlardan sakınmada) en ileri olanınızdır. Muhakkak ki Allah her şeyi mükemmel bilir, her şeyden hakkıyla haberdardır."*[412]

Bütün insanlara bir sesleniş ve hitapla başlayan bu ayette Yüce Allah, insanları halklara, toplumlara ve değişik ırklara ayırmasının sebebini, onların birbirleriyle tanışıp görüşmeleri olarak açıklamaktadır.[413] Bu ayette geçen "teâruf" kelimesi sözlükte karşılıklı olarak birbirini anlamak, birbiriyle tanışmak, birbirinden haberdar olmak ve birbirinden bilgi edinmek anlamlarına gelir.[414] Istılahî açıdan "teâruf", insanların toplum olarak karşılıklı biçimde birbirlerini yakından tanıyarak yardımlaşmaları ve işbirliği içerisinde olmaları demektir. Bu çerçevede "teâruf" kavramı beşerî, sosyal ve kültürel değerler etrafında insanların karşılıklı yardımlaşma ve uzlaşma

---

409 Nisâ, 4/1.

410 Bakara, 2/213.

411 *Kur'ân Yolu, 5/49.*

412 Hucurât, 49/13.

413 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 8/521.*

414 Wehr, Hans, *A Dictionary of Modern Written Arabic: Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1961, s. 605.*

sağlamalarında gerekli ilk adımı oluşturur.[415] Bilindiği üzere teâruf kelimesi Arapça'da müşareket bildiren tefâul vezninde gelmiştir. Tefâul vezni ise ben ve öteki şeklinde iki faile ihtiyaç duyar. Buna göre teâruftan maksat insanların birbirlerini sadece isimleriyle ve nesepleriyle bilmeleri ya da toplumların ve milletlerin birbirlerini tanımaları değildir. Esas itibariyle teâruf, tüm yeryüzünde bulunan farklı dinden ve milletten insanların birbirlerine yaklaşabilmelerine ve ortak bir şekilde hayatı beraberce paylaşabilmelerine varıncaya kadar geniş anlamları kapsamaktadır.[416] Hatta müşareket kipiyle gelmiş olan "li teârafû" sözcüğü, insanlığın ortak mirasına ve değerlerine müşterek çabalarla ulaşılabileceğine tam bir açıklıkla delalet eder.[417] "Teâruf" kelimesinin zıddı ise, "tenakur" olup karşılıklı olarak birbirini inkâr etmek ve tanımamak anlamlarına gelmektedir.[418]

Buna göre ayet, "teâruf" kelimesi çerçevesinde çok açık bir şekilde insanların birbirleriyle diyalog kurmalarını, karşılıklı konuşmalarını ve tanışmalarını öngörmektedir. Yukarıda ifade edildiği üzere tearuf insanları sadece birbirleriyle tanışmalarına ve diyalog kurmalarına indirgenemez. Bununla birlikte "teâruf" kelimesi onların birbirleriyle yardımlaşmalarını da kapsamaktadır. Nitekim Râzî, "tearuf" kavramını "karşılıklı yardımlaşma" ve "iyilikte yarışma" şeklinde yorumlar.[419] Elmalılı da "birbirinizi tanıyasınız" anlamındaki "liteârafû" ifadesine, "birbirlerinizle yardımlaşma içerisinde olasınız ve birbirinizi sevesiniz" manalarını ilave etmektedir.[420] Zira ayette geçen "liteârafû" ifadesi, "maruf olanı yapmada birbirinizle yardımlaşasınız." şeklindeki bir açılıma müsaittir.[421]

Bu ayete gelinceye kadar sadece müminlere hitap eden Kur'ân, burada hitap alanını genişleterek tüm insanlığa seslenir. Zira "en-Nâs" kavramı, bir yandan tüm insanları içine alacak şekilde İslâm mesajının evrenselliğini

---

415 Zakzûk, "*et-Tesâmuh fi'l-İslâm*", *s. 12.*

416 el-'Avvâ, "*el-Alâkatu beyne'l-Müslimîne ve Ehli'l-Kitâb*", *s. 27-28.*

417 Sadık Kılıç, "*Medeniyetler Çokluğu Var Oluş Zenginliğimizdir*", *A.Ü.İ.F.D., Erzurum, 2006, S. 26, s. 1-9.*

418 İsfehânî, *a.g.e., s. 561.*

419 Sa'dî, *et-Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân, 2/722.*

420 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 6/4478.*

421 İsmâîl Râcî el-Fârûkî, "*İslâm Açısından Ulus-Devlet ve Sosyal Düzen*", *İbrahimî Dinlerin Diyaloğu, trc. Mesut Karaşahan, Pınar Yay., İstanbul, 1993, s. 100.*

ortaya koymakta, diğer taraftan başta din, dil, ırk, renk ve kültür olmak üzere tüm farklılıkların üstünde bütün insanları kapsayan cins bir kavram olduğunu göstermektedir.[422] Buna göre ayet dili, dini ve etnik kökeni ne olursa olsun bütün insanlığa barış ve esenlik mesajı vermektedir. Şu halde birçok açından farklı yaratılmış olan insanoğlu, üzerine düşen sorumlulukları yerine getirecek ve dünyayı daha yaşanılır bir huzur iklimine kavuşturacaktır. Çünkü kâinatta aslolan husumet ve kin değil, vifâk ve yardımlaşmadır.[423]

Bu ayetin başındaki "Biz sizi bir erkek ve bir kadından yarattık." ifadesi, tüm insanların aynı anne ve babadan geldiklerini, herkesin dikkatine sunmaktadır. Zira gördüğümüz beşeriyet, bir tek iradenin mahsulüdür, bir tek asıldan fışkırır ve bir tek nesebin zinciridir.[424] Buna bağlı olarak dilleri, ırkları, renkleri, cinsiyetleri ve dinleri ne olursa olsun bütün insanlar, Hz. Adem ve Hz. Havva'nın çocukları olmaları yönüyle kardeştir. Bu durumda, bir baba ve anneden gelme kardeşler olan tüm insanlar,[425] insanlık ailesinin üyesi sayılırlar. Modern dönemin İslâm mütefekkirlerinden Muhammed Draz, Kur'ân'ın dindeki kardeşlikten başka, evrensel fazilet bağlamında Hz. Adem'den gelen kardeşliğin var olduğunu sarahatle bildirdiğini vurgulamaktadır.[426] O halde, aynı büyük aile içerisinde yer almanın gereği olarak aile bireylerinin, ontolojik bağlamda bir insan kardeşliğine sahip olmaları, öncelikle onların birbirleriyle tanışmalarını ve diyalog kurmalarını, sonra da kendi aralarında barış, huzur ve güven bağlarını yerleştirmelerini ve beraberce yaşama yolları aramalarını gerektirmektedir. Yine tüm insanların Hz. Adem'in evladı olmaları, onların birbirlerine kardeş muamelesi yapmalarını ve birbirleriyle dayanışma içerisinde olmalarını netice verir.[427]

Daha sonra "Biz sizi farklı millet ve kabilelere ayırdık ki tanışasınız." ifadesi insanların farklı soy ve kabilelere mensup olabileceği gerçeğini dile getirmekte ve bu yüzden insanların birbirlerine karşı yaratılış, renk, cins,

---

422 Orhan Atalay, *Doğu-Batı Kaynaklarında Birlikte Yaşama, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı, İstanbul, 1999, s. 89.*

423 Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân, 6/3348.*

424 Seyyid Kutub, a.e., *1/573.*

425 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 2/1271.*

426 Draz, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru, s. 109.*

427 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 8/10.*

dil ve ırk yönüyle üstünlüklerinin olmadığını esaslı bir ilke olarak beyan etmektedir.[428] Aynı şekilde bu ayet, tüm insanların farklı kabile ve milletlere ayrıldığını ifade etmekle, değişik milletler içerisinde bulunan farklı din mensuplarına da hitapta bulunmuş olmaktadır. Zira kabile ve milletlere ayrılma işi, Yüce Allah'ın bir takdiri olup, insanların hiçbir kuvvet ve paylarının olmadığı bir realitedir. Bu yüzden insanın şeref ve değerini, kendi iradesiyle kazanmadığı etnik bir aidiyetle iftihar etmesi, yadırganacak bir tutumdur.[429] Bu noktada bütün insanların tek anne ve babadan gelen soy kardeşler olmaları ve etnik kökenlerinin ilahî takdir çerçevesinde gelişmesi, onların birbirlerine karşı üstünlük taslamalarını ve övünmelerini engellemektedir. Bu yüzden insanlar birbirlerine karşı övünmek için değil birbirleriyle tanışmak için yaratılmıştır.[430] Buna göre İslâm açısından hiçbir millet ve topluluğun, diğerine karşı soyca üstünlük taslaması söz konusu olamaz.[431]

Büyük tefsir alimi Taberî, bu ayetin tefsirinde şu yorumlara yer vermektedir: "Ey İnsanlar! Şüphesiz ki biz, sizi, atanız Adem ve anneniz Havva'dan meydana getirdik. Onlardan sonra da erkek ve kadının suyundan diğer bütün insanları meydana getirdik. Sizleri aynı soydan yarattık. Bir kısmınızın soyu diğerine uzaktır. Bunlar milletlerdir. Diğer bir kısmınızın soyu ise başka bir kısmınıza yakındır. Bunlar da kabilelerdir. Bizim, sizleri milletlere ve kabilelere ayırmamızın hikmeti, birbirinizle kolayca tanışmanızı sağlamak isteyişimizdendir."[432] Seyyid Kutub, insanları milletlere ve kabilelere ayırmanın tek gayesini, insanların birbirleriyle kolayca tanışmaları ve iyi münasebetler kurmaları şeklinde yorumlamaktadır.[433]

Öyleyse bir erkekle, bir dişiden yaratılıp da değişik toplum ve kabileler oluşturma, daralıp daralıp dağılmak ve döğüşmek, söğüşmek için değil, tanışıp yardımlaşarak sevişmek ve güzel ahlâkları tatbik ederek daha büyük ve daha güzel toplumlar meydana getirip korunmak içindir.[434]

---

428 Zemahşerî, a.g.e., *3/569;* Arslan, a.g.e., *s. 180.*
429 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 28/118.
430 Semerkandî, a.g.e., *3/266.*
431 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 28/118.
432 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *26/138.*
433 Seyyid Kutub, *Cihan Sulhu ve İslâm, s. 21.*
434 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 6/4479.*

Görüldüğü gibi Kur'ân, insanların zaman içinde farklı farklı kabile ve milletlere gelişini bir realite olarak kabul etmektedir. İşte insanların din, dil, ırk ve cinsiyet yönünden farklı olmaları, onların birbirleriyle tanışıp yakınlaşmalarına bir engel oluşturmamaktadır.[435]

Diğer taraftan Kur'ân'ın öngördüğü tearuf prensibi, günümüzdeki etnik, kültürel ve dinî kaynaklı olduğu söylenen toplumsal çatışmalara karşı bütün insanların barış ve huzurunu sağlamada önemli bir basamak oluşturmaktadır. Çünkü Kur'ân, farklılıklar içerisinde bulunan bütün toplum ve milletleri, köken birliğinde ve evrensel insanî değerler çerçevesinde uzlaştırmaktadır. İşte tüm insanlar arasında köken birliğinin bulunması ve farklılıkların teâruf maksatlı olması, İslâm dininin evrensel insanlık kardeşliğini sağlama potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir.

Ayrıca Kur'ân, dinde bir zorlamanın bulunmadığını[436] söyleyerek insanlardan isteyenin iman edebileceğini, isteyenin ise kâfir olabileceğini belirtmektedir.[437] Eğer Yüce Allah dileseydi bütün insanlar aynı dine inanırlardı.[438] Hatta ilahî irade, yeryüzünde bulunanların hepsinin toptan inanmalarını da isteyebilirdi.[439] Ancak Yüce Allah'ın muradı böyle gelişmemiştir. O, tüm insanlara İslâm'a girmeleri ve tevhid inancını benimsemeleri yönünde emirler vermiş, ancak onların farklı dinleri kabul etmelerine ve ihtilaf içerisinde olmalarına imkân tanımıştır.[440] Bu yüzden de insanların pek çoğu inanmazlar.[441]

İşte bu ayetler dünyada birçok inanç gruplarının var olmasına izin verenin, bizzat Yüce Allah olduğunu öğretmektedir. O halde Hz. Peygamber ve ümmetinin, insanları Müslüman olmaya zorlaması[442] ve diğer inanç gruplarını yok sayması anlamsızdır.

Şu halde insanların farklı dinlere inanmaları, bundan sonra da devam

---

435 Zakzûk, "*et-Tesâmuh fi'l-İslâm*", *s. 12.*
436 Bakara, 2/256.
437 Kehf, 18/29.
438 Nahl, 16/93.
439 Yûnus, 10/99.
440 Hûd, 11/118-119; Karadâvî, "*el-Hıvâru'l-İslâmî el-Mesîhî*", *s. 148-149.*
441 Şuarâ, 26/8.
442 Yûnus, 10/99.

edecektir. Bu yüzden Müslümanlar, değişik din mensuplarının varlığını yok sayamazlar. Yukarıdaki ayetlerle birlikte Hucurat suresinin 13. ayeti değerlendirildiğinde insanlar arasındaki dinî ve etnik farklılıkların, Yüce Allah'ın takdiri çerçevesinde gerçekleşen birer olgu olduğu anlaşılmaktadır. Böylece farklı dine ve inanca mensup insanların birbirleriyle tanışıp kaynaşmalarına ve diyalog halinde olmalarına yönelik bir engelin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde bu ayetler, inanç sahasında farklı dinleri ve o dinlerin müntesiplerini kabullenmenin gerekliliğini de ortaya koymaktadır. Bu kabullenme ise onların varlıklarını, hayatlarını ve dînî yaşamlarını kabullenmedir.

Böylece Kur'ân'da, insanların değişik inançlara, kavimlere ve milletlere ait olmalarından kaynaklanan biyolojik, sosyal, kültürel, etnik ve dinî farklılıklar açık bir şekilde vurgulanmaktadır. Böylece ilahî irade bağlamında gerçekleşen bu farklılıklar alanına, dinî kimlikteki farklılığın girmesi de kaçınılmaz olmaktadır. Şu halde pratikte yeryüzünde yaşayan herkesin, İslâm dinini seçmesi vaki olmadığına göre geriye, ötekilerle ya çatışma ve savaş ya da barış ve diyalog yolunu tercih etmek kalmaktadır. Eğer İslâm, evrensel yaklaşımıyla sadece dilleri ve ırkları değil, mezhepleri ve dinleri farklı dahi olsa bütün insanları, aynı aileye mensup olarak gördüğü için kardeş kabul ediyorsa[443] ve İslâm'ın hayat anlayışına barış ve selam kaynaklık yapıyorsa, söz konusu iki seçenekten diyalog ve uzlaşı yolunu tercih etmekten başka yol gözükmemektedir.[444] Aynı şekilde Kur'ân tüm beşeriyeti, Hz. Adem'in çocukları olarak kabul etmekle, hem kendi dünya görüşündeki evrenselliği, hem de insanların birliğine, eşitliğine ve kardeşliğine giden yolları açmaktadır. İşte "Ey insanlar" şeklindeki evrensel bir hitapla başlayan bu ayet, Müslümanların dünya ve âlem görüşlerini daha kuşatıcı ve kapsayıcı hale getirmektedir.

Daha geniş bir perspektiften bakılacak olursa İslâm insanlar arası her türlü ilişkinin temelinde saygı ve doğruluğu esas alan ve etnik kökeni, dini, dili, rengi, vatanı ve sosyal statüsü ne olursa olsun bütün insanları saygıya

---

443 Hamîdullâh, *İslâm'da Devlet İdaresi, s. 91-93.*

444 Kurucan, *a.g.e., s. 24, 95;* Şinasi Gündüz, "*Din ve Şiddet*", *Dinin Dünya Barışına Katkısı, T.D.V.Y., Ankara, 2006, s. 154.*

layık bir varlık olarak gören bir dindir.[445] İşte İslâm dini bu genelliği ve kuşatıcılığıyla insanî birlikteliği ve karşılıklı hoşgörüyü sağlamak için evrensel bir insan topluluğu(ümmet) modeli öngörmekte ve tüm insanları tek bir ümmet potası içinde eriterek evrensel olma özelliğini ortaya koymaktadır. Bu topluluk, bütün insanların doğuştan üye olduğu ve dinî tercihleri sebebiyle özgürce bir dinin mensubu olabileceği çoğulcu ve evrensel bir toplumdur.[446] Bu bağlamda bir Müslümanın, "teâruf" söyleminden hareketle günümüz dünyasında çoğulculuktan yana bir tavır sergilemesi kaçınılmazdır. Bunun içinde farklı din, mezhep ya da etnik kökene mensup insanlar olabilir.[447]

Bununla birlikte dînî farklılık, Yüce Allah'ın katında insanın değerini belirleyen temel bir kriterdir. "Allah nazarında en değerli, en üstün olanınız, takvada en ileri olanınızdır."[448] ifadesiyle inanan muttaki bir insanla inanmayan bir kimsenin, Allah katında eşit olmadığı açıkça belirtilmektedir. Bu çerçevede İslâm, "kendi inancını benimseyenler" ve "bu inancı benimsemeyenler" diye insanları, iki şekilde kategorize etmektedir. Buna göre Allah katında en değerli oluş, İslâm'a bağlılığa ve takva sahibi olmaya bağlıdır.[449] Bu kategorik yaklaşımın sonucu, inananlar cennete giderken, ötekiler cehenneme gitmektedir. Ancak bunlar, tamamen ahiretle alakalı olan meselelerdir. Bu dünyadaki hayata gelince, her iki grup için temel hak ve hürriyetlerde eşitlik ve özgürlük söz konusudur.[450]

Yine İslâm'ın kuşatıcı bakış açısının bir sonucudur ki inananlar ve inanmayanlar şeklinde kategorik yaklaşımında bile inanmayanlar, toplumda gözden çıkarılmış bir topluluk olmayıp, aksine dinî açıdan kazanılması gereken ve gelecekte inanması muhtemel potansiyel muhtediler grubu olarak görülür.[451]

---

445 Hamîdullâh, *İslâm'da Devlet İdaresi, s. 89-93.*

446 Ali Bulaç, "*Asr-ı Saadette Birarada Yaşama Projesi: Medine Vesikası*", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm, Beyan Yay., İstanbul, 1994, 2/179, 192;* Güner, a.g.e., *s. 17.*

447 Altıntaş, a.*g.m., s. 1-2.*

448 Hucurât, 49/13.

449 Güner, a.*g.e., s. 19.*

450 Muhammed Hamîdullâh, *İslâm Anayasa Hukuku, Beyan Yay., İstanbul, 1995, s. 210.*

451 Atalay, a.*g.e., s. 93.*

Şu halde Kur'ân bu âyet-i kerîmede dil, din ve ırk ayrımı gözetmeksizin "Ey İnsanlar" hitabıyla başlamakta ve "teârafû" (tanışıp kaynaşasınız) ifadesiyle, insanları tanışmaya çağırmaktadır. İnsanın kendini tanıtması, muhatabını tanıması ve birbiriyle yardımlaşması ise ancak diyalog kültürünün yaygınlaşmasıyla gerçekleşebilir. Aynı şekilde günümüzün küçülen dünyasında yer alan farklı etnik kökenden ve dinden toplumların ve milletlerin birbirleriyle tanışmaları ve yardımlaşmaları da ancak saygı ve güven duyguları içerisinde, insanların farklı diyalog çeşitlerini fonksiyonel hale getirmeleriyle sağlanabilmektedir. Hatta "teâruf" kavramı karşılıklı diyaloğu zorunlu kılmaktadır. Bu yüzden insanlar arasındaki farklılıklar ve ayrılıklar, onların tanışmalarına, diyalog içerisinde olmalarına, yardımlaşmalarına, ortak noktalarda buluşmalarına ve tüm insanların yaşamlarına ve kişiliklerine saygı duyarak sağlam bir toplum oluşturmalarına zemin hazırlayabilir. Daha da ötesi insanlar arasındaki farlılıkları ve ihtilafları tanışma ve kaynaşma fırsatlarına çevirmek, Müslümanın insanlık anlayışının bir neticesidir. Yoksa bir erkekle bir dişiden yaratılıp da milletlere ve kabilelere ayrılma, insanların birbirleriyle dövüşmeleri çatışmaları ve savaşmaları için değildir.[452]

B. Kur'ân'da Ötekine Gösterilen Saygı

Kur'ân'a göre insanları temelde Müslüman ve gayri müslim şeklinde iki ana gruba ayırmak mümkündür.[453] İnanç yönüyle yapılan bu tasnif aynı zamanda ötekiyi de tarif etmektedir. Buna göre öteki, Allah'a ve Rasûlüllah'a iman eden müminlerin dışındaki herkestir. İslâmî öğretiye göre iman edip tevhid dini etrafında hayatını örgüleyen ve salih amel işleyen insanlar, ahirette kurtuluşa erecek ve ebedî olarak cennette kalacaklardır. Diğer taraftan dünya hayatında küfür ve inkâr üzere olanlar ise ahirette hüsrana uğrayacak ve cehenneme dahil olacaklardır. Şu halde küfür ve inkârlarından dolayı ahiret yurdunda azaba duçar olacak ötekiler için acaba İslâm dini dünya hayatında nasıl bir muamele şekli öngörmektedir? İşte bu bölümde dünya hayatında ötekine yönelik yaklaşım şekli ve muamele tarzı, Kur'ân perspektifinden açığa kavuşturulmaya çalışılacaktır. Böylece

---

452 Zakzûk, "*et-Tesâmuh fi'l-İslâm*", *s. 12;* Akşit, *a.g.e., s. 15.*

453 Teğâbün, 64/2; Câsiye, 45/30-31; Zümer, 39/71-73; Şûrâ, 42/22; En'âm, 6/50.

diğer din mensuplarıyla kurulacak diyalog ve bu diyaloğun mahiyet ve çerçevesi biraz daha açığa çıkacaktır. Esas itibariyle Kur'ân'ın tüm insanlara tanımış olduğu hakları irdelemek hem diyalog kurulacak kişilerin ne tür haklara sahip olduğunu bilmeye hem de onlarla daha sağlam bir diyalog zemini inşa etmeye yardım edecektir.

Bu çerçevede Kur'ân din, dil, ırk, cinsiyet, statü ve rol ayrımında bulunmaksızın bütün insanları içine alacak şekilde evrensel prensipler vaz' ederek inanan, inanmayan herkese birtakım haklar tanımıştır. Müslümanlığa göre her bir insan, Allah'ın kuludur. Bu yüzden her bir insan, diğerine karşı aynı ailenin üyesi nazarıyla bakacak ve öyle muamele edecektir.[454] Dolayısıyla da tüm insanlar aynı tabiî haklara sahiptir. Bu haklar insanoğlunun yalnız insan olması bakımından, doğuştan sahip olduğu haklardır. Bir başka ifadeyle insanın, Yüce Yaratıcı tarafından varlık sahnesine çıkarılması, onun temel insanî haklara sahip olması için yeterli bir gerekçedir. Bu nedenle insanlar hangi din, dil, etnik köken, cinsiyet, meslek ve statüye sahip olursa olsunlar doğuştan ve başkasına devredilemez haklara sahiptirler. Bu hakların en başında gelenler yaşama hakkının kutsallığı, inanç ve düşünce özgürlüğü, seyahat etme, iş seçme, kişinin inandığı ve düşündüğü gibi yaşama, örgütlenme ve bunları başkasına aktarma, kendi ana dilinde konuşma, eğitim görme, eşini özgürce seçme, siyasal katılımda bulunma haklarıdır.[455]

İşte İslâm dini insanlara tanıdığı hak ve hürriyetlerle, herkesin insan onuruna yaraşır bir yaşam sürmesini garanti altına alır. Bu nedenle İslâm dininde insanın insanlık onuruna yaraşmayan davranışlara maruz kalmaması sağlanmıştır. O kadar ki İslâm, savaşta bile insan onurunun korunmasına özen gösterir.[456] Şimdi konumuz çerçevesinde tüm insanlara tanınan hak ve hürriyetler ve bütün insanlar için ortaya konan evrensel ilkeler, ana maddeler halinde şöylece sıralanabilir:

---

454 Akşit, a.g.e., *s. 10-11.*

455 Ali Bulaç, *İslâm ve Fanatizm, İz Yay., İstanbul, 1995, s. 169.*

456 Buhârî, *Megâzî, 34;* Ebû Dâvûd, *Cihâd, 120; Cenâiz, 64;* Tirmizî, *Diyât, 14;* Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenu'n-Nesâî*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, *Cenâiz, 63;* Ahmed b. Hanbel, 6/100; Vehbe Zuhaylî, *Fert ve Topluma Kur'ân'ın Mesajı, trc. Halil İbrahim Kutlay, Risale Yay., İstanbul, 1995, s. 202;* Seyyar, a.g.e., *s. 459.*

1. Yaşam Hakkı

Her şeyden önce İslâm dini, insanı sadece insan olduğu için saygın bir varlık olarak görmektedir. Bu yaklaşım aynı zamanda insanlar arası her türlü ilişkinin de temelini oluşturmakta[457] ve daha ilk başta ötekinin saygıya ve hürmete layık bir varlık olduğunu ortaya koymaktadır.

Bilindiği üzere dinî ve etnik hiçbir ayrım gözetilmeksizin tüm insanların doğumlarıyla birlikte iktisap ettikleri temel haklar vardır. Bu temel hakların en başta geleni ise şüphesiz yaşam hakkıdır. Hatta insan daha ana rahminde iken hakların en mukaddesi olan yaşam hakkına sahip olur.

İşte Kur'ân, insana ait en mukaddes hak olan yaşam hakkını "Allah'ın muhterem kıldığı cana haksız yere kıymayın."[458] ayetiyle koruma altına alır. İslâm dininde insan hayatının korunması o derece önemsenmiştir ki bir insanı öldürmek tüm insanları öldürmekle aynı kabul edilmiştir. Yine Kur'ân'ın nazarında bir insanın hayatını kurtarmak, bütün insanların hayatını kurtarmaya eşdeğer tutulmuştur. Kur'ân, insan hayatına yönelik bu ilkelere şu âyet-i kerîmede yer vermektedir:

مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا "*Bundan dolayı İsrailoğullarına kitapta şunu bildirdik: Kim katil olmayan ve yeryüzünde fesat çıkarmayan bir kişiyi öldürürse sanki bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir adamın hayatını kurtarırsa sanki bütün insanların hayatını kurtarmış olur.*"[459]

Bu ayette bir insanın hayatıyla bütün bir insanlığın eş değer tutulması, kalplerde bir canı öldürmenin ya da ona hayat vermenin ne kadar büyük değer olduğunu göstermeye yönelik bir amaç taşımaktadır.[460] Aynı şekilde Kur'ân, cahiliye döneminin alışkanlıklarından olan kız çocuklarını öldürme hususuna da şiddetle karşı çıkmış ve geçim korkusuyla veya başka bir nedenle doğmuş çocukların öldürülemeyeceğini açıkça ifade etmiştir.[461]

---

457 Hamîdullâh, *İslâm'da Devlet İdaresi, s. 92-93.*
458 En'âm, 6/15; İsrâ, 17/33; Furkân, 25/68.
459 Mâide, 5/32.
460 Zemahşerî, *a.g.e., 1/609.*
461 En'âm, 6/151; İsrâ, 17/3.

Ayrıca Hz. Peygamber veda haccındaki o veciz hutbesinde "Ey İnsanlar! Bu günleriniz, bu aylarınız ve bu şehriniz nasıl mukaddes ise canlarınız, mallarınız ve namuslarınız da mukaddestir, her türlü tecavüzden korunmuştur. Cahiliye devrinde güdülen kan davaları tamamen kaldırılmıştır. Kaldırdığım ilk kan davası, Abdülmuttalib'in torunu Rebîa'nın kan davasıdır."[462] buyurarak yaşam hakkına ve onun kutsallığına vurgu yapmıştır.

Kur'ân, sadece insan yaşamının kutsallığını vurgulamakla kalmamış bunun yanında insan hayatını en ağır müeyyidelerle ve hukukî düzenlemelerle güvence altına almıştır. Bu yüzden yaşam hakkına tecavüz eden kişi, kısas cezasına çarptırılır ve böylece yaşama hakkından mahrum bırakılır.[463] Görüldüğü gibi Kur'ân'da haksız yere bir insanı öldürmeye karşı verilen cezanın büyüklüğü, yaşam hakkına verilen değeri açıkça ortaya koymaktadır. İşte İslâmî esaslara göre en ağır ceza olan ölüm cezası, haksız yere adam öldürme suçu için öngörülmüştür.[464]

O halde İslâm, vazettiği bu temel prensiplerle, insan hayatını ne kadar kutsal kabul ettiğini ve bir cana kıymanın ne kadar büyük bir günah olduğunu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Yine yaşam hakkı çerçevesinde vurgulanacak çok önemli bir husus da şudur: Küfür ve inkâr, yaşam hakkına bir engel oluşturmamaktadır. Buna göre bir insanın kâfir ya da müşrik olması o kişinin hayat hakkına müdahale edilmesine yeterli bir gerekçe değildir. Zira Kur'ân, birçok ayette küfür ve şirk üzere bulunan insanlara ceza yeri olarak bu dünyayı değil ahireti adres göstermektedir.[465] Bu nedenle müşrikler sadece ahiretteki cezayla korkutulmuş, onlara salt küfürlerinden dolayı dünyevî bir ceza öngörülmemiş ve onların hesabı ahirete bırakılmıştır.[466] Esas itibariyle bu durum, kâfirin imtihan dünyasında bulunmasının da tabiî bir gereğidir. İmtihan dünyasında bulunan bir kimseye ceza verilemez. Çünkü ceza ve

---

462 Ahmed b. Hanbel, 5/72; İbn Mâce, *Menâsik, 84;* İbn Ebî Şeybe, *a.g.e., 3/336.*

463 Bakara, 2/178.

464 Nisâ, 4/93.

465 Âl-i İmrân, 3/151,197; Yûnus, 10/8; Nûr, 24/57.

466 el-'Avvâ, "*el-Alâkatu beyne'l-Müslimîne ve Ehli'l-Kitâb*", *s. 28-29.*

mükâfatın görüleceği yer dünya hayatı değil, ahiret hayatıdır.[467] Şu halde, bu dünyaya imtihan için gönderilen insanlar hür iradeleriyle istedikleri inancı benimseme ve Yüce Allah'ın takdir ettiği süreye kadar hayatlarını sürdürme haklarına sahiptirler. Bunun sonucunda insanlar inançlarına ve amellerine göre ahiret yurdunda hesaba çekilecek ve ona göre bir karşılık göreceklerdir. Bunun aksini savunmak ilahî adalete uygun düşmemekte ve birçok çelişkiyi beraberinde getirmektedir.

Diğer taraftan Hz. Peygamber döneminde bazı gayri müslimlerin hayatlarına son verildiği görülmektedir.[468] Hayatlarına son verilen bu insanların büyük bir kısmını Mekke'nin ileri gelen zalim ve mütecaviz müşrikleri oluşturmaktadır. Hz. Peygamber, Mekke'nin fethinde umumi bir eman ilan etmiştir. Bununla birlikte Allah Rasûlü, belli başlı insanların bulundukları yerde öldürülmelerine yönelik ise talimatlar vermiştir. Bu insanlar Kâbe'ye sığınmış olsalar bile öldürüleceklerdir.[469]

Yine öldürülmesi emredilen kişiler arasında her fırsatta Hz. Peygamber'e ve ashabına şiirleriyle sataşan, Medine kamuoyunu İslâm aleyhine çekmeye çalışan ve İslâm düşmanlarını tahrik ederek Müslümanlara karşı kışkırtan bazı Yahudi şairler de bulunmaktadır. Rasûlüllah bu şairlerin öldürülmesi için özel talimatlar vermiş ve adamlar göndermiştir.[470]

---

467 Karadâvî "*el-Hıvâru'l-İslâmî el-Mesîhî*", *s. 149.*

468 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî el-Vâkıdî, *el-Megâzî*, thk. Marsden Jones, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1966, 1/173-174; Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zuhrî, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1968, 2/28; İbn Hişâm, *a.g.e.*, *2/636-637;* Ebû Dâvûd, *Cihâd*, *121; Harâc*, *21-22;* Ebu'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser fî Funûni'l-Megâzî ve'ş-Şemâil ve's-Siyer*, *Dâru'l-Ma'rife*, *1/293;* Ebu'l-Hasan İzzuddîn Ali b. Muhammed b. Abdulkerîm b. Abdulvâhid eş-Şeybânî İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, *Dâru Beyrut*, *Beyrut*, *1992*, *2/137-138;* Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, *thk. Mustafâ Abdulvâhid*, *Dâru'l-Ma'rife*, *Beyrut*, *1976*, *4/438-439;* Ahmet Bostancı, *Kamu Hukuku Açısından Hz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri*, *Rağbet Yay.*, *İstanbul*, *2001*, *s. 100.*

469 İbn Hişam, a.e., 2/409; İbn Kesîr, a.e., *3/563;* Mustafa Asım Köksal, *İslam Tarihi*, *Şamil Yayınevi*, *İstanbul*, *15/255;* Ahmet Özel, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, *T.D.V.Y.*, *Ankara*, *1996*, *s. 43-44.*

470 Buhârî, *Megâzî*, *12*, *13;* Ebu Dâvûd, *Harac*, *22;* Vakıdi, *a.g.e.*, *1/184;* İbn Sa'd, *a.g.e.*, *2/28-33;* Ebû Ca'fer b. Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, *Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, *Beyrut*, *1987*, 2/56; Ebu'l-Hasan İzzuddîn Ali b. Muhammed b. Abdulkerîm b. Abdulvâhid eş-Şeybânî İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe fî*

Ayrıca kendisine sürekli hakaretlerde bulunan ve söven Yahudilerden iki kadının hayatına da son verilmiştir. Hz. Peygamber bu kimselerin kanlarını heder saymıştır.[471]

Ancak öldürülen insanlara ve yaptıklarına bakıldığında bu kişilerin sürekli olarak Hz. Peygamber'e karşı tuzaklar kurdukları ve kötülükler yapmaya çalıştıkları, ona eziyet ettikleri, Müslümanların davet ve tebliğlerine engel oluşturdukları, insanların İslâm'a girmelerini engelleme yolunda yoğun çaba sarfettikleri, güç ve baskılarıyla fikir ve inanç hürriyetini ihlal ederek zihinleri karıştırdıkları ve her fırsatta İslâm'ın aleyhinde olacak şekilde insanları tahrik ettikleri görülmektedir.[472] Bazı kişilerin öldürülmesine ilişkin zikredilen bu gerekçelerin yanında bir de Hz. Peygamber'in ilk gününden itibaren yürüttüğü davasına ve iman mücadelesine bütün olarak bakmak gerekmektedir. Çekilen onca eziyet ve zulümler, karşılaşılan bunca ihanet ve saldırılar, Hz. Peygamber'e ait öldürme kararlarının diğer haklı gerekçeleri arasında gösterilebilir.[473]

Netice itibariyle Kur'ân, inanan inanmayan tüm insanların hayat hakkına sahip olduğunu ve meşru bir neden olmaksızın herhangi bir cana kıymanın da büyük günah olduğunu bildirmektedir. Bu yönüyle Kur'ân, insan hayatının saygınlığına ve kutsallığına son derece önem verdiğini ortaya koymaktadır. Şu halde hangi dinden ve inançtan olursa olsun hiçbir kimseye, bir başkasının yaşam hakkına karışma izni verilmemiştir. Dolayısıyla mümin-münafık, Müslüman-kâfir, tüm insanlar Yüce Allah'ın takdir ettiği süreye kadar dünya hayatında var olmaya devam edeceklerdir. Bu yönüyle de ötekinin varlığı Kur'ân'a göre kaçınılmaz bir olgudur. Hatta

---

Ma'rifeti's-Sahâbe, tahk. Muhammed İbrâhîm Bennâ, Muhammed Ahmed Âşûr, Mahmûd Abdulvehhâb Fâyed, Dâru'ş-Şa'b, Kâhire, 1970, 3/151; İzzuddîn İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh, 2/143-146;* Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm: el-Megâzî, thk. Ömer Abdusselâm Tedmûrî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1990, 2/161;* Köksal, a.e., *15/255-260.*

471 Ebû Dâvûd, *Hudûd, 2;* Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem, 16;* Ebû Ubeyd, *Kitabu'l-Emvâl, s. 271.*

472 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 1/131;* Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, Mektebetu'l-Maârif, Beyrut, 1981, 4/5-9;* Ahmet Önkal, *Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu, Esra Yay., İstanbul, 1999, s. 322-323;* Bostancı, a.g.e., *s. 100.*

473 Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar: Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar, İz Yay., İstanbul, 1998, s. 288-289.*

Kur'ân-ı Kerîm getirmiş olduğu evrensel ilkelerle başta müminlerin daha sonra da onların diyalog kuracakları diğer din mensuplarının varlığını ve hayatlarını garanti altına almıştır. Tüm insanlara yönelik bu kuşatıcı yaklaşım göz önünde bulundurulduğunda Kur'ân'ın temel hedefleri arasında insana ve onun yaşam hakkına saygının hâkim olduğu bir barış ortamını hazırlamanın da yer aldığı söylenebilir. Buna göre diğer din mensuplarının varlığına ve yaşam hakkına saygı gösterilmesi, barış ve güven içinde bir dünya kurulmasına ciddî bir zemin hazırlayacaktır.

2. İnanç ve İbadet Özgürlüğü

Dinî ve etnik hiçbir ayrım gözetmeksizin her insanın yaşam hakkını garanti altına alan İslâm, aynı şekilde inanç, düşünce ve ibadet özgürlüğünü de tekeffül etmiştir.[474] İslâmî bakış açısına göre düşünce ve inançlara baskı yapmama, insanın yaratılışındaki ana maksada da uygunluk göstermektedir. Çünkü insanın dünyaya gönderiliş gayelerinden birisi de imtihandır. Buna göre insanın imtihana tabi olduğu konularda her hangi bir baskı altında kalmadan kendi hür iradesi ve düşünce yetisiyle seçimini yapması gerekmektedir. Nitekim İslâm dinini kabul etmek veya reddetmek ya da ilahî emre itaat etmek veya etmemek insanların iradelerine bırakılmıştır. Çünkü evrendeki diğer tüm varlıklar Allah'a ister istemez itaat ederken, yalnızca insan uymak ve uymamak, itaat etmek ve etmemek seçeneğine sahiptir.[475] Bu gerçeğin aksini düşünerek insanları bir dine icbar etmek ve onlara zorlamada bulunmak, imtihan ve sınamanın yok olması anlamına gelir.[476] Çünkü imtihana tabi olma ve bunun sonucunda ahiret hesabına maruz kalma ancak hür iradeyi gerektirmektedir.

Diğer taraftan İslâm kimseyi inanmaya zorlamadığı gibi belli şeyleri düşünmeye ya da belli kişilerin öğretilerini benimseye yönelik hiçbir emir ve talimat getirmemiştir. Tam aksine İslâm insanları düşünme, araştırma ve vicdan açısından tatmin olma ameliyelerinden sonra inanmaya

---

474 Yunus Vehbi Yavuz, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü, Sahaflar Kitap Sarayı, İstanbul, tsz., s. 35.*

475 Fazlurrahman, *İslâmî Yenilenme: Makaleler III, terc. Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002, s. 22.*

476 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 7/13.

çağırmaktadır.[477] Çünkü inanmanın ve iman etmenin temeli, insanın kalbiyle tasdik etme ameliyesine dayanmaktadır.[478] Kalple tasdik ameliyesi de zorlama ve cebr ile değil, ancak iknayla gerçekleşir.[479] Aynı şekilde İslâmî literatürdeki din tarifinde "kişinin hür iradesiyle dinini seçmesi"[480] ifadesi de İslâm'daki din anlayışının özgür iradeye dayandığının en açık bir kanıtıdır. Çünkü asıl din, ancak kalbin bağlandığı dindir.[481] Bu nedenle din insanların hür irade ve vicdanlarıyla seçip bağlanacakları bir olgudur. Hatta İslâm'da cihadın farz kılınması bile, temelde insanları zorla dine sokmaya değil, vicdanlar üzerindeki baskıyı kaldırarak insanları serbestçe karar verme hürriyetine kavuşturmaya dayanmaktadır.[482] Böylece insanla Allah arasındaki engeller ortadan kaldırılmış olur[483] ve kişi hiçbir baskıya maruz kalmadan kararını verir. Şu halde insanların inanç konusu başta olmak üzere, diğer tutum ve davranışlarında hiçbir baskı ve zorlama altında kalmamaları ve kendi hür iradeleriyle ilahî mesajı kabul etmeleri gerekmektedir. Buna göre insanı bir inancı benimseye zorlamak, dinin ve insanın tabiatına aykırıdır. Kişilerin inanma hakları olduğu gibi eğer ikna olmamışlarsa inanmama ve kabul etmeme hakları da vardır.[484]

Nitekim Kur'ân, inanç özgürlüğünü en açık bir şekilde "Dinde zorlama yoktur. Doğru yol, sapıklıktan, hak batıldan ayrılıp belli olmuştur."[485] ayetiyle bildirmektedir. İkrah, bir kimseyi hoşlanmadığı ve kabul etmek istemediği bir şeye zorlamak ve tehdit yoluyla ona bir şey yaptırmağa kalkışmaktır.[486] Dinde ikrah ise bir insanı bağlı olduğu dininden çıkarmağa

---

477 Yunus Vehbi Yavuz, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü, s. 54.*

478 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 2/24; Hâzin, *a.g.e., 1/24.*

479 Abdulbaki Güneş, "*Kur'ân Işığında Düşünce, İnanç ve İfade Hürriyeti*", *F.Ü.İ.F.D., 2005, 10/1, s. 9.*

480 Zebîdî, *a.g.e.*, 35/56.

481 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 1/306.*

482 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 1/453.*

483 M. Fethullah Gülen, *Fethullah Gülen'in Yazılarında ve Konuşmalarında Hoşgörü ve Diyalog İklimi, haz. Selçuk Camcı, Kudret Ünal, Merkür Yay., İstanbul, 1998, s. 158.*

484 Mustafa Öztürk, "*İslâm Tefsir Geleneğinde Ehl-i Kitap'la İlgili Bazı Telakkilerin Epistemik Değeri*", *s. 129;* Yunus Vehbi Yavuz, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü, s. 97.*

485 Bakara, 2/256.

486 İsfehânî, *a.g.e., s. 708;* Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 1/453.*

zorlamaktır.[487] Râzî'ye göre ikrah, Müslüman bir kişinin kâfire "Ya iman edersin ya da seni öldürürüm." demesidir.[488] Bu ayet, din seçimi konusunda insanlara tanınan özgürlüğü çok kısa özlü ve kapsamlı bir şekilde vurgulamaktadır. Zira nefy edatından sonra gelen nekre kelime umumîlik ifade eder.[489] Buna göre "Lâ ikrâhe" ifadesi her türlü zorlamayı reddederek insanların dinî alandaki tercihlerine saygı duyulacağını göstermektedir. Şu halde doğru ve eğri yollar apaçık ortaya konduktan sonra isteyen, istediği yolu hür iradesiyle seçme hakkına sahiptir. Bundan sonra geriye ancak insanları zorlama ve mecbur kılma kalır ki, bu da teklife aykırı olduğu için caiz değildir.[490] Bu nedenle hiç kimse doğru yola hidayete ve dine girmeye zorlanamaz.[491]

Yahudilerin Medine'den ayrılmaları söz konusu olunca, Ehl-i Kitap ailelerin yanında bulunan ensara ait çocuklar, ihtilaf konusu olmuştur. Ensar "Biz çocuklarımızın onlarla beraber gitmesine müsaade etmeyiz. Biz, önceleri Yahudilikten daha üstün bir din olduğunu bilmediğimiz için çocuklarımızı bu dine sokmuştuk." dediler ve çocuklarını Müslüman olmaya zorladılar. Bunun üzerine "Dinde zorlama yoktur."[492] ayeti nazil oldu ve Yahudileşmiş olan kimselerin dinlerini terke zorlanmasını yasakladı.[493] Böyle bir yasaktan sonra Hz. Peygamber, Yahudileşmiş ensar çocuklarına seçim hakkı tanımış ve Yahudilikte kalmak isteyenleri İslâm'a girmeye zorlamamıştır.[494] Görüldüğü gibi İslâm bir müslümana, değil diğer insanlara kendi çocuğuna bile İslâm dinine girmesi için herhangi bir zorlamada bulunma hakkı vermemiştir.

İşte Kur'ân, bu ayetiyle diğer din mensuplarını İslâm dinini kabul

---

487 İbn Âşûr, *a.g.e., 2/337.*
488 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 7/14.
489 Zeydân, *a.g.e., s. 308.*
490 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 7/13.
491 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 1/453.*
492 Bakara, 2/256.
493 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 3/14;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 1/305;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 1/311*; Kurtubî, *a.g.e., 3/280;* Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd fî Hedyi Hayri'l-İbâd, thk. Şuayb el-Arnaût, Abdulkâdir el-Arnaût, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1981, 3/157.*
494 *Kur'ân Yolu, 1/282.*

etmeye ya da iman etmeye zorlamanın geçersiz ve hükümsüz olduğunu bildirmektedir. Bu husus daha birçok ayette vurgulanmaktadır.

Özellikle de Yunus suresinde geçen وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَآمَنَ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ "Eğer Rabbin dileseydi, dünyada ne kadar insan varsa hepsi imana gelirdi. Şimdi sen mi, imana gelsinler diye insanları zorlayacaksın?"[495] şeklindeki ayet, diğer din mensuplarına ve onların inançlarına karşı sergilenecek tutumu çok açık bir şekilde belirlemektedir.

Hz. Peygamber bütün insanların imana girmelerini iştiyakla ve hırsla istemekte ve buna göre davranmaktaydı. Ancak Kur'ân, bu istek ve bu tutumun ilahî takdire uygun düşmediğini ona yönelttiği şu soruyla anlatmaktadır:

"Şimdi sen mi, imana gelsinler diye insanları zorlayacaksın?"

Bir başka ayette ifade edildiği gibi Yüce Allah isteseydi bütün insanları doğru yola eriştirirdi.[496] Öyleyse bu Hz. Peygamber'in üzerine bir vazife değildir ve ona bırakılmamıştır.[497] Buna göre Hz. Peygamber, din mensuplarını İslâm'a girmeleri için herhangi bir zorlamada ve baskıda bulunamaz.

Diğer taraftan "Eğer Rabbin dileseydi, dünyada ne kadar insan varsa hepsi imana gelirdi."[498] cümlesi de Allah Teâlâ'nın tüm insanların mümin olmalarını irade etmediğini ifade etmektedir. O halde yeryüzünde bulunan insanların tamamının iman etmedikleri anlaşılmış olmaktadır.[499]

Başta Mukâtil olmak üzere bazı müfessirler, bu ayetin kılıç ayetiyle mensuh olduğunu söylemişlerdir. Doğru olan yaklaşım ise bu ayetin mensuh olmadığıdır. Zira iman kalp ve gönül işi olduğu için iman etmeye zorlamak, geçerli bir eylem değildir.[500]

Aynı şekilde Kur'ân, İslâm'ın dışındaki din mensuplarının varlığını ve onların inanç özgürlüğünü garanti ettiğini şu ayetiyle de bildirmektedir:

495 Yûnus, 10/99.
496 Ra'd, 13/31.
497 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 2/434.*
498 Yûnus, 10/99.
499 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 17/133.
500 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 4/67.*

وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ "*De ki: İşte Rabbiniz tarafından gerçek geldi. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.*"[501] Bu ayet, herkesin dilediği gibi bir inanca sahip olabileceğini açıkça deklare etmektedir. Buna göre insanlar inanmakta ne kadar hür iseler, inanmamakta da o derece özgürdürler.[502]

Kur'ân-ı Kerîm, bu hususa daha başka ayetlerde şöyle değinmektedir:

"Bu müminler hâlâ öğrenmediler mi ki Allah dileseydi bütün insanları hidayet eder, doğru yola koyardı."[503]

"Ona yolu da gösterdik: Artık ister şükreder, ister nankör ve kâfir olur."[504]

"Eğer Rabbin dileseydi bütün insanları hakta ittifak eden bir tek ümmet yapardı. Fakat O bunu irade etmediğinden ittifak etmemişlerdir ve işte böylece ihtilaf eder vaziyette devam edeceklerdir. Ancak Rabbinin lütfederek hakta birleşmeyi nasib ettiği kimseler bunun dışındadır. Esasen O, insanları bunun için yaratmıştır."[505]

Bu ayetler herhangi bir yoruma ihtiyaç bırakmaksızın İslâm dışındaki inanç sistemlerinin ve diğer dinlerin var olduğunu ve bundan sonra da var olacağını bir realite olarak ortaya koymaktadır. Nitekim insanlar arasındaki dinî, itikadî ve fikrî yönden ayrılık ve farklılıklar olmuştur ve olmaya da devam etmektedir.[506] Bu yönüyle söz konusu ayetler, Müslüman'ın ötekine yönelik bakışını şekillendiren en temel argümanlar arasında yerini alır.

Şu halde diğer dinlere mensup insanları ontolojik olarak kabullenmek gerekir. Çünkü bu ayetlere göre inanmayan insanlar her dönemde var olacaktır. İşte dinî alandaki farklılık ve ötekinin varlığı, ilahî iradenin bir dilemesi ve bir yansımasıdır. Bir başka ifadeyle değişik dinler ve bu dinlere mensup kişiler, bir sünnetullah prensibi olarak her dönem ve devir için mukadderdir. Şu halde ontolojik açıdan değişik inançlara bağlı insanların

---

501 Kehf, 18/29.
502 Yunus Vehbi Yavuz, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü, s. 102.*
503 Ra'd, 13/31.
504 İnsân, 76/3.
505 Hûd, 11/118-119.
506 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 2/466.*

var olması engellenemeyeceğine göre, her dönemde farklı din mensupları ve onların arasındaki ilişkiler kaçınılmaz bir olgu olarak var olmaya devam edecektir. Bu durumda Müslüman'a düşen görev, öteki dinleri ve müntesiplerini yok saymak ve yok etmeye çalışmak değildir. Belki Müslümanlara düşen en belirgin vazife, diğer din mensuplarının varlığını kabullenerek onlara sadece İslâm dinini anlatmak ve tebliğde bulunmaktır. Nitekim Kur'ân, sadece, âfâk ve enfüse ait ayetleri ve ilâhî emirlerdeki maslahat ve faydaları insanların dikkatlerine sunmak ister. Böylece insanlar din ve inanç konusunda sadece akıllarını kullanmaya, tefekkür etmeye ve son olarak da iman etmeye davet edilmektedir. İslâmî literatürde bu ameliyelerin adı tebliğdir. Tebliğ sürecinde ise ikrah, zorlama ve cebir gibi durumlar asla söz konusu olamaz.[507] Eğer zorlama olsaydı Allah insanları inanmaya ve Müslüman olmaya zorlar ve insanlar da belli bir inancın dışına çıkma imkânına sahip olmazlardı. Halbuki böyle bir usul, ilahî öğretiye aykırıdır. Yüce Allah, her dönemde peygamberler göndererek onlardan sadece tebliğde bulunmalarını istemiştir. Özellikle de Hz. Peygamber'in risalet görevine yönelik ortaya konan temel prensipler bu hususu daha da belirgin hale getirmektedir. Bu konu değişik ayetlerde farklı üslûplarla şöyle dile getirilmektedir:

"Muhakkak ki Allah, dilediğini sapıklığa dilediğini doğru yola erdirir. O halde o insanlardan ötürü üzülüp kendini mahvetme!"[508]

"Onları hak yola getirmek senin görevin değil, lâkin Allah dilediğini doğru yola getirir."[509]

"Onlar iman etmiyor diye üzüntüden nerdeyse kendini yiyip tüketeceksin."[510]

"Zira senin görevin sadece tebliğ etmektir, hesap görmek ise Bize aittir."[511]

"Ama sen onları kuvvet kullanarak imana getirecek bir zorba değilsin.

---

507 Nasrullah Hacımüftüoğlu, "*Kur'ân Toplumunda Gayrimüslimlerin Hak ve Yükümlülükleri*" *Kur'ân'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı, K.İ.D., Konya, 2007, s. 107.*

508 Fâtır, 35/8.

509 Bakara, 2/272.

510 Şuarâ, 26/3.

511 Ra'd, 13/40.

Sen sadece uyaran bir elçisin. Senin yapacağın iş, sadece tehdidimden endişe edecek kimseleri Kur'ân ile irşad etmektir."[512]

"İşte böyle... Sen insanları irşada devam et. Zaten senin görevin sadece irşad edip düşündürmektir. Yoksa sen kimseyi zorlayacak değilsin."[513]

Hz. Peygamber'e yönelik bu hitaplar göstermektedir ki Yüce Allah elçisini, insanları mümin olmaya zorlamak için göndermemiştir. Çünkü Yüce Yaratıcı, kullarına inanmaları için bir baskı yapmamıştır. İşte Yüce Allah'ın baskı yapmayıp serbest bıraktığı bir hususta peygamber zorlamada bulunamaz. Bu yüzden Kur'ân, ısrarlı bir şekilde Hz. Peygamber'in diğer insanlar üzerinde zorlayıcı olmadığını; tam aksine onun öğüt verici, müjdeleyici ve uyarıcı olduğunu vurgulamaktadır.[514] Şu halde Hz. Peygamber'in görevi sadece risalet görevini yerine getirmek,[515] ilahî mesajları insanlara ulaştırmak, İslâm dinini anlatmak ve tüm insanlara en güzel bir örnek teşkil etmektir. Bunun sonucunda insanlar ilahî çağrıya icabet edip etmeme ve bu ilahî çağrının gereklerini yerine getirip getirmemelerine göre ahirette karşılık göreceklerdir.

Dinde zorlamanın olmadığına yönelik Hz. Peygamber ve sahabe dönemi uygulamaları vardır.

1. Hz. Peygamber, Hayber Yahudilerinden Hz. Safiye ile izdivacında ona "Şayet eski dininde kalmak istersen seni İslâm'a zorlamayız." diyerek onun İslâm'ı kabul etmesine yönelik bir baskı ve zorlamada bulunmamıştır.[516] Yine Hz. Peygamber, Reyhâne'yi cariye olarak almak istediğinde ona Müslüman olması için teklifte bulunmuştur. Reyhâne, Hz. Peygamber'in bu teklini kabul etmeyip Yahudilikte kalmakta ısrar edince Hz. Peygamber ona bir zorlamada bulunmamıştır. Ancak Reyhâne, bir müddet sonra kendi kararıyla Müslüman olur.[517] Reyhâne ile ilgili daha

---

512 Kâf, 50/45.

513 Gâşiye, 88/21-22.

514 Bakara, 2/119; Ahzâb, 33/45; Sebe, 34/28; Fetih, 48/8.

515 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 3/497.*

516 Vâkıdî, a.g.e., 2/707; Taberî, *Târîhu't-Taberî, 2/213;* İbrahim Canan, *"Peygamberimizin Ehl-i Kitap'la Diyaloğu", Diyaloğun Dinî ve Tarihî Temelleri, Işık Yay., İzmir, 2006, s. 122.*

517 İbn Hişâm, *a.g.e., 3/245;* Vâkıdî, a.e., *2/707;* İzzuddîn İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe, 7/120-121;* Taberî, *Târîhu't-Taberî, 2/103;* İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 3/242; İbn Manzûr,

başka rivayetler de vardır.[518] Ancak burada özellikle vurgulanması gereken husus, Hz. Peygamber'in hanımı olacak kişiyi kendi dinine girmesi için herhangi bir zorlamada bulunmamasıdır.[519]

2. Hz. Enes'ten rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, Benû Neccar'dan bir adama "Müslüman ol." dedi. Adam ise "Ben kendimi isteksiz görüyorum." dedi. Hz. Peygamber, tekrar "İsteksiz de olsan Müslüman ol." diye tekrarladı.[520] Bu hadisten de anlaşıldığı gibi Hz. Peygamber, adamı İslâm dinine girmeye zorlamamış sadece onu Müslüman olmaya davet etmiştir. Bu sayede, ondaki isteksizlik sonradan tam huzura dönüşecek, İslâm'ın sevgisi onun kalbine girecek ve böylece o kişi imanın tatlılığına kavuşacaktır. Bu yüzden burada bir zorlama yoktur.[521]

3. Ensar'dan bir zatın iki tane oğlu vardı. Bu çocuklar Şam'dan Medine'ye zeytinyağı getiren Hıristiyan iş adamlarıyla tanıştılar ve onların telkinleriyle Hıristiyanlığı kabul ettiler. Daha sonra da bu iki genç, Hıristiyan iş adamlarıyla birlikte Şam'a gitti. Bu çocukların babaları, Hz. Peygamber'in yanına gelerek durumu anlattı. Bu gelişmelerden sonra Hz. Peygamber, onları geri getirebilecek birilerini göndermeyi arzu etti. Bunun üzerine "Dinde zorlama yoktur."[522] ayeti nazil oldu.[523] Bu olay benzer bir rivayette de şöyle nakledilmektedir: Hz. Muhammed (s.a.v.) peygamber olarak gönderilmeden önce, bir adamın iki çocuğu Hıristiyan oldular. Sonra da Medine'ye geldiler. Babaları onları takip etti ve şöyle dedi: "Vallahi Müslüman olmadıkça sizi bırakmam." Onlar da bunu kabul etmedi. Bu tartışmadan sonra hep birlikte Rasûlüllah'ın yanına giderek

---

Muhtasaru Târîhi Dımaşk li-İbn Asâkir, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1984, 2/291; Canan, *"Peygamberimizin Ehl-i Kitap'la Diyaloğu", s. 122.*

518 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 2/690.*

519 İbn Sa'd, *a.g.e., 8/130;* İbn Seyyidinnâs, *a.g.e., 2/306;* İbn Hacer Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe, tahk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, 5/1415, 8/146.*

520 Ahmed b. Hanbel, 3/109; Ebû Ya'lâ, *a.g.e., 6/406.*

521 Ebu'l-Ferec Zeynuddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîh-i Buhârî, tahk. Mecdî b. Abdulhâlik eş-Şâfiî, Mektebetu'l-Gurabâi'l-Eseriyye, Medine, 1996, 1/59;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 1/312.*

522 Bakara, 2/256.

523 Kurtubî, *a.g.e., 3/280;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 1/312.*

ona başvurdular. Bunun üzerine "Dinde zorlama yoktur."[524] ayeti nâzil oldu.[525]

4. Hz. Ömer bir gün yaşlı Hıristiyan bir kadın görür ve ona İslâmiyete girerek selamete ermesini söyler. Hz. Ömer'in bu teklifine karşılık Hıristiyan kadın, "Ben yaşlı bir insanım. Ölüm ise bana pek yakındır." şeklinde mukabelede bulunur. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Dinde zorlama yoktur."[526] ayetini okur.[527]

5. Yine Hz. Ömer'in Üsak adında bir Hıristiyan kölesi vardır. Hz. Ömer, ona birkaç defa iman etmesi için teklifte bulunmuştur. Ancak bu köle, her defasında Hz. Ömer'in teklifini reddetmiştir. Hz. Ömer de "Dinde zorlama yoktur ama Müslüman olsan Müslümanların bazı işlerinde senden istifade ederiz." şeklinde mukabelede bulunmuştur.[528]

Şu durumda anlaşılmaktadır ki tebliğ sürecinden sonra İslâm dinini kabul etmek istemeyen diğer din mensuplarına karşı takınılacak tutum, temel haklar güvence altına alınarak onları kendi dinleriyle baş başa bırakmak ve onlarla diyalog halinde olmayı sürdürmektir. Zira İslâmiyet, farklı din mensuplarının varlıklarını bir realite olarak kabul etmekte ve bu durumun ilahî irade bağlamında gerçekleştiğini vurgulamaktadır. O halde İslâm dini, diğer din mensuplarına insanca yaşama imkânı sunacak temel hak ve özgürlükler veriyor, onlara kendi dinlerinde kalabilme ve kendi dinlerini yaşayabilme imkânı tanıyorsa, elbette bu insanlarla diyalog kurmada ve birlikte yaşamada bir mahzur bulunmayacaktır.

Ayrıca Kur'ân, insanlara din özgürlüğü tanımanın yanı başında, diğer din mensuplarının dinleriyle ve inançlarıyla alay etmemeyi ve onlara hakarette bulunmamayı da temel bir prensip olarak vaz etmiştir. Bu çerçevede Kur'ân "Onların Allah'tan başka yalvardıkları tanrılarına hakaret etmeyin

---

524 Bakara, 2/256.

525 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 1/305.*

526 Bakara, 2/256.

527 Kurtubî, *a.g.e., 3/280;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 1/276;* Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr, 2/22.*

528 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 1/312;* Muhammed b. İdrîs İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm: Müsneden an Rasûlillâhi ve's-Sahâbeti ve't-Tâbiîn, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Baz, Mekke, 1997, 2/493;* İbn Sa'd, *a.g.e., 6/158.*

ki, onlar da cahillik ederek hadlerini aşıp Allah'a hakaret etmesinler!"[529] buyurarak Müslüman olmayanların mabutlarına sövmeyi ve onları kötülemeyi yasaklamıştır. Böylece Kur'ân herkesin bir kutsalı olduğuna ve herkese ait bu kutsalın kendisi için önem taşıdığına işaret etmektedir. Ayrıca bu ayetten yola çıkarak, farklı din mensuplarının kendi aralarında gerçekleştirdikleri diyaloglarda, birbirlerinin inançlarına saygı duymaları ve birbirlerine karşı incitici sözler sarfetmemeleri gerektiği de söylenebilir. Daha geniş bir çerçeveden değerlendirildiğinde, dünyadaki diğer din mensuplarıyla barış ve huzur içerisinde beraberce yaşayabilmenin formülünü, Kur'ânî bir temele dayanan "başkalarının kutsallarına saygı gösterme" şeklinde özetlemek mümkündür.

3. Hukûkî Özerklik

İslâm dininde gayri müslimlere tanınan hürriyet, sadece inanç ve ibadet yapma hürriyetiyle sınırlı değildir. Bundan başka, din ve inanç hürriyeti çerçevesinde gayri müslimlere kendi hukuklarını uygulama imkânı da tanınmıştır. İslâm'ın diğer insanları din seçiminde özgür bırakması demek, o insanların kendi dinlerini yaşamalarını da serbest hale getirmek demektir. Aksi takdirde din seçiminde özgür olmak bir anlam ifade etmeyecektir. Bu yüzden değişik inanç gruplarının varlığına hoşgörüyle yaklaşan İslâm, bu gruplara sadece dinî alanda değil aynı zamanda hukukî alanda da özerklik tanıyarak onlara kendi dinlerinin öğretilerini yaşama güvencesi vermiştir.[530] İşte İslâm'ın diğer din mensuplarına tanıdığı bu hukukî özerklik temelde şu ayetlere dayanmaktadır:

"Sana gelirlerse ister aralarında hükmet, istersen hükmetmekten geri dur! Geri durursan onlar sana asla bir zarar veremezler. Şayet hükmedersen, aralarında adaletle hükmet! Çünkü Allah âdilleri sever. Kendi kitapları olan ve içinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat ellerinde iken nasıl olup da seni hakem tayin ediyorlar? Sonra ne diye peşinden dönüp senin hükmüne razı olmuyorlar? Aslında onlar mümin değildirler. İçinde hidayet ve nûr olan Tevrat'ı biz indirdik. Kendilerini Hakk'a teslim eden nebîler,

---

[529] En'âm, 6/108.
[530] Güner, *a.g.e., s. 280.*

Yahudilerle ilgili meselelerde onunla hükmederlerdi. Kendilerini Allah yoluna adamış mürşitler ve din alimleri de Allah'ın kitabını koruma ile görevlendirilmeleri sebebiyle yine onunla hüküm verirlerdi. Hepsi de kitabın hak olduğunun şahitleri idiler. O halde ey hâkimler, insanlardan korkmayın, benden korkun! Âyetlerimi az bir menfaat karşılığında satmayın. Kim Allah'ın indirdiği ahkâm ile hükmetmezse işte onlar tam kâfirdirler."[531]

Bu ayette geçen "Sana gelirlerse ister aralarında hükmet, istersen hükmetmekten geri dur." ifadesi göstermektedir ki Yüce Allah, elçisini kitap ehlinin davalarına bakıp bakmamada muhayyer bırakmıştır.[532] Buna göre Hz. Peygamber isterse kitap ehli arasında hükmeder isterse hükmetmez.[533] Ancak Rasûlüllah kitap ehli arasında hüküm vermek isterse ona adaletli olması emredilmiştir. Yoksa Hz. Peygamber'e kitap ehli arasında mutlaka hükmetmesi emredilmemiştir. Yine Ehl-i Kitap, Hz. Peygamber'i hâkim ve hakem olarak seçip seçmemekte de hürdür.[534] Nitekim "onlar sana gelirlerse…." ifadesi buna işaret eder. Aynı şekilde Hz. Peygamber gibi Müslüman hâkimler de gayri müslimlere ait davalara bakıp bakmamada serbesttirler.[535] İmam-ı Şafiî'ye göre ise İslâm ülkesinin vatandaşı olan(zimmî) kitap ehlinin davalarına bakmak, Müslüman hâkimin üzerine farzdır. Ancak Müslümanlarla anlaşmalı olan(muâhid) kitap ehlinin davalarına bakmak ise zorunlu değildir.[536]

Burada Hz. Peygamber'in kendisine dava getiren kitap ehline karşı ne ile hükmedeceğini açığa kavuşturmak gerekir.

Müfessirler bu ayetler etrafında değişik yorumlarda bulunmuşlardır. Bu yorumlardan çıkarılacak sonuç özetle şöyledir: Yahudiler kendi aralarında tartıştıkları bazı konularda Rasûlüllah'ın hükmüne başvurmuşlardır. O da Tevrat'ta bulunan hüküm gereğince onlar hakkında hüküm vermiştir.[537] Buna göre Hz. Peygamber, Yahudiler hakkında Tevrat'ta bulunan recm

---

531 Mâide, 5/42-44.
532 Kurtubî, a.g.e., *6/184.*
533 Hâzin, a.g.e., *2/46;* Nesefî, a.g.e., *1/284.*
534 *Kur'ân Yolu, 2/221.*
535 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 9/129.*
536 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 11/186.
537 Ebû Dâvûd, *Hudûd, 25;* Kurtubî, a.g.e., *6/179.*

hükmünü vermekle onların tahrif ettikleri ve gizledikleri bir hükmü uygulama alanına soktuğunu göstermektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in "Allah'ım! Onların öldürdükleri bir zamanda ben senin emrini ilk dirilten kişiyim."[538] buyurması da bu hususa ışık tutmaktadır.[539] İşte Hz. Peygamber, bu uygulamasıyla Tevrat'ın hükmünü tatbik etmiş ve aynı zamanda bunun, kendi şeriatının bir hükmü olduğunu da beyan etmiştir.[540]

Yukarıdaki ayette geçen "Kendilerini Hakk'a teslim eden nebiler Yahudilerle ilgili meselelerde onunla hükmederlerdi."[541] ifadesiyle Hz. Musa'dan sonra gelen peygamberlerin kastedildiği söylenmiştir. Zira Allah Teâlâ İsrailoğullarına yanlarında bir kitap olmadığı halde birçok peygamber göndermiştir. Hak Teâlâ, o peygamberleri "Tevrat'ı tam anlamıyla tatbik etsinler, ondaki hadleri uygulasınlar farzlarını îfâ etsinler, helalini helal ve haramını da haram bilsinler." diye peygamber olarak göndermiştir.[542]

Diğer taraftan Zührî, İkrime, Katâde ve Süddî'ye göre ise "Kendilerini Hakk'a teslim eden nebîler" ifadesinden maksat Hz. Peygamber'dir. Zira Hz. Peygamber (zina eden)Yahudilere karşı Tevrat'ta bulunan recm cezasını uygulamıştır.[543]

Taberî, "Kendilerini Hakk'a teslim eden nebîler, Yahudilerle ilgili meselelerde onunla hükmederlerdi."[544] cümlesinde geçen "nebiyyûn" kelimesini Hz. Peygamber olarak tefsir etmiştir.[545] Ancak Hz. Peygamber'in kastedilerek "nebiyyûn" şeklinde çoğul bir lafzın getirilmesi ise Rasûlüllah'ı tazim ve teşrif içindir.[546] Elmalılı "nebiyyûn" kelimesiyle kastedilenin, sadece Hz. Peygamber mi yoksa diğer peygamberler mi olduğu hususunda değişik görüşleri zikrettikten sonra farklı görüşleri bir araya getirecek şöyle

---

538 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 6/233;* Bikâî, *a.g.e., 6/150.*
539 Kurtubî, *a.g.e., 6/180.*
540 Kurtubî, *a.e., 6/180.*
541 Mâide, 5/44.
542 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 12/3-4; Ebu't-Tayyib Şemsülhak Muhammed b. Emîr Ali Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd, tahk. Abdurrahmân Muhammed Osmân, el-Mektebetu's-Selefiyye, Medîne, 1968, 12/141.*
543 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 12/4.
544 Mâide, 5/44.
545 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 6/248.*
546 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 12/4; Hâzin, *a.g.e., 2/47.*

bir yorum yapmış ve bu konuyu noktalamıştır. "Şu halde hasılı ma'na; Yahudilere hakem mevkiinde bulunan her peygamber bununla onlara hükmeder. Binaenaleyh Muhammed aleyhisselam da….."[547] Bir başka ifadeyle bu ayet "Allah teslimiyet gösteren peygamberin ve fakîhlerin Tevrat'la Yahudilere hükmettiğini bildirmektedir."[548]

Nitekim güvenilir pek çok kaynak bu konuda Hz. Peygamber'in uygulamalarına yer vermiştir. Kaynaklarda geçtiği üzere Yahudilerden zina yapan evli bir erkekle evli bir kadın, Hz. Peygamber'in yanına gelerek ondan, zina edenler hakkında hüküm vermesini istediler. Çünkü bu kişiler asalet sahibi ve eşraftan oldukları için Yahudiler onlara Tevrat'ta bulunan recm cezasından daha hafif bir cezanın verileceğini umdular.[549] Bunun üzerine Hz. Peygamber Yahudi alimlerinin yanından gitti ve onlara "Siz recm hakkında Tevrat'ta nasıl bir hüküm buluyorsunuz?" diye sordu. Yahudi alimler, bu soruyu "Biz zina edenleri teşhir eder ve bir de değnekle döveriz." şeklinde yanıtladılar. Hz. Peygamber ise Tevrat'ı getirtti. İçlerinden birisi(Abdullah b. Suriya) recm ayetinin üzerini kapatmak isteyince Abdullah b. Selam, bunu engelledi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Yazıklar olsun size ey Yahudi cemaati! Siz beni Allah'ın önünüzde bulunan hükmünü terk etmeye mi davet ediyorsunuz." diyerek zânîlerin recm edilmesini emretti.[550] Daha başka rivayetlerde bu hadiseye benzer olaylar zikredilmiştir. Ancak bu rivayetlerde geçmekte olan Rasûlüllah'a ait şu cümleler konumuz açısından oldukça önemli ve dikkat çekicidir:

"O halde ben de Tevrat'ta bulunan hüküm gereğince hüküm veriyorum."[551]

---

547 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 3/1689.*

548 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 6/249.*

549 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 2/356.*

550 Müslim, *Hudûd, 6;* Dârimî, *Hudûd, 15;* İbn Hişâm, a.g.e., *1/565;* Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 9/128;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 12/4.

551 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 6/249;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 2/43;* Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr, 3/76;* İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe, 12/69;* Abdurrezzâk, a.g.e., *7/317;* Kurtubî, a.g.e., *6/178;* Ebû Dâvûd, *Hudûd, 26*; Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvakkiîn an Rabbi'l-Âlemîn, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Matbaatu's-Saâde, 1955, 4/368.*

"Ben sizin kitabınızla hüküm veriyorum."[552]

"Sizinle benim aramda Tevrat hakem olsun."[553]

Yine Hz. Peygamber, yukarıda geçen ifadelerin bir benzerini Yahudileri İslâm'a davet ederken de söylemiştir. Rasûlüllah bir gün Yahudileri İslâm'a davet etmek için Beytü'l-Midras'a girdi. Oradaki bir grup Yahudi, Hz. Peygamber'e "Ya Muhammed (s.a.v.)! Sen hangi din üzerindesin?" şeklinde bir soru sordu. Hz. Peygamber de "Ben Hz. İbrahim'in dini ve milleti üzerindeyim." diyerek mukabelede bulundu. Bu cevap karşısında Yahudiler, Hz. İbrahim'in de Yahudi olduğunu iddia ettiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber Yahudilere "O halde gelin hep beraber Tevrat'a başvuralım."[554] teklifinde bulundu. Ancak Yahudiler bu teklifi kabul etmediler. Daha sonra da şu ayet nazil oldu:

"Baksana o kendilerine kitaptan bir pay verilenlere! Aralarında hakem olması için Allah'ın kitabına dâvet ediliyorlar da sonra onlardan bir grup yüz çevirerek dönüp gidiyorlar."[555]

Müfessirlerin çoğuna göre bu ayette geçen "Allah'ın kitabından maksat, Kur'ân-ı Kerîm değil Tevrat'tır.[556] Buna göre Ehl-i Kitap arasında hakem kılınacak kitabın Tevrat olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber, diğer nebiler gibi gerektiğinde Yahudilere karşı Tevrat'la hükmetmiştir.[557] Ancak Hz. Peygamber'in Tevrat'a göre hüküm vermesi, bu hükmün İslâm şeriatına uygun olmasından kaynaklanmaktadır. Abdülazîz Buharî'ye göre de Hz. Peygamber zinayla ilgili Tevrat'ın ahkamını, kendi şeriatına uygun olduğu için uygulamıştır.[558]

Yine Hz. Peygamber recm olayı dışında iki Yahudi kabile arasındaki

---

552 Ebû Hayyân, a.g.e., *2/416;* Âlûsî, a.g.e., *3/111.*

553 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 7/188; Hâzin, a.g.e., *1/235;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 1/366;* Beğavî, a.g.e., *1/289.*

554 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 3/217;* Râzî, a.e., *7/188;* Âlûsî, a.g.e., *3/110;* Beğavî, a.g.e., *1/289;* Ebû Hayyân, a.g.e., *2/416;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 1/366;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 1/329;* Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr, 2/170.*

555 Âl-i İmrân, 3/23.

556 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 3/217;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 1/367;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 7/189.

557 Azîmâbâdî, a.g.e., *12/141.*

558 Abdulazîz el-Buhârî, a.g.e., *3/404.*

kan diyeti anlaşmazlığında da hakemlik rolünü üstlenmiştir. O dönemde Benî Nadir daha asil kabul edilmekteydi. Bu yüzden Benî Nadîr Yahudilerinden öldürülen kimselerin diyetleri tam, Benî Kurayzâ'dan öldürülenlerin diyetleri ise yarım sayılmaktaydı. Bu nedenle aralarında anlaşmazlık çıkmış ve onlar da davalaşmak üzere Hz. Peygamber'in hakemliğine başvurmuşlardır. Bunun üzerine Hz. Peygamber de hepsinin diyetinin eşit olduğuna karar kılmış[559] ve onlar arasında adaletle hükmetmiştir.

Ayrıca Hz. Peygamber muhatapların dini kimliklerine bakmaksızın insanlar arasında hükmederken adaletli olmayı temel bir ilke olarak benimsemiştir. Zira Kur'ân müminlerin bütün işlerinde adalet üzere olmalarını istemektedir.[560] Daha da ötesi ilahî beyan, bir müslümanın ahlâkında hem dostlarına hem de düşmanlarına karşı adaletle muamele etme duygusunun yer etmesi gerektiğini öngörmektedir.[561] O halde muhatap kim olursa olsun, iyi-kötü, dost-düşman, Müslüman-kâfir ayrımı yapmaksızın herkese karşı adaletli davranmak gerekmektedir. Râzî'nin de dikkat çektiği gibi bir Müslüman kendisine kötülükte bulunan bir kimseye bile adalet ve insaf yolundan ayrılmamalıdır.[562]

Medine döneminde yaşanan bir olay İslâm'da diğer insanlara karşı adaletli ve hakperest davranmanın en canlı örneklerinden birisini oluşturmaktadır. Bu olay, İslâm alimleri tarafından birbirlerine benzer şekillerde aktarılmıştır.[563] Bunlar arasında Vahidî'nin yer verdiği rivayete göre bu olay şöyle gelişmiştir: Ensardan Tu'me b. Übeyrık adında bir adam, komşusu Katâde b. Numan'ın evinden bir zırh çalmıştır. Ancak çalınan zırh, bir un çuvalının içinde bulunmaktadır. Çuval ise yırtık olduğundan içinde bulunan unlar, götürülen eve kadar dökülerek gitmiştir. Sonra Tu'me çaldığı zırhı Zeyd b. Semin adındaki bir Yahudi'nin yanına saklar. Zırh, Tu'me'nin yanında aranır fakat bulunamaz. Hatta Tu'me, zırhı almadığına ve bu konuda hiçbir bilgisinin olmadığına dair yemin de eder. Bunun üzerine zırhın sahipleri Tu'me'yi serbest bırakırlar. Ancak onlar, dökülen unların izlerini takip

559 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 11/186.

560 Nisâ, 4/135; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 8/257.*

561 Mâide, 5/8; Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 6/141.*

562 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 11/142-143.

563 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 5/267;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 2/190.*

ederek Yahudi'nin evine ulaşır ve oradan zırhı alırlar. Sonra da Yahudi'yi tutup Rasûlüllah'a getirirler. Yahudi, zırhı kendisine Tu'me'nin verdiğini söyler ve Yahudilerden bir grup da buna şahitlik eder. Bunun üzerine Tu'me'nin kabilesi "Gelin Rasûlüllah'a gidelim." dediler ve Hz. Peygamber'e gelip "Eğer Yahudi'yi cezalandırmazsan arkadaşımız helak olacak." diyerek ondan, kardeşlerini müdafaa etmesini istediler. Bu yaşananlardan sonra Hz. Peygamber, suçun Yahudi'ye ait olduğuna karar vererek onu cezalandırmaya niyetlenmiştir ki Allah Teâlâ şu ayetleri indirmiştir:[564]

إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللّٰهُ وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًاوَاسْتَغْفِرِ اللّٰهَ إِنَّ اللّٰهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا وَمَنْ يَكْسِبْ خَطِيئَةً أَوْ إِثْمًا ثُمَّ يَرْمِ بِهِ بَرِيئًا فَقَدِ احْتَمَلَ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا

"*İnsanlar arasında Allah'ın sana bildirdiği şekilde hükmetmen için biz sana kitabı gerçeğin, hakkın ta kendisi olarak indirdik. Artık hainlerin müdafaacısı (avukatı) olma. Allah'tan af dile. Çünkü Allah gafurdur, rahimdir (affi ve merhameti boldur). Ve kendi öz canlarına hıyanet edenleri savunma. Çünkü Allah, hainlikte ve günahkârlıkta çok aşırı olanları asla sevmez.*"[565]

"*Kim bir hata (küçük günah) veya büyük günah işler, sonra onu masum olan birinin üstüne atarsa, bir iftira ve pek kesin bir vebal yüklenmiş olur.*"[566]

Ülemanın çoğu bu ayetlerin yukarıda zikredilen Tu'me hadisesi üzerine nazil olduğunu söylemişlerdir.[567] Buna göre Kur'ân, Hz. Peygamber'in huzurunda gayri müslimle ilgili adil bir karar çıkmadığı gerekçesiyle Rasûlüllah'ı uyarmakta ve ondan istiğfarda bulunmasını istemektedir. Bu durumda Müslümanla davalaşan bir Yahudi'nin mazlum ve masum olduğu ve o Müslüman'ın da gerçek suçlu olduğu, Kur'ân ayetleriyle deklare edilmiştir. Zira Müslüman bile olsa suçluya ve haksıza sahip çıkmak İslâm'ın hak ve adalet anlayışıyla bağdaşmaz. Bu ayetler çerçevesinde inananlara verilmek istenen mesaj insanlar arasında meydana gelen anlaşmazlıklar, davalar ve tartışmalar hususunda adaletle ve hakkaniyetle muamele etmenin gerekli olduğudur. Böylece Kur'ân'ın ana maksatlarından birisi olan adalet ilkesine dayalı toplumsal bir düzen kurulmuş olur.

---

564 Zemahşerî, *a.g.e., 1/561;* Beğavî, *a.g.e., 1/477;* İbnu'l-Cevzî, *a.e., 2/190.*
565 Nisâ, 4/105-107.
566 Nisâ, 4/112.
567 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 11/26; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 2/190.*

Hz. Peygamber'e ait bu uygulamalar, Rasûlüllah'ın hukûkî işlerde kendi hukukunu diğer gayri müslimlere dayatma yoluna gitmeyip aksine onların hukukuna müracaat ettiğini ve gerektiğinde onlara karşı adaletli ve ölçülü olma gibi evrensel hukuk ilkelerine başvurduğunu göstermektedir. Aynı ilkelere riayet etmenin, sahabe döneminde de tam bir ciddiyetle tatbik edildiği görülmektedir. Nitekim Hz. Ömer'in Rasûlüllah'ın akrabası ve damadı olan Hz. Ali'yi sıradan bir Yahudi ile muhakeme ederek ona eşit davranması ve Hz. Ali'nin de mahkemede künye ile hitab etmeyi eşitlik prensibini ihlal edici gördüğü için kendisine "Ya Ebe'l-Hasan" denmesine karşı çıkması, İslam toplumunda daha muhakeme usûlünden başlamak üzere hukukî konularda ne ölçüde adalet ve eşitlik ilkesine riayet edildiğini ortaya koymaktadır.[568]

Ayrıca yukarıda geçen ayetlere bakıldığında Kur'ân'ın öncelikle kitap ehli kimseleri muhatap aldığı kolayca anlaşılacaktır. Çünkü bu ayetlerdeki hitaplar, öncesiyle ve sonrasıyla Ehl-i Kitab'adır.[569] Bu nedenle gayri müslimlere ait meselelerde hüküm verirken kendi şeriatları dikkate alınması gerekir. Zira Ehl-i Kitab'a karşı dinî konularda Kur'ân'ın hükümlerini uygulamak, onları Müslüman olmaya zorlamakla eş değerdir. Bu yüzden kitap ehlini dinî konularda kendi şeriatlarıyla baş başa bırakmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Eğer İslâm devletinde bulunan muâhidler ve zimmîler kendi alimlerinin yanında mahkemeleşmek istemezlerse, Müslümanların onlara ait davalarda Tevrat ahkâmına uygun olarak hüküm vermeleri gerektiği anlaşılmaktadır.[570] Burada özellikle vurgulamak gerekir ki zina, boşama ve buna benzer diğer dinî konularda hüküm verirken gayri müslim insanlara İslâm şeriatının hükümlerini uygulama zorunluluğu yoktur. Çünkü İslâm'a göre onların arasında hükmetmek, onların hâkimlerine bir zarardır ve onların dinlerini değiştirmedir.[571] Ancak Müslümanların Yahudi ve Hıristiyanlar hakkında verecekleri dinî hükümlerde Kur'ân'daki hükümleri dikkate almaları gerektiği de ifade edilmektedir.

---

568 Ebu'l-Kâsım Kemâluddîn Ömer b. Ahmed İbnu'l-Adîm, thk. Süheyl Zekkar, *Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 4/1710.

569 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *6/257;* Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, *9/135*.

570 Derveze, a.e., *9/135*.

571 Kurtubî, a.g.e., *6/185*.

Diğer taraftan İslâm devletiyle anlaşmalı bulunan veya İslâm devletinin vatandaşı olan gayri müslimler, davalarını İslâm mahkemelerine getirmeyebilirler. Bu çerçevede bazı müfessirler, Zührî'ye ait şöyle bir görüş aktarmaktadırlar: "Sünnetteki uygulama gayri müslimlerin haklar ve miraslar konusunda kendi dinlerine mensup alimlere ve hâkimlere gitmeleri şeklindedir."[572] Bu yorum, söz konusu ayetin ruh ve manasına da uygun düşmektedir. Çünkü bu görüş, muahidlerin ve zimmîlerin medeni davaları, kendilerinden olan kadılara götürmelerini ifade eder. Bir başka ifadeyle gayri müslimler eğer davalarını Müslüman hâkimlere getirmemişlerse, kendi mahkemeleri onlar arasındaki davalara bakmakla yükümlü ve yetkilidir. Bu yaklaşım, alimlerin çoğunluğunun görüşüdür.[573] İbn Âşûr'a göre de, gayri müslimlere hüküm vermede asıl olan, onlara kendi dindaşlarının hükmetmesidir.[574]

İslâm bilginlerince yapılan bu yorumlar, İslâm'ın diğer din mensuplarına ait inanç hürriyetine ve hukukî özerkliğe ne derece önem verdiğini göstermektedir.

Ayrıca Medine vesikasında belirtildiği üzere Hz. Peygamber tarafında kurulan Medine site devleti, Müslümanlarla birlikte kurucu unsur olan Yahudi, Putperest ve az bir kısım Hıristiyanlardan oluşan bir konfederasyon olma özelliğini taşımaktadır. Bu konfederasyonun uzlaştığı anayasa ise Yahudilere hukukî ve kültürel özerklik vermiştir.[575] Ancak diğer din mensuplarına tanınan bu hukukî özerklik kamu hukukunu ve İslâm toplumunun bireylerini ilgilendirmediği sürece geçerliliğini devam ettirmektedir.

Râsulullah'ın gayri müslimlerle yaptığı anlaşmalarda da aynı şekilde onların yaşam ve inanç hürriyetlerini teminat altına aldığı ve hiçbir kimsenin dininden döndürülmeyeceğine yönelik vali ve komutanlara talimatlar verdiği görülmektedir.[576] Buna göre Müslüman olmayanlar kendi inançla-

---

572 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 6/245;* Kurtubî, a.e., *6/185;* Semerkandî, a.g.e., *1/438.*

573 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 9/130.*

574 İbn Âşûr, *a.g.e., 6/203.*

575 Hamîdullâh, *İslâm Anayasa Hukuku, s. 173.*

576 Bkz. İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 4/148; Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâmî, *Sübülü'l-Hudâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-'İbâd, thk. Abdulazîz Abdulhak Hilmî, Vizâretu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kâhire, 1990, 6/16-17.*

rına göre yaşamada ve ibadetlerini yapmada özgür olacaklardır. Bu konuda hiç kimse kendilerine müdahalede bulunmayacaktır.

İşte Hz. Peygamber'e ait bu uygulamalar, diğer din mensuplarına ve onların inanç ve ibadet tarzlarına karşı gösterilen hoşgörü ve müsamahanın çok açık bir ifadesidir. İslâm dinindeki bu dinî hoşgörünün temel kaynağı ise Kur'ân'a ve Hz. Peygamber'in uygulamalarına dayanmaktadır. İslâm, din ve vicdan özgürlüğüne ve hukukî özerkliğe önem verdiği için, ne hiç kimseyi hak dini kabul etmeye zorlamış ne de gayri müslim teb'ayı, İslâm hükümlerini uygulamaya mecbur etmiştir. Hatta İslâm ülkesinde yaşayan gayri Müslimlerin, davalarını kendi şeriatlarına göre çözebilmeleri için mahkeme kurmalarına bile müsaade edilmiştir.

Kur'ân'da ötekine gösterilen saygı çerçevesinde buraya kadar yapılan açıklama ve değerlendirmelerden ortaya çıkan sonuca göre yukarıda zikredilen hakların, insanın sırf insan olması yönüyle doğuştan kazandığı haklar olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle inanan inanmayan herkes bu temel haklara sahiptir. İşte insanı kâinatın en değerli ve en saygın varlığı olarak gören İslâm, insana doğuştan sahip olduğu bu hakları kazandırarak onu insanca yaşatmayı hedeflemektedir. Gayri müslimlerin başta yaşam olmak üzere pek çok alanda haklarının olduğunu söylemek aynı zamanda onların varlığını ve onlarla ilişkileri ve diyaloğu kabullenmek demektir. Zira insan hakları, insanca bir yaşam tarzının temel koşullarını belirleyen özelliği nedeniyle bireysel, toplumsal, sosyal ve siyasal yaşamın vazgeçilmez parametreleridir. Bu nedenle, İslâm tarafından insanlara tanınan hak ve hürriyetler, hayatın pek çok alanında din mensupları arasında sağlam ve güvenilir bir diyalog oluşturma rolünü üstlenmektedir.

Diğer taraftan Kur'ân'da, dinde zorlama ve baskının olmadığı ve insanları bir inancı benimseyeme icbar etmenin doğru ve ahlâkî bir davranış sayılmayacağı tüm Müslümanlara duyurulmaktadır. Çünkü Kur'ân'da dileyenin inanıp dileyenin inanmayacağı ve peygamberlerin görevinin ise sadece tebliğle sınırlı olduğu bildirilmektedir. Bu çerçevede konuyla ilgili geçen ayetler ve Rasûlüllah'a ait uygulamalar, insanların baskı ve

zorlamaya maruz kalmadan istedikleri dini kabullenmelerini ve inançlarına göre yaşayabilmelerini bildirmektedir.[577]

O halde İslâm, tüm insanlara tam bir inanç özgürlüğü sağlayıp isteyenin Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan isteyeninse kâfir ve müşrik olarak yaşamasına imkân tanımaktadır. Eğer Kur'ân'ın sarih nasları değişik dine ve inançlara mensup insanlara bir taraftan hayat dokunulmazlığı çerçevesinde, yaşamlarını insan onuruna yakışır bir tarzda sürdürmelerini sağlamakta, diğer taraftan da ötekine istediği dini seçme özgürlüğü verip o dinin öğretilerini uygulayabilme imkânı tanımakta ise, o zaman İslâm, farklı dinlerin varlığını ve o dinlerin öğreti ve ilkelerini varlık planında kabullenmiş demektir. Çünkü ilahî beyana göre farklı dinlerin varlığı da ilahî takdir çerçevesinde cereyan etmektedir. Bu durumda bütün insanların aynı inanca sahip olması, mümkün olmadığı gibi Yüce Allah'ın dilediği bir husus da değildir. Buna göre, bu ilahî takdirin arkasında insanların farklı din ve inançlara sahip olmaları sebebiyle birbirleriyle kavga ve çatışma içerisinde olmalarının var olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu yüzden din farklılığı insanların birbirleriyle yakınlık kurmalarına ve diyalog içerisinde olmalarına bir engel oluşturmamaktadır.

Şu halde Kur'ân'ın farklı dinlerin varlığını bir realite olarak kabul ettiğinden yola çıkarak, o dinlerin müntesipleriyle diyalog kurmanın ve bu diyalogta karşıdaki muhataba ve kabullendiği inanç sistemine en azından saygı duymanın bir mahzur oluşturmadığı ortaya çıkmaktadır.

Kısaca İslâm, hem kuramsal açıdan, hem de Hz. Peygamber'in uygulamaları yönüyle din ve inanç konusunda baskıcı tutum içerisinde olmaya yer vermez. Bütün bu temel ilkelerin bir yansıması olarak tarih boyunca dinî kültürel ve etnik kozmopolitizm, İslâm toplumlarının ana karakteristiğini oluşturmuş ve Müslüman toplumlar da diyalojik ilişkiye açık bir yapıya sahip olmuşlardır. Bu bağlamda İslâm'ın bütün insanlara tanıdığı düşünce ve inanç özgürlüğü, İslâm'ın tarihsel

---

[577] Beşir Gözübenli, "*İslâm Ülkesindeki Gayrimüslimlerin Sosyal Güvenlik Haklarına Dair Kur'ânî Deliller*", *Kur'ân'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı, K.İ.D., Konya, 2007, s. 129.*

sürecinde kazanmış olduğu en büyük fiilî zaferlerden daha etkili bir konuma sahiptir.[578]

C. İslâm Toplumundaki Diğer Din Mensupları

İslâm dini koymuş olduğu prensiplerle diğer din mensuplarına karşı dışlayıcı ve ayırıcı bir yaklaşım sergileme yerine onlara kuşatıcı ve kapsayıcı bir tutum içerisinde olmayı tercih etmiştir. Bu nedenle de Asr-ı Saadetten itibaren çok uzun yıllar diğer din mensupları İslâm toplumlarında hem varlıklarını ve kimliklerini sürdürmüşler hem de emniyet, güven ve barış içerisinde Müslümanlarla birlikte yaşamışlardır.

1. Zimmî ve Müste'men

Gayri müslimler İslâm ülkesinde zimmî ve müste'men olmak üzere iki farklı statüde kalabilirler. Zimmî, yapmış olduğu anlaşmayla birlikte İslâm devletinde sürekli olarak kalmaya ve oranın vatandaşı[579] olmaya hak kazanmış gayri müslim kişidir.[580] Müste'men ise temelde yabancı bir ülkenin vatandaşı olup kendisine belirli bir süreye kadar İslâm ülkesine girme izni verilmiş kimsedir. Günümüzdeki ifadesiyle müste'men, pasaportuyla birlikte geçici ikamet vizesi alan yabancı insan demektir. İşte İslâm ülkesinde bulunan müste'menler, kendilerine verilen izin süresince zimmî statüsündedirler ve zimmîlerin tabi oldukları kurallara tabidirler.[581] Yapılan tanımlardan da anlaşılacağı üzere müste'men statüsüne sahip gayri müslimler İslâm toplumunda belli bir süreye kadar kalabilirken, zimmîler ise ahidlerini bozmadıkları takdirde sürekli olarak[582] İslâm ülkesinde kalabilirler ve Müslümanlarla birlikte huzur içerisinde yaşayabilirler.[583] Böylece

---

578 Yunus Vehbi Yavuz, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü, s. 13.*

579 Kâsânî, a.g.e., 6/281.

580 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-u İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhıyye Kâmûsu, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1968, 3/353;* el-Mevsûatu'l-Fıkhıyye, Kuveyt, Vizâretu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, , 15/166.

581 Bilmen, a.e., *3/436.*

582 İbn Kudâme, a.g.e., 8/444.

583 el-Mevsûatu'l-Fıkhıyye, 7/121; Bilmen, *Hukûk-u İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhıyye Kâmûsu, 3/346.*

zimmîler tıpkı Müslümanlar gibi İslâm devletinin bir bireyi ve vatandaşı olma konumunda yerlerini almışlardır.[584]

2. Zimmînin Kapsamı

İslâm hukukçuları kimlerin zimmî statüsüne geçebileceği hususunda farklı görüşler serdetmişlerdir.

Şafiî, Hanbelî ve Zahirî alimler, Hıristiyan Yahudi ve Mecusî dışında başka kimseden cizye alınamayacağını ileri sürerek zimmîlik statüsünü sadece bu üç gruba hasretmişlerdir.[585] Hanefîler, putperest Arapların dışında kalan gayri müslimlerle zimmet akdinin yapılabileceğini ifade etmişlerdir.[586]

İmam-ı Mâlik, Evzaî ve Zeydîler ise kapsamı daha da genişleterek mürted hariç putperestlere varıncaya kadar bütün gayri müslimlerin cizye vermek suretiyle zimmî olabileceklerini söylemişlerdir.[587] İşte zimmîlerin kapsamına yönelik ileri sürülen farklı görüşleri bu şekilde özetlemek mümkündür.

Bu çerçevede öncelikle belirtmek gerekir ki Müslümanlara cizye verme teklifinde bulunarak savaş yapmayı terk etmek isteyen gayri müslimlere "ya ölüm", "ya da İslâm" şeklinde iki seçenek sunulması, yaşam hakkını ve din hürriyetini koruma amacı taşıyan ayetlerle[588] mutabık düşmemektedir.[589]

Bunun yanında Hz. Peygamber, şirk ehli olmalarına ve bir kitaba sahip bulunmamalarına rağmen ateşperest Mecûsîlerle zimmet akdi yapmış ve onlardan cizye almıştır.[590] Hz. Peygamber'in bu uygulaması,

---

584 Serahsî, *a.g.e.*, 19/138.

585 Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *Bidâyetu'l-Muctehid ve Nihâyetu'l-Muktesıd*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997, 2/189-190; İbn Kudâme, *a.g.e.*, 8/500; Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 2/52-53; Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî İbn Hazm, *el-Muhallâ*, tahk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru't-Turâs, Kâhire, 7/345.

586 Cassâs, *a.g.e.*, 4/285; Kâsânî, *a.g.e.*, 7/110-111; İbnu'l-Humâm, *a.g.e.*, 6/49.

587 Abdusselâm b. Saîd et-Tenûhî Sahnûn, *el-Mudevvenetu'l-Kubrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1905, 1/282; Kurtubî, *a.g.e.*, 8/110; İbn Kudâme, *a.g.e.*, 8/362.

588 Bakara, 2/256; Kehf, 18/29; Kâfirûn, 109/6.

589 Zeydân, *a.g.e., s. 29-30;* Güner, *a.g.e., s. 268-269.*

590 Kâsânî, *a.g.e.*, 7/110; Merğînânî, *a.g.e.*, 2/160; İbn Kudâme, *a.g.e.*, 6/638; Serahsî, *a.g.e.*, 10/119; Fahruddîn Osmân b. Ali b. Mihcen ez-Zeylâî, *Tebyînu'l-Hakâik fî Şerhi Kenzi'd-*

Mecûsîleri İslâm toplumunun bir vatandaşı olarak görmeyi netice vermiştir. Bu noktada Mecusîleri ve inançlarını da göz ardı etmemek gerekir. Mecusîler inançları gereği ateşe tapan bir topluluktur. Diğer kâfirlerse putlara tapmayı tercih eden putperest insanlardır. Bunların arasında bir fark yoktur. Hatta putperestlerin halleri, ateşperestlerin hallerinden daha iyidir. Zira ateşe tapanlar kendilerini Hz. İbrahim'in düşmanı konumunda görürlerken, putperestlerse bazı konularda Hz. İbrahim'in dinine bağlılık göstermektedirler.[591] Şu halde Mecûsîlerden cizye alınıyor olması, Ehl-i Kitab'ın dışındaki diğer inanç mensuplarından da cizye alınabileceğini göstermektedir.

Yine Hz. Peygamber bir orduya komutan tayin ettiğinde ona Allah'tan sakınmasını tavsiye ederek şöyle söylerdi:

"Müşrik düşmanlarla karşılaştığında onları üç hususa çağır. Onlar bunlardan hangisine icabet ederlerse sen de bunu kabul et ve onları serbest bırak. İlk önce düşmanı İslâm'a çağır, şayet bunu reddederlese onlardan cizye iste. Eğer onlar cizye vermeyi kabul ederlerse onlardan cizye al…"[592] İşte cizye ayetinin nuzulünden sonra varid olan bu hadis, genel olarak tüm gayri müslimleri içine almakta ve onlarla zimmet anlaşması yapılabileceğini göstermektedir. Çünkü bu hadiste geçen "senin düşmanın" ifadesi, Müslümanlara düşmanlık yapan her din mensubununu kapsamaktadır. Bu nedenle cizyenin sadece Ehl-i Kitab'a has kılınması uzak bir ihtimaldir.[593]

Konuyu daha geniş bir açıdan değerlendiren Muhammed Hamidullah "Ey İnsanlar! Biz sizi bir erkekle bir kadından yarattık. Birbirinizi

---

Dekâik, Bulak, el-Matbaatu'l-Kubra'l-Emîriyye, 1313, 3/277; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî eş-Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr Şerhu Munteka'l-Ahbâr*, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1971, 8/63; Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru't-Turâs, Kâhire, 1979, s. 431.

591 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/154.*

592 Müslim, *Cihâd ve's-Siyer, 2;* Ebû Dâvûd, *Cihâd, 90;* Tirmizî, *Siyer, 48;* Ahmed b. Hanbel, 5/352.

593 Ebû İbrâhîm İzzuddîn Muhammed b. İsmâîl el-Emîr es-San'ânî, *Sübülü's-Selâm Şerhu Bulûgi'l-Merâm min Cem'i Edilleti'l-Ahkâm*, tsh. Fevvâz Ahmed Zumerlî, İbrâhîm Muhammed Cemel, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1991, 4/92; Zeydân, *a.g.e., s. 29.*

tanıyıp sahip çıkmanız için milletlere, sülâlelere ayırdık...[594] ayetinin vatandaşlık mevzu üzerindeki beşer düşüncesini yeni bir istikamete yönelttiğini ve fiiliyatta bir İslâm vatandaşlığı anlayışını ferman ettiğini söylemektedir.[595]

Bu açıklamalardan yola çıkarak İslâm ülkesinin vatandaşlığına başta kitap ehli olmak üzere diğer bütün gayri müslimleri dahil etmek hem Kur'ân'ın ruhuyla hem de sünnetteki uygulamalarla daha çok örtüşmektedir. İslâm'ın inanç özgürlüğüne ve diğer din mensuplarına karşı gösterdiği dinî hoşgörü de göz önüne alınığında, hem kitap ehlinin hem de diğer din mensuplarının zimmî statüsüne dahil olabileceği kolaylıkla anlaşılmaktadır.[596]

3. İslâm Ülkesinde Gayri Müslim Teb'aya Tanınan Haklar

Zimmîlik(vatandaşlık) statüsüne sahip olan grup her kim olursa olsun, İslâm devleti yapılan anlaşma gereği onların başta can ve mal güvenlikleri,[597] mesken dokunulmazlıkları,[598] inanç, ibadet, çalışma ve seyahat hürriyetleri olmak üzere daha birçok hususta temel haklarını içeriden ve dışarıdan gelebilecek her türlü tehlikelere karşı koruma altına almıştır.

Nitekim bazı kaynaklar Hz. Peygamber'e ait şöyle bir uygulamadan söz etmektedirler. Müslümanlardan bir kimse, Ehl-i Kitap'tan bir kişiyi öldürünce bu olay Hz. Peygamber'e götürülür. Bunun üzerine Hz. Peygamber: أنا أحق من وفي بذمته "Ben gayri müslimin zimmetini yerine getirmeye daha çok hak sahibiyim" diyerek gayri müslimi öldüren Müslümana ölüm cezası verilmesini emretmiştir.[599]

Yine Hz. Peygamber bir başka hadisinde "Bir muahidi, haksız yere öldüren, cennetin kokusunu duyamaz. Halbuki onun kokusu kırk

594 Hucurât, 49/13.
595 Hamîdullâh, *İslâm Anayasa Hukuku, s. 191.*
596 Bilmen, *Hukûk-u İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhıyye Kâmûsu, 3/353;* el-Mevsûatu'l-Fıkhıyye, 15/166.
597 Kâsânî, a.g.e., 7/111; Ebû Zekeriyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmu' Şerhu'l-Muhezzeb, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 19/417.*
598 Ebû Dâvûd, *Harâc ve İmâre, 33.*
599 Ömer Ebu'l-Hasen el-Bağdâdî ed-Dârekutnî, *Sünenu'd-Dârekutnî, tahk. es-Seyyid Abdullâh Hâşim Yemânî el-Medenî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1966, 3/135;* Cassâs, a.g.e., 1/174.

yıllık yoldan duyulabilir."[600] buyurarak gayri Müslimlerin hayatlarını korumaya verdiği önemi göstermektedir. Bu hadis farklı lafızlarla şöyle de rivayet edilmiştir: "Kim Allah'ın ve Rasûlüllah'ın zimmetine sahip bir muahid/zimmîyi öldürürse Allah'ın zimmetini bozmuş olur. İşte bu kimse cennetin kokusunu alamaz. Halbuki onun kokusu kırk yıllık yoldan duyulabilir."[601]

Hz. Peygamber'in gayri müslim tebaaya ve onların haklarını korumaya yönelik son derece hassas davranması, daha sonraki dönemlerde de kendisini göstermiştir. Nitekim Hz. Ali, "Gayri müslimlerin kendilerine düşen vergileri vermeleri suretiyle, malları mallarımız, kanları da kanlarımız olmuştur."[602] diyerek bu hassasiyeti ortaya koymuştur. Bu konudaki benzer değerlendirmeler Hz. Ömer tarafından da yapılmıştır. Hz. Ömer, zimmîler hakkında hayır ve iyilik tavsiye ettikten sonra, onlarla yapılan anlaşma şartlarının aynen yerine getirilmesini ve gerektiğinde onların can mal ve namusları uğrunda savaşılmasını bile önermiştir.[603]

İşte bu konuda Hz. Peygamber'den gelen rivayetler ve sahabenin beyanları, Müslümanlarla İslâm ülkesinde bulunan gayri müslimlerin eşdeğer tutulduğunu ve onların canlarını ve mallarını korumada ne ölçüde titiz davranıldığını açıkça deklare etmektedir.

Nitekim İslâm ülkesinde gayri müslim vatandaşların hayatları o derece önemsenmiştir ki başta Hanefî ekolü olmak üzere Said b. Müseyyeb, Şa'bi ve İbn Ebi Leyla, zimmîyi öldüren bir Müslümana ölüm cezasını öngörmüşlerdir.[604] İmâm-ı Mâlik ve Leys ise bir zimmîyi suikast yaparak öldüren Müslümanın kısas cezasına çarptırılarak öldürüleceğini söylemişlerdir.[605] Ancak cumhur bu konuda Hanefîlere muhalefet etmiş[606]

---

600 Buhârî, *Diyât, 26;* Tirmizî, *Diyât, 11;* İbn Hibbân, a.g.e., *11/239;* İbn Ebî Şeybe, a.g.e., 5/457.

601 Beyhakî, *es-Sünenu'l-Kubrâ, 9/205;* Tirmizî, *Diyât, 11;* İbn Mâce, *Diyât, 32.*

602 Serahsî, a.g.e., 26/85; Kâsânî, a.g.e., 7/111; İbnu'l-Humâm, a.g.e., 5/446; İbn Âbidîn, a.g.e., 6/534; Nevevî, *el-Mecmu', 19/416.*

603 Ayrıca bkz. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb el-Ensârî el-Kûfî, *Kitâbu'l-Harâc*, el-Matbaatu's-Selefiyye, Kâhire, 1396, s. 136; Ebû Dâvûd, *Harâc ve'l-İmâre, 33.*

604 Serahsî, a.g.e., 26/131; Kâsânî, a.g.e., 7/236; Cassâs, a.g.e., 1/173.

605 İbn Rüşd, a.g.e., 4/227; Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, 7/13; Mâlik b. Enes, *Ukûl, 15.*

606 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/63.

ve zimmîyi öldüren Müslüman bir kişinin öldürülmeyeceğini belirtmiştir. Cumhur, bu konuda şu delilleri ileri sürmüştür:

"Ey iman edenler! Öldürülen kimseler hakkında size kısas farz kılındı. Hür hür ile, köle köle ile, dişi dişi ile kısas olunur."[607]

Bir başka ayette Yüce Allah (c.c) "... Allah, kâfirlere müminler aleyhinde asla fırsat vermeyecektir."[608] buyurmuştur. Eğer kâfir için Müslüman kısas edilirse, kâfire yol verilmiş olur.[609]

Cumhur'a göre Yüce Allah bu ayetlerde kısasta eşitliğin dikkate alınacağını bildirmiştir. Buna göre hür kimseye karşı karşılık köle öldürülmediği gibi zimmîye karşılık Müslüman da öldürülmez. Çünkü aralarında dinî yönden denklik yoktur.[610] Nitekim kâfirle mümin eşit olmadığı, "Cehennemliklerle cennetlikler elbet bir olmaz."[611] ayetinde de vurgulanmıştır.

Diğer taraftan birçok rivayette geldiği şekliyle Hz. Peygamber "Mümin, kâfire karşılık öldürülemez."[612] buyurarak Müslümanın öldürülmeyeceğini açıkça söylemektedir. Cumhura göre bu hadis, kısasla ilgili ayetlerde geçen umum ifadeleri de tahsis etmekte ve Müslümanın öldürülmeyeceğini bildirmektedir.[613]

Yine Hz. Peygamber'den gelen bir hadiste "Müslümanların kanları eşittir…."[614] buyrularak Müslümanın kanının birbirine eşit olduğu dolayısıyla da Müslümanın kanıyla kâfirin kanının eşit olmadığı anlaşılmaktadır.[615] Bu delilleri göz önünde bulunduran cumhur, zimmînin kanının mutlak olarak masum olmadığını ifade etmiştir. Çünkü kanın masumiyeti imanla ve ahde vefa göstermekle sınırlıdır. İman vasfının zimmîde olmadığı açıktır. Zimmînin ahde vefa göstermesi ise bozma ihtimalinden dolayı

---

607 Bakara, 2/178.
608 Nisâ, 4/141.
609 İbn Hazm, *el-Muhallâ, 10/352.*
610 İbn Teymiyye, *a.g.e.*, 14/75; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 1/593.
611 Haşr, 59/20.
612 Tirmizî, *Diyât 17;* İbn Mâce, *Diyât, 21.*
613 Kurtubî, *a.g.e.*, 2/247.
614 İbn Mâce, *Diyât, 31;* İbn Hibbân, *a.g.e.*, 13/141.
615 Cassâs, *a.g.e.*, 1/177.

şüphe içermektedir. Şühhe ile had cezaları düştüğü için kısas cezası da düşmektedir.[616] İşte cumhur, bu delilleri ileri sürerek zimmîyi öldüren Müslümana kısas cezasının verilmeyeceğini iddia etmiştir.[617]

Ancak cumhur gibi düşünmeyen Hanefîler şu delilleri öne sürerek zimmîye karşılık Müslümana kısas cezasının uygulanabileceğine hükmetmişlerdir:

Yüce Allah "Ey iman edenler! Öldürülen kimseler hakkında size kısas farz kılındı."[618] buyurmaktadır. Bu âyet-i kerîmede geçen "katla"(öldürülenler) lafzının mutlak olarak zikredilmesi, öldürülen kişinin Müslüman ya da gayri müslim olabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla bu ayet, öldürme eyleminde bulunan herkese kısas cezasını uygulamayı öngörmektedir.[619]

Yine bir başka ayette "Biz Tevrat'ta onlara cana karşılık canın (nefse karşılık nefsin) kısas edilmesini...farz kıldık."[620] buyrulmaktadır. İşte bu ayette geçen "nefs" kelimesinin mutlak bir ifade olması, her kişi için kısas cezasının uygulanabilirliğini ortaya koymaktadır.

Hanefîler tarafından ileri sürülen bir diğer delil ise şu âyet-i kerîmedir:

"Haklı bir gerekçe olmaksızın Allah'ın muhterem kıldığı cana kıymayın! Bir kimse zulmen öldürülürse onun velisine (mirasçısına) bir yetki vermişizdir; artık o da kısas hususunda aşırı davranmasın. (Meşrû hakla yetinsin).[621]

Bu ayetteki "sultan" kelimesi ittifakla kısas anlamını içermektedir. Buna göre kim zulmen öldürülürse o kimsenin velisine kısas yetkisi verilmiştir. Görüldüğü gibi bu ayette Müslüman kâfir ayrımına gidilmemiştir.[622]

---

[616] Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fî Kavâidi ve Furûi Fıkhi'ş-Şâfiiyye*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403, s. 123; Şirbinî, *a.g.e.*, 4/10; Bkz. Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr, 6/269-271.*

[617] Kurtubî, *a.g.e., 2/247;* İbn Teymiyye, *a.g.e.*, 34/146; İbn Kudâme, *a.g.e.*, 7/652.

[618] Bakara, 2/178.

[619] Cassâs, *a.g.e.*, 1/165.

[620] Mâide, 5/45.

[621] İsrâ, 17/33.

[622] Cassâs, *a.g.e., 1/174.*

İşte bu ayetlerde mutlak ve âmm şeklinde gelen ifadeler, herhangi bir ayrım yapmaksızın hem zimmîleri hem de Müslümanları kapsamaktadır.[623] Şu durumda söz konusu ayetlerden zimmîye karşılık Müslüman kimsenin öldürülebileceği ortaya çıkmaktadır.[624]

Hanefîler sadece bu ayetleri değil Hz. Peygamber'den benzer lafızlarla nakledilen şu hadisleri de kendilerine delil olarak getirmişlerdir:[625]

لَا يَحِلُّ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ إِلَّا بِإِحْدَى ثَلَاثٍ زِنًا بَعْدَ إِحْصَانٍ أَوْ ارْتِدَادٍ بَعْدَ إِسْلَامٍ أَوْ قَتْلِ نَفْسٍ بِغَيْرِ حَقٍّ فَقُتِلَ بِهِ "*Müslüman bir kişinin ancak şu üç durumda öldürülmesi helaldir: birincisi evli bir kişinin zina yapması, ikincisi mürted kişi, üçüncüsü ise bir kişiyi haksız yere öldürmek.*"[626]

لا يحل دم المسلم إلا بثلاث : إلا أن يزني وقد أحصن ، فيرجم ، أو يقتل إنسانا ، فيقتل ، أو يكفر بعد إسلامه ، فيقتل "*Müslüman bir kişinin ancak şu üç durumda öldürülmesi helaldir: Birincisi evli bir kişinin zina yapması halinde recmedilir, ikincisi bir insanı öldüren öldürülür, üçüncüsü İslâm'dan sonra küfre giren öldürülür.*"[627]

لَا يَحِلُّ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ إِلَّا بِإِحْدَى ثَلَاثِ خِصَالٍ زَانٍ مُحْصَنٌ يُرْجَمُ أَوْ رَجُلٌ قَتَلَ رَجُلًا مُتَعَمِّدًا فَيُقْتَلُ أَوْ رَجُلٌ يَخْرُجُ مِنْ الْإِسْلَامِ يُحَارِبُ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ وَرَسُولَهُ فَيُقْتَلُ "*Müslüman bir kişinin ancak şu üç durumda öldürülmesi helaldir: birincisi evli bir kişinin zina yapması, ikincisi bir adamı kasten öldürmek, üçüncüsü ise bir mürtedin İslâm dininden çıktıktan sonra Allah'a ve Rasulüne savaş ilan etmesi.*"[628]

Yine bazı rivayetlere göre Hz. Peygamber kasıtlı öldürme eylemi için kısas cezasını öngörmüştür.[629] Aynı şekilde bazı kaynaklarda Hz. Ömer, Hz. Ali ve Abdullah b. Mesud gibi önde gelen bazı sahabilerin zimmîyi öldüren bir Müslümana kısas gereği ölüm cezası verdikleri ifade edilmektedir. Bir rivayete göre de Hz. Ali ve Abdullah b. Mesud, bir Yahudiyi ya

---

623 Cassâs, a.e., *1/173.*
624 Kurtubî, a.g.e., 2/246.
625 Nevevî, *Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*, 11/165.
626 Tirmizî, *Fiten, 1;* Nesâî, *Hudûd, 2.*
627 Abdurrezzâk, a.g.e., *10/167;* Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem, 13.*
628 Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem, 10;* Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî et-Tahâvî, *Şerhu Muşkili'l-Âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1994, 5/51; Ahmed b. Hanbel, 1/61.
629 İbn Ebî Şeybe, a.g.e., 5/436; Serahsî, a.g.e., 10/219; Merginânî, a.g.e., 4/158; Dârekutnî, a.g.e., *3/94.*

da Nasranîyi öldüren kimsenin öldürüleceğini söylemişlerdir. Yine aynı düşünce ekseninde tabiinin büyüklerinden Ömer b. Abdülaziz de, bir Yahudi'ye karşılık Müslümanın öldürülmesini emretmiş ve o Müslüman öldürülmüştür.[630]

Öte yandan Hanefîler, Şafiî ülemasının delil olarak getirdikleri "Bir kâfir için bir mümin ve ahitli bulunduğu süre içinde bir zımmî öldürülmez."[631] şeklindeki hadisi farklı bir şekilde yorumlamışlardır. Hanefî alimlerinden Cessâs, bu hadisin farklı bir bağlamı bulunduğuna ve değişik bir münasebetle söylendiğine dikkat çekmektedir. Hz. Peygamber, fetih günü Mekkelilere seslenerek cahiliye döneminde Müslüman bir kişinin öldürmüş olduğu kâfir yüzünden öldürülmeyeceğini ve ahitli bulunan kimsenin de ahitli bulunduğu süre içinde öldürülmeyeceğini haber vermiştir. Yine Hz. Peygamber, bu konuşmasında cahiliye döneminden kalma bütün kan davalarının kaldırıldığını da ilan etmiştir. Yine Hanefîler söz konusu hadisteki "kâfir" kelimesini harbî kâfir olarak yorumlamışlardır. Malum olduğu üzere bu hadis, Mekke'nin fethinde söylenmiştir. O dönemde ise iki çeşit gayri Müslim bulunmaktadır: Birincisi, Müslümanlarla herhangi bir anlaşması bulunmayan harbî kâfirdir. İkincisi de, bir müddete kadar anlaşma yapılmış muahid kâfirdir. Bu nedenle o dönemde zimmîlik statüsü yoktur. Zira zimmîlik statüsü fetihten sonraki süreçte ortaya çıkmıştır. Şu durumda "Kâfire karşı Müslüman öldürülmez." hadisindeki kâfir kelimesine zimmînin girmesi söz konusu değildir.[632]

Yine cumhur tarafından ileri sürülen "Müslümanların kanı eşittir."[633] şeklindeki hadis, Hanefî alimlerine göre Müslümanla gayri Müslimlerin kanlarının birbirlerine eşit olmadıklarını ifade etmez. Belki bu hadis, Müslümanların kendi aralarında kan açısından eşit olmalarını anlatmaktadır. Buna göre erkekle kadın Müslüman, hürle köle Müslüman, iyiyle kötü Müslüman, kan noktasında birbirlerine eşittir ve aralarında fark yoktur. İşte

[630] İbn Ebî Şeybe, *a.e.*, 5/408; Abdurrezzâk, *a.g.e.*, *10/101;* Cassâs, *a.g.e.*, 1/175; Serahsî, *a.g.e.*, 26/132; Zeylâî, *Nasbu'r-Râye*, *4/337.*

[631] Tirmizî, *Diyât, 16-17;* İbn Mâce, *Diyât, 21.*

[632] Cassâs, *a.g.e.*, 1/176.

[633] İbn Mâce, *Diyât, 31;* İbn Hibbân, *a.g.e.*, 13/341.

söz konusu hadisin vermek istediği mesaj budur. Yoksa bu hadis-i şeriften Müslümanlarla zimmet ehlinin kanlarının eşit olmadıkları anlamı çıkmaz.[634]

Ayrıca Hanefîler İslâm hukukunda var olan bir uygulamayı da delil olarak sunmuşlardır. İslâm hukukuna göre İslâm ülkesinin gayri müslim vatandaşları genel olarak Müslümanlarla aynı statüdedirler. Bu sebeple Müslümanın malı ve canı masum olduğu gibi aynı şekilde zimmî bir kişinin de malı ve canı masumdur. Çünkü zimmîler cizye vermek suretiyle canlarını mallarını koruma altına almakta ve böylece Allah ve Rasûlüllah'ın güvencesine girmektedirler. Buna göre zimmînin malı ile Müslümanın malıyla eşit kabul edilmiştir. Bu nedenle de zimmînin malını çalan Müslümana ittifakla el kesme cezası takdir edilmiştir. O halde zimmînin malını çalan bir Müslümana nasıl el kesme cezası uygulanıyorsa, aynı şekilde zimmîyi öldüren Müslüman bir kişiye de kısas cezası vermek gerekir. Zira canın dokunulmazlığı malın dokunulmazlığından daha önemli ve daha büyüktür. Nitekim bir köle, mevlasının malını çaldığında eli kesilmezken, aynı köle mevlasını öldürdüğünde öldürülür. Bu da canın maldan daha kıymetli olduğunu göstermektedir. Şu durumda bir zimmîyi öldüren kişiye, ölüm cezası vermenin evleviyetle gerekli olduğu anlaşılmaktadır.[635] Böylece kısas konusunda da zimmî ve Müslümanın eşit statüde bulunduğu ortaya çıkmaktadır.[636]

Diğer taraftan Hanefîlerden Ebû Yusuf, Müste'meni öldüren Müslümana da kısas cezasını öngörür.[637] Benzer şekilde bazı İslâm alimleri de bir muahidi öldüren Müslümanın öldürüleceğini ileri sürmüşlerdir.[638] Ancak başta İmam-ı Şafiî olmak üzere diğer İslâm alimleri ise bir Muahide ve Müste'mene karşılık Müslümana kısas cezasının gerekmediğini söylemişlerdir.[639]

---

634 Cassâs, *a.g.e.*, 1/177.

635 Cassâs, *a.g.e.*, 1/178; Ebu'l-Hasan Ali Halef b. Abdulmelik b. Battâl el-Kurtubî, *Şerhu Sahîh-i Buhârî*, Hazırlayan: Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm, Mektebetu'r-Rüşd, Riyad, 2000, 8/566.

636 Merğînânî, *a.g.e.*, 4/178; Abdulvehhâb Hallâf, *es-Siyâsetu'ş-Şer'iyye Nizâmu'd-Devleti'l-İslâmiyye fî'ş-Şuûni'd-Dustûriyye ve'l-Hâriciyye ve'l-Mâliyye, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1987, s. 92.*

637 Kâsânî, *a.g.e.*, 7/236; Cassâs, *a.g.e.*, 1/178.

638 Tirmizî, *Diyât, 16;* İbn Ebî Şeybe, *a.g.e.*, 5/408.

639 Şâfiî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/275; Serahsî, *a.g.e.*, 10/95; İbn Kudâme, *a.g.e.*, 7/653; Nevevî,

Bütün bu açıklamalardan sonra Hanefî alimlerine ait yorumların, Kur'ân'ın ruhuna ve ayetlerin zahirine daha uygun olduğu anlaşılmaktadır.[640] Çünkü bu ayetlerde ve hadislerde geçen ifadeler hem kâfiri, hem de Müslümanı içine alacak şekilde mutlak olarak zikredilmiştir. Özellikle de ayet ve hadislerdeki nefs[641] lafzının umumi olarak geçmesi kısasla ilgili hükümlerin herkesi kapsadığını göstermektedir. Buna göre zimmîyi öldüren bir Müslümanı, kısas cezası vererek öldürmek gerekmektedir.[642] Ancak ayetlerde geçen mutlak ifadeler, kısas cezasının sadece zimmîyi öldüren Müslümana değil de, Ebu Yusuf'un içtihadından da anlaşılacağı üzere İslâm ülkesinin vatandaşı olan tüm gayri Müslimleri öldüren kimselere yönelik genel bir hüküm olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre kim zimmî ve Müste'meni öldürürse kısas cezasına çarptırılır. Bir başka ifadeyle katil kimse, öldürülür. Böylece İslâm ülkesine zimmî müste'men ya da harbî statüsünde girmiş bulunan gayri müslimlerin güvenli ve huzurlu bir şekilde İslâm devletinin sınırları içerisinde yaşayabilecekleri anlaşılmaktadır. İşte İslâm hukukçuları tarafından buraya kadar yapılan yorumlar öncelikle Müslüman bir kişiyle gayri müslim bir kişinin hayat hakkını korumdaki eşitliği, onların hayatlarına verilen değeri ve onlara ne ölçüde sahip çıkıldığını da göstermektedir.

Ayrıca gayri müslim teb'a zimmîlik statüsüyle elde ettikleri birtakım hak ve hürriyetleri kullanmakta Müslümanlarla eşit duruma gelmekte hatta İslâm toplumunda daha avantajlı bir konuma sahip olmaktadır.[643] Söz gelimi bir zimmîye zulmetmek, Müslüman'a zulmetmekten daha ağır bir günah olarak değerlendirilmiştir.[644] Bu yönüyle İslâm hukukçuları İslâm toplumunda yaşayan gayri müslimlere tanınan haklar konusunda yaygın olarak şu temel prensibe yer vermişlerdir: "Bizim için hak olanlar onlar

---

el-Mecmu', 18/356.

640 Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm'in Evrensel Mesajına Çağrı, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1990, 1/293.*

641 Buhârî, *Edeb, 6;* Müslim, *Îmân, 38;* Nesâî, *Vasiyyet, 12;* İbn Hibbân, a.g.e., 12/371.

642 Cassâs, a.g.e., 1/174.

643 Hamîdullâh, *İslâm'da Devlet İdaresi, s. 88-89.*

644 İbn Âbidîn, a.g.e., 4/171; Yûsuf Karadâvî, *Gayru'l-Muslimîn fi'l-Muctemai'l-İslâmî,* Muessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1992, s. 11.

için de haktır; bizim için ödev olanlar onlar için de ödevdir."[645] Böylece İslâm hukukçularının kendi ülkelerindeki gayri müslimlere yaklaşımını ve onları birçok konuda tıpkı Müslümanlar gibi telakki ettiklerini göstermektedir. İşte İslâm devletindeki gayri Müslimlere tanınan birtakım haklara mukabil, onlar da kendilerine takdir edilen cizye haraç ve ticaret vergisi gibi birtakım malî ve sosyal yükümlülükleri yerine getirmeyi taahhüt etmişlerdir.[646]

Öte yandan zimmet akdi ebediyyen geçerli olan bir akid olup Müslüman olmayanların kendi dinleri üzere bırakılmalarını içine almaktadır. Bir başka ifadeyle zimmet anlaşması yapmak demek, zimmîlerin küfür üzere devam edeceklerini ikrar etmek demektir.[647] Bu çerçevede İmam-ı Mâlik, zimmîlerden alınan cizyenin karşılığında onların sulh içerisinde yaşadıklarını, düşmanlarına karşı korunduklarını, kendi dinlerine tabi olduklarını ve tabi oldukları dinleri üzere de hayatlarını sürdürdüklerini vurgulamaktadır.[648]

Diğer taraftan Hz. Peygamber, gayri Müslim teb'a ile kurulan münasebetlerde de son derece dikkatli olunması gerektiğini bildirmiştir. Söz gelimi Rasûlüllah, zimmîlere adil davranılmasını öğütlemiş ve "Müslümana veya bir zimmîye zarar veren kişi melundur." buyurarak onların haksızlığa ve zarara uğratılmasının varacağı noktayı belirtmiştir.[649] Özellikle nebevî beyanlarda zimmîye gösterilen hassasiyet sonraki dönemlerde de etkisini göstermiştir. Bu yüzden Hz. Peygamber'den sonraki dönemlerde gayri müslim toplulukların hak ve hukuklarına riayete dikkat edilmiş ve onların can, mal ve ırzları Müslümanlarla eşdeğer tutulmuştur. Gayri müslimlere ait haklara riayet etmek o derece önemsenmiştir ki Hz. Ömer hayatının

---

645 Kâsânî, *a.g.e.*, 2/37; İbnu'l-Humâm, *a.g.e.*, 7/122; Hüsrev Mehmed Efendi Molla Hüsrev, *Dureru'l-Hukkâm fî Şerhi Gureri'l-Ahkâm*, Fazilet Neşriyat, İstanbul, 1978, 1/283; Zeylâî, *Tebyînu'l-Hakâik*, 5/235; Zeydân, *a.g.e.*, s. 71; Sâbık, *a.g.e.*, 2/662.

646 İbn Rüşd, *a.g.e.*, 206-210; Mâlik b. Enes, *Zekât, 24;* Zeydân, *a.e.*, 137-176.

647 Sâbık, *a.g.e.*, 2/668; el-Mevsûatu'l-Fıkhıyye, 7/128; Karadâvî, *Gayru'l-Müslimîn fi'l-Muctemai'l-İslâmî*, s. 7.

648 Mâlik b. Enes, *Zekât, 24.*

649 Ebû Yûsuf, *a.g.e.*, s. 107; Benzer rivayetler için bkz. Buhârî, *Cizye, 17;* Müslim, *Hac, 85.*
وَذِمَّةُ الْمُسْلِمِينَ وَاحِدَةٌ يَسْعَى بِهَا أَدْنَاهُمْ فَمَنْ أَخْفَرَ مُسْلِمًا فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ لَا يُقْبَلُ مِنْهُ صَرْفٌ وَلَا
عَدْلٌ وَمَنْ وَالَى قَوْمًا بِغَيْرِ إِذْنِ مَوَالِيهِ فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ.

sonlarına doğru diğer din mensuplarına karşı iyi davranılmasını, onların haklarına tam olarak riayet edilmesini ve onlara malî güçlerinin üstünde bir vergi yükünün yükletilmemesini vasiyet etmiştir.[650] Hz. Ömer, böyle bir vasiyette bulunduğunda büyük olasılıkla zimmet ehlinden olan Ebu Lü'lü' adındaki bir Mecûsî tarafından hançerlenmiş haldedir.[651] Bu durum bile halife Ömer'in zimmîlere yönelik tutumunda herhengi bir değişiklik meydana getirmemiştir.

Yine İslâm alimleri Müslüman toplumda yaşayan gayri müslimlere yönelik hassasiyetleri, farklı ve değişik üslûplarla vurgulayarak onların bireysel, sosyal, ekonomik ve benzeri birçok açıdan haksızlığa uğramalarına engel olmak istemişlerdir.

Söz gelimi Zahirî alimlerinden İbn Hazm'ın bu konuya yaklaşımı oldukça dikkat çekicidir. Ona göre düşman, İslâm yurdunun gayri müslim bir vatandaşına saldırırsa onu korumak için binek ve silahlarla savaş yapmak ve bu yolda ölmek, Müslümanların üzerine bir borçtur. Çünkü zimmîleri düşmana teslim etmek zimmet akdini bozmak demektir.[652] Nitekim İslâm hukukçuları açık ve kesin bir şekilde zimmet ehline gelebilecek zulmü önlemenin ve onları korumanın Müslümanların görevi olduğunu belirtmişlerdir.[653]

Aynı şekilde meşhur fıkıh alimi Karâfî bu konuya şu değerlendirmeleriyle açıklık getirmiştir: "Zimmet akdi bize büyük sorumluluklar yükler. Çünkü onlar bizim korumamız ve gözetimimiz altındandır. Yine onlar Allah'ın, Peygamber'in ve İslâm'ın zimmeti altındadır. Kim kötü söz söylemek, gıybet etmek, ırza tecavüz etmek veya herhangi bir şekilde eziyette bulunmak ya da böyle yapanlara yardım etmek suretiyle onlara zulmeder ve haksızlık yaparsa Allah'ın, Peygamberin ve İslâm'ın zimmetini zayi etmiş olur."[654] Hanefî fıkıh kitaplarından Reddü'l-Muhtar'da

---

[650] Buhârî, *Cenâze, 94;* Beyhakî, *es-Sünenu'l-Kubrâ*, 9/206; Ebû Yûsuf, *a.g.e., s. 80-82;* Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s. 212; İbn Kudâme, *a.g.e.*, 8/535.

[651] İbn Ebî Şeybe, *a.g.e.*, 7/440; Karadâvî , *Gayru'l-Müslimîn fi'l-Muctemai'l-İslâmî*, s. 47.

[652] Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahîm el-Karâfî, *el-Furûk Envâru'l-Burûk fî Envâi'l-Furûk, tahk. Halîl Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, 3/29.*

[653] Karadâvî, *Gayru'l-Müslimîn fi'l-Muctemai'l-İslâmî*, s. 11.

[654] Karâfî, *el-Furûk, 3/29.*

gayri müslim teb'anın gıybetini yapmanın, tıpkı Müslümanın gıybetini yapmak gibi haram kabul edildiği ifade edilmektedir.[655] Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere İslâm alimleri gayri müslimlerin kişiliklerini ve onurlarını korumaya ve onlara karşı kırıcı davranışlarda bulunmamaya dikkat çekmişlerdir.

İşte İslâm dini, ortaya koyduğu zimmîlik statüsüyle bir yandan diğer din mensuplarına kucak açtığını gösterirken, diğer yandan Müslümanların gayri müslimlerle bir arada yaşamalarını temel bir ilke olarak benimsediğini göstermektedir. İslâm dininin, Müslüman toplumda yaşayan değişik din mensuplarıyla ilgili koymuş olduğu prensipler, onların İslâm toplumunda daha rahat ve güvenli bir şekilde yaşamalarını sağlamaya yöneliktir. Şu halde bir yandan Müslüman toplumda diğer din mensuplarının varlığını sürdürmeye yönelik birtakım haklar veren İslâm dininin, diğer yandan gayri Müslimlerle diyaloğa giden yolları kesmek istediğini söylemek birbiriyle çelişmektedir. Yukarıda yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Müslümanlar diğer din mensuplarıyla aynı ülkede ve aynı toplumda birbirleriyle yakın münasebetler kurabilirler ve diyalog halinde olabilirler. Yine İslâm'ın öngördüğü toplum anlayışında teke indirgemeci bir anlayış yoktur. Tam aksine İslâm dini, Müslüman toplumda değişik din, ırk ve milletlere mensup insanların bir arada yaşamalarına izin vermek suretiyle çoğulcu ve katılımcı bir toplum anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. O halde İslâm toplumunda Müslümanların diğer din mensuplarıyla birlikte yaşaması demek, onların birbirleriyle zorunlu olarak diyalog kurmaları demektir. Zira aynı toplumda, aynı sokakta ve aynı çarşıda yan yana ve birlikte yaşayan insanların birbirleriyle diyalog içerisinde olmamaları neredeyse mümkün değildir.

Diğer taraftan birçok İslâm alimi, zimmîlere karşı gösterilecek muamelenin menfi olması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu düşünceyi benimseyen bilginler, Mekke'nin fethinden sonra nazil şu ayeti kendilerine dayanak yapmışlardır:

"*Kendilerine kitap verilenlerden oldukları halde, Allah'a da âhiret gününe de iman etmeyen, Allah'ın ve Resulünün haram kıldığını haram*

---

[655] İbn Âbidîn, *a.g.e.*, 4/171, 6/410.

tanımayan, hak dinini din olarak benimsemeyen kimselerle tam bir itaatle, cizye verinceye kadar savaşın."[656]

İşte geleneksel bakış açısına göre bu âyet-i kerîmede geçen "sâğırûn" kelimesi, kitap ehlinin küçük görülmesini[657] ve onlara hakaret edilmesini ifade etmektedir. Bu bakış açısının bir yansıması olarak da zimmet ehlinin cizyeyi ayakta vermeleri[658] ve onların boyunlarına birtakım aletlerin dipçiğiyle vurulması gerektiği söylenmiştir.[659] Hatta cizye almaktan maksadın kâfirleri hafife alma, iteleme, aşağılama ve tahkir etme olduğu da söylenmiştir.[660] Netice itibariyle bu yaklaşımlar o dereceye ulaşmıştır ki cizye verme işlemi bir nevi köleleştirme olarak algılanmıştır.[661]

Ancak cizye etrafında yapılan bu yorumlar İslâmî bir esasa dayanmadığı için oldukça hatalı kabul edilmiştir. İmam Nevevî, zimmîye karşı gösterilen bu olumsuz davranışları çok çirkin bularak reddetmiştir. Çünkü bu yaklaşımlar, hoşgörü ve müsamaha dini olan İslâm'ın ahlâkî prensiplerine ters düşmekte[662] ve İslâm'ın insanlık anlayışıyla ve Kur'ân'ın insanı yüce tutan diğer naslarıyla bağdaşmamaktadır. Bu yüzden ayette geçen "sâğırûn" deyimi, kitap ehlinin silahı ve savaşı bırakıp teslim olmasını ve peşin cizye vermek suretiyle İslâm otoritesini ve hâkimiyetini kabul etmesini anlatmaktadır.[663] Nitekim çağdaş İslâm alimleri söz konusu ayetteki "boyun eğmeyi", "gayri müslimlerin İslâm idaresine tabi olmaları, Müslümanlara teslim olmaları ve Müslümanların kendi üzerlerindeki otoritelerine razı olmaları" şeklinde yorumlamışlardır.[664]

---

656 Tevbe, 9/29.

657 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/351.

658 İbn Abdisselâm, a.g.e., 1/250; Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 2/351.*

659 Hâzin, a.g.e., 2/350; Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, *16/25.*

660 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, *1/122.*

661 İbn Kayyim el-Cevziyye, a.e., 1/106.

662 Muhammed Cemâluddîn el-Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, tsh. Muhammed Fuad Abdulbâkî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1978, 8/168; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 9/405; Ayrıca bkz. Muhammed el-Gazzâlî, *et-Taassub ve't-Tesâmuh beyne'l-Mesîhıyye ve'l-İslâm*, s. 193.

663 Karadâvî, *Gayru'l-Müslimîn fi'l-Muctemai'l-İslâmî*, s. 32; Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, 4/65.

664 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, *9/405;* Reşîd Rızâ, a.g.e., *10/343;* Kâsımî, a.g.e., 8/168.

Ayrıca bu ayetin bulunduğu bağlamı da çok iyi belirlemek gerekmektedir. Buna göre ilgili ayet incelendiğinde "sâğırûn" kelimesinin savaş ve düşmanlık bağlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira bu ayet, Müslümanlara karşı saldırıda bulunan ve zulmeden müşriklerle aynı niteliği taşıyan ve o sırada Müslümanlarla savaş halinde olan Ehl-i Kitab'a karşı, nasıl mücadele edileceğinden bahsederken nazil olmuştur. İşte İslâm hukukçuları saldırgan ve ahlâksız bir düşmana karşı gösterilmesi gereken bir davranış ve tutumu, zimmet akdinin yapıldığı bütün gayri müslimleri kapsayacak biçimde yaygınlaştırmışlardır. Böylece İslâm hukukçuları Müslümanlarla gayri müslimler arasındaki çatışma ve düşmanlıklardan etkilenerek diğer din mensuplarıyla ilişkilerde "sâğırûn" ifadesine yoğunlaşmışlardır.[665]

Diğer taraftan ilk dönemlerde zimmî statüsüne girenlerin genellikle fetihlerle kazanılan topraklarda yaşayan gayri müslimler olması, zimmîlik statüsüne daha farklı bakmayı da beraberinde getirmiştir. Zira savaş psikolojisi, fetih sonucu cizye vererek İslâm devletine dahil olan zimmîyi, esir statüsünde değerlendirmeyi netice vermiştir. Ancak hatırlanacağı üzere zimmîlik statüsü sadece fetih ve savaşlardan sonra yapılan zimmet anlaşmasıyla kazanılmamaktadır. Bunun yanında Müslümanlarla savaş yapmaksızın İslâm devletinin hâkimiyeti altında yaşamayı kabul eden ve kendi dinlerinde kalmaları şartıyla Müslüman idarecilerle sulh anlaşmayı yapan gayri müslim kişiler de, zimmî statüsüne girebilmektedirler. Nitekim Hz. Peygamber'in hem Necran Hıristiyanlarıyla hem de bazı Yahudi gruplarıyla yaptığı anlaşmalar bu çerçevede değerlendirilebilir.

Yine dört halifeden hiçbirinin zimmîleri tahkir ettiğine yönelik de herhangi bir uygulama bilinmemektedir. Tam aksine cizyenin toplanması esnasında zimmîlere karşı merhametli ve yumuşak olunması istenmiştir. Örneğin Hz. Ömer, cizye toplamak için gönderdiği tahsildarının, zimmîlere kötü davranmadığını, onları kamçılamadığını ve onları bekletmediğini öğrenince sevinmiş ve şöyle buyurmuştur: "Bunu (kötü muamele ile cizye almayı) bana ve benim yöneticilerime nasip kılmayan Allah'a

---

665 A. Ahmed Ebû Süleymân, trc. Fehmi Koru, *İslâm'ın Uluslararası İlişkiler Kuramı*, İnsan Yay., İstanbul, 1985, s. 43, 63-64.

hamd ederim."[666] İşte İslâm ülkesinin gayri müslim vatandaşlarına vergi mükellefiyetleri dahil diğer borçlarını yerine getirmelerinde yumuşaklık ve mülayemet göstermek daha doğrudur.[667]

Burada özellikle vurgulamak gerekir ki cizye, temelde gayri müslimlerle yapılan anlaşmalar sonucunda onlardan alınan bir çeşit vergidir. İslâm devleti almış olduğu bu vergi karşılığında gayri müslim vatandaşları ve onların haklarını çok yönlü korumakla mükelleftir. Nitekim Hz. Peygamber'in kabilelerle yaptığı bütün anlaşmalarda: "Onları himaye etmek bizim görevimiz, cizye ödemek de onların görevidir."[668] buyurmakla bu gerçeği ifade etmiştir. Bu yüzden cizyeyi İslâm ülkesini savunmakla görevli ve yükümlü olmayan gayri müslimlerin, ülke savunmasına katkıda bulunmak amacıyla ödedikleri bir vergi olarak da değerlendirmek mümkündür. Bir başka ifadeyle cizye, İslâm yönetimine boyun eğme anlamına gelmekle birlikte, aynı zamanda Müslümanların yükümlü tutuldukları askerlik hizmetinin yerine geçen malî bir bedeldir ve bir yönüyle İslâm vatanını savunma vergisidir.[669]

Bütün bu açıklamalardan sonra Hanefî ekolünün önde gelen imamlarından Serahsî'nin şu değerlendirmeleri bahsi geçen konuyu daha farklı ve daha sağlam bir blokaja oturtmakta ve bu konuyu daha anlaşılır kılmaktadır: "Gayri müslimlerle zimmet akdi yaparak onların İslâm ülkesinde güvenlik içinde yaşamalarına müsade edilmesinin gayesi, onlardan kazanç elde etmek değil, onları en güzel şekilde dine davet etmektir. Zira onlar, zimmet akdiyle savaşmayı terk edip Müslümanlar arasında yaşarken dinin güzelliklerini ve Müslümanların da ne güzel insanlar olduklarını görme fırsatı bulacaklardır. Böylece kendi ihtiyarlarıyla Müslüman olma imkânına kavuşacaklardır."[670] Bu durumda zimmet ehline köle muamelesi yapmak, onları tahkir etmek ve onları küçük düşürmek, cizye almadaki asıl gerekçeye ve esas maksada uygun düşmemektedir. Çünkü Müslümanlar

---

666 Ebû Ubeyd, a.g.e., s. 119; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 9/405.*

667 Bilmen, *Hukûk-u İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhıyye Kâmûsu, 4/102.*

668 İbn Sa'd, a.g.e., 1/279; Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/600.*

669 Karadâvî, *Gayru'l-Müslimîn fi'l-Muctemai'l-İslâmî*, s. 33-34; Osman Kaya, *Kur'ân'a Göre Dinlerarası Diyalog, İlahiyat, İstanbul, 2005, s. 302.*

670 Serahsî, a.g.e., 10/77-78.

tarafından tahkir edilen ve küçük düşürülen zimmîlerin İslâm dininin güzelliklerini görmelerini ve Müslümanları sevmelerini beklemek realiteleri zorlamak demektir.

Bu nedenle zimmîlerin kişiliklerine hakarette bulunup onları esir statüsünde görmek ve onların sahsiyetlerini rencide edici davranışlar sergilemek, doğru bir yaklaşım değildir.

4. İslâm Devletindeki Gayri Müslimlerin Sosyal Hakları

İslâm dini, gayri müslim teb'anın temel hak ve hürriyetlerini tam olarak vermekle kalmaz aynı zamanda sosyal haklar alanında onlara geniş imkânlar sunar. Buna bağlı olarak İslâm toplumunda yaşayan diğer din mensuplarının sosyal yönden insan onuruna yaraşır bir hayat standardına sahip olmaları ve rahat bir şekilde hayatlarını sürdürmeleri hedeflenmiştir. Bu hedef çerçevesinde İslâm toplumunda yaşayan yoksul ve dar gelirli insanlara yönelik sosyal güvenlik müessesleri devreye sokularak değişik tedbirler düzenlenmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de gayri müslimlere iyilikte bulunulabileceğini ifade eden ayetlerin olması[671] ve din ayrımı gözetmeksizin açların doyurulmasına, yolcuya, yolda kalmışlara ve muhtaçlara da yardım edilmesine yönelik teşviklerin bulunması, yardıma muhtaç tüm insanların kucaklanabileceğini ve onlara birçok açıdan sahip çıkılabileceğini göstermektedir.[672]

Bu bağlamda İslâm hukukçuları nafile sadakaların gayri müslim tebaaya verilip verilmeyeceği hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Ancak daha önce de zikredildiği üzere İslâm hukukçularının çoğu, gayri müslimlere nafile sadaka verilebileceğini söylemişlerdir.[673] Nitekim Said b. Müseyyeb'den gelen bir rivayette Hz. Peygamber'in Yahudi bir aileye bizzat tasaddukta bulunduğu ifade edilmiştir.[674] Aynı şekilde ezvâc-ı tâhirattan Hz. Safiyye de Yahudi akrabalarına tasaddukta bulunmuştur.[675]

---

671 Mümtehine, 60/9; Bakara, 2/271-272.
672 İnsân, 76/8-9; Nisâ, 4/36.
673 Kurtubî, *a.g.e.*, 3/337; Şirbinî, *a.g.e.*, 3/43; Nevevî, *el-Mecmu', 15/414.*
674 Karadâvî, *Gayru'l-Müslimîn fi'l-Muctemai'l-İslâmî, s.* 46; Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s. 728.
675 Ebû Ubeyd, *a.e., s. 728;* İbnu'l-Humâm, *a.g.e.*, 2/267; Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe b. Zenceveyh el-Ezdî, *Kitâbu'l-Emvâl, Merkezu'l-Melîk Faysal li'l-Buhûs ve'd-*

İslâm toplumunda sosyal dayanışmanın temelini oluşturan zekâta gelince, aralarında mezhep imamlarınında bulunduğu fakîhlerin çoğunluğu zekâtın İslâm toplumunda yaşayan gayri müslim vatandaşlara verilmeyeceği hususunda görüş birliğine varmışlardır. Hatta bu konuda İslâm alimlerinin icma ettikleri de bildirilmiştir.[676] Zimmîlere zekât verilemeyeceği hususunda cumhur'un ileri sürdüğü en güçlü delil ise, Hz. Peygamber'in Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken söylediği şu sözlerdir:

"Onlara, Allah'ın üzerlerine zenginlerinden alınıp fakirlerine verilen bir sadakayı farz kıldığını da bildir."[677] Bu hadisten anlaşıldığına göre zekât, Müslüman fakirlerin hakkıdır. Bu nedenle Müslümanların zenginlerinden alınır ve yine Müslümanların fakirlerine verilir.

Ancak zekâtın gayri müslimlere verilmeyeceği hususunda icmanın var olduğu söylense bile, bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüş ve değişik uygulamalara yer verilmiştir. İşte İslâm ülkesinin gayri müslim vatandaşına zekât verilebileceğini söyleyenler ve açıklamaları:

1. Başta Hz. Ömer ve İkrime olmak üzere bazı İslâm alimleri, zekâtın sarf yerlerini anlatan ayetteki[678] "mesâkîn" (miskinler) kavramından hareketle İslâm toplumunda yaşayan muhtaç ve yoksul gayri müslimlere zekât verilebileceğini söylemişlerdir.[679] Hz. Ömer söz konusu ayetteki "mesâkîn" kelimesini "Ehl-i Kitap'tan olup da müzmin bir hastalığa yakalanmış(kötürüm olmuş) kişiler" şeklinde yorumlamıştır.[680] Aynı şekilde İkrime de "Müslümanların fakirlerine miskin demeyin, miskin ancak kitap ehlinin fakirleridir." buyurarak kitap ehline zekât verilebileceğini belirtmiştir.[681]

2. Bu çerçevede Hz. Ömer'e ait bir uygulama da oldukça dikkat çekici ve meşhurdur. Hz. Ömer, bir yerden geçerken yaşlı ve âmâ birisinin

---

Dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyad, 1986, 3/1211; Zeylâî, *Nasbu'r-Râye, 2/398.*

676 Serahsî, a.g.e., 2/202; Merginânî, a.g.e., 1/113; İbn Kudâme, a.g.e., *3/79.*

677 Buhârî, *Tevhid, 1;* Müslim, *Îmân, 7.*

678 Tevbe, 9/60.

679 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 10/159;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 3/456;* İbn Ebî Şeybe, a.g.e., 2/401.

680 Kurtubî, a.g.e., *8/174;* Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr, 4/222;* İbn Ebî Şeybe, a.e., 2/401.

681 Kurtubî, a.e., 8/174; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 2/365.*

dilendiğini görür. Bu yaşlı zatın yanına gidip hangi dine mensup olduğunu sorunca, adam Yahudi olduğunu söyler. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Seni bu hale düşüren nedir?" diyerek adamın durumunu anlamaya çalışır. Yaşlı zat ise kendisini bu hale düşüren durumun "cizye", "ihtiyaç" ve "yaşlılık" olduğunu belirtir. Hz. Ömer, adamın elinden tutup kendi evine götürdükten ve ona bir miktar sadaka verdikten sonra onu beytü'l-mâl'ın hazinedarına yollar ve şu talimatı verir: "Bu adama ve benzerlerine bakınız. Vallahi biz bunlara insaflı davranmak durumundayız. Gençliğinde cizyesini aldık. Sonra ihtiyarlığında böyle perişan bırakmamız doğru olmaz." Daha sonra da Hz. Ömer, bu uygulamasına delil olarak "Zekâtlar sadece fakirler, miskinler… içindir."[682] ayetini getirir. Ona göre bu ayette geçen fakirlerden maksat Müslümanlar iken, miskinlerden gaye ise Ehl-i Kitab'ın fakirleridir. İşte Hz. Ömer, bu yaşlı ve yardıma muhtaç Yahudiyi, Ehl-i Kitab'ın miskinlerinden saymıştır. Bu nedenle de Hz. Ömer, ondan ve onun durumunda olan diğer insanlardan da cizye alınmasını kaldırmıştır. Hz. Ebubekir de, Hz. Ömer'in bu uygulamasına şahit olduğunu ve o yaşlı adamı gördüğünü ifade etmektedir.[683]

Son dönem İslâm alimlerinden Muhammed Hamidullah'a göre de Kur'ân'daki "mesâkîn" kelimesinin etimojolik yapısı, Hz. Ömer'in bu kelimeye getirdiği yorumu destekler mahiyettedir. Çünkü Sami dillerde "miskin" kelimesi, bir ülkeden diğer bir ülkeye yerleşip kalmış yabancı manasına kullanılmaktadır.[684]

3. Bir başka zaman Hz. Ömer, Şam dolaylarında seyahat ederken cüzzam hastalığına kapılmış Hıristiyan bir topluluk görür. Bunun üzerine Hz. Ömer, onlara da zekâttan pay verilmesini ve onlara gıda sevkiyatı yapılmasını emreder.[685]

4. Aynı şekilde İkrime, İbn Sîrîn ve Zührî gibi alimler, gayri müslimlere zekâttan bir pay verilebileceğini ifade etmişlerdir.[686]

---

682 Tevbe, 9/60.

683 Ebû Yûsuf, *a.g.e.*, s. 136;.Kurtubî, *a.g.e.*, 8/174.

684 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 2/206.*

685 Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, tlk. Rıdvân Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1978, s. 135.

686 Neveví, *el-Mecmu', 6/228;* Karadâvî, *Fıkhu'z-Zekât*, 2/705.

5. Yine Hanefî alimlerinden Züfer b. Hüzeyl, İslâm toplumunda yaşayan yardıma muhtaç gayri müslimlere zekât verilebileceği yönünde görüş bildirmiştir.[687] Serahsî, İmam Züfer'in bu görüşünün kıyasa dayandığını belirtmiş ve zekâtta asıl olanın fakir kimseyi zenginleştirmek olduğunu ifade etmiştir.[688]

6. Ayrıca Cabir b. Zeyd'e, zekâtın kimlere verileceği sorulduğunda O, (zekâtın) Müslümanların fakilerine ve Müslümanların zimmetinde bulunan gayri müslimlere verileceğini söylemiştir. Yine bu zat, Hz. Peygamber'in zekât ve ganimet mallarından zimmet ehline taksimatta bulunduğu da nakletmektedir.[689]

7. Ubeydullah b. Hasan'a göre de bir kimse zekât verecek bir Müslüman bulamadığında, İslâm devletinin gayri müslim vatandaşına zekâtını verebilir.[690]

8. Mücâhid'den gelen bir rivayette de Müslüman bulunmadığı takdirde Yahudi ve Hıristiyan fakirlere zekât ödeneceği söylenmiştir.[691]

9. Son dönem alimlerinden Muhammed Ebû Zehra, Abdulvehhâb Hallâf, Abdurrahmân Hasen ve Yusuf Karadâvî'ye göre, aciz olan zimmî fakirlere de zekât ödenebilir.[692]

10. Ayrıca zekâtın verileceği yerleri beyan eden ayetteki[693] müellefe-i kulûb tabiri ve bu tabir etrafında yapılan yorumlar, gayri müslimlere zekât verilebileceğini göstermektedir. Ancak İslâm hukukçularının çoğu, müellefe-i kulûba zekât verilmesi meselesini Rasûlüllah'ın dönemine mahsus bir uygulama olarak kabul etmişlerdir. Onlara göre İslâm'ın güçlenmesiyle müellefe-i kulûba zekât verilmesine gerek kalmamıştır.[694] Bununla birlikte birçok İslâm alimi bu görüşü paylaşmamaktadır. Râzî,

---

[687] Serahsî, *a.g.e.*, 2/202; Zeylâî, *Tebyînu'l-Hakâik, 1/300.*

[688] Serahsî, *a.e.*, 2/202.

[689] İbn Ebî Şeybe, *a.g.e.*, 2/402; Karadâvî, *Fıkhu'z-Zekât*, 2/705.

[690] Cassâs, *a.g.e.*, 4/340; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 3/459.*

[691] Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s.726; Yunus Vehbi Yavuz, *İslâm'da Zekât Müessesesi, Türdav, İstanbul 1975, s. 309.*

[692] Karadâvî, *Fıkhu'z-Zekât*, 2/706-708.

[693] Tevbe, 9/60.

[694] Kurtubî, *a.g.e.*, 8/178; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 2/373.*

müellefe-i kulûba zekât verileceğini beyan eden ayetteki hükmün mensuh olmadığını söylemektedir. Ona göre bu hükmün neshedildiğine dair herhangi bir delil yoktur.[695] Dolayısıyla, kalpleri İslâm'a ısındırılması gereken kimseler her dönemde var olabilir. İşte bu kimselere gerektiğinde zekât fonundan yardım edilir.[696] Şu halde mümin-kâfir ayrımı yapmaksızın kalbi kazanılacak bütün kimselere zekât verilebileceği söylenebilir.[697]

Diğer yandan tabiinin ileri gelen bazı alimleri, fıtır sadakasından Hıristiyan rahiplere vermişler ve bunda da herhangi bir sakınca görmemişlerdir.[698] Bazı alimlere göre ise gayri müslimlerden kendilerine fitre verilebilecek kimseler, sadece ruhban sınıfıdır.[699] Hanefî hukukçulardan İmam-ı Azam ve Muhammed b. Hasan sadaka-i fıtr, kefferat ve nezirlerin zimmîlere verilebileceğine hükmetmişlerdir.[700] Zira sadakanın fakirlere verileceğini bildiren ayette, sadaka ifadesinin kayıt altına alınmaması, sadakanın her çeşidinin ehl-i harbin dışındaki kimselere verilebileceğini göstermektedir.[701] Ancak cumhur sadak-i fıtr, keffaret ve adakların zimmet ehli dâhil hiçbir gayri müslime verilemeyeceğini ifade ederek İmam-ı A'zam ve talebesinin bu konudaki görüşüne muhalefet etmiştir.[702]

Çağdaş alimlerden Yusuf Karadâvî gayri müslim tebaaya zekât ödenip ödenmeyeceği ile ilgili farklı görüşleri sıraladıktan sonra, zekâtın öncelikle Müslümanlara ödenmesi gerektiğini bildirir. Bununla birlikte Karadâvî'ye göre, zekât malının çok olduğu ve Müslüman fakirlere de bir zararın dokunmadığı durumlarda, yardıma muhtaç zimmîlere zekât

---

695 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 16/89.*

696 Kurtubî, *a.g.e.*, 8/178; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 2/373;* Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 4/100-101.*

697 Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ el-Hanbelî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1938, s. 132.

698 İbn Kudâme, *a.g.e., 3/78;* Abdurrezzâk, *a.g.e.*, 3/331; İbn Ebî Şeybe, *a.g.e.*, 2/401: Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s. 728; Karadâvî, *Fıkhu'z-Zekât*, 2/704.

699 İbn Rüşd, *a.g.e.*, 2/50.

700 Kâsânî, *a.g.e., 2/49;* Cassâs, *a.g.e.*, 2/180; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Matbaatu'l-Vatan, Kâhire, 1298, s. 158.

701 Zeylâî, *Tebyînu'l-Hakâik, 1/300.*

702 İbn Rüşd, *a.g.e.*, 2/50; İbn Kudâme, *a.g.e.*, 3/78; Remlî, *a.g.e.*, 8/233; Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 7/69;* Zemahşerî, *a.g.e., 1/398.*

verilmesini engelleyici bir delil yoktur. Aksine zekât ve sadakanın kimlere verileceğini ve nasıl verileceğini anlatan ayetlerdeki[703] ifadelerin umumi oluşu, zimmîlere de zekât verilebileceğini göstermektedir. Çünkü bu ayetlerde Müslümanların fakirleri ile Ehl-i Kitab'ın fakirleri ya da Müslümanların miskinleri ile Ehl-i Kitab'ın miskinleri şeklinde bir ayrıma gidilmemiştir.[704]

Cumhur'un en güçlü delil olarak getirdiği Muaz hadisi ise sıhhat yönüyle güvenilir olmakla birlikte delalet açısından kat'î değildir. Çünkü bu hadis, zekâtın Müslümanların zenginlerinden alınıp onların fakirlerine verileceğini ifade etmekle birlikte, her bölgenin zenginlerinden alınıp o bölgenin fakirlerine verilmesi manasına da gelmektedir.[705] Bu nedenle İslâm toplumunda yaşayan gayri müslim teb'aya zekâtın verilmeyeceğine dair kesin bir nas yoktur.[706]

İşte sadaka ve zekâtı konu alan ayetlerin mutlak oluşu, Hz. Ömer'in uygulaması ve yukarıda zikredilen fakîhlerin görüşleri, zekâtın gayri müslimlere de verilebileceğini ortaya koymaktadır. Ayrıca cemiyet dini olan İslâm dininin kendi idaresinde yaşayan kitap ehlinden çalışamayacak durumdaki zayıf, hasta ve fakir insanlara şefkat ve merhamet elini uzatmaması mümkün değildir. Çünkü İslâm devleti, kendi vatandaşı olarak kabul ettiği miskin ve fakir insanları görüp gözetmekle, onları doyurmakla ve onlara bakmakla mükelleftir.[707]

Buraya kadar yapılan açıklamalardan ortaya çıkan sonuca göre din farkı gözetilmeksizin tüm insanların cizye(vergi) vermek ve anlaşma yapmak suretiyle İslâm devletinin bir vatandaşı olarak Müslümanlarla birlikte aynı toplumda yaşayabilecekleri ortaya çıkmaktadır. Bu İslâm vatandaşlığı, Müslümanlarla diğer din mensuplarını aynı toplumda ve aynı vatanda bir araya getirebilmektedir. İşte İslâm dini, kendi himayesi altında yaşayan gayri müslim vatandaşların ferdî, ailevî ve ictimaî

---

703 Tevbe, 9/60; Bakara, 2/262, 271.

704 Karadâvî, *Fıkhu'z-Zekât*, 2/707-708; Yunus Vehbi Yavuz, *İslâm'da Zekât Müessesesi, s. 310-311.*

705 Karadâvî, a.e., 2/707.

706 Kâsânî, a.g.e., 2/49.

707 Yunus Vehbi Yavuz, *İslâm'da Zekât Müessesesi, s. 310-312.*

hayatlarına müdahale etmek bir yana, onlara tanıdığı pek çok hak ve hürriyetlerle, gayri müslim teb'anın huzurlu, mutlu ve güven içerisinde yaşamalarını garanti altına almıştır. Böylece bir arada huzur içerisinde yaşayan Müslümanlarla gayri müslimler arasında uhuvvet-i âdemiyye, uhuvvet-i vatanıyye ve uhuvvet-i beşeriyenin tesis edilmesinden bahsetmek mümkündür.[708]

Özellikle Rasûlüllah'ın ölüm döşeğinde iken Müslümanlara, gayri müslim vatandaşların korunmasına yönelik vasıyette bulunması ve böylece onları Müslümanlara emanet etmesi oldukça dikkat çekicidir.[709] Buna göre Ehl-i Kitab'ın Hz. Peygamber tarafından Müslümanlara emanet edilmesinin anlamı, onun fiilî olarak uygulama alanına soktuğu şekliyle İslâm toprakları altında yaşayan kitap ehlinin hak ve hukuklarına tam riayet etmek ve onlara İslâm'ın geniş hoşgörüsüyle ve engin müsamahasıyla davranmaktır. Nitekim Hz. Peygamber "Bir muâhide zulmeden veya onun hakkını eksik veren veya ona altından kalkamayacağı bir yükü yükleyen ya da istemediği halde ondan herhangi bir şey alana karşı kıyamet gününde hasım olarak ben dikileceğim."[710] buyurarak gayri müslim teb'aya karşı gösterilecek muamele şeklini belirlemiştir. Bu istikamet üzere giden İslâm alimleri de, aynı hususa sürekli dikkat çekmişlerdir. Nitekim meşhur İslâm hukukçusu Karafi'nin genel olarak şu değerlendirmeleri de bunu göstermekte ve buraya kadar yapılan açıklamaları çok güzel özetlemektedir:

"Onların zayıflarına yumuşak davranmak, fakirlerine yardım etmek, açlarını doyurmak, çıplaklarını giydirmek, onlara karşı korkutucu ve zillet üslûbuyla değil de yumuşak üslûpla ve tatlı dille konuşmak, onların hidayete ermeleri, kurtuluşa nail olmaları için dua etmek, din ve dünya işlerinde onlara nasihat etmek, her konuda onlara iyilikle mukabele etmek, onların mallarını, ailelerini, namuslarını, tüm hak ve maslahatlarını koruyup gözetlemek, zulmü bertaraf etmelerinde onlara yardımcı olmak ve onları, tüm haklarına sahip kılmak...." İşte bütün

---

708 Hacımüftüoğlu, "*Kur'ân-ı Kerîm Toplumunda Gayrimüslimlerin Hak ve Yükümlülükleri*", *s. 110.*

709 Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 183;* Sâbık, *a.g.e.*, 2/668.

710 Ebû Dâvûd, *Harâc, 33;* Beyhakî, *es-Sünenu'l-Kubrâ*, 9/205; Ebû Ubeyd, *a.g.e.*, s. 263.

bu davranış şekilleri Müslüman'ın üstün bir ahlâka sahip olduğunun göstergesidir."[711]

Diğer yandan İslâm toplumunda yaşayan yardıma muhtaç fakir gayri müslimlerin temel maddî ihtiyaçlarının sağlanmasının, Müslümanların üzerine düşen hukukî bir zorunluluk olduğu anlaşılmaktadır. İslâm, sadaka ve zekât müessesleriyle gayri müslimlerin sosyal haklarını ve güvenliklerini garanti altına almıştır. Bu nedenle İslâm'ın insanlık telakkisi ve sosyal adalet anlayışı da göz önünde bulundurulduğunda, muhtaç duruma düşen gayri müslimlere gerektiğinde zekât ve sadakalardan ya da devlet hazinesindeki diğer fonlardan yardım yapılabilmektedir. Bu da İslâm'ın herhangi bir din ayrımı yapmadan her insanın yaşamını ve sosyal hayatını garanti altına almış olduğunun ve bir yönüyle bütün insanları kucakladığının açık bir göstergesidir. Daha da ötesi İslâm'ın sadece kendi teb'asındaki insanlara değil aynı zamanda Müslümanlara düşmanlık yapılmadığı sürece yardıma muhtaç diğer tüm insanlara da tasaddukta bulunmayı istemesi, felaket ve açlık zamanlarında da diğer din mensuplarının imdadına koşmayı öngörmesi de, onun insanlık anlayışının bir neticesidir.

Sözünü ettiğimiz çerçevede temel dini kaynaklarda anlatılan bu yaklaşımlar ve prensipler, sadece teorik olarak İslâm külliyatında var değildir. Aynı zamanda gayri müslimlere yönelik bu temel yaklaşımlar, pratik olarak çok geniş bir uygulama alanına sahip olmuştur. Nitekim asırlar boyunca değişik dinlere mensup insanlarla aynı coğrafyayı paylaşmış bulunan Müslümanlar, söz konusu temel ilkeleri ve İslâm'ın özündeki hoşgörü ve kuşatıcılığı kendilerine hareket noktası yaparak, birlikte yaşadıkları gayri müslimlerin varlıklarını ve dinlerini korumuşlar ve onlara karşı herhangi bir tahammülsüzlük göstermemişlerdir. İşte Müslümanların gayri müslimlerle ortak bir yaşam alanı oluşturmaları, onlarla yakın ilişkiler kurmaları ve onlara karşı pozitif bir yaklaşım sergilemeleri sonucu, diğer inanç grupları İslâm toplumuna rahatça entegre olabilmişler ve Müslüman toplumda çok önemli görevler üstlenmişlerdir. Dört halife ve sonraki dönemlerde de büyük fetihler gerçekleşmiş

---

[711] Karâfî, *el-Furûk*, *3/30.*

ve bunun sonucunda birçok dinden ve ırktan topluluk İslâm devletinin sınırları içerisine girmiştir. Böylece Müslümanların diğer din mensuplarıyla birlikte yaşam sürmeleri, günümüze kadar ulaşarak geniş bir tarihsel tecrübeyi oluşturmuştur. Uzun bir zaman dilimini içine alan bu tarihsel tecrübenin, ancak Müslümanların diğer inanç mensuplarıyla başta beşerî ve sosyal alanlar olmak üzere daha birçok sahada yakın diyaloglar kurmaları sonucu gerçekleşebileceği açıkça ortaya çıkmaktadır.

Üçüncü Bölüm

KUR'ÂN'A GÖRE EHL-İ KİTAP'LA DİYALOG

KUR'ÂN'A GÖRE EHL-İ KİTAP'LA DİYALOG

I. EHL-İ KİTAP'LA DİYALOĞUN KUR'ÂNÎ TEMELLERİ

Birçok âyet-i kerîmesinde Ehl-i Kitab'a yer veren Kur'ân, onların değişik özelliklerine dikkat çekmek suretiyle, kitap ehline karşı farklı bir yaklaşım içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede Kur'ân, bir kısım ayetlerinde Ehl-i Kitab'a ait güzel vasıflara dikkat çekerken[1] diğer bazı ayetlerinde ise Ehl-i Kitab'ın olumsuz yönlerine değinir.[2] Ancak Kur'ân-ı Kerîm'de Ehl-i Kitab'a müsbet yaklaşım sergilenmekle birlikte, Kur'ân'ın genelinde kitap ehline eleştirel tutumun daha hâkim olduğu da gözden kaçmamaktadır.

Kur'ân'ın bu değişik yaklaşımlarına bağlı olarak Ehl-i Kitap hakkında tek bir hükme indirgeyici tavır sergilemek ve değişik anlayışlara açık ayetleri daraltıcı bir form içerisinde yorumlamak çok isabetli gözükmemektedir. Daha sonraki bölümde Ehl-i Kitab'a karşı eleştirel yaklaşım ele alındığı için, bu bölümde daha çok Kur'ân'ın kitap ehline müsbet ve yapıcı yaklaşımı incelenecektir. Böylece İslâm'ın en temel kaynağında, teorik olarak Ehl-i Kitap'la olumlu ilişkiler kurmaya ve onlarla diyalog içerisinde olmaya yer verilip verilmediği biraz daha belirgin hale gelecektir.

---

1 Bakara, 2/105, 109; Âl-i İmrân, 3/69, 72.
2 Mâide, 5/6, 18, 79.

A. Semavî Din Müntesiplerinin Tevhide Çağrılması

Dinler tarihi uzmanları, insanın yeryüzüne ayak basmasından günümüze, tarih sahnesinde yer alan dinleri, çeşitli şekillerde sınıflandırmışlardır.[3] Bu sahada çalışma yapan İslâm bilginleri ise, temelde uluhiyet düşüncesine ve metafizik öğretilere yer veren ve tek tanrıya inanan dinleri, hak dinler ya da semavî dinler; bu özellikleri taşımayanları da batıl dinler ya da beşerî dinler şeklinde tasnif etmişlerdir.[4]

İşte vahiy orijinli semavî dinleri, beşerî dinlerden ayıran en belirgin fark, tevhid inancında ortaya çıkmaktadır. İşte bu tevhid anlayışı, Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu dinle başlamış olmayıp, insanlığın ilk dininden itibaren bütün peygamberlerin tebliğ ettikleri dinlerin özünü ve esasını oluşturmaktadır.[5]

Tevhid dini ise sadece bir Allah'a inanmayı esas almakla kalmayıp bunun ötesinde birlik arz eden bir insan ve toplum bilincini kurmayı gaye edinen bir dindir. Ancak tevhid yörüngeli bir insan ve toplumda "birleştirme" eyleminden söz edebilmek için çokluk anlayışı içerisinde "birleştirilecek birtakım varklıkların" bulunduğunu kabul etmek mecburiyeti vardır. İşte birleştirici bir din olan İslâm, müminleri dinî, ilmî, ahlâkî ve bediî bağlamda her türlü olumlu ve meşrû tecrübeye karşı açık tutmakta ve buna bağlı olarak da İslâm müntesiplerinin diğer dinlere ve kültürlere açık olmasını öngörmektedir. Bu çerçevede günümüzde oldukça revaçta olan dinlerarası diyalog söyleminin ilk ve en halis şekli, Kur'ân'ın şu ayetiyle vurgulanmaktadır:[6]

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللّٰهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللّٰهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ "*De ki: Ey Ehl-i Kitap! Bizimle sizin aramızda birleşeceğimiz, müşterek ve âdil şu sözde karar kılalım: Allah'tan başkasına ibadet etmeyelim. O'na hiçbir şeyi şerik koşmayalım, kimimiz kimimizi Allah'ın yanında Rab edinmesin.*"[7]

---

3 Dinlerin tasnifi için bkz. M. Şemseddin Günaltay, *Târîh-i Edyân, Kanaat Kütübhanesi, 1961, s. 26-36.*

4 Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta, 2002, s. 1.*

5 Osman Cilacı, *Dinler ve İnsanlar, Damla Matbaacılık, Konya, 1990, s. 8.*

6 Mehmet S. Aydın, *İslâm'ın Evrenselliği: Makaleler, s. 25.*

7 Âl-i İmrân, 3/64.

1. Âyet-i kerîmenin Diyalog Düşüncesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Kur'ân, Hıristiyanlıktaki yanlış yönelişlerin odak noktasını oluşturan Hz. İsa'nın konumu hakkında, tashih edici açıklamalar yaptıktan ve semavî kitapların asıllarında bulunan inanç sistemini onlara anlatmaya çalıştıktan sonra, Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap'la yaptığı tartışmalara yer verir. Bu uzun tartışma süreci, Hz. Peygamber'in Hıristiyanları mübaheleye davetiyle[8] son bulmakta ve daha sonra Ehl-i Kitap'la ortak bir noktayı oluşturan[9] temel bir amaca geçilmektedir. O temel amaç ise Allah'ın birliği ilkesidir.

Bu ayet çerçevesinde dikkatleri çeken hususların başında, Yüce Allah'ın Yahudi ve Hıristiyanlara kendilerinin Allah katından bir kitabın sahipleri ve varisleri olma konumlarını hatırlatırcasına "yâ ehle'l-kitâb" gibi güzel bir isimle ve hitapla başlaması gelmektedir.[10] Kur'ân'ın Ehl-i Kitab'a bu şekilde hitap etmesi, öncelikle onların Hz. Peygamber tarafından muhatap alındığını ve kendilerine önem verildiğini göstermektedir.

İşte Kur'ân, "yâ ehle'l-kitâb" hitabıyla başlayarak semavî din mensuplarının var olma haklarını tanımakla kalmaz, ortak evrensel noktaların bulunabilmesi ve ortak paydalara gelinebilmesi için bizzat kendisi tarafından yapılan çağrıya olumlu mukabelede bulunulmasını da istemektedir.[11]

Kur'ân, bu isteğini "Haydi bir araya geliniz." anlamına gelen "teâlev" kelimesiyle yaparken aynı zamanda Ehl-i Kitap'la "birlikte yaşama projesi"ne de işarette bulunmaktadır. Zira "teâlev" emrinden maksat her ne kadar bir yerden başka bir yere geçmek olmasa bile, insanların çağrılmış oldukları hususu belirlemeleri ve bu husus etrafında inceleme ve araştırmaya yönelmeleridir.[12] İşte bu emir çerçevesinde, muhataplar bir araya gelip ele aldıkları konularla ilgili olarak görüş alışverişinde bulunmaya ve ortak meseleler etrafında ittifak yapmaya yönlendirilmektedir.

---

8 Âl-i İmrân, 3/61.

9 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 8/76.

10 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 8/76.

11 Mehmet S. Aydın, *İslâm'ın Evrenselliği: Makaleler, s. 25*.

12 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 8/76.

Yine Kur'ân tarafından yapılan bu daveti, kitap ehline karşı şefkat ve yakınlaşmayı içeren özel bir çağrı olarak da değerlendirmek mümkündür.[13]

Râzî, bu ayeti tefsir ederken şu değerlendirmelere yer vermektedir: "Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu çeşitli delilleri kabul etmeyen Necran Hıristiyanları, kendilerine teklif edilen mübâheleye de korktukları için yanaşmayınca, cizye ödemek suretiyle Müslümanlara boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Ancak Hz. Peygamber onların iman etmeleri hususunda son derece istekli olunca, sanki Yüce Allah elçisine şöyle buyurmaktadır: "Ey Muhammed (s.a.v.)! Bu konuşma üslûbunu bırak, akl-ı selim ve temiz fıtrat sahibi herkesin, cidali terk etme üzerine kurulmuş insaflı bir söz olduğuna şehadette bulunacağı bir başka metot ve üslûba geç."[14] Artık bu konumda muhatabı susturma yerine, onun hoşlanacağı bir şekilde ona hitap etme tercih edilmektedir.[15]

Râzî'nin yukarıdaki değerlendirmelerinden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber'e, daveti kabul etmeme konusunda ısrar eden Ehl-i Kitap için, cedelden ve polemikten uzak uzlaşmacı bir yol ve muhataplarıyla anlaşabilecekleri bir metot öngörülmektedir. Bu metot ise muhatabı kabul etme, ona saygı çerçevesinde davranma ve onunla bir araya gelerek müşterek konularda diyalog kurma ve uzlaşma şeklinde açıklanabilir.

Pek çok müfessirin bu konudaki yaklaşımlarına bakıldığında öne çıkan yorumlar arasında, Âl-i İmrân 64. ayete kadar Ehl-i Kitab'a karşı sergilenen tartışmacı ve mücadeleci bir yaklaşımın bırakılarak,[16] onlarla kuru bir münazara yapma yerine, yumuşak ve hoşgörülü olmayı tercih etme bulunmaktadır.[17] Böylece semavî din mensupları arasındaki diyalog engellerinin kaldırılarak yahut azaltılarak[18] ortak bir alanda buluşma hedeflenmektedir. Hedeflenen bu ortak alan insaf terimiyle ifade edilebilir.

---

13 Ahmed Çelebi, *İslâm Düşüncesinde Cihad ve Savaş Siyaseti, yay. haz. Mehmet Erdoğan, trc. Abdullah Kahraman, İz Yay., İstanbul, 1994, s. 36.*

14 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 8/76.

15 Beğavî, a.g.e., *1/311.*

16 Muhammed Seyyid Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasît li'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dâru'l-Maârif, Kâhire, 1992, 2/134.*

17 Bikâî, a.g.e., 4/447; Ebû Hayyân, a.g.e., *2/482.*

18 *Kur'ân Yolu, 1/436.*

2. Müşterek Bir Sözün Değerlendirilmesi

Söz konusu ayette, "sizinle bizim aramızda müşterek bir söz" anlamına gelen "كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ" ifadesi, tefsirlerde "sizinle bizim aramızda adalet ve insaf ölçülerine uygun, dengeli ve eşit bir söz," şeklinde açıklanmaktadır.[19] Sözün ne anlama geldiği ise bazen "lâilâhe illallâh" olarak[20], çoğu zaman da ayetin devamında geçen "yalnız Allah'a kulluk etme ve hiçbir şeyi ona ortak koşmama" ilkesiyle tefsir edilmiştir.[21]

Bundan başka, ayette "sizinle bizim aramızda" şeklinde bir tabirin yer alması, Müslümanlarla aslî hüviyeti itibariyle tek tanrı inancının savunucusu olan din mensupları arasındaki ortak ilkelerin kastedildiğini göstermektedir.[22] Bu yönüyle semavî din mensuplarının üzerine düşen yükümlülük arasında, kendi inanç ve ahlâk sistemleriyle -özellikle de tevhid ilkesiyle- mücadele içerisinde olan ateizm, materyalizm ve agnostisizm gibi akımlara karşı işbirliğine gitme bulunmaktadır.[23] Çağdaş müfessirlerden Abduh'un şu temel yaklaşımı da bu düşünceyi desteklemektedir: "Ey Ehl-i Kitap! Siz ve biz kâinatın bir ilah tarafından yaratıldığına ve bir ilahın tasarrufu altında olduğuna inanmaktayız. Gelin, beraber inandığımız bu inancı yaymak ve ona yapılan saldırılara karşı koymak için bir araya gelelim."[24] Aynı zamanda dinlerarası diyaloğun hedefleri arasında sayılabilecek bu düşünce, semavî din mensuplarının kendi aralarında "dinlerarası diyalog platformları" oluşturmaları fikrini de ortaya çıkarmaktadır. Çünkü dinlerarasındaki temel ortak noktalar, diyaloğu mümkün kılan etkenlerdir.[25]

Yine Kur'ân bu ayetteki "Bizimle sizin aramızda birleşeceğimiz, müşterek ve âdil şu sözde karar kılalım."[26] İfadesiyle, bütün semavî din

---

19 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 3/302.*

20 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 1/40.*

21 Zemahşerî, *a.g.e., 1/435;* Nîsâbûrî, *a.g.e.,1/215;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 1/348.*

22 Hayrettin Karaman, *"Hayrettin Karaman ile Diyalog Üzerine", Diyaloğun Dinî ve Tarihî Temelleri, Işık Yay., İzmir, 2006, s. 54.*

23 İlyas Çelebi, "*Dünyevî ve Uhrevî Konumları Açısından İslâm'a Göre Ehl-i Kitap" İslâm ve Hıristiyanlıkta Kurtuluş, Uluslarası Müslüman-Hıristiyan Sempozyumu, Kutupyıldızı Yay., İstanbul, 2006, s. 150.*

24 Reşîd Rızâ, *a.g.e.*, 3/326.

25 Mahmûd Hamdî Zakzûk, *el-İslâm ve'l-Garp, Mektebetu'ş-Şurûkı'd-Devliyye, 2005, s. 116.*

26 Âl-i İmrân, 3/64.

mensuplarına birlik çağrısı sunmaktadır. Hiç kuşkusuz barışı simgeleyen bu çağrının özünde ise "Allah'ı birlemek ve sadece ona ibadet etme" bulunmaktadır.[27] Ancak Kur'ân'ın bu daveti, sadece kitap ehliyle sınırlı olmayıp, Hıristiyanlar başta olmak üzere bütün din mensuplarına yöneltilen evrensel bir çağrıdır.[28] Zira bu ayet, Kur'ân'ın insanları birbirlerine bağlayacak birlik noktaları göstermesine ve vicdanlarda bulunan gizli cevherleri işletmesine mükemmel bir örnek oluşturmaktadır.[29] Elmalılı, ayetteki çağrının dayandırıldığı düşünceyi söyle açıklamaktadır: "Burada, çeşitli milletlerin farklı dinlerin ve muhtelif kitapların temel bir vicdanda hak bir sözde nasıl birleşebilecekleri ve İslâm'ın insanlık alemine ne kadar geniş, ne kadar açık bir hidayet yolu ve bir hürriyet kanunu öğrettiği görülmektedir."[30]

Öte yandan bu ayette ifade edilen ortak bir payda etrafında birleşme yaklaşımı, aynı zamanda diyaloğun ve diyalog düşüncesinin gerçekleşmesini sağlayan en temel parametreler arasında yerini alır. Buna bağlı olarak da taraflar arasında mevcut ortak noktaların belirginleştirilmesinden hareketle kurulacak diyaloğun sağlıklı bir biçimde sürdürülebilmesi için, karşılıklı saygı esasına riayet edilmesi, subjektif üslûp ve tavırlardan kaçınılması gerekir.[31] Bu, başlangıç itibariyle tafsile girmeden, genel fikirde ortak olanı alma üslûbudur. Ana konularda muvafakat olup da aynı çizgide birleşme başladığında, diğer konularda anlaşma, başka düşünceleri hayata geçirme ve diğer detay konulara girme daha da kolay hale gelmiş olur.[32] Çünkü ortak bir yanı olan kişilerin, birbirleriyle sağlıklı bir ilişki içine girebilmeleri ve muhataplarıyla diyalog kurmaları söz konusudur. İşte bu ayette, merkezinde uluhiyet konusunun yer aldığı dinî saha etrafında Müslümanların kitap ehliyle bir araya gelerek diyalog kurmaya davet edildiği görülmektedir.[33] Bu yönüyle İslâm, dinlerarası diyaloğa davet eden

27 Altıntaş, *a.g.m., s. 1-2.*
28 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 2/1131-1132.*
29 Suat Yıldırım, "*Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Ehl-i Kitap'la Diyalog*", *s. 69.*
30 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 2/1131-1132.*
31 *Kur'ân Yolu, 1/436-441.*
32 Fazlullâh, *el-Hıvâr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, s. 127.*
33 Zakzûk, *el-İslâm ve'l-Garp, s. 71;* Mahmut Aydın, *Dinlerarası Diyalog Üzerine, s. 130.*

ilk din olma özelliğini taşımaktadır.[34] Zira Kur'ân-ı Kerîm, semavî din mensupları arasında ortak bir zemin oluşturan ahlâkî ve imanî prensiplere çağırmakla diyalog kavramına açık olduğunu ve dinî diyalog hususunda ilahî kaynaklı dinlerin önüne geçtiğini göstermektedir.

Konunun merkezinde yer alan Âl-i İmrân suresinin 64. ayeti son kısmı itibariyle diyaloğun varlığını temellendirmede bir başka açıdan önem arz etmektedir. Kur'ân, Ehl-i Kitab'a müşterek bir konuda diyalog çağrısını yaptıktan sonra, bu daveti reddedenler için, "Eğer bu daveti reddederlerse: 'Bizim Allah'ın emirlerine itaat eden müminler olduğumuza şahit olun!' deyiniz." buyurmaktadır.[35]

Böylece yapılan tevhid çağrısını kabul etmeyip yüz çevirenlere karşı ise ısrarcı olma, baskı yapma, zor kullanma ve savaş açma gibi diyaloğa aykırı bir tavır sergilenmeyip aksine dinî diyalog çerçevesinde, "Biz sadece Allah'ın emirlerine itaat edenleriz." ifadelerine yer verilmek suretiyle Müslümanların sadece kendi "dînî kimlik"lerine vurgu yapmaları istenmektedir.

Bu bağlamda Râzî, ayetin فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ "Eğer bu daveti reddederlerse: 'Bizim Allah'ın emirlerine itaat eden müminler olduğumuza şahit olun!' deyiniz." kısmını şöyle açıklamaktadır: "Eğer onlar hiçbir şeyi kabul etmeyip sadece kendi dinlerinde kalma hususunda ısrarcı davranırlarsa, siz "Biz muhakkak ki Müslüman olanlarız." diyerek kendinizin bu din üzere olduğunuzu ortaya koyun ve sizden başkalarını bu dine çekme durumunda olmayınız."[36] Bu yorum, aynı zamanda diyaloğun temel prensipleri arasında kabul edilen "açıklık ve saygı ilkesini", yani herkesin kendi inanç sistemini ve dinî kimliğini diğer din mensubuna açıkça ifade edebilmesini ve kimsenin, bir başkasını kendi dinine girmeye zorlamamasını ortaya koymaktadır.

Yukarıda bahsedilen yaklaşıma benzer bir durumu, Âl-i İmrân suresinin 63. ayetinde geçen "eğer yüz çevirirlerse" ifadesinde de görmek mümkündür. Ayetteki "yüz çevirme"den maksat, uzun tartışmalardan sonra,

---

34 Zakzûk, *el-İslâm ve Kadâya'l-Hıvâr, s. 119, 292.*
35 Âl-i İmrân, 3/64; Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e., 1/281;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 8/77.
36 Râzî, *a.e.*, 8/77.

Hz. Peygamber'in teklif ettiği mubaheleyi Ehl-i Kitab'ın kabul etmeyip geri durmalarıdır. Bu âyet-i kerîmede de, kitap ehlinin mübaheleden yüz çevirmelerine karşı, onlara herhangi bir şiddet ve baskıyla karşılık verilmemiş ve sadece Yüce Allah'ın müfsitleri iyi bildiği vurgulanmıştır.

Öte yandan tek ilaha inanmayı temel özellikleri kabul eden Tevrat ve İncil mensuplarının bu daveti reddetmemeleri gerekir. Zira Yüce Allah'ın insanlığa rehber ve hidayet kaynağı olarak gönderdiği bütün ilahî kitaplarda tevhid ilkesi, zorunlu itikadî bir prensip olarak yerini alır. İşte bu yüzden "Allah'ın birliği akidesi Musevilik, Hıristiyanlık ve İslâm'ın değişmez ve kesin akidesidir."[37]

Nitekim Kur'ân tevhid ilkesinin semavî kitaplarda yer aldığını "Nitekim Senden önce hiçbir Peygamber göndermedik ki ona: 'Benden başka ilah yok, öyleyse yalnız bana ibadet edin.' diye vahyetmiş olmayalım."[38] ve "Yahudiler hahamlarını, Hıristiyanlar rahiplerini ve Meryem'in oğlu Mesih'i Allah'tan başka Rab edindiler. Hâlbuki onlara bir tek ilaha ibadet etmeleri emrolunmuştu."[39] ayetleriyle bildirmektedir.

Tevrat ise " Dinle ey İsrail! Tanrımız Rab, tek Rabdir."[40] diyerek tevhid ilkesine yer verdiğini açıkça belirtmektedir.

Hristiyanlıkta da tevhid meselesi, mesihin söylediğine göre ilk vasiyettir: "Onların tartışmalarını dinleyen ve İsa'nın onlara güzel bir cevap verdiğini gören bir din bilgini yaklaşıp O'na, «Tüm buyrukların en önemlisi hangisidir?» diye sordu. İsa şöyle karşılık verdi: «En önemlisi şudur: `Dinle, ey İsrail! Tanrımız olan Rab tek Rab'dir. Tanrın olan Rab'bi bütün yüreğinle, bütün canınla, bütün aklınla ve bütün gücünle sev."[41]. Aynı şekilde Hıristiyanların amentüsü "Ben bir tek tanrıya inanırım." şeklinde başlamaktadır. Tevrat ve İncil uzmanlarından G. Lagrange "Eski ve yeni ahidin bütün sayfaları tevhid inancını dile getirir." açıklamasına yer verir.[42]

---

37 Suat Yıldırım, *"Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Ehl-i Kitap'la Diyalog"*, *s. 62.*
38 Enbiyâ, 21/25.
39 Tevbe, 9/31.
40 Tesniye, 6/4.
41 Markos, 12/ 28-30.
42 Suat Yıldırım, *"Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Ehl-i Kitap'la Diyalog"*, *s. 62.*

3. Âyetin Sebeb-i Nüzûl Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Müfessirler, bu ayetin yer aldığı surenin ne zaman nazil olduğu hususunda farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Tefsirciler tarafından değişik yorumların yapılmasında, bir yandan Âl-i İmrân suresinin Medine'de inen ilk surelerden olduğu hususunda alimlerin görüş birliği içerisinde olmaları, diğer yandan da surenin bir kısmında bahsi geçen Necran heyetinin, hicretin 9. yılında Medine'ye gelmiş olduğu yönündeki yaygın kanaat etkili olmuştur.[43] Surenın nüzûlü hakkındaki bu ihtilaflı durumları ele alan Kur'ân Yolu tefsiri sonuç olarak şu değerlendirmeleri yapmaktadır: "Bakara ve Enfal surelerinin ardından hicretin 3. yılında Uhud savaşından sonra nazil olmaya başlayan surenin tamamlanması, muhtemelen hicretin 9. yılına kadar sürmüştür."[44]

Bu genel açıklamadan sonra, Âl-i İmran 64. ayetin sebebi nuzûlüyle ilgili bazı müfessirler, bu ayetin Necran Hrisitiyanları hakkında nazil olduğunu ifade ederken, bazıları Medine Yahudileri hakkında inmiş olduğunu söylemektedir.[45]

İbni Abbas'a göre bu ayet, Rahipler ve Papazlar hakkında nazil olmuştur. Hz. Peygamber bu âyet-i kerîmeyi Habeşistan'daki Ca'fer b. Ebî Tâlib'e göndermiş, o da Necâşî'nin hazır bulunduğu bir mecliste Habeşistan'ın ileri gelenlerine bu ayeti okumuştur.[46] Öte yandan Katâde, Rebî' ve İbn Cüreyc bu âyetin özellikle Medine Yahudileri hakkında nazil olduğunu söylemekte; Süddî, Hasan Basri, İbn Zeyd ve Muhammed b. Ca'fer ise diğerleri gibi bu âyetin yine Necran heyeti hakkında nazil olduğu görüşündedir.[47] Râzî ise bu hitabın Ehl-i Kitabı ve onun hükmünde olan herkesi içine alacağını ifade etmekle birlikte söz konusu hitabın Hıristiyanlara hamledilmesinin daha doğru bir yaklaşım olduğunu belirtmektedir.[48] Ancak âyetin başında yer alan "yâ ehle'l-kitâb" hitabı, sadece Necran

---

43 Geniş değerlendirmeler için bkz. *Kur'ân Yolu, 1/328.*

44 *Kur'ân Yolu, 1/329.*

45 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 3/302;* Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr, 2/234.*

46 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 1/400.*

47 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 3/302;* Âlûsî, *a.g.e., 3/193.*

48 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 8/76.

Hıristiyanlarını ya da Medine Yahudilerini değil bütün Yahudi ve Hıristiyanları kapsamaktadır.[49] Zira buradaki hitabın hususileştirmeye müsait bir yönü olmayıp umumiyet ifade ettiği açıktır.[50] Taberî, söz konusu âyetin sebebi nüzûllerini değerlendirmede, hem Necran ehline, hem de Hz. Peygamberle tartışan Medine Yahudilerine yer verildiğine değinerek, bu âyetin "ehle'l-kitab" lafzından dolayı herhangi bir gruba hasredilemiyeceğini özellikle belirtmektedir.[51] Taberî'nin âyetteki lafızlardan yola çıkarak yaptığı bu kuşatıcı yorum, surenin geneli için de değerlendirilebilir. Şu halde "ehle'l-kitab" lafzıyla başta tüm Yahudi ve Hıristiyanlar olmak üzere kendisine kitap verilen herkesin muhatap alındığı anlaşılmaktadır.[52]

Yukarıda verilen bilgilere paralel olarak düşünüldüğünde din mensuplarının ortaklaşa kabul ettikleri diyaloğun en temel ilkeleri, bu âyet perspektifinden en belirgin şekilde ortaya çıkmaktadır.

Şu halde bu hususları şöylece sıralamak mümkündür:

1. Diyalog ilkeleri arasında bulunan "açıklık ilkesi", herhangi bir konuda muhataba duygu ve düşünceleri açık ve net bir şekilde ortaya koymayı gerektirir. Söz konusu âyet, Müslümanların Ehl-i Kitab'a karşı inanç yönünden düşüncelerini açıklık içerisinde ifade etmelerini öngörmektedir. Bu yüzden Kur'ân, "…..bizim Allah'ın emirlerine itaat eden müminler olduğumuza şahit olun! deyiniz."[53] ifadesiyle biten âyette, Müslümanların muhataplarına karşı inanç sistemlerini ve dinî tutumlarını açıkça deklare etmelerini istemektedir.
2. Bu âyet-i kerîmenin başındaki "Ey Ehl-i Kitap" hitabı, diyaloğun vazgeçilmez ilkeleri arasında sayılan "diyalogta kabul ilkesi"nin varlığını göstermektedir. Kur'ân bu âyetiyle, bütün Yahudi ve Hıristiyanları kendi inançlarıyla birlikte kabul etmekte ve onları kendisine muhatap almaktadır. Hatta âyet, bu hitabıyla kendisine kitap indirilen herkesi muhatap görmek suretiyle onları kabul

---

49 Kurtubî, *a.g.e., 4/105;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 1/372.*
50 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 1/348.*
51 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 3/303.*
52 Ebû Hayyân, *a.g.e., 2/482.*
53 Âl-i İmrân, 3/64.

etmektedir. Ancak bu kabul, daha önce de ifade edildiği gibi, muhatabın inanç ve akide sistemini benimseme tarzında bir kabul etme değil, onları inanç sistemleriyle birlikte var kabul etme ve onları yok saymamadır.

3. Diyalog sürecinde her ne kadar ortak bir zemin gerekli görülsede, farklılık vazgeçilmez bir prensiptir. Zira diyalog en karakteristik özelliğini, farklı düşünen insanları bir araya getirmesiyle göstermektedir. Yoksa, her yönüyle aynı düşünceye sahip bireylerin diyalog kurmaları bir anlam ifade etmemektedir. Bu açıdan bakıldığında "diyalogdaki farklılık ilkesi", âyette pek çok yönüyle en zahir görülen ilkedir.
4. Kur'ân'ın bu âyete kadar Ehl-i Kitab'a olan yaklaşımı, genellikle cidal şeklindedir. Cidal metodunun gereği olarak da ilgili âyetlerde daha çok tartışma ve sert üslûplar dikkat çekmektedir. Ancak bu âyete gelince Ehl-i Kitab'a gösterilen tutumda bir "telattuf", nezaket ve hoşgörü bulunmaktadır. Zira cidal ve mübahaleyi reddeden Ehl-i Kitab'a karşı Kur'ân daha şefkatli bir tutum sergilemeyi tercih etmektedir. Bu durumda, "diyalogdaki nezaket ve saygı ilkesi"nin varlığından söz etmek mümkündür. Hatta Kur'ân, muhatabına yönelttiği "Ey Ehl-i Kitap" lakabıyla onu yücelttiğini ve onun kalbini hoş tuttuğunu göstermektedir.[54] Bu yönüyle bakıldığında, muhataba gösterilen saygı ve nezaketin, daha hitaptan başladığı söylenebilir.

Ayrıca nezaket ilkesini sadece davranışlarla sınırlama yerine, farklı din mensuplarının inanç şekillerine ve yaşam biçimlerine saygı duyma şeklinde de kabul etmek gerekir. Buna bağlı olarak Kur'ân, -mübaheleyi ya da tevhid ilkesini kabul etmeyen- Ehl-i Kitab'a karşı diyaloğa zıt bir tutum sergilememekte ve işin sonunda, onlara ve inançlarına karşı saygılı olmanın gereği kendi müntesiplerine sadece "Eğer siz yüz çevirirseniz, biz Müslümanlarız." ifadesini bir söylem olarak salık vermektedir. Bu çerçevede, Râzî'nin "Sizden başkalarını bu dine çekme durumunda olmayınız."[55]

54 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 8/76.
55 Râzî, *a.e.*, 8/77.

şeklindeki yorumu, diyalog sürecinde kişinin kendi inancını muhatabına benimsetme yolunda herhangi bir zorlamada bulunamayacağını gösteren ana parametredir.

1. Diyaloğun ana ilkeleri arasında kabul edilen "diyalogda amaç ilkesi"ne gelince söz konusu âyet, Müslümanları Ehl-i Kitap'la ortak bir amacın gerçekleşmesi konusunda diyalog kurmaya davet etmektedir. Bu ortak amaç, semavî dinlerin kutsal kitaplarında yer alan tevhid esasıdır. Kur'ân bu âyete gelinceye kadar Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitab'ı cidale ve mübaheleye davet etmesine izin vermiştir. Ancak Ehl-i Kitap, kendilerine çeşitli delilleri getiren Hz. Peygamber'in davetinden ve mübaheleden yüz çevirir. İşte bundan sonra Kur'ân, Hz. Peygamber'e akl-ı selim sahibi herkesin kabul edebileceği bir metot öngörmektedir.[56] Öngörülen bu metot, Hz. Peygamber'in, Ehl-i Kitap'la en temel ilke etrafında uzlaşmasını ve bir araya gelmesini sağlamaktadır. Bu temel ilke etrafında sağlam bir diyalog inşa edilirse, giderek çoğalan müşterek problemlere karşı ortak çözümler üretme ve benzer amaçlar çerçevesinde işbirlikleri kurma, daha da kolay hale gelmiş olacaktır.
2. Sağlıklı bir diyaloğun oluşmasında etkili bir prensip olan "diyalogda güven ilkesi"ni ise bu âyetin son kısmında görmek mümkündür. Kur'ân, Müslümanların inanç ilkelerini muhataplarına duyurduktan sonra, onları şahit tutmak suretiyle onlara güven telkin etmektedir. Zira âyette Müslümanlar Ehl-i Kitab'ı kendilerine şahit tutarak "Şahit olun ki biz Müslümanlarız." buyrulmaktadır. Aynı şekilde güven ilkesi, diyaloğa katılan insanların hiçbir art niyet taşımamalarını da gerektirir. Bu yönüyle söz konusu âyet, Müslümanların niyetlerini çok açık bir şekilde belirtmektedir.
3. Bu âyet-i kerîme Ehl-i Kitab'a hitapta bulunurken "diyalogda eşitlik ilkesi"ne de yer vermektedir. Zira eşitlik ilkesinde öne çıkan nokta, diyalog halinde olan kişilerin birbirlerine

---

56 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 8/76.

karşı üstünlük taslamamalarıdır. Bu açıdan Kur'ân diğer bazı âyetlerinde olduğu gibi muhatapları yerici bir tarzda Ehl-i Kitap'tan kafir olanlar"[57] ve "inkâr edenler"[58] şeklinde hitap etme yerine, muhataba karşı "yâ ehle'l-kitâb" tarzında bir hitap seçerek onları "Allah katından bir kitaba sahip olmada" ve "aynı temel ilkeleri" benimsemede Müslümanlarla eşit kabul etmektedir. Çünkü bu hususta aralarında üstünlük bulunmamaktadır.[59] Aynı şekilde âyetteki "ehle'l-kitâb" hitabı da hem Müslümanlara hem de Yahudi ve Hıristiyanlara yönelik olup aralarındaki eşitliğe vurgu yapmaktadır. Ayrıca eşit anlamına gelen "sevâ" kelimesi de bunu göstermektedir. Zira ""sevâ" kelimesi, adalet ve insaf demektir. Bundan dolayı kişi insaflı olup zulmü bırakarak yarıyı karşısındaki muhatabına verirse, kendisiyle başkası arasında eşit davranmış olur.[60]

İbn Atiyye, (v. 541/1147) âyetteki "sevâ" kelimesine özel bir anlam vermek gerektiğini söyleyerek eşitliğe bir başka açıdan yaklaşmaktadır. Ona göre bu kelime, tüm insanların eşit olacakları anlamlara çağırmaktadır. Çağrılan insanlar, birbirlerini rab edinerek eşit bir durumda olmadıklarını göstermekte idiler. İşte bu âyet nefislere uygun düşene ve kimsenin kimseden üstünlüğünün olmadığı gerçeğine çağırmaktadır.[61]

Sonuç olarak anlaşılmaktadır ki semavî din mensupları arasındaki diyaloğa, öncelikle insanların anlaştıkları ortak noktalardan başlamak gerekmektedir. Bu çerçevede Kur'ân çok sarih bir şekilde Hz. Peygamber ve onun şahsında Müslümanlara nezaket ve saygı çerçevesinde Ehl-i Kitap'la ortak bir noktada buluşmayı hedef gösterip onları bir kelimeye davet etmek suretiyle diyaloğu öngörmektedir. Zira insanlar, ilk anda anlaşamadığı konular üzerinde tartışmaya girmeleri ve bu konuların etrafında anlaşmaya çalışmaları karşılıklı ilişkilerin devamına bir engel oluşturur. "Buna mukabil mevcut ortak noktaların bulunup onlar

---

57 Haşr, 59/2, 11; Beyyine, 98/1, 6.
58 Bakara, 2/6, 161.
59 Bikâî, *a.g.e., 4/446-447.*
60 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 8/76.
61 İbn Atıyye, *a.g.e., 1/449;* Ebû Hayyân, *a.g.e., 3/483.*

üzerinde bir uzlaşmaya varılması, karşılıklı ilişkilerin devamını sağlar."[62] İşte Kur'ân "Ey Ehl-i Kitap! Bizimle sizin aramızda birleşeceğimiz, müşterek ve adil şu sözde karar kılalım."[63] buyurarak, Ehl-i Kitap'la polemik ve tartışmaya girme yerine, ortak bir noktada buluşmayı teklif ederek, amacı ve çerçevesi çizilmiş bir diyalog görevi vermektedir. Böylece bu âyet etrafında Ehl-i Kitap'la diyaloğun gerekli fikrî temelleri atılmış olur.[64] Bu fikrî temellerin en sağlam zeminini, Müslümanların semavî din mensuplarıyla restleşmeye girmeden karşılıklı anlaşabilecekleri ve bir araya gelebilecekleri "Allah inancı" oluşturmaktadır.[65] Çünkü temeli Allah'a dayanan ilahî dinlerin özü, Allah'ın bir olduğu inancında toplanmaktadır. Bu yüzden Müslümanlarla Ehl-i Kitap arasında kurulacak diyalogda, dinler arası ihtilaf noktalarından ziyade asgarî müştereklerde anlaşma, toplayıcı ve ortak noktalarda buluşma ve yoğunlaşma, daha doğru ve daha kuşatıcı bir yaklaşım olacaktır.

İşte bu çerçevede Müslümanların kitap ehliyle kendi aralarında oturup konuşabilecekleri, görüş ve düşüncelerini ifade edebilecekleri, çok temel bir konu vardır. O da tevhiddir. Buna bağlı olarak ilahî dinlerin temelini oluşturan tevhid ilkesini, dinler arasında birleştirici ve uzlaştırıcı faktörlerin başında saymak mümkündür.[66]

B. Semavî Dinlerin Kaynak Açısından Birliği

Yüce Allah, insanı sadece yaratmakla kalmamış, ona bütün hayatı boyunca takip edeceği yolun ana prensiplerini de, her bakımdan üstün şahsiyetler olan peygamberlerle ve onlara vahyettiği kitaplarla göstermiştir. Dinî literatürde Allah katından gönderilen bu kitaplara "kütüb-ü münzele" "ilahî kitaplar" ya da "semavî kitaplar" denmektedir. İlahî kitaplar, Allah'ın insanlığa gönderdiği hak dinin asıl rüknünü oluşturduğu için, bu kitaplara imanın gerekliliği de Kur'ân'da açıkça beyan edilmiştir.[67]

---

62 Kırca, *Kur'ân ve İnsan, s. 194, 297.*
63 Âl-i İmrân, 3/64.
64 *Kur'ân Yolu, 1/443.*
65 Altıntaş, *a.g.m., s.1-2.*
66 Celal Yıldırım, *Asrın Kur'ân Tefsiri: İlmin Işığında, Anadolu Yay., İzmir, 1991, 2/937.*
67 Nisâ, 4/136; Bakara, 2/136, 286.

Semavî dinlerin tümü, tek bir kaynaktan beslenmektedir. Buna bağlı olarak da semavî kitaplar, gönderildikleri şekliyle Allah kelamı ve ilahî hitap olma özelliği taşırlar. Kur'ân "O, 'Dini doğru anlayıp hükümlerini uygulayın ve o hususta tefrikaya düşmeyin' diye din esasları olarak Nuh'a emrettiğini, hem sana vahyettiğimizi, keza İbrahim'e, Musa'ya, İsa'ya emrettiğimizi sizin için de din kıldı."[68] buyurarak bu hususa dikkatleri çekmektedir. Buradan anlaşılmaktadır ki Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği dinin aynısı Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa'ya da gönderilmiştir. Bu yüzden Hz. Adem'den Hz. Muhammed (s.a.v.)'e kadar tüm peygamberlerin getirmiş oldukları ilahî kaynaklı tevhid dininin ortak adı İslâm olmuştur.[69] Kur'ân'da "Allah katında din ancak İslâm'dır."[70] buyrulması sadece Hz. Peygamber'in değil bütün peygamberlerin tebliğ ettikleri mesajların ortak adının İslâm olduğuna işaret etmektedir.[71] Her ne kadar detaylarda, değişmeler ve farklılıklar olduysa da insanlığın var olmasından bu yana, peygamberlere uyanların dini, İslâm'dır.[72] Buna göre İslâm dini, yalnızca Hz. Peygamber'in getirdiği dinin adı değildir. Daha özlü bir anlatımla "Din-i İslâm, din-i cedid değildir, din-i ezelîdir."[73] Böylece Yüce Allah, tüm insanlığa din olarak İslâm'ı göndermiş, ondan razı olmuş[74] ve onun dışında kalan dinleri ve uzantılarını da geçersiz saymıştır.[75]

Şu halde, Hz. Adem'den günümüze kadar semavî kitapların getirmiş oldukları tevhid dininin geniş anlamda İslâm olduğu düşünüldüğünde, söz konusu ilahî kitapların çıkış ve gönderiliş noktalarının bir olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda semavî kitaplar, birbirini tasdik ve teyid eden itikadî, ahlâkî ve amelî konular içermektedir. Böylece ilahî kaynaklı dinler ve kitaplar, devamlı bir şekilde insanları, peygamberlerin getirmiş oldukları ortak değerlere ve hedeflere çağırmış olmaktadır. İşte aynı kaynaktan beslenen ilahî kitapların ortaya koyduğu usûlü'd-din konuları ve temel

---

68 Şûrâ, 42/13.
69 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 4/491.*
70 Âl-i İmrân, 3/19.
71 Muhammed el-Gazzâlî, *et-Taassub ve't-Tesâmuh, s. 71.*
72 Muhammed Kutub, *İslâm İnancı, trc. Nureddin Yıldız, Risale Yay., İstanbul, 2005, s. 11.*
73 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Makaleler, Kitabevi, İstanbul, 1997, 1/21-23.*
74 Mâide, 5/3.
75 Âl-i İmrân, 3/85.

ahlâkî prensipler, daima neshe kapalı kalarak tarih boyunca her peygamberin tebliğinde yer almıştır.

Bununla birlikte, özel anlamda Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu İslâm dininin önceki şeriatlari neshetmesi, usûlü'd-dinde olmayıp, değişime açık bir kısım amelî hükümlerde gerçekleşmektedir. Ancak amelî hükümlerde de İslâm, kendisinden önceki şeriatlarda var olan hükümlerin çoğuna muhalefet etse de,[76] onlardaki birtakım hükümleri de neshetmemiş, hatta onlarla amel etmiştir. Bu noktadan hareketle pek çok alim, bizden önceki şeriatlarda neshedilmeyip de Kur'ân'da zikredilen bazı hükümlerin, bizim için de şeriat olduğunu vurgulamışlardır.[77] Özellikle İslâm hukukçuları, "Şer'u men kablenâ" prensibini ortaya koyarak, İslâm'ın önceki şeriatların hükümleriyle yakından ilgili olduğunu göstermişlerdir.[78]

Söz gelimi "Ey iman edenler! Sizden öncekilere farz kılındığı gibi oruç tutmak size de farz kılındı."[79] âyetinde oruç ibadetinin hem kitap ehline, hem de İslâm ümmetine farz kılındığı bildirilmektedir. Buna göre, Kur'ân'ın kendisinden önce gelen Tevrat ve İncil'i neshetmesi ve ortadan kaldırması, Tevrat'ın ve İncil'in bütün hükümlerinin ilga edilmesi anlamına gelmemektedir.[80]

İşte Kur'ân-ı Kerîm, sık sık kendisinden önceki kitapları tasdik edip onları koruduğunu[81] belirterek ilahî kitapların aynı kaynaktan geldiğine işaret etmektedir. Buna bağlı olarak Kur'ân, kendisinde olduğu gibi Tevrat'ta da helal, haram her şeyi açıklayıcı,[82] insanların ayrılığa düştükleri konularda hüküm verici[83] bir özelliğin bulunduğunu beyan etmektedir.

---

76 Ebû Abdillâh Fahruddîn Muhammed b. Ömer Fahruddîn er-Râzî, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz Alvânî, Muessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1992, 3/266.*

77 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 2/59.*

78 Ebû Hâmid Huccetu'l-İslâm Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1324, 1/245-246;* Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl, s. 239;* İbn Âbidîn, *a.g.e., 7/269;* Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2/126.

79 Bakara, 2/183.

80 İbn Teymiyye, a.g.e., 13/104.

81 Mâide, 5/48; Bakara, 2/41.

82 En'âm, 6/154.

83 Mâide, 5/43.

Aynı şekilde, Tevrat ve İncil'in Allah'tan gönderildikleri şekliyle bir nur,[84] bir öğüt,[85] bir kılavuz,[86] bir rahmet,[87] bir beyan[88] ve bir aydınlatıcı kitap oldukları da Kur'ân'da vurgulanmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan bu nitelemeler, bazen hem Tevrat hem İncil için kullanılırken, bazen sadece birisi için kullanılmaktadır.[89] Bütün bunlarla birlikte Kur'ân-ı Kerîm birçok yerde, Yahudi ve Hıristiyanların ellerinde bulunan kitapları tahrif ettiklerinden de bahsetmektedir. Kur'ân'ın bu açıklamasına bağlı olarak Tevrat ve İncil'in tahrif ediliş keyfiyeti ise İslâm alimlerinin tartışageldiği problematik konular arasında yerini almıştır. Burada akla gelen en mühim soru, Kur'ân'ın tasdik ettiği ve övdüğü mukaddes kitaplar, Hz. Peygamber döneminde yaşayan Yahudi ve Hıristiyanların ellerinde bulunan kitaplar mıdır? Yoksa bu kitaplar, Hz. Musa ve Hz. İsa'nın döneminde Yüce Allah tarafından kendilerine gönderilen kitaplar mıdır?

Şu durumda Kur'ân'ın Ehl-i Kitab'ın elinde bulunan Tevrat ve İncil'e karşı tutumunu berraklaştırmak, aynı zamanda Müslümanların semavî din mensuplarıyla kuracakları diyaloğun teolojik açıdan temellendirilip temellendirilemeyeceğini gösterecektir. Zira insanların aynı kaynaktan yararlanmak suretiyle, benzer ilke ve değerlerden beslenmeleri, bu kişilerin birbirlerini anlama, dinleme, uzlaşma ve birlikte yaşayabilme gibi pozitif değerleri hayata taşımalarına olanak sağlayacaktır. Daha da ötesi semavî din mensupları, aynı ilke ve prensiplere dayanarak, ortak hedef ve gaye etrafında bir araya gelmiş olacaklardır. Zira bu kutsal kitaplar, hem tüm insanlığın huzur ve barışını sağlamaya, hem de bütün insanlığın maruz kaldığı kötülükleri engellemeye yönelik bir kısım teşviklerde bulunmaktadır. Bu durumda söz konusu ilahî kitaplara inanan din mensuplarının birbirleriyle diyalog halinde olmaları, ortak stratejiler ve işbirlikleri oluşturmaları bir zorunluluk arz eder.

---

84 Mâide, 5/44, 46.
85 A'râf, 7/145.
86 Mâide, 5/44.
87 En'âm, 6/154.
88 Âl-i İmrân, 3/3-4.
89 Mâide, 5/46.

Şayet Tevrat ve İncil'den oluşan Kitab-ı Mukaddes, yukarıda açıklandığı gibi değil de tam aksine eğer her yönüyle tahrif edilmiş bir kitap olma özelliğini taşıyorsa, bu kitapların Kur'ân-ı Kerîm'le ortak noktalarını aramak, anlamsız olacaktır. Buna bağlı olarak da birbirleriyle farklılık arz eden bu kitapların müntesipleri arasında ortak değerlerden ve birlikte yaşamaya yönelik uzlaşma alanlarından bahsetmek, kolay olmayacaktır. O halde öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'in bazı âyetlerinde yer verdiği tahrife değinmek gerekmektedir.[90]

1. Müslüman Alimlerin Tahrif Konusuna Yaklaşımları

Kendisinden önceki ilahî kitapların tahrif edilmesine değinen Kur'ân[91] genel hatlarıyla ele aldığı tahrif konusunun mahiyet ve sınırlarını, kesin bir şekilde çizmemektedir. Buna bağlı olarak İslâm bilginleri, tarihî seyir içerisinde, Tevrat ve İncil'in Allah katından geldiği şekliyle aynen muhafaza edilip edilmediği ya da tahrife maruz bırakılıp bırakılmadığı konusunda değişik yaklaşımlarda bulunmuşlardır.

Sözlükte bir sözün veya metnin lafzını ya da manasını değiştirip bozma anlamına gelen tahrif kavramı hakkında[92] Müslüman alimlerin görüşleri, kısaca üç başlık altında toplanabilir.[93]

a. İlahî Kitaplardaki Tahrifin Sadece Manada Olduğunu İddia Edenler

Müslüman alimler arasında, tahrifin sadece manada olduğunu savunanların başında İbn Haldun (v. 808/1406) gelmekle birlikte, birçok müfessir de ilk dönemlerden itibaren bu görüşü tercih etmiştir.

Bu çerçevede İbn Abbas'ın "Onlardan bir zümre vardı ki Allah'ın kelamını işitip akılları aldıktan sonra, bile bile onu değiştirirlerdi."[94] âyetindeki tahrif kelimesini, "Tevrat'ın lafzı aynen kaldığı halde, yoru-

90 Bakara, 2/75.
91 Bakara, 2/75; Âl-i İmrân, 3/78.
92 Zebîdî, a.g.e., *23/134-135*.
93 Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat, Pınar Yay., İstanbul, 2001, s. 208.*
94 Bakara, 2/75.

munun saptırılması" şeklinde açıkladığı görülmektedir.[95] Aynı görüşü benimseyenler arasında bulunan Taberî de tahrifi, "te'vilde yapılan değişiklik" olarak yorumlamaktadır. Çünkü Taberî'ye göre eğer Ehl-i Kitap, kitaplarını tahrif etmiş olsalardı, Kur'ân'da onlara "Allah'ın sözlerini işitirler, sonra onu anladıktan sonra tahrif ederler." denmezdi.[96] Özellikle bu ekolün başını çeken İbn Haldun'a göre ise tahrif, Tevrat'ın lafzında değil de te'vilinde olmuştur. Ona göre "Kendi kitapları olan ve içinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat ellerindedir."[97] âyeti, Tevrat'ın lafzında bir değişiklik olmadığını göstermektedir.[98] Aynı şekilde Muhammed Esed de, tahrifi vahyedilen sözlerin anlamını çarpıtma ve sözleri asıl bağlamlarından kopartma olarak açıklamaktadır.[99]

Çağdaş müfessirlerden Süleyman Ateş'in bu konudaki yaklaşımı, Yahudilerin, Tevrat'ı yanlış yorumlayarak, anlamını tahrif ettikleri şeklindendir. Ateş'e göre asıl tahrif Tevrat'ın tefsirlerinde –Talmud ve Mişna'da- yapılmıştır. Çünkü Yahudi din adamları, Tevrat'ın âyetlerini istedikleri gibi yorumlamışlar ve bu yorumlara da istedikleri hükümleri vermişlerdir. Daha sonra da onlar, bu hükümlerin Allah katından olduğunu söylemişlerdir.[100]

b. İlahî Kitaplardaki Tahrifin Lafızda ve Manada Olduğunu Savunanlar

Özellikle Tevrat'ın pek çok kısmının lafız ve mana bakımından tahrif edildiğini savunanların başında İbn Hazm (v. 456/1064) gelmektedir. İbn Hazm, tahrif edilmiş kitaplara hürmet gösterilemeyeceğini söylemektedir.[101] Bu görüşü savunanlar, bugün için Yahudilerin ellerinde bulunan Tevrat'ın, hakikatte Allah'ın kitabı olmayıp, Hz. Musa'nın vefatından çok sonra Ezra tarafında derlenen muharref bir kitap olduğuna inanmaktadırlar. Müslüman alimlerin çoğu da tahrifi, Ehl-i Kitab'ın

95 İbn Atıyye, a.g.e., *1/168.*
96 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 1/367.*
97 Mâide, 5/43.
98 İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1979, 2/6.*
99 Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı, terc. Ahmet Ertürk, Cahit Koytak, İşaret Yay., İstanbul, 1996, 1/147.*
100 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 1/183, 2/298.*
101 İbn Hazm, *el-Muhallâ, 1/116.*

özellikle de Yahudilerin Tevrat nüshasının metnini ve lafzını değiştirip bozmaları şeklinde yorumlamışlardır.[102]

c. İlahî Kitaplardaki Tahrifin Çok Az Kısmının Lafızda Meydana Geldiğini Ancak Pek Çok Yönden Manada ve Tefsirde Olduğunu Kabul Edenler

Bu görüşe dikkatleri çekenler arasında büyük müfessir Râzî gelmektedir. Râzî, Nisâ suresinin 46. âyetinde geçen "An mevadı'ih" (yerlerinden) ifadesiyle, Mâide suresindeki "Min ba'di mevadı'ih" (yerlerine konulduktan sonra) ifadelerini birlikte değerlendirerek, tahrifin hem lafızda, hem de yanlış ve fasit te'viller yapmak suretiyle manada olduğunu söylemektedir. Böylece kitap ehlinin hem fasit te'viller yaptıkları hem de lafızları kitaptan çıkardıkları anlaşılmaktadır.[103] Bununla birlikte Razi, batıl ve yanlış tefsir ve te'viller yapma manasındaki tahrifin, daha evla olduğunu da vurgulamaktadır.[104]

Tevrat'ın, kısmî olarak tahrif edildiğini söyleyenler arasında İbn Teymiyye de bulunmaktadır. Ona göre Tevrat'ın bütün nüshalarının toplanması ve tebdil edilmesi mümkün değildir. Buna bağlı olarak İbn Teymiyye, Tevrat ve İncil'in lafızları kısmen tağyir edilmiş olsa da Allah'ın hükümlerini ihtiva ettiğini söylemektedir.[105] Çağdaş müfessirlerden Elmalılı'ya göre de tahrif, lâfzen olmakla birlikte, çoğunlukla âyetlerin gizlenmesi veya manalarının yanlış yorumlanmasıyla olmuştur.[106]

Netice itibariyle, Kur'ân'da geçen Ehl-i Kitab'ın kendi kitaplarını elleriyle yazdıkları[107] ve kitapta olmayan bir şeyi dilleriyle eğip bükmeleri[108] ifadesinden başka, müfessirlerin yaklaşımları da göz önüne alındığında, Tevrat ve İncil'in lafız olarak tahrif edildiğini kabul etmekle birlikte, esas itibariyle mana ve te'vil yoluyla yapılan tahrifin, önemli bir yer tuttuğu

---

102 Geniş bilgi için bkz. Adam, *a.g.e.*, s. *209-215.*
103 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 10/95.
104 Râzî, *a.e.*, 11/148.
105 İbn Teymiyye, *a.g.e.*, 13/104.
106 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 2/1362.*
107 Bakara, 2/79.
108 Âl-i İmrân, 3/78.

anlaşılmaktadır. Zira Tevrat'ta, Hz. Süleyman, Hz. Yakub ve Hz. Lût gibi peygamberlerin hayatları hakkında ahlâk dışı bilgilerin yer alması,[109] Tevrat'ın metninde ve lafzında tahrifin yapıldığını açıkça göstermektedir.

Esas itibariyle Tevrat, Hz. Musa'nın vefatından sonra Yahudi hahamlar tarafından yazılmış ve Hz. Musa'nın yazdırdığı ifade edilen şehadet levhaları da kaybolmuştur. Bu nedenle Hz. Musa'dan asırlarca sonra derlenebilmiş bir kitabın aynen korunmuş olması, mümkün olmadığı için Tevrat'ın tahrifata uğradığında kuşku yoktur. Bu yüzden Müslümanlar, Tevrat'a tafsîlî olarak değil, icmalî olarak iman ederler.[110]

Buna bağlı olarak müfessirlerin pek çoğunun tahrif konusundaki yorumlarına bakıldığında bu yorumlarda kitap ehlinin, kendi kutsal kitaplarında bazen bizzat kelimeleri değiştirmelerine bazen kelimelerin yerleriyle oynamalarına bazen sözleri dosdoğru söylemeyip değiştirerek söylemelerine bazen Tevrat'ta geçen lafızlardan başka kelimeler kullanmalarına bazen dilleri eğip bükmek suretiyle kelimeleri tebdil etmelerine[111] bazen de lafzın kastettiği anlamın dışında farklı keyfî ya da yanlış yorumlarda bulunmalarına yer verdiği görülmektedir.[112] Aynı şekilde tahrif bağlamında müfessirlerin yaklaşımları arasında, Allah'ın kitabında olmayanı o kitaba katmak, ondaki hakkı gizlemek ve buna karşılık az bir ücret almak[113] ve yanlış yorumlarla manaları haktan batıla çevirmek de bulunmaktadır. Bütün bu açıklamalar ve yorumlar, Tevrat ve İncil'deki tahrifin değişik boyutlarda olduğunu göstermektedir.

Özellikle de tahrif meselesinde müfessirlerin sık sık vurgulamış oldukları husus, Ehl-i Kitab'ın, bilhassa da Yahudilerin, kendilerine gönderilen kitaplardaki Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliği ve nitelikleri[114] ile ilgili haberleri ya gizlemeye çalışmaları ya da değiştirmeleridir. Çünkü Allah Teâlâ, İsrailoğullarından Tevrat'ta, Hz. Muhammed (s.a.v.)'e iman edeceklerine ve onu tasdik edeceklerine dair söz almıştı. Dolayısıyla onun

---

[109] Tekvin, 19/32-36; 27/1-29; Krallar, 11/1-13.
[110] Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 2/297.*
[111] Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 2/1363.*
[112] Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 10/95.
[113] Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 1/367.*
[114] Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e., 1/461.*

nitelikleri de Yahudilerin ellerinde bulunan Tevrat'ta yazılı idi.[115] Hatta Karâfî, yedisi Tevrat'ta, on biri İnciller'de, geri kalanı ise diğer bölümlerden olmak üzere Kitab-ı Mukaddes'teki elli bir âyetin, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğini açıkça beyan ettiğini belirtmektedir.[116]

Ancak Ehl-i Kitab'ın yaptığı bu tahrifat sonucu, semavî kitapların bütün bölümlerinin değiştiğini söylemek doğru olmaz. Zira Kur'ân'daki bazı âyetler, Tevrat'ta bozulmadan kalabilmiş hükümlerin var olabildiğine açık kapı bırakmaktadır. Söz gelimi, "İçinde hidayet ve nur olan Tevrat'ı biz indirdik. Kendilerini Hakk'a teslim eden nebîler, Yahudilerle ilgili meselelerde onunla hükmederlerdi. Alimler ve mürşitler de Allah'ın kitabını koruma ile görevlendirilmeleri sebebiyle yine onunla hüküm verirlerdi. Hepsi de kitabın, hak olduğunun şahitleri idiler. O halde ey hâkimler, insanlardan korkmayın, benden korkun. Âyetlerimi az bir menfaat karşılığında satmayın. Kim Allah'ın indirdiği ahkâm ile hükmetmezse, işte onlar tam kâfirdirler."[117] âyeti, kendisini Allah'a adamış herkesin, Tevratla hükmedebileceğini göstermektedir.[118] Buna göre Yüce Allah'ın, Yahudileri Tevrat'ın hükümlerini uygulamaya davet etmesi, Tevrat'ın her yönüyle muharref ve asılsız bir kitap olmadığını göstermektedir. Aksi takdirde Hz. Peygamber dönemindeki Tevrat, tamamıyla muharref olsaydı Kur'ân'ın, Tevrat'ın hükümlerini uygulama emrini vermesi anlamsız olurdu.[119]

Aynı şekilde Kur'ân, Hz. Peygamber dönemindeki Yahudi ve Hıristiyanları, Ehl-i Kitap kabul etmektedir. Şayet, Hz. Peygamber dönemindeki Yahudi ve Hıristiyanların ellerinde bulunan mukaddes kitaplar, her yönüyle tahrif edilmiş ve uydurulmuş olsaydı, Kur'ân'ın onları kitap ehli kabul etmesi ve ısrarla onlara "yâ ehle'l-kitâb" şeklinde hitapta bulunması beraberinde bir takım çelişkileri doğururdu. Buna göre Kur'ân-ı Kerîm, asılları itibariyle vahiy olup sonradan tahrif edilmiş olan kitaplara sahip

---

115 Mukâtil b. Süleymân, a.e., *1/461.*

116 Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahîm Karâfî, *el-Ecvibetu'l-Fâhire ani'l-Es'ileti'l-Fâcire, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986, s. 163.*

117 Mâide, 5/44.

118 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 3/1690;* Nurdoğan Türk, *Kur'ân'da Kitap Kavramı, Doktora Tezi, S.Ü.S.B.E., Sakarya, 2001, s. 106.*

119 Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm'in Evrensel Mesajına Çağrı, s. 22.*

bulunanlara, Ehl-i Kitap ismini vermektedir. Nitekim ehl-i sünnet alimleri de, asılları itibariyle ilahî orijinli olup sonradan tahrife uğradığı söylenen kitaba dahi sahip olanlara Ehl-i Kitap statüsü vermişlerdir.[120] Ancak daha önce açıklandığı üzere Tevrat ve İncil'in tahrifi ifadesiyle, bu kitapların her yönüyle tahrif edilmesi değil, -birçok yönüyle tahrif edilmiş bile olsa- onların kısmen ilahî esintiler ve semavî izler taşıması kastedilmektedir.

Nitekim zina yapan bir Yahudi'nin, Hz. Peygamber'e gelerek kendisi hakkında hüküm vermesini istemesi üzerine, Hz. Peygamber, ona "Muhakkak ki ben Tevrat'taki recm hükmüyle hükmediyorum."[121] şeklinde cevap vermiştir. Hz. Peygamber'in bu cevabı, o dönemde yaşayan Yahudilerin elindeki Tevrat'ta, Hz. Musa'ya indirildiği şekliyle ilahî âyetlerin var olabileceğini göstermektedir.[122]

Bu bağlamda İmam-ı A'zam'ın, namazda Tevrat'ın okunmasına yönelik ortaya koyduğu içtihad, oldukça dikkat çekicidir. O, Tevrat'ta vahiy kaynaklı âyetlerin mevcut olması ihtimaline dayanarak, namazda Kur'ân'a muvafık olan Tevrat âyetlerinin okunabileceğini ifade etmektedir.[123] Ancak İmam-ı A'zam'ın bu görüşüne, diğer mezhep imamları ve Hanefî fakîhler iştirak etmemiştir. Bu yüzden İmam-ı A'zam'ın bu görüşü, mezhep içinde müftâ bih görüş sayılmamış ve imamın, kendi ictihadı olarak kalmıştır. Dolayısıyla da bu ictihad, bir uygulama alanı bulmamıştır.

Bu bağlamda, Kur'ân'ın kendisinden önceki semavî kitapları tasdik etme konumundan bahsetmek, Ehl-i Kitap'la diyalog konusunun teolojik düzlemde anlaşılmasına zemin hazırlayacaktır.

2. Kur'ân'ın Diğer Semavî Kitapları Tasdik Etmesi

Kur'ân-ı Kerîm, semavî kitaplar silsilesinin en sonu ve en mükemmeli olma özelliğini taşır. Bu yönüyle Kur'ân, diğer bütün semavî

---

120 Mevlüt Uyanık, *İslâm'ın İnanç Esasları, Esin Yay., Ankara, 1997, s. 129.*

121 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 6/249;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 2/43;* Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr, 3/76;* İbn Hacer Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, tahk. Abdulazîz b. Abdillâh b. Abdurrahmân b. Baz, Muhammed Fuad Abdulbâkî, Muhibbuddîn el-Hatîb, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 12/169;* Abdurrezzâk, a.g.e., 7/317; Kurtubî, a.g.e., *6/178;* Ebû Dâvûd, *Hudûd, 26.*

122 Taberî, a.e., *6/249.*

123 Serahsî, a.g.e., *1/234.*

kitapları tasdik ettiğini birçok âyette vurgulamaktadır.[124] Nitekim Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîm'i Hz. Peygamber'e, önceki kitapları tasdik eden hak bir kitap olarak indirdiğini şöyle bildirmektedir:

وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ "*Sana da kendinden önceki kitapları musaddık ve onları müheymin olarak bu kitabı hak ile indirdik.*"[125]

İşte Kur'ân, bu âyette bir yandan kendisinin "musaddık" yani tasdik edici rolü olduğunu belirtirken, öte yanda da onlara karşı müheymin olma misyonuna da vurgu yapmaktadır. Kur'ân, zikredilen bu "musaddık" ve "müheymin" olma rolüne ise diğer bir çok ayette sık sık dikkatleri çekmektedir.[126]

İslâm düşüncesinde genel kabul, Kur'ân'ın Tevrat ve İncil'i Allah katından indiği şekliyle tasdik ettiği yönündedir. Çünkü aynı kaynaktan gelen ilahî kitapların, birbirleriyle çelişki içerisinde olması mümkün değildir. İşte Kur'ân, musaddık ve müheymin olma rolünün bir sonucu olarak, Allah katından gelmeleri yönüyle tüm ilahî kitapları ve onlardaki değişmeyen inanç ve ahlâk ilkelerini bir bütün olarak tasdik etmektedir. Zira inanç ve ahlâk esasları gibi temel ilkeler, bütün semavî dinlerin ortak adı olarak kabul edilen İslâm dininin, neshe kapalı yönlerini oluşturmaktadır. Kur'ân bu hususa "Senden önce hiçbir Peygamber göndermedik ki ona: 'Benden başka ilah yok, öyleyse yalnız bana kulluk edin!' diye vahyetmiş olmayalım."[127] Âyetiyle işaret eder. Bunların yanı sıra, Kur'ân'ın kendisinden önceki tüm semavî kitapları denetleme, koruma, kontrol etme[128] onlar için hakem olma ve gerektiğinde onlardaki bazı hükümleri neshetme rolü de vardır.[129] Bu rol gereği Kur'ân, bazen önceki şeriatların hükümlerini nesheder, bazen de kendisine zıt olan hükümleri reddeder. Bu da Kur'ân'ın evrensel ve son münzel kitap olduğunu göstermekte ve onun müheymin

[124] Bakara, 2/41, 89, 91, 97; Nisâ, 4/47; En'âm, 6/92; Ahkâf, 46/12.
[125] Mâide, 5/48.
[126] Bakara, 2/41; Âl-i İmrân, 3/3; Nisâ, 4/47; Mâide, 5/48; En'âm, 6/92.
[127] Enbiyâ, 21/25.
[128] Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 6/266;* Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 3/1696.*
[129] Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 2/48;* İbn Âşûr, *a.g.e., 6/221.*

olma rolüne dayanmaktadır.[130] Bu özelliğiyle de Kur'ân, geçmiş kitaplarda neyin gerçek neyin gerçek dışı olduğuna karar vermede, belirleyici bir ölçü ve mihenk taşı olmaktadır.

Ancak ister Kur'ân'ın nazil olduğu dönemdeki isterse günümüzdeki Yahudi ve Hıristiyanların ellerinde bulunan Tevrat ve İncil'i, Kur'ân'ın tasdik edip etmemesi meselesinin tartışmaya açık yönleri bulunmaktadır.

Sözünü ettiğimiz çerçevede Kitab-ı Mukaddes'te yer alan birçok akidevî, amelî ve ahlâkî hükümler, Kur'ân'daki bazı hükümlerle aynîlik derecesine varacak şekilde bir benzerlik göstermekte[131] ve dolaysıyla Kur'ân'ın desteklediği ve tasdik ettiği konular olarak dikkatleri çekmektedir.[132] Yine mevcut Tevrat ve İncil'de Hz. Peygamber'e ve onun sıfatlarına işaret eden bölümlerin bulunduğu da unutulmamalıdır.[133] İşte İlahî dinlerin aynı kaynaktan beslenmeleri aynı inanç ve ahlâk ilkelerini ve aynı gerçekleri insanlara sunmalarını netice vermiştir. Şu halde Ehl-i Kitap olarak tanımladığımız Yahudi ve Hıristiyanların ellerinde bulunan kutsal kitaplar her ne kadar tahrif edilmiş olsalar bile temelde semavî bir kaynağa dayanmaktadır.[134] Nitekim mevcut Tevrat ve İncil'deki birçok hükmün Kur'ân'la örtüşüyor olması, bu kitapların asıllarından kalma izleri taşıdığını ve bir yönüyle semavî kaynaklı olduklarını göstermektedir.

Bu noktada Kur'ân-ı Kerîm'le Kitab-ı Mukaddes arasındaki benzerlikleri araştıran Draz şunları ifade etmektedir: "Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerîm aynı konulardan bahsettiklerinde temelde şaşırtıcı bir benzerlik göze çarpmakta ve sadece bazı tâlî hususlarda birbirlerinden ayrılmaktadırlar."[135] Özellikle Mukaddes Kitap'ta geçtiği şekliyle, Hz. Musa ve Hz. İsa tarafından tebliğ edilmiş olan ahlâkî kaidelere bir göz atılacak olursa, hepsinin de Kur'ân-ı Kerîm'de ufak üslûp farkı dışında aynen zikredildiği görülecektir. Ancak gerek Hz. Musa'nın on emrinde ve gerekse Hz. İsa'nın, dağdaki

---

130 Türk, a.g.e., *s. 206.*

131 Geniş bilgi için bkz. Draz, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru, s. 71-105.*

132 Rahmetullâh b. Halîlurrahmân el-Hindî, *İzhâru'l-Hak, thk. Ömer Desukî, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, tsz., 1/513; Geniş bilgi için bkz.* Türk, a.g.e., *s. 111-113, 129.*

133 Adam, a.g.e., *s. 218-219.*

134 Karadâvî, "*el-Hıvâru'l-İslâmî el-Mesîhî*", *s. 147.*

135 Draz, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru*, s. 188.

va'zında olduğu gibi bu kaideler, Kur'ân-ı Kerîm'de bir bütün olarak verilmemiş, Mekkî ve Medenî surelerde dağınık bir şekilde ve çok defa her biri, bir durum hakkında hüküm olarak gelmiştir.[136] Aynı şekilde Tevrat üzerinde çalışma yapan çağdaş araştırmacılardan Baki Adam, iki kutsal kitabın yaklaşık olarak yüzde elli oranında birbiriyle uyuştuğunu söylemektedir.[137] Şu halde Kitab-ı Mukaddesteki birçok dinî ve ahlâkî prensiplerin aynısını ya da benzerlerini Kur'ân'da bulmanın mümkün olduğu anlaşılmaktadır.

İşte aşağıda hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem de Kitab-ı Mukaddes'te inanç, amel ve ahlâkla ilgili birbirlerini destekleyen bazı hükümlerin yer aldığı bir tablo sunulmuştur:

1. Çıkış: 20, 3: Karşımda başka ilahların olmayacaktır. (İsrâ, 17/23)
2. Tesniye:6, 9: Allah'ı bütün kalbinle seveceksin. (Bakara, 2/165)
3. Çıkış: 20, 4: Kendin için oyma put… yapmaycak ve onlar önünde secde etmeyeceksin… (Hacc, 22/30)
4. Çıkış: 20, 7: Rabbi'nin ismini boş yere ağzına almayacaksın. (Bakara, 2/224; Mâide, 5/89)
5. Çıkış: 20, 12: Babana ve anana hürmet et. (İsrâ, 17/23)
6. Çıkış: 20, 13: Katletmeyeceksin. (Nisâ, 4/29)
7. Çıkış: 20, 7: Zina etmeyeceksin. (Nûr, 24/30-31)
8. Çıkış: 20, 7: Çalmayacaksın. (Mâide, 5/3)
9. Çıkış: 20, 7: Komşuna karşı yalan şehadet etmeyeceksin. (Hacc, 22/30)
10. Çıkış: 20, 7: Komşunun hiçbir şeyine tamah etmeyeceksin. (Mâide, 5/32)
11. Çıkış: 23, 1: Yalan haber taşımayacaksın. (Nûr, 24/11-19)
12. Çıkış: 22, 22: Hiçbir dul kadını ve öksüzü incitmeyeceksin. (Nisâ, 4/127)
13. Çıkış: 23, 7: Yalan şeyden uzak ol. (Bakara2/204; Nisâ, 4/107-108)
14. Levililer:19, 35: Uzunluk, tartı, miktar ölçüsünde haksızlık etmeyeceksin. (Mutaffifîn, 83/1-3)

---

[136] Draz, a.e., *s. 71-105.*
[137] Adam, a.g.e., *s. 237.*

15. Levililer: 19, 18: Komşunu kendin gibi seveceksin. (Bakara, 2/65)
16. Matta: 5, 3: Ne mutlu ruhta fakir olanlara, çünkü göklerin melekûtu onlarındır. (Bakara, 2/212; Âl-i İmrân, 3/14)
17. Matta: 5, 7: Ne mutlu merhametli olanlara, çünkü onlara merhamet edilecek. (Beled, 90/17-18)
18. Matta: 5, 8: Ne mutlu yüreği temiz olanlara, çünkü onlar Allah'ı görecekler. (Nisâ, 4/14)
19. Matta: 5, 10: Ne mutlu salah uğrunda eza çekmiş olanlara, çünkü göklerin melekûtu onlarındır. (Bakara, 2 214; Âl-i İmrân, 3,186)
20. Matta: 5, 27-29: "Zina etmeyeceksin." denildiğini işittiniz fakat ben size derim; bir kadına şehvetle bakan her adam zaten yüreğinde onunla zina etmiştir. (Nûr, 24/30-31)
21. Matta: 7, 12: Dileyin, size verilecektir. (Bakara, 2/186; Mü'minûn, 23/60)
22. Matta: 5, 47: Yalnız kardeşlerinizi selamlarsanız fazla ne yapmış olursunuz? (Furkân, 25/33; Mümtahine, 60/8)
23. Matta: 6, 14: Senden isteyene ver, senden ödünç isteyene sırtını çevirme. (Bakara, 2/177)
24. Matta: 6, 24: Hiç kimse iki efendiye kölelik etmez. (Zümer, 39/29)
25. Matta: 6, 1: Gösteriş için iyilik yapmayınız. (Mâûn, 107/6)
26. Matta: 5, 42 : Senden isteyene ver, senden ödünç isteyene sırtını çevirme (Bakara, 2/177; Zâriyât, 51/19)
27. Markos:12, 28-30: Her şeyin sahibi yerin, göğün, görülen görülmeyen her şeyin yaratıcısı olan baba Allah'a iman ederim.' Bu tek Allah'a iman, mesihin söylediğine göre ilk vasiyettir: "Onların tartışmalarını dinleyen ve İsa'nın onlara güzel bir cevap verdiğini gören bir din bilgini yaklaşıp O'na, «Tüm buyrukların en önemlisi hangisidir?» diye sordu. İsa şöyle karşılık verdi: «En önemlisi şudur: `Dinle, ey İsrail! Tanrımız olan Rab tek Rab'dir. Tanrın olan Rab'bi bütün yüreğinle, bütün canınla, bütün aklınla ve bütün gücünle sev." (En'âm, 42/102; Ankebût, 29/46)[138]

---

[138] Draz, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru, s. 71-105;* es-Seyyid Muhammed Hüseyin Fazlullâh,

Yukarıda zikredilen bu maddelerin dışında semavî dinler arasında mevcut bulunan bazı noktalara da değinmek gerekmektedir. Bu çerçevede vurgulanacak bir husus, Yüce Allah'a ait bazı vasıflar konusunda, İslâm dininde ve Hıristiyanlıkta ortak bir yaklaşımın olduğudur. Söz gelimi Allah'ın bir oluşu, yaratıcı oluşu, nebilerle konuşması, merhametli olması ve muhyî ve mümît olması bunlardan birkaçıdır.[139] Bunun yanında hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar cennetin mükafat, cehenneminse ceza yeri olduğuna ve Allah'ın öldüreceğine ve dirilteceğine inanmaktadırlar.[140]

Yine inanç açısından Müslümanlarla kitap ehlinin arasını yakınlaştıracak bir diğer husus peygamberlik müessesesidir. Çünkü enbiya kıssaları Kur'ân, Tevrat ve İncil'de müşterek olarak geçmektedir. Her ne kadar bazı peygamberler hakkında yanlış ve hatalı nitelemeler bulunsa da Kitab-ı Mukaddes'te Hz. Adem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. İsmail, Hz. Yakup, Hz. Yunus, Hz. Süleyman ve Hz. Davut'un adları geçmektedir.[141] Aynı şekilde Hz. İsa'nın bazı vasıfları hakkında Kur'ân ve İncil'de önemli farklılıklar olmakla birlikte aralarında birçok nokta da mevcuttur. Bu noktada Hz. İsa'nn Ruhu'l-Kudüs aracılığıyla annesine üflenmesi, annesine el değilmemiş olması, göğe yükseltilmiş olması, hastalıkları iyileştirmesi ve ölüleri diriltmesi, ortak zikredilen hususlara örnek olarak gösterilebilir.[142]

Diğer taraftan namaz, zekât ve oruç gibi ibadetler kitap ehliyle Müslümanlar arasında ortak ibadetlerdir. Ancak bu ibadetlerin formları ve uygulamaları her ne kadar farklı bile olsa ruhları ve özleri birdir. Çünkü bu ibadetler, insanı ve tüm varlığı yaratan bir yaratıcıya karşı kulluk maksadıyla yapılmaktadır. İşte ilahî dinlerde ibadet anlayışının olması, semavî din mensuplarını bir araya getirebilecek çok önemli bir özelliktir.[143]

---

el-Alâkâtu'l-İslâmiyye el-Mesîhıyye, Merkezü'd-Dirâsâti'l-İstirâtîciyye ve'l-Buhûs ve't-Tevsîk, Beyrut, 1994, s. 231-232.

139 Fazlullâh, a.e., *s. 228-231;* Zakzûk, *el-İslâm ve Kadâya'l-Hıvâr, s. 123.*

140 Fazlullâh, a.e., *s. 234; Daha geniş bilgi için bkz.* Muhammed Hamidullah, *İslâmiyet ve Hıristiyanlık, Beyan Yay., İstanbul, 2007, s. 20-44;* Mehmet Paçacı, *Kutsal Kitaplarda Ölümötesi, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001.*

141 Bkz.Tekvin, 4/2; Tekvin, 7/1-3; Tekvin, 24/1. Ayrıca bkz. Karâfî, *el-Ecvibetu'l-Fâhire, s. 169-172.*

142 Fazlullâh, *el-Alâkâtu'l-İslâmiyye el-Mesîhıyye, s. 235.*

143 Fazlullâh, a.e., *s. 236; Daha geniş bilgi için bkz.* Abdurrezzâk Rahîm Sılâl el-Mûhî, *el-İbâdât*

Buraya kadar yapılan açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda inanç açısından semavî kaynaklı dinler arasındaki benzerliklerin, Müslümanların küfür ve şirk üzere olan insanlara nisbetle Yahudi ve Hıristiyanlarla daha rahat diyalog kurabileceklerini göstermektedir. Çünkü Yahudi ve Hıristiyanlar itikadî yönden doğru yoldan çıkmış olsalar bile onlar kâinatın bir yaratıcısı olduğuna, bu yaratıcıya kulluk yapılması gerektiğine, peygamberlik müessesesine ve ahiret mefhumuna genel olarak aşinadırlar. Bu yönüyle Müslümanlar Yahudi ve Hıristiyanlarla birçok müşterek konu etrafında bir araya gelebilirler ve birbirleriyle daha yakın münasebetler kurabilirler. Bununla birlikte mevcut Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta her ne kadar itikat açısından İslâm'a benzeyen yönler olsa da, çoğunlukla itikadî farklılıkların ve zıtlıkların bulunduğunu da unutmamak gerekir. Ancak itikadî yönden zıt noktaların var olması, diğer ortak hususları bırakarak diyalog kapılarını kapatmak anlamına gelmez. Aksine tüm insanlığın yararına olacak şekilde karşılıklı saygı çerçevesinde, ittifakın mümkün olduğu noktalarda buluşulmalıdır.[144]

Ortak değerler çereçevesinde özellikle vurgulanması gereken husus Müslümanlarla Ehl-i Kitap arasında müşterek olan ahlâkî prensip ve ilkelerdir.[145] Bu ilkeler aynı zamanda tüm insanlığın rahatlıkla benimseyebileceği evrensel değerler olarak görülebilir. Bu noktada ahlâkî alana ait ortak kuralların çokluğu oldukça dikkat çekicidir. Bu nedenle diğer müşterek hususlar bir tarafa, sadece ortak ahlâkî ilkeler bile tüm insanlığa huzur ve barış getirmede önemli bir potansiyele sahip bulunmaktadır. İşte bu ortak ahlâkî ilkeler sayesinde insanlar, hiç olmazsa barışa giden yolda azımsanmayacak bir mesafe katedeceklerdir. Şu halde tüm semavî kaynaklı dinlerin en temel hedefinin barışı yaymak olduğu da göz önüne alınacak olursa[146] yarının dünyasının ayrılıklar, farklılılar ve çatışmalar üzerine değil de, ortak

---

fi'l-Edyâni's-Semâvî, el-Evâil, Dımaşk, 2001, s. 57-353; Ali Osman Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri, Beyan Yay., İstanbul, 1996;* Adem Özen, *Yahudilikte İbadet, Ayışığıkitapları, İstanbul, 2001, s. 15-234.*

144 Karadâvî, "*el-Hıvâru'l-İslâmî el-Mesîhî*", *s. 146;* Zakzûk, *el-İslâm ve'l-Garb, s. 72-75.*

145 Geniş bilgi için bkz. Celil Kiraz, *"Kur'ân'da Ahlak İlkeleri Tevrat, Zebur ve İncil'le Mukâyeseli Bir Çalışma, Emin Yay., Bursa, 2007, s.93-136.*

146 Zakzûk, *el-İslâm ve Kadâya'l-Hıvâr, s. 292.*

ahlâkî ilkeler ve evrensel değerler üzerine kurulacağı anlaşılmaktadır. Bu noktada Müslümanlarla Ehl-i Kitap arasında özellikle temel ahlâkî konular etrafında kurulacak diyaloğun sorun teşkil etmesi bir yana, tüm insanlığa ne ölçüde yarar sağlayacağı ortaya çıkmaktadır.[147]

Ayrıca hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem Kitab-ı Mukaddes'te insanları affetme, bağışlama, kusurlarını görmezlikten gelme, onlara güzel davranma ve iyilikte bulunma da sıkça vurgulanmaktadır.[148] Böylece birçok noktada ortak görüşe sahip bulunan Müslümanların ve kitap ehlinin[149] tüm insanlığa yönelik ortak tavır içerisinde olabileceklerine dikkat çekilmiş olmaktadır. Dinler arasında var olan bu temel ortak noktalar, semavî din mensupları arasında diyalog köprülerinin kurulmasını netice vermektekdir.[150]

Sonuç olarak Kur'ân, diğer bütün semavî kitapların esaslarını ve temel konularını içeren en kapsamlı ve en mükemmel bir ilahî kitaptır. Aynı şekilde son ilahî kitap olan Kur'ân, asılları itibariyle diğer kütüb-ü münzelenin inanç esaslarını ve bazı amelî hükümlerini de tasdik etmektedir. Mevcut Tevrat, Zebur ve İncil çoğunluk itibariyle tahrif ve değişikliğe maruz kalmış olsalar da yine de bu kitaplarda yer alan bir kısım ilke, prensip ve hükümlerin, bozulmadan günümüze kadar geldiği görülmektedir.[151] Böylece hem Kur'ân-ı Kerîm'deki hem de mevcut Tevrat ve İncil'deki imanî, amelî ve ahlâkî bazı hükümlerin birbirleriyle örtüştüğü ortaya çıkmaktadır. Buna göre ilahî kaynaklı dinlerin, kendi müntesiplerinin dünya görüşlerini belirlemede ve diğer insanlarla ilişkilerini düzenlemede temel rol oynadığı düşünülecek olursa, semavî kaynaklı kitapların muhtevasında bulunan benzerlik ve yakınlık, bu kitaplara inananlar arasında da yakınlığın ve diyaloğun var olmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Çünkü hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem de mevcut Tevrat ve İncil'de birbirlerinin aynısı ya da benzeri hükümlerin var olması, semavî din mensuplarının global düzeyde ortak değerler ve hedefler etrafında bir araya

---

147 Ekrem Sarıkçıoğlu, "*İslâm Dışı Dinlerde Kur'ân'ın Temel Yaklaşımı ve İbrahimî Din Ölçüsü*", *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yay., Ankara, 2004, s. 39.*

148 Gündüz, "*Din ve Şiddet*", *s. 151.*

149 Zakzûk, *el-İslâm ve'l-Garb, s. 182.*

150 Zakzûk, *el-İslâm ve Kadâya'l-Hıvâr, s. 123.*

151 Rahmetullâh el-Hindî, *a.g.e., 1/512-513;* Türk, *a.g.e., s. 106.*

gelebileceklerini ve birbirleriyle müşterek bir zeminde buluşabileceklerini göstermektedir. İşte bu ortak noktalar, dünya nüfusunun önemli bir bölümün oluşturan semavî din mensupları arasındaki diyalog, hoşgörü, sevgi ve yardımlaşmanın tesisi için yeterlidir.

Şu halde semavî din mensupları arasındaki diyalogda, dinler arasında var olan ihtilaf konuları üzerinde değil de, ortak olan dinî ve ahlâkî noktalara vurgu yapılması gerekmektedir.[152] Bu durumda, Kur'ân'a inanan Müslümanlarla, kısmen "İlahî esinti" taşıyan Kitab-ı Mukaddes'e inanmış Yahudi ve Hıristiyanların pozitif ilişkilere yer vermeleri ve aynı kaynaktan beslenmelerinin bir sonucu olarak da başta temel ahlâkî prensipler olmak üzere, pek çok dinî değerler etrafında birleşme sağlamaları ve ortak akıl oluşturmaları mümkün hale gelmektedir. Zira semavî kaynaklı dinler, kâinatin bir yaratıcısı olduğuna inanma, nübüvvet müessesini kabul etme ve ilahî bir kitap sahibi olma gibi metafizik konularda birbirlerine benzerlik göstermektedirler. İşte semavî din mensuplarından zikredilen bu hususlar etrafında görüş alışverişinde bulunarak dinî diyalog çeşidine yer vermeleri ve temel esasların pratiğe geçirilmesinde birbirleriye işbirliğine gitmeleri beklenmektedir.

C. Ehl-i Kitab'a Farklı Yaklaşım

Kur'ân-ı Kerîm, başta Yahudi ve Hıristiyanlar olmak üzere Sabiîler, Mecûsîler, müşrik[153] ve kâfirler[154] gibi değişik inanç gruplarına değinmekte ve bir kısmından da çok yönlü bahsetmektedir. İslâm'ın temel kaynağından esinlenen Şehristânî, (v. 548/1153) insanları dinlere sahip olanlar ve din özelliği taşımayan ideolojilere(sistem ve düşüncelere) sahip olanlar şeklinde ikiye ayırmakta ve birinci gruba Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler ve Mecûsîleri örnek göstermektedir.[155] Bu alanda eser veren Müslüman müellifler de birinci kısma Milel, ikinci kısma da Nihal adını vermişlerdir.[156]

Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde Arap yarımadasında yaşayan Arapların

---

152 Fazlullâh, *el-Alâkâtu'l-İslâmiyye el-Mesîhıyye*, s. *228-231.*
153 Hacc, 22/17.
154 Bakara, 2/6; Kâfirûn, 109/1.
155 Şehristânî, *a.g.e., s. 12-13.*
156 Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, s. 1.*

-bazı Hıristiyan gruplar dışında- ekseriyetle çok tanrılı bir inanışa sahip olduğu bilinmektedir.[157] Özellikle müşrikler Lat, Uzza, Menat[158] gibi ilahlara ve farklı nitelemelerde bulundukları ansab, asnam ve evsan gibi putlara[159] tapmakta idiler. Bu inanç tarzlarıyla çok tanrılı bir inanışın simgesi durumundan olan müşrikler[160] aynı zamanda Allah'a inanmak suretiyle de aşkın bir tanrı inanışına sahip olduklarını gösteriyorlardı.[161] Müşrikler, Allah'ın kudretini ve büyüklüğünü kabul ettikleri halde Allah'tan başka tanrı edinmelerinin sebebini de, taptıkları ilahların, kendilerini Allah'a yaklaştırmaları[162] ya da onların kendilerine, Allah katında şefaatçi olmaları[163] şeklinde açıklamaktadırlar. Bunun yanında müşriklerin ahirete inanmadıkları da Kur'ân'da belirtilmektedir.[164]

Diğer yandan müşrik ve putperestlerin aksine tevhid ve risalet müessesesinin varlığına inanan kitap ehlinin durumu oldukça farklılık arz etmektedir. Bu yüzden Kur'ân'ın diğer din mensupları arasında, kitap ehline ayrı bir yer verdiği görülmektedir. Nitekim Kur'ân, kitap ehline karşı olan bu farklı tutumunu birçok konuda açıkça bildirmektedir.[165]

İşte bu noktada, Kur'ân'ın, Ehl-i Kitab'a yönelik farklı yaklaşımları şöyle sıralanabilir:

1. Hitap Şekli

Kur'ân'da muhataplar için seçilen hitap şekillerinin ayrı bir yeri vardır. Kur'ân'ın, muhataplarına yönelttiği hitapları belirlerken, onların konumlarını göz önünde bulundurduğu muhakkaktır.

---

157 Watt, William Montgomery, *Hazreti Muhammed Mekke'de, trc. Azmi Yüksel, trc. M. Rami Ayas, A.Ü.İ.F., Ankara, 1986, s. 52.*

158 Necm, 53/19-20.

159 İsfehânî, *a.g.e., s. 493, 494, 807, 808, 853;* Ebu'l-Munzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî, *Putlar Kitabı: Kitâbu'l-Esnâm, terc. Beyza Düşüngen, A.Ü.İ.F., Ankara, 1969, s. 49.*

160 Furkân, 25/3.

161 Müşriklerin Allah inancı için şu ayetlere bkz. Mü'minûn, 23/84-89; Ankebût, 29/61; Zuhruf, 43/9.

162 Zümer, 39/3.

163 Yûnus, 10/18.

164 Mü'minûn, 23/82-83; Neml, 27/67-68.

165 Tabâtabâî, *a.g.e., 5/204.*

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Kur'ân'a göre orijinal şekli bozulmuş bile olsa, ilahî vahye dayanan kitaplara iman eden herkes Ehl-i Kitap'tır. Çünkü Kur'ân, herhangi bir ayrıma gitmeksizin, bütün Yahudi ve Hıristiyanları kapsayacak bir şekilde Ehl-i Kitap kullanımına yer vermektedir. Her ne kadar Ehl-i Kitap, tevhid çizgisinden sapma, peygamberlerine başkaldırıda bulunma ve kendilerine indirilen ilahî kitaplarda değişiklik yapma ve kısaca Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu son dinin ilkelerine aykırı inançları benimsemiş olsalar bile[166] Kur'ân, ısrarla onları Ehl-i Kitap kabul etmektedir.[167]

İşte Kur'ân, يَا أَهْلَ الْكِتَابِ "Ey Ehl-i Kitap"[168] ve يَا أَيُّهَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ "Ey kendilerine kitap verilenler"[169] tarzındaki bir hitapla kitap ehline seslenmektedir. Bu hitap tarzıyla Kur'ân, kitap ehlinin aslında vahye muhatap edildiğine, semavî bir dine sahip olduklarına ve Müslümanlarla aralarında bir bağ ve yakınlık olduğuna işaret eder.[170] Nitekim bazı müfessirlere göre "yâ ehle'l-kitâb" hitabı, kitap ehlinin vahiy konusunda bilgi sahibi olduklarına dikkat çekmektedir.[171] Böylece Ehl-i Kitap hitabından, onların özellikle tevhid ve nübüvvet konularında bilgi sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla semavî kitap sahiplerinin "yâ ehle'l-kitâb" denerek muhatap alınması, onlara teolojik açıdan bir değer verildiğinin göstergesi olarak kabul edilebilir.[172]

Kur'ân'ın sıkça kullandığı bu hitapla ilgili büyük müfessir Râzî'nin dikkat çeken açıklamaları bulunmaktadır. Râzî'nin bu açıklamalarını, Kur'ân'ın bütün kitap ehlini kastederek hitap ettiği, Âl-i İmran suresinin 64. Âyetinde geçen "Ey Ehl-i Kitap" ifadesinde görmek mümkündür. "Bu isim, isimlerin en güzellerinden ve lakapların en mükemmellerindendir. Çünkü bu hitap onları, Allah'ın kitabına ehil yapmaktadır.

---

166 Bakara, 2/91, 93; Âl-i İmrân, 3/112; Nisâ, 4/46; Tevbe, 9/30.

167 Mâide, 5/15, 65, 68; Ankebût, 29/46; Hadîd, 57/29.

168 Âl-i İmrân, 3/64; Nisâ, 4/171; Mâide, 5/15.

169 Nisâ, 4/47.

170 Yûsuf Karadâvî, "*Ehl-i Kitap'la Diyalog ve Bayramlaşma*", *Diyaloğun Dinî ve Tarihî Temelleri, Işık Yay., İzmir, 2006, s. 190.*

171 Ebû Hayyân, *a.g.e., 2/482;* Bikâî, *a.g.e., 4/447.*

172 Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1964, 1/387.*

Bu ifadenin bir dengi olarak, Kur'ân hafızına "Ey Allah'ın kitabının taşıyıcısı" denir. Aynı şekilde bir müfessire "Ey Allah'ın kelamının müfessiri" denmesi de bunun gibidir. Kur'ân'ın böyle bir isim vermesi, Hz. Peygamber'in muhataba hürmette ve onun kalbini yumuşatmakta ileri gitmesi anlamına gelir."[173]

Benzer şekilde bu hitap, muhataba anlatılacak hususları dinletmeye teşvik etmekte ve muhatabın -Allah'tan gelen bir kitabın ehli olması yönüyle- Allah'ın kitabına tabi olması gerektiğine vurgu yapmaktadır.[174]

Ayrıca Kur'ân Yahudi ve Hıristiyanlara "Ey Allah'a şirk koşanlar" veya "Ey Hz. İsa'yı ya da Hz. Uzeyri Allah'ın oğlu kabul edenler" şeklinde bir hitapta bulunma yerine, onlara karşı "Ey kitap ehli" şeklinde bir nidada bulunmayı tercih etmiştir. Böylece Yahudi ve Hıristiyanların kalplerine sevimli gelecek bir üslûp kullanılmış olmaktadır.[175]

Netice itibariyle Ehl-i Kitap kavramı ve onun içeriği, Yahudi ve Hıristiyanların diğer müşriklerden ve kâfirlerden ayrı bir kategoride değerlendirileceğini gösteren açık bir kanıttır. Böylece Kur'ân'ın Yahudi ve Hıristiyanlara "Ey Ehl-i Kitap" şeklinde bir hitapta bulunması, onları Müslümanlarla ortak dinî konularda işbirliği yapmada ve müşterek problemler karşısında semavî kaynaklı çözümler üretmede, diğer inanç gruplarından ya da inançsız kimselerden daha yakın bir duruma getirmektedir.

Yine Ehl-i Kitab'a yönelik kullanılan bu hitapla, Kur'ân'ın, muhatabına verdiği değer ve önem de anlaşılmaktadır. Kitap ehlinin yanlış yolda olması bile, kendilerine verilen değeri nisbeten düşürse bile, kendileri için dışlayıcı ve rahatsız edici bir üslûbun seçilmesine neden olmamaktadır. Tam aksine onlara karşı kuşatıcı ve esas konumlarını hatırlatıcı bir hitap kullanılmaktadır. Zira Kur'ân, olumsuz vasıflara sahip bu Yahudi ve Hıristiyanlar için "ehle'l-kitâb" ifadesini kullanmayı sürdürmektedir. Bu yüzden Kur'ân perspektifinden olayları değerlendiren Müslümanların, gayri müslimler içerisinde Ehl-i Kitab'a ayrı bir önem ve konum vermek durumunda olduğu anlaşılmaktadır.

---

173 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 8/76.
174 Ebû Hayyân, *a.g.e., 2/482.*
175 Bkz. Karadâvî, "*el-Hıvâru'l-İslâmî el-Mesîhî*", *s. 145.*

Kur'ân'ın Yahudi ve Hıristiyanları muhatap alma şekli de, Ehl-i Kitap'la kurulacak diyaloğun mahiyetine yön vermektedir. Şu halde diyalog kurulacak Yahudi ve Hıristiyanlara karşı, başta kişiliği olmak üzere, konumuna ve dinine saygı duymak ve muhataba karşı kalbini yumuşatacak bir üslûp kullanmak, Kur'ân ahlâkının öngördüğü ilkeler arasında yerini alır.

2. Bilgi Sahibi Olmaları

Bir taraftan yukarıda kısmen anlatılan müşriklerin inanç sistemlerine mukabil, diğer yandan Hz. Muhammed (s.a.v.) dönemindeki Ehl-i Kitab'ın inançlarına ve şeriatlarına bakıldığında, onların İslâm'a yakın oldukları görülür. Çünkü Ehl-i Kitap, kâinatın bir yaratıcısı olduğuna inanma, nübüvvet müessesesine aşina olma ve ahirete iman etme gibi temel inanç esaslarını kabul etmekte, hatta yeni bir peygamberin geleceğini de bilmektedir. Bu durumda onlardan Hz. Muhammed (s.a.v.)'in nübüvvetini, kabul etmeleri beklenirdi. Ancak Ehl-i Kitap, dinî olmaktan ziyade, dünyevî ve siyasî nedenlerle bu beklentileri boşa çıkarmıştır.

Ayrıca Kur'ân, birçok âyetinde Ehl-i Kitab'ı değerlendirirken başta onların inançlarında sapma yaşamaları, ilahî kitaplara ve peygamberlere karşı olumsuz tutumları ve dünyaya çok rağbet etmeleri olmak üzere, daha pek çok konuda kitap ehline sert eleştirilerde bulunmaktadır.[176] Ancak Kur'ân'ın Ehl-i Kitab'a yönelttiği bütün bu eleştirilere rağmen, müşriklerle ya da kâfirlerle Ehl-i Kitab'ın arasında bir tercih söz konusu olduğunda ise Kur'ân, açıkça Ehl-i Kitab'ın yanında yer alır.

Nitekim Kur'ân-ı Kerîm Yahudi ve Hıristiyanları, kaynak itibarıyla vahye dayanan birer kitaplara sahip oldukları için, kitabı olmayan topluluklardan farklı bir kategoride değerlendirmektedir.[177] İslâm inancına göre Ehl-i Kitab'ın elinde belli oranda tahrif edilmiş olan semavî kaynaklı bir kitabın bulunması bile, onları hiçbir kitaba inanmayan diğer din mensuplarına göre daha üstün ve daha ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir. Onlar bu yönüyle de vahyi kabul etmeye ve onu anlamaya diğer din mensupla-

---

176 Bakara, 2/91, 93, 96; Âl-i İmrân, 3/112; Nisâ, 4/46; Tevbe, 9/30.
177 Mehmet Paçacı, *Kutsal Kitaplarda Ölümötesi*, s. 16.

rından daha yatkındırlar.[178] Zira kitap ehli, vahiy geleneğinin bir halkasını oluşturmaları yönüyle de semavî olanla içli dışlı idilerdi ki Kur'ân, onlar için "ehlü'z-zikr" ifadesini kullanarak, onların müşriklerden farklı bir bilgiye sahip olduklarını vurgulamaktadır.[179] Müşrikler, Rasûlüllah'ın peygamberliğini inkâr edince Yüce Allah, onlara وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ إِلَّا رِجَالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ "Biz, senden önce de, ancak kendilerine vahiy gönderdiğimiz birtakım erkekleri peygamber gönderdik. Şayet bilmiyorsanız bunu Ehl-i Zikr'e (Kitap sahiplerine) sorun."[180] buyurarak, onların nübüvvet müessesini bildiklerini ve dolayısıyla müşrik ve kâfirler gibi olamayacaklarını ortaya koymaktadır. Çünkü âyette geçen "ehle'z-zikr" ifadesi, başta Katâde olmak üzere, pek çok müfessir tarafından Tevrat ve İncil ehli olarak tanımlanmıştır.[181]

İbn Kesîr, "Ehl-i Zikr'e sorun." cümlesini, "Yahudi ve Hıristiyan gibi diğer milletlerden ilim ehline sorun." şeklinde tefsir eder.[182] Bir kısım müfessirler de "Hiç şüphe yok ki o zikri(Kur'ân'ı) Biz indirdik, onu koruyacak olan da Biz'iz."[183] âyetinden dolayı "zikr" kelimesine, Kur'ân manasını vermiştir. Buna bağlı olarak da âyetteki "Ehl-i Zikr'i", "Ehl-i Kur'ân" olarak açıklamışlardır.[184] Ancak bu yaklaşım, başta İbn Atıyye olmak üzere, bazı müfessirler tarafından isabetli görülmez.[185] Zira âyetin bulunduğu bağlamda Kur'ân, öncesiyle ve sonrasıyla müşrikleri muhatap almakta ve müşriklerin soru sormalarını istemektedir. Bunun üzerine Müşrikler de "O da sizin gibi bir insandan başka bir şey değildir."[186] diyerek, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in, Allah tarafından gönderilen bir elçi olamayacağını iddia etmişlerdir. Bu durumda müşriklerin kabul etmedikleri bir hususu,

---

178 Fatih Kesler, *Kur'ân-ı Kerîm'in Evrenselliği, Van, 1996, s. 194.*

179 Nahl, 16/43; Enbiyâ, 21/7.

180 Enbiyâ, 21/7.

181 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 17/5;* Beğavî, *a.g.e., 3/239;* Zemahşerî, *a.g.e., 2/563;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 3/399;* Âlûsî, *a.g.e., 17/13.*

182 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 3/175.*

183 Hicr, 15/9.

184 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 17/5.*

185 İbn Atıyye, *a.g.e., 4/75;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 22/125; Seâlibî, *a.g.e., 4/81;* Âlûsî, *a.g.e., 17/13.*

186 Enbiyâ, 21/3.

inançlarını benimsemedikleri Müslümanlara sormaları ve onlardan bilgi edinmek istemeleri anlamsızdır.

İşte bu konumda Kur'ân, müşrikleri daha önceki peygamberlerin hallerine vakıf olan kitap ehline yönlendirir. Ta ki müşriklerin bu konulardaki şüpheleri, kitap ehlinin, Yüce Allah'ın beşerden olmayan hiçbir rasul göndermediğini kendilerine söylemeleriyle[187] yok olsun. Nitekim Kur'ân'ın nuzûlü sürecindeki Ehl-i Kitap, her ne kadar Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğini inkâr etse bile, peygamberlerin beşer olduklarını, inkâr etmemişlerdir.[188] Şu halde âyette geçen "ehle'z-zikr" tabirinden, kitap ehlinin kastedildiği açıkça anlaşılmaktadır.

Yine bir başka âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلًا قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ "Dini inkâr edenler: "Sen Peygamber değilsin" diyorlar. De ki: "Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah yeter, bir de nezdinde kitap ilmi bulunanlar."[189]

Başta Mücahid ve Katâde olmak üzere pek çok müfessir وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ "nezdinde kitap ilmi bulunan kimseleri" genellikle Ehl-i Kitap'tan Müslüman olmuş Abdullah b. Selam ve arkadaşları olarak yorumlamışlardır.[190] Bazı müfessirler ise kitap ilmi bulunan kimseleri "kendilerinde Tevrat ve İncil'in ilmi bulunan Yahudi ve Hıristiyan alimler" şeklinde tefsir etmişlerdir.[191] İkinci görüşü benimseyenler bu âyetin Abdullah b. Selam şeklinde yorumlanmasını oldukça yadırgamışlar ve garib bulmuşlardır.[192] Çünkü bu sure Mekkîdir. Dolayısıyla bu suredeki âyetlerin Mekke'de nazil olduğu hususunda ihtilaf yoktur. Abdullah b. Selam ve arkadaşları ise Medine'de ve hicretten sonra Müslüman olmuşlardır.[193] Bu yüzden söz konusu âyeti Abdullah b. Selam olarak değerlendirmek tarihî açıdan mümkün değildir. Şu halde ikinci görüşün daha isabetli olduğu son derece açıktır. Ayrıca Kur'ân'da geçen "kendilerine

---

187 Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., *3/71.*
188 Beğavî, a.g.e., *3/239.*
189 Ra'd, 13/43.
190 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 13/176-177;* Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 3/119.*
191 Taberî, a.e., *13/176;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 4/341.*
192 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/522.
193 Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 3/119.*

ilim verilenler"[194], "kitap bilgisi bulunanlar"[195] ve "zikir ehli"[196] şeklindeki deyimlerin, genellikle kitap ehli için kullanıldığı görülmektedir.[197]

Şu halde ikinci görüşe göre bu âyetin tefsiri şu şekilde olmaktadır:

"Tevrat ve İncil'i bilen herkes, o iki kitabın Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamber olarak gönderileceği müjdesini de bilir. Dolayısıyla bu alim kimse adil davranır da yalan söylemezse Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Allah katından gönderilmiş bir peygamber olduğuna şahit olur."[198] İşte Ehl-i Kitap'tan kendi dinlerine samimiyetle bağlı olan alim kişiler Rasûlüllah'a indirilen Kur'ân'dan hoşlanıyorlar ve memnun oluyorlardır. Nitekim bu husus Ra'd Suresi'nin 36. âyetinde şöyle vurgulanmaktadır:

"Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, sana indirilen Kur'ân'dan memnun olurlar……"

Aynı şekilde İsrâ suresinde de kitap ehlinden bazı hakperest alimlerin var olduğu şöyle ifade edilmektedir:

"De ki: "İster inanın ona ister inanmayın. Şu bir gerçektir ki daha önce kendilerine ilim verilenlere Kur'ân okununca derhal yüzüstü secdeye kapanırlar."[199]

Bu âyette geçen "ilim verilenler" ifadesiyle genellikle kitap ehlinden bazı kimselerin[200] ya da kitap ehlinden alim kişilerin kastedildiği söylenmiştir. İşte ilahî beyana göre kitap ehlinden alim kişiler, Kur'ân'ı dinlediklerinde onun vahiy olduğuna inanmışlar ve ağlamışlardır.[201] Nitekim İbn Atıyye bu âyetin tefsirinde şu değerlendirmelere yer vermektedir:

"Ehl-i Kitap'tan bir topluluk kendi dinleri üzere iken Allah Rasûlü ve ona indirilen vahiy hakkında müzakare ediyorlardı. Kendilerine bu vahiyden bir kısım âyetler okunduğunda ürperdiler ve Allah'ı tesbih ettiler. Daha sonra "Bu zaman, artık Tevrat'ta zikri geçen nebinin gelme zamanıdır.

---

194 İsrâ, 17/107; Ankebût, 29/49.
195 Ra'd, 13/43.
196 Enbiyâ, 21/7.
197 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 6/518.*
198 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 19/56.*
199 İsrâ, 17/107.
200 İbn Abdisselâm, *a.g.e.*, 1/362; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 5/97.*
201 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 4/507-508.*

İşte bu da onun sıfatıdır. Allah'ın va'di haktır ve bundan kaçış yoktur." dediler ve İslâm'a meylettiler."[202]

Buraya kadar yapılan açıklamalardan Kur'ân'ın, Ehl-i Kitab'a yaklaşımında tek düzelik bulunmadığı ortaya çıkmaktadır. Kur'ân, akîde planında bazen Ehl-i Kitap'la müşrikleri ve kâfirleri eş değer tutarken, bazen kitap ehlinin diğerlerinden farklı olduğunu açıkça belirtmektedir.[203] Bu çerçevede Kur'ân'ın Ehl-i Kitab'a karşı diğer inanç gruplarından farklı yaklaştığı noktaları; onların hem ulûhiyet ve nübüvvet müessesesine ait bir kısım bilgileri bilmeleri, son peygamberin geleceğinden haberdar olmaları, aynı zamanda önceki peygamberlerin hallerine ilişkin bazı malumatlara sahip bulunmaları ve kısmî tahrife maruz kalmış olsa bile semavî kaynaklı bir kitaba sahip olmaları şeklinde özetlemek mümkündür. Böylece Kur'ân'ın Hz. Muhammed (s.a.v.)'in hak peygamber olduğuna dair Yahudi ve Hıristiyan bilginleri şahit olarak göstermesi daha iyi anlaşılmış olmaktadır.[204]

Yine yukarıda zikredilen âyetlerden Kur'ân'ın bir kısım dinî içerikli konularda Ehl-i Kitab'ı açıkça bilgi kaynağı kabul ettiği de ortaya çıkmaktadır. Zira Kur'ân bu hususlarda bilgisi olmayanlara, Ehl-i Kitab'ı referans olarak göstermekte ve onların doğru bilgiye sahip olabileceklerine işaret etmektedir. Hatta Kur'ân Hz. Peygamber'e yönelik şu hitapta bulunmaktadır:

فَإِنْ كُنْتَ فِي شَكٍّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَاسْأَلِ الَّذِينَ يَقْرَءُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ لَقَدْ جَاءَكَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ "*Eğer, faraza, sana indirdiğimiz hususlardan herhangi birinde şüphe edersen, senden önce kitap okuyanlara sor.*"[205]

Bu âyette kendilerine soru sorulması istenen kimselerin kitap ehlinden doğru, güvenilir ve sadık kimseler olduğu açıktır.[206] Şu halde Ehl-i Kitab'ın bir kısım temel inanç esasları hakkında doğru bilgiye sahip olabileceği ve bu hususlarda kendilerine başvurularak karşılıklı görüş alışverişinde bulunabileceği yine bu âyetten anlaşılmaktadır. Şu halde vahiy ve risalet gibi çok önemli konularda bile kitap ehlinin "bilgi kaynağı" olarak referans

---

202 İbn Atıyye, a.g.e., 3/491.

203 Mehmet Erkal, *"Hz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri", Polemik Değil Diyalog, Ufuk Yay., İstanbul, 2006, s. 67.*

204 *Kur'ân Yolu, 3/271.*

205 Yûnus, 10/94.

206 İbn Abdisselâm, a.g.e., 2/277; Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 2/450.*

gösterilmesi ve insanların onlara yönlendirilmesi dünyevî, beşerî, içtimaî, siyasî, iktisadî, ahlâkî ve benzeri çok daha basit alanlarda ve konularda kitap ehliyle bilgi alışverişinde bulunulabileceğini ve onlarla bu hususlarda diyalog kurulabileceğini hayli hayli göstermektedir.

3. İnançsızlara Karşı Ehl-i Kitab'ın Desteklenmesi

Kur'ân'ın, Ehl-i Kitab'a farklı yaklaşımı dinî ve hukukî alanlarda olduğu gibi siyasî alanlarda da kendisini göstermektedir.

Yüzyıllar süren Bizans-İran savaşlarından sonra, 7. yüzyılın başlarında İranlılar, başta Suriye ve Anadolu topraklarının bir kısmı olmak üzere 613'te Şam'ı, 614'te Kudüs'ü ve 616'da Mısır'ı ele geçirmişlerdir.[207] Peygamberlikten 8 yıl sonra, kitap ehli olan Bizanslılar, ateşperest olan İranlılar tarafından, Ürdün ve Filistin (Şam ile Irak) toprakları arasında bulunan Ezriat'ta mağlup edilmiştir. Böylece İranlılar, Rumların hâkimiyetindeki pek çok yeri işgal edip, Rumlar karşısında kesin bir zafer kazanmışlar ve bölgedeki birçok Hıristiyan şehrini tahrip etmekle kalmamış,[208] daha da ileri giderek bütün dinî binaları ve kiliseleri yıkmışlardır.[209]

İşte Ehl-i Kitap olan Rumların, ateşperest olan Mecûsîlere mağlup oluşunun haberi, Mekke'de bulunan Hz. Peygamber ve ashabına ulaşınca, bu durum onlara ağır gelmiş ve onlar bu olaya çok üzülmüşlerdir.[210] Çünkü Mecûsîler, hem tevhid akidesini ve ahiret inancını inkâr etmekte hem de herhangi bir semavî kitaba inanmamaktaydılar.[211] Buna mukabil Rumlar, her ne şekilde tahrif edilmiş olursa olsun bir tek Allah inancını, dinin temeli olarak kabul etmekteydiler.[212]

İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre Müslümanlar, kitap ehli olan Rumların yenmelerini isterlerken, müşrikler de, puta tapmalarından dolayı İranlıların galip gelmesini arzu ediyorlardı.[213] Zira Müslümanlar

---

207 Esed, a.g.e., *2/820.*
208 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 21/18.*
209 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 6/3796.*
210 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 21/17;* Merâğî, a.g.e., *21/27.*
211 Zemahşerî, a.g.e., *3/214.*
212 Mevdûdî, a.g.e., *4/249.*
213 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 21/16.*

kendilerini kitap ehline ve dinlerine daha yakın görüyorlardı.[214] Bu yüzden Müslümanlar, açık bir şekilde Ehl-i Kitap olan Rumların tarafını tuttuklarından dolayı, onların mağlup olmalarını üzüntüyle karşılamışlardır.[215] Diğer taraftan kâfirler de kitap ehlinin mağlup oluşuna sevinmişler[216] ve çeşitli tavırlarla Müslümanları incitmeye başlamışlardı. Hatta müşrikler, Müslümanlarla karşılaştıklarında şöyle demişlerdir: "Sizler kitap ehlisiniz, Hıristiyanlar da kitap ehlidirler. Bizim gibi kitapsız olan Mecûsî kardeşlerimiz, sizin gibi kitaplı olan Rum kardeşlerinize nasıl galip geldilerse, siz de bizimle savaşırsanız, biz de sizi öyle mağlup edeceğiz."[217] Yine müşriklerin, "Eğer Allah, sizin dediğiniz gibi yegane galip olsaydı, Ehl-i Kitap olan Bizanslıları üstün getirirdi." demeleri üzerine, bir teselli ve bir mucize eseri olarak Bizanslıların, 3 ile 9 yıl içinde İranlılara galebe edeceğini ve müminlerin de buna sevineceğini haber veren Rum suresinin ilk beş âyeti nazil oldu.[218] Nazil olmasıyla ve gerçekleşmesiyle müminleri sevindiren âyetler şu şekildedir:

الم ۞ غُلِبَتِ الرُّومُ ۞ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ ۞ فِي بِضْعِ سِنِينَ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ ۞ بِنَصْرِ اللَّهِ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ "*Elif, Lâm, Mîm. Rumlar yakın bir yerde mağlup oldular. Ama bu yenilgilerinden sonra galip gelecekler. Birkaç yıl içinde. Çünkü işleri karara bağlama yetkisi, başında da sonunda da Allah'a aittir. O gün, müminler de, Allah'ın verdiği zafer sayesinde sevinecekler. Allah dilediğini muzaffer kılar. Zira o, azizdir, rahimdir (mutlak galiptir, sınırsız merhamet ve ihsan sahibidir.)*"[219]

Bu âyetlerin inmesi üzerine Hz. Ebû Bekir, Allah'(c.c)ın Rumları, Farslara galip getireceğine dair müşriklerle bahse girmiş ve bu bahsi kazanmıştır.[220] Tirmizî'nin (v. 279/892) rivayet ettiğine göre Bedir günü Rumlar, Farslara galip gelince, Hz. Ebû Bekir, girmiş olduğu bahsin parasını Übeyye'nin veresesinden alıp Rasûlüllah'a götürmüştür. Hz.

214 Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân, 5/2756.*
215 Zemahşerî, a.g.e., *3/214.*
216 Hâzin, a.g.e., *3/386.*
217 Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., *3/406.*
218 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 21/18.*
219 Rûm, 30/1-5.
220 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 25/85;* Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 5/430.*

Peygamber de ona "Bunu tasadduk et." buyurdu.[221] İşte ayette belirtildiği şekliyle Rumlar, İranlılara mağlub olmalarının yedinci yılında onları yenilgiye uğratmışlardır. Tefsirlerde, âyet-i kerîmede müjdelenen Rum galibiyetinin zamanı hakkında farklı rivayetler vardır.[222] Ancak tefsirlerde bu müjdenin, Bedir savaşına denk geldiğine daha çok yer verilir. Böylece Hz. Peygamber ve ashabı, hem kendilerine ulaşan Ehl-i Kitab'ın galibiyet haberiyle, hem de müminlerin Mekke müşriklerini mağlup etmeleriyle sevinmişlerdir.[223] İşte "O gün müminler de Allah'ın verdiği zafer sayesinde sevineceklerdir."[224] buyruğu buna işaret etmektedir.[225]

Nitekim müfessirler, âyette geçen "Müminlerin sevinme nedenlerini", hem Müslümanların Mekke müşriklerine karşı zafer kazanmalarına hem de Ehl-i Kitab'ın, Ehl-i Şirk'i mağlub etmelerine bağlamışlardır.[226] Taberî, "O gün müminler, Allah'ın yardımıyla sevinirler." âyetini, Rumların galip geldikleri gün, müminlerin Allah'ın yardımının kitap ehline olması sebebiyle sevinmeleri şeklinde yorumlamaktadır.[227] İzzet Derveze (v. 1404/1984) Hz. Peygamber ve ashabının, önce Rumların mağlup olmasına üzülmelerini sonra da Rumların galip gelmesine sevinmelerini, kitap ehlinin kaynak ve özde birleşmelerine bağlamaktadır.[228] Merâğî ise Allah'ın nusretini, "Allah'ın kitap sahibi olanları, kitap sahibi olmayanlara galip kılması" şeklinde açıklamaktadır.[229]

Sonuç olarak bi'setin 7. yılında Ehl-i Kitap ile Mecûsîler arasındaki olayları konu edinen bu âyet-i kerîmeler, Kur'ân'ın, Ehl-i Kitab'a yaklaşımını göstermede önem arz etmektedir. Böylece müminlerin, siyasî bir olayda bile Ehl-i Kitab'ın üzüldüğüne üzülmüş ve sevindiğine de sevinmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu âyetler göstermektedir ki; Kur'ân müşriklere karşı, kitap ehlinin tarafını tutmakta ve pek çok hususta olduğu gibi

---

221 Tirmizî, a.g.e., 5/344.
222 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, 6/289.
223 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *21/17.*
224 Rûm, 30/4-5.
225 Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., *3/406-407.*
226 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *21/16;* Hâzin, a.g.e., *3/387;* Âlûsî, a.g.e., *21/18.*
227 Taberî, a.e., *21/17.*
228 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, *5/432.*
229 Merâğî, a.g.e., *21/28.*

siyasî konuda da onları diğer inanç gruplarına karşı tercih etmektedir. Zira aynı yaratıcıya ibadet eden ve özde aynı prensiplere bağlı olan kitap sahipleri, Müslümanlara inen vahiylere sevindikleri ve müşriklere karşı onları destekledikleri gibi, Müslümanlar da kendileri gibi kaynak itibariyle ilahî kitaba inananları tutmuş, onların mağlub olmalarına üzülmüş, onların başarısına gönülden sevinmiş ve onlarla dost olmuşlardır.[230]

İşte Kur'ân'ın Ehl-i Kitab'ın yanında yer alması, Müslümanların Ehl-i Kitap olan Hıristiyanlara karşı tutumlarını ve onları kendilerine daha yakın hissetmelerini netice vermiştir. Şu halde bu âyet bağlamında, Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap lehinde müspet bir siyasî tavır içerisinde olması, her dönemde yaşayan Müslümanlar için bir örnek oluşturmaktadır. Hz. Peygamber ve ashabının, Rumları müşriklere tercih etmesi, onların kitap ehli olma vasfından kaynaklandığı açıktır. Özellikle vurgulamak gerekir ki kitap ehlinin bir yandan nübüvvet, ahiret, ceza gibi ilahî dinlerin bir kısım esaslarına inanmaları, öte yandan bazı yönleriyle hâlâ kendi peygamberlerinin etki alanı içerisinde olmaları, onların müşrik ve putperestlerle aynı muameleye tabi tutulmalarını engellemiştir.[231] Bu yüzden Ehl-i Kitap olan Rumların semavî kaynaklı İncil'e inanması, -ne kadar tahrif edilmiş bile olsa- onların diğer din mensuplarından daha ayrıcalıklı bir konuma girmelerini sağlamıştır. Diğer yandan putperest olanın, kitap ehli olana tercihi mümkün değildir. Çünkü onlar, hem bir kitaba sahip değiller, hem de ahireti inkâr edip, putlara tapmaktadırlar.[232] Buna göre günümüzdeki inançsız, putperest, ateist insanlara ve tanrı inancına yer vermeyen bir kısım inanç gruplarına karşı, Hıristiyan ve Yahudilerin tercih edilmesi ve onlarla siyasî işbirliği yapılması, Kur'ân'a muhalif bir durum oluşturmamaktadır. Tam aksine Kur'ân, Ehl-i Kitap'la diyaloğun siyasî alana yayılmasına yönelik söylemler içermektedir. Nitekim Hazret-i Peygamber de bir hadiste, "Gelecekte sizler, Rumlar ve Romalılarla barış yapacaksınız. Bu size barış ve güvenliği sağlayacaktır. Ve sizler, müşterek düşmanınıza karşı savaşacaksınız."[233] buyurarak kitap ehliyle ittifak yoluna işaret etmektedir.

---

230 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 7/9.*

231 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme, 1/95.*

232 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 6/286.*

233 İbn Mâce, *Fiten, 35;* Ebû Dâvûd, *Cihâd, 168; Melâhim, 2.*

Rum sûresinin başlarında yer alan bu âyetler, diyalog bağlamında düşünüldüğünde ortaya çıkan noktalar şöyle özetlenebilir:

1.Müslümanlar, çevrelerindeki diğer din mensuplarıyla ilişkileri koparmak yerine onlarla temas halinde olmalıdırlar.

2.Müslümanlar dışındaki insanların hepsi tek bir millet olmayıp aralarında diğer gruplara göre daha farklı durumda olanlar bulunabilir.

3.Müslümanların diğer din mensuplarıyla kuracakları diyalogda, Ehl-i Kitab'ın önceliğinin bulunduğu aşikârdır.

4.Eğer Müslümanların diğer dinî gruplarla siyasî, hukukî ve ekonomik temas kurmaları söz konusu olduğunda, onların kitap ehlini tercih etmeleri daha isabetli bir tutum olacaktır.

5.Müslümanların inançsızlara, müşriklere ve putperestlere karşı, kitap ehlini desteklemeleri ve onların yanında yer almaları gerektiği anlaşılmaktadır.

4. Bir Müddet Kıblede Birlik

Mekke döneminde Kur'ân'ın müşriklere karşı, Ehl-i Kitab'a daha yakın bir duruş sergilediği açıktır. Bunun altında yatan sebepler arasında kitap ehlinin, ilahî mesajı anlamaya daha yakın olmaları ve kendi peygamberlerinden gelen bir şeriata varis olmaları zikredilebilir. Bu yüzden Ehl-i Kitab'ın şeriatında, İslâm'a yakınlık bulunmaktadır. Söz gelimi Ehl-i Kitap, kendi dinlerine göre namazlarını kılmakta idiler. Hatta Yahudi ve Nasara, namazlarında kıyamdan sonra doğrudan doğruya secdeye giderler, dolayısıyla da rükû yapmazlardı.[234] Rükû ile namaz kılma ise, İslâm dinine mahsustur. Nitekim Bakara suresindeki "Rükûya gidiniz."[235] emriyle buna işaret edilmektedir.[236] Ayrıca müşriklerin, Müslümanlara karşı gösterdikleri amansız baskı ve işkence de, Mekke müşriklerine karşı menfi tavır sergilenmesinin sebepleri arasında sayılabilir.[237] Bu nedenle, Hz. Peygamber'in Mekke'de iken vahyin gelmediği konularda müşriklere

---

234 Âlûsî, a.g.e., *1/247.*
235 Bakara, 2/43.
236 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 1/337.*
237 Güner, a.g.e., *s. 120-121.*

benzememek için Ehl-i Kitab'a uymayı tercih etmesi, bu hususu desteklemektedir. Bu durum, şu olayda daha açık bir şekilde görülmektedir.

İslâm mesajının başından itibaren namaz emriyle yükümlü kılınan Hz. Peygamber'in ne tarafa yöneldiği hususunda, alimlerin farklı görüşleri olmakla birlikte[238] genel yaklaşım, Hz. Peygamber'in kıbleyle ilgili bir emir gelmediği için uzun süre kendi ictihadıyla Süleyman Mabedi'ne yönelerek namaz kıldığıdır. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, Mekke döneminde iken Kâbe'yi önüne alarak Beytü'l-Makdis'e doğru yönelmekteydi.[239] Ancak, Medine'ye hicret edince bu iki kıbleyi birleştirme imkânı ortadan kalkmış ve Yüce Allah, O'nun Beytü-l Makdis'e doğru yönelmesini emretmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, hicretten sonra 16-17 ay boyunca Beytü'l-Makdis'e yönelerek namaz kılmıştır.[240] Bu durum Medine'de bulunan Yahudileri de sevindirir.[241]

Hz. Peygamber'in Beytü'l-Makdis'e yönelmeyi tercih etmesinde, Ehl-i Kitap'la samimiyet kurmak[242] ve onların İslâm'a yönelmesini sağlamak olduğu söylenebilir. Aslında Ehl-i Kitap'la kıble birliğinin maksatları arasında, Allah'tan gelen bütün dinlerin özde bir olduğunu göstermek de vardır.[243] Bu noktadan hareketle Ehl-i Kitap'la kıble birliği içerisinde olmanın, pek çok ortak birliktelikleri ve uzlaşmaları beraberinde getirmesi mümkündür. Zira Yüce Allah'a teveccüh ederken aynı kıbleye yönelme, yönelenlerin kalp ve gönüllerinde bir rabıta meydana getirmekte ve birbirlerine karşı ayrı bir yakınlık oluşturmaktadır. Böylece aynı kıbleye yönelen insanların, müşterek hedefler etrafında bir araya gelmeleri kolaylaşmış olur.

Öte yandan İslâm'ın nazarında hem Kâbe'nin hem de Beytü'l-Makdis'in değeri büyüktür. Buna bağlı olarak bir taraftan Hz. Peygamber, Kudüs'e doğru teveccüh etmekle Ehl-i Kitap'la arasındaki ortak paydanın

---

238 Farklı görüşler için bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 4/101.*

239 Râzî, a.e., *4/101.*

240 Mâlik b. Enes, *Salât, 127;* Abdullâh b. Abbâs, *Tefsîru İbn Abbâs, s. 90;* İbn Sa'd, a.g.e., *1/241;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 1/153.*

241 Abdullâh b. Abbâs, a.e., *s. 90.*

242 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 1/153.*

243 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 1/250.*

varlığına işaret ederken, diğer taraftan Kâbe'deki putlara tapan müşriklere muhalif olduğunu göstermektedir.

Ancak Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitab'a karşı bir ünsiyet ve yakınlık içerisinde olma arzusuna mukabil, Yahudiler, İslâm davetini reddedici bir tutum içerisine girip, Hz. Peygamber ve ashabına karşı kibir ve büyüklük taslamaya kalkıştılar.[244] Hatta Yahudiler, bunlarla da yetinmeyip daha da ileri gittiler ve Allah Rasûlü hakkında birtakım yakışıksız ifadeler kullanmaya da başladılar. Ehl-i Kitap "Hz. Muhammed (s.a.v.), bize dinde muhalif davranıyor ama bizim kıblemize tabi oluyor. Hz. Muhammed (s.a.v.) ve adamları, kıblenin neresi olduğunu bilmiyorlardı, biz onlara yol gösterdik." şeklinde ileri geri konuşmaya başlayınca Hz. Peygamber, Kâbe'ye yönelmeyi arzu etti. Bunun üzerine şu âyetlerin nazil olduğu rivayet edilir:[245]

"Elbette ilahî buyruğu bekleyerek yüzünün semada aranıp durduğunu görüyoruz. Artık müsterih ol, işte memnun olacağın kıbleye seni yöneltiyoruz!"[246] İşte Kur'ân bu âyetiyle, Müslümanların tevhid inancının öncüsü durumunda olan ve Hz. İbrahim tarafından bir mabed olarak yapılan Kâbe'ye teveccüh etmelerini istemektedir.

Şu halde Müslümanların bir süre Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılmaları, müminlerle Ehl-i Kitap arasında dinî ritüeller çerçevesinde ortak paydaların bulunduğunu göstermektedir. İşte Hz. Peygamber Kudüs'e doğru yönelerek, Ehl-i Kitap'la arasında ilişkileri daha güzel ve daha yapıcı bir zemine çekmek istemiştir.

Netice itibariyle anlaşılmaktadır ki, Kur'ân birçok âyetinde Ehl-i Kitab'ı değerlendirirken, başta inançlarında sapma yaşamaları, ilahî kitaplara ve peygamberlere karşı olumsuz tutumları ve dünyaya çok rağbet etmeleri olmak üzere, daha pek çok konuda kitap ehline sert eleştirilerde bulunmaktadır.[247] Ancak Kitap ehline yöneltilen pek çok eleştiriye mukabil, diğer din mensuplarıyla Ehl-i Kitab'ın arasında bir tercih söz konusu olduğunda ise Kur'ân, açıkça Ehl-i Kitab'ın yanında yer almaktadır.

---

[244] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 6/256.*

[245] Hâzin, *a.g.e., 1/88;* Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 1/250.*

[246] Bakara, 2/144.

[247] Bakara, 2/91, 93, 96; Âl-i İmrân, 3/112; Nisâ, 4/46; Tevbe, 9/30.

Özellikle Yahudi ve Hıristiyanların kaynak itibarıyla vahye dayanan kitaplara sahip olmaları, onları kitabı olmayan topluluklara göre daha farklı değerlendirmeyi netice vermiştir.[248] Zira kitap ehli, ulûhiyet ve nübüvvet konularına ait bir kısım bilgileri ve son peygamberin gönderileceğine yönelik bazı malumatları biliyorlardı. İşte bütün bu yönleri göz önünde bulundurulan Ehl-i Kitap, Kur'ân tarafından bilgi kaynağı kabul edilerek referans gösterilmiş ve diğer din mensuplarından ayrı tutulmuştur.

D. Ehl-i Kitab'a Tanınan Hukukî Ayrıcalıklar

İslâm dini, insanın başta Allah ile ilişkileri olmak üzere, diğer tüm insan ve varlıkla münasebetlerini düzenlemek üzere gönderilmiş olan değerler manzumesidir. Bu değerler manzumesi, insanın hemcinsleriyle girdiği komşuluk, akrabalık, ticaret vb. daha birçok konudaki ilişkiler dizisine yön vermektedir. Bu çerçevede İslâm, kendi bünyesinde Ehl-i Kitab'a özel bir hukukî konum vermekte ve onu kendi toplumunda diğer din mensuplarından daha ayrıcalıklı kılmaktadır.

Ayrıca İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanlar, farklı dinî ve etnik gruplarla bir arada yaşama durumunda olmuşlardır. Bu durum beraberinde farklı din mensuplarının dinî, hukukî, siyasî ve sosyal alanlarda birçok ilişki çeşidini netice verir. Bu yönüyle Hz. Peygamber'in özellikle hicret sonrası Medine döneminde, Yahudi ve Hıristiyanlarla çeşitli hususlarda sık sık diyalog halinde olduğu ve bu konularda sosyal normlar oluşturduğu gözlenmektedir. İşte bu bölümde, Müslümanların Ehl-i Kitap'la kuracakları diyalogların vahiy boyutundaki referanslarını gösterecektir. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm'in Ehl-i Kitab'a tanıdığı özel hukukî konumlar arasında en dikkat çekeni, kitap ehli kadınla evlenme meselesidir.

1. Ehl-i Kitap Kadınlarla Evlenme

Toplumun ilk yapı taşı olma özelliğini taşıyan ve sosyal hayatın da çekirdeği olan aile, insanlık tarihiyle birlikte ortaya çıkmış ve bütün insan toplumlarında ilk grup olarak kendisini göstermiştir. Bu ilk grup, insanın

[248] Mehmet Paçacı, *Kutsal Kitaplarda Ölümötesi*, s. 16.

en derin ve en köklü, kısmen de organik nitelikteki özelliklerine dayanan evrensel bir kurumdur.[249] İşte bu evrensel kurum, başta psiko-sosyal ve kültürel gelişim olmak üzere, insanoğlunun birçok yönden gelişimini sağlamada ve toplumları ayakta tutmada, büyük pay sahibidir.

Diğer yandan İslâm toplumunun temelini ve birliğini oluşturmada, ailenin belirleyici bir rol oynadığı göz ardı edilemez. Bu yüzden İslâm dini, ailenin sağlam bir şekilde kurulup devam ettirilmesine ve korunmasına son derece önem vermiştir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de ve Hz. Peygamber'in hadislerinde evlilik müessesesinin faydalarına, hikmetlerine, önemine, fonksiyonuna ve işletilmesine yönelik değişik teşvikler bulunmaktadır.[250]

Ailenin iki temel yapıtaşı olan karı ve koca, bu evrensel kurumu ayakta tutmada, birbirlerine değişik unsurlarla bağlıdır. Eşleri birbirine bağlayan unsurların başında ise, aralarında meydana gelen sevgi, saygı ve merhamet gibi yüksek değerler yer alır. Bu yüzden aile müessesesi kendi bireylerinden, başka hiçbir sosyal müessesenin istemediği kadar sevgi, saygı, yakınlık, sadakat ve fedakârlık ister. Kur'ân-ı Kerîm bu hususa, " O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerinden biri de, Kendilerine ısınmanız için, size içinizden eşler yaratması, birbirinize karşı sevgi ve şefkat var etmesidir."[251] âyetiyle işaret etmekte ve eşler arasındaki karşılıklı sevgi, muhabbet ve merhametin önemine özellikle vurgu yapmaktadır.

Eş seçme konusunda, Müslüman bireyleri yönlendiren Kur'ân-ı Kerîm, müminlerin ya bir Müslüman kadınla ya da iffetli ve hür olan Ehl-i Kitap bir kadınla evliliğine izin verdiğini şu âyetiyle bildirmektedir:
الْيَوْمَ أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ وَطَعَامُكُمْ حِلٌّ لَهُمْ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ وَلَا مُتَّخِذِي أَخْدَانٍ وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ "Bugün size temiz ve lezzetli şeyler helal kılındı. Ehl-i Kitab'ın kestikleri ve diğer yiyecekleri size helaldir. Sizin yiyecekleriniz de onlara helaldir. Namuslu, zinaya girmemiş ve gizli dostlar edinmemiş insanlar halinde yaşamanız şartıyla,

[249] Dönmezer, *a.g.e., s. 214.*

[250] Nisâ, 4/3; Rûm, 30/21; Nûr, 24/32; Nahl, 16/72; Ahmed b. Hanbel, 1/378*;* Buhârî, *Nikâh, 2-3;* Müslim, *Nikâh, 1-3, 5;* İbn Mâce, *Nikâh 1, 5.*

[251] Rûm, 30/21.

müminlerden hür ve iffetli kadınlarla, sizden önceki kendilerine kitap verilenlerden hür ve iffetli kadınlar da mehirlerini verip nikâhladığınızda size helaldir. Kim imanı inkâr ederse bütün yaptığı işler boşa gider ve o, ahirette de ziyana uğrayanlardan olur."[252]

Müslüman'ın Ehl-i Kitap'la evliliğine izin veren Kur'ân, kitap ehli dışındaki gayri müslim, müşrik, kâfir ve putperest kadınlarla evliliğe de yasak getirmiştir.[253] Zira İslâm, evliliğin sağlam bir zemine oturması ve süreklilik arz etmesi için evlenecek kişiler arasında "küfüvv" gibi önemli bir prensibe yer verir. Buna göre özellikle din farkı, evlilikler için ciddi bir engel kabul edilmiştir. Bu yüzden Kur'ân çok açık bir şekilde Müslümanların, müşrik erkek ve kadınlarla evlenmesini yasaklamıştır. Ancak Kur'ân, diğer bir kısım konularda olduğu gibi bu konuda da Ehl-i Kitab'a özel bir statü tanımış ve Müslüman erkeklerin, gayri müslimler içerisinde sadece Ehl-i Kitap kadınlarla evlenmesini helal kabul etmiştir. Zira kitap ehli olma, semavî din mensuplarını birbirine yaklaştırmakta ve ısındırmaktadır. Bu yüzden söz konusu âyetteki "kendilerine kitap verilenler" ifadesiyle, Müslümanlarla kitap ehli arasında kaynak ve hedef birliğinin bulunduğuna, kaynaşma ve yakınlığın var olduğuna, ortaklığa ve ortak noktalara vurgu yapılır.[254]

Müfessirler, bu âyet bağlamında iki farklı görüş ileri sürmüşlerdir. Birinci görüşü savunanların başında, İbn Ömer gelmektedir. İbn Ömer "Müşrik kadınlar iman etmedikçe onlarla evlenmeyin!"[255] âyetini delil göstererek, Ehl-i Kitap'tan bir kadınla evlenilemeyeceğini ileri sürmüştür. Çünkü Ehl-i Kitap, Hz. İsa'yı ilah kabul etmekle, şirkin en büyüğünü irtikâp etmiş olmakta ve müşrik sayılmaktadır. Dolayısıyla şirk içerisinde bulunan kitap ehliyle evlenilmesi, caiz değildir.[256]

Ancak pek çok ülema, bu görüşü isabetli bulmamış ve benimsememiştir. Onlara göre müşrik kadınları nikâhlamayı haram sayan âyet[257] âmm olup, "Sizden önce kendilerine kitap verilenlerin, hür ve iffetli kadınları,

---

252 Mâide, 5/5.
253 Bakara, 2/221; Mümtehine, 60/10.
254 Tabâtabâî, a.g.e., *5/205.*
255 Bakara, 2/221.
256 Serahsî, *a.g.e., 4/210;* Ebû Hayyân, *a.g.e., 2/163;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 2/15.*
257 Bakara, 2/221.

size helal kılındı." âyetiyle tahsis edilmiştir. Buna göre Yüce Allah Müslümanların şirk ve küfür ehli hariç, Ehl-i Kitap kadınlarla evlenmesini mübah kılmıştır.[258]

Diğer taraftan, bazı İslâm bilginleri, "Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden hür ve iffetli kadınlar da mehirlerini verip nikâhladığınızda size helaldir."[259] âyetinden yola çıkarak İslâm ülkesinin vatandaşı olan Yahudi ve Hıristiyan kadınlarla evlenmenin, helal olduğunu iddia etmişlerdir.[260]

Ancak bu âyet, ister İslâm vatandaşı olsun isterse olmasın tüm Ehl-i Kitap kadınla evliliğin, mübah olduğunu gösteren açık bir delildir. Zira bu âyette, kayıt getirilmeksizin mutlak ifadelere yer verilmesi, Ehl-i Kitap kadınlarına herhangi bir sınır getirmeyi engellemektedir. Yine bu âyetin son inen âyetlerden olması, onun hükümlerini nesih dışı yapmaktadır.[261] Bu nedenle âyette, "Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden hür ve iffetli kadınlar da mehirlerini verip nikâhladığınızda size helaldir." şeklinde mutlak bir ifade kullanılması, bütün kitap ehlinin, bu hükme girdiğini çok açık bir şekilde bildirmektedir. Böylece evlenilmesi helal olan Ehl-i Kitap kavramına muahid, zimmî harbî Yahudi ve Hıristiyanlar girmiş olur.[262] Dolayısıyla bu genel hükme, günümüzde yaşayan Yahudi ve Hıristiyan kadınlar da girmektedir. Sadece bazı İslâm bilginleri, harbî olan kitap ehli kadınla evliliğin kerahetine dikkat çekmişlerdir.[263]

İşte Müslümanlar için bütün Ehl-i Kitap kadınların helal sayılması, genellikle cumhurun görüşü olarak kabul edilir.[264] Bu görüş, İslâm alimleri arasında o kadar muteber sayılmıştır ki bazıları sahabe ve tabiinden pek çok alimin, kitabî kadınla evliliğe cevaz verdiğini,[265] bazıları bu hususta, sahabenin icmaı olduğunu söylemişlerdir.[266] İşte Ehl-i Kitab'ın

[258] Hâzin, *a.g.e., 2/15;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 2/15.*
[259] Mâide, 5/5.
[260] Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 11/116;* Ebû Hayyân, *a.g.e., 3/432.*
[261] Tabâtabâî, *a.g.e., 5/205.*
[262] Kurtubî, *a.g.e., 6/79;* İbn Âşûr, *a.g.e., 6/124.*
[263] Şâfiî, *el-Umm, 5/43;* İbn Âbidîn, *a.g.e., 3/45;* Nevevî, *el-Mecmu', 16/232.*
[264] İbn Abdisselâm, *a.g.e., 1/159;* Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 3/1581.*
[265] Ebû Hayyân, *a.g.e., 3/432.*
[266] Şirbinî, *a.g.e., 3/187.*

kadınlarına yönelik bu yaklaşım, cumhurun ve fakîhlerin genel yaklaşımı ve görüşüdür.[267]

Diğer taraftan Yüce Allah, kitap ehlinin kadınlarını helal kılınca, Müslüman erkekler "Onlar bizim dinimiz üzere olmadıkları halde, o kadınlarla nasıl evlenebiliriz?" demişlerdir. Buna mukabil Ehl-i Kitap kadınlar da kendilerinin Müslüman erkeklerle evlenmelerine izin verilmesini, Yüce Allah'ın, onların amellerinden razı olmasına bağlamışlardır. Bunun üzerine Yüce Allah, şu buyrukları indirmiştir:[268]

"Kim imanı inkâr ederse bütün yaptığı işler boşa gider ve o, ahirtte de ziyana uğrayanlardan olur."[269]

Mukatil "Kim imanı inkâr ederse" ifadesini, "Ehl-i Kitap kadınlardan kim, Allah'ın vahdaniyetine küfrederse, o kâfirlerden olur." şeklinde açıklarken[270] Katâde bu ifadeyi, Ehl-i Kitap'la evliliğin mübah olduğuna inanmakta zorluk çeken bir grup Müslümana yönelik olarak, "Kim Kur'ân'da inenleri inkâr ederse, ameli boşa gider." şeklinde yorumlamaktadır.[271]

Burada özellikle vurgulanması gereken husus, İslâm dininin, toplumun en temel müesseslerinden olan aile müessesesinin kapılarını Ehl-i Kitab'a açmış olmasıdır. Buna göre Müslüman bir kişinin evlendiği Ehl-i Kitap bir kadınla çok içli dışlı olması ve onu çok sevmesi, o kimsenin bir aile yuvası kurmuş olmasının gereğidir. Yukarıda zikredilen âyet çerçevesinde vurgulamak gerekir ki, İslâm bir Müslüman'ın en yakınında olma konumunda bulunan eşini, Ehl-i Kitap'tan seçmesine izin verir. Bunun neticesinde Müslüman, Ehl-i Kitap'tan olan eşini sevmek ve ona gönülden bağlanmak durumundadır. Zira ailede, sevgi bağlarından daha etkili bir kanun veya esas yoktur.[272]

Diğer taraftan İslâm dini, aileler arası bağlara da büyük önem verir. Bu yüzden, erkek ve kadının evlilik akdini yapmasıyla, eşler arasında akrabalık ve hısımlık ilişkileri başlamış olmaktadır. Buna göre Müslüman

---

267 Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 2/17.*
268 Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e., 1/455.*
269 Mâide, 5/5.
270 Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e., 1/455.*
271 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 11/118.*
272 Ebu Zehra, *İslâm'da Toplum Düzeni, s. 81.*

bir erkek, kitap ehli bir kadınla evlenmek suretiyle onu, bir ömür hayat arkadaşı, evinin hanımefendisi ve çocuklarının annesi yapar. Daha da ötesi, kitap ehli bir kadınla evlenen Müslüman erkeğin, bu evlilik sebebiyle, kendi hanımının annesi, babası, kardeşleri ve akrabalarıyla hısımlık ilişkileri ve yakınlıkları başlamaktadır. Dolayısıyla bu yakın akrabalara karşı da Müslüman erkeğin, sıla-i rahim görevi ve sorumluluğu bulunmaktadır.[273] Zira İslâm'da aile bireyleri arasındaki ilişkiler ve kan bağı öylesine vurgulanmıştır ki Müslümanların aile fertlerini ziyaret edip onlarla yakınlaşmaları ve aile bağlarını güçlendirip canlı tutmaları, dinî bir vazife sayılmaktadır.[274] Nitekim "Sen, sevdiğini doğru yola iletemezsin, fakat Allah, dilediğini doğru yola iletir."[275] âyeti, Hz. Peygamber'in, inanmayan amcasına yakınlığını ve ona olan sevgisini göstermektedir.

Şu halde bir Müslüman erkek, Ehl-i Kitap'tan olan bir kadınla karşılıklı sevgi ve merhamet temeline dayalı bir aile kurabilmekte[276] ve sıla-i rahim çerçevesinde onun akrabalarıyla şahsî, ailevî, beşerî, sosyal ve ticarî birçok yakın ilişki normlarını ortaya koyabilmektedir. İşte bütün bu yakınlık ve ilişkilerin vazgeçilmez yönünü, kişiler arasında gerçekleşecek çok yönlü diyaloglar oluşturur. Yoksa kitap ehli insanlarla, ailevî yakınlıklar kurduktan sonra, onlarla bağları koparmak ve onları dışlamak, İslâm'ın tasvip edeceği davranış şekli olamaz.

Kur'ân, nazil olduğu dönemde kitap ehlinin tevhid ilkesinden saparak teslis inancını benimsemiş olduklarını ifade etmesine rağmen,[277] bu âyetiyle kitap ehli kadınlarla evliliğe müsaade ettiğini bildirmektedir.[278] Böylece Kur'ân Müslümanların, Yahudi ve Hristiyanlarla içli dışlı yaşamasına, onlarla yakınlık kurmasına ve diyalog içerisinde olmasına hatta dostluk ve sevgi tohumları yeşertmesine bile izin vermektedir.

---

273 Yûsuf Karadâvî, *el-Helâl ve'l-Harâm fi'l-İslâm, İttihâdu'l-İslâmî el-Âlemî, 1978, s. 147.*

274 Seyyid Hüseyin Nasr, *Genç Müslümana Modern Dünya Rehberi, terc. Şahabeddin Yalçın, İz Yay., İstanbul, 1995, s. 84.*

275 Kasas, 28/56.

276 Muhammed el-Gazzâlî, *Kur'ân-ı Kerîm'in Konulu Tefsiri, terc. Şahin Güven, Ekrem Demir, Şûrâ Yay., İstanbul, 2000, s. 100.*

277 Nisâ, 4/171; Mâide, 5/73.

278 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 2/470.*

İlk Dönemlerden İtibaren Ehl-i Kitap'la Evlilik Uygulamaları

Kur'ân'ın helal kılmış olduğu Ehl-i Kitap'la evlilik meselesinin uygulamaları, asr-ı saadetten itibaren İslâm toplumlarında görülür. Nitekim Hz. Peygamber, Kurayza Yahudilerinden olan Reyhâne'yi cariye olarak değil, zevce olarak hanesine dahil etmek ister ve bu maksatla ona örtünmeyi teklif eder. Ancak Reyhane: "Ey Allah'ın Rasulü! Beni cariye olarak tut; bu, senin için de benim için de daha uygundur." deyince Hz. Peygamber, ona Müslüman olmasını teklif eder. Reyhâne, bunu da kabul etmeyip, Yahudilikte kalmakta ısrar edince Hz. Peygamber, ona bir zorlamada bulunmaz. Fakat Reyhane, bir müddet sonra kendi kararı ile Müslüman olur.[279] Aynı şekilde Hz. Peygamber, Hayber Yahudilerinden Hz. Safiye ile izdivacında ona "Şayet eski dininde kalmak istersen, seni İslâm'a zorlamayız" diyerek onun, İslâm'ı kabul etmesine yönelik bir baskı ve zorlamada bulunmamıştır.[280] Dolayısıyla bir Müslüman erkekle evlilik yapan Yahudi ve Hıristiyan bir kadın, kendi dinini muhafaza edebilmekte ve inandığı dinin gereklerini yerine getirme hakkına sahip bulunmaktadır.

Ehl-i Kitap'la evlilik, sahabe uygulamalarında da görülür. Söz gelimi Hulafâ-i Raşidîn'den Hz. Osman b. Affan'ın kendi hilafeti sırasında, Nâile bint Ferâsife adlı Hıristiyan bir kadınla evlendiği ifade edilmektedir.[281]

Ayrıca Aşere-i Mübeşşereden Talha b. Ubeydullah, sahabenin büyüklerinden Huzeyfe b. Yeman ve Hz. Peygamber'in şairi Kab b. Malik de, Ehl-i Kitap'tan bir kadınla evlenmiştir.[282]

Geride verilen bilgilerinden ve ilk dönem uygulamalardan anlaşılmaktadır ki Kur'ân Müslümanla Ehl-i Kitap arasında muhabbete, sevgiye, şefkate ve merhamete dayalı bir aile hayatının kurulmasına müsaade

279 İbn Hişâm, *a.g.e., 3/245;* İzzuddîn İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe, 7/120-121;* Canan, *"Peygamberimizin Ehl-i Kitap'la Diyaloğu", s. 122.*

280 Vâkıdî, *a.g.e., 2/707;* Taberî, *Târîhu't-Taberî, 2/213;* Canan, *"Peygamberimizin Ehl-i Kitap'la Diyaloğu", s. 122.*

281 İzzuddîn İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh, 3/98;* İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 7/153.*

282 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 2/377;* Serahsî, *a.g.e., 4/210;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 2/296-297;* Hâzin, *a.g.e., 2/14;* Ebû Hayyân, *a.g.e., 2/163.*

etmektedir.[283] Bu durumda denebilir ki, Kur'ân'ın Müslüman birey için Allah ve Rasûlü'nden sonra belki de en çok sevebileceği kişiyi Ehl-i Kitap'tan seçmesine imkân tanıması, Ehl-i Kitap'la kurulacak diyaloğun boyutunu ve sınırını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Zira Ehl-i Kitap'tan bir kadınla evlenen Müslüman bir kişinin, öncelikle aile içi huzur ve saadetini sürdürmesi, sonra da akraba ve yakınlarıyla güzel ilişkiler kurması, ancak kitap ehlinden olan hanımı ve onun yakınlarıyla diyalog kanallarını çok yönlü canlı tutması sayesinde mümkündür. Aksi takdirde evlilik müessesesinin, sağlıklı devam etmesi ve aile bireylerine mutluluk ve huzur getirmesi mümkün olmayacaktır.

2. Kestiklerinin ve Yemeklerinin Yenmesi

Müslümanlar, Mekke döneminde genellikle müşriklerle, Medine döneminde ise daha çok Ehl-i Kitap'la, aynı ortamı paylaşmak durumunda kalmışlardır. Aynı sosyal hayatı ve toplumu paylaşmanın bir gereği olarak, Hz. Peygamber ve ashabı gayri müslimlerle, özellikle de Ehl-i Kitap'la komşuluk, alışveriş, yeme içme gibi birtakım beşerî ve sosyal ilişki içerisinde olmuşlardır. Zira aynı mahallede birlikte oturmaları, aynı iklimi yaşayıp, aynı havayı soluklamaları, aynı toprakları ekip biçmeleri, aynı çarşı ve pazarda bir araya gelip alışverişte bulunmaları, Müslümanlarla Ehl-i Kitap arasındaki beşerî diyalogları ve sosyal ilişkileri kaçınılmaz kılmıştır. Ancak bir taraftan Müslümanların söz konusu gruplarla sosyal ilişkiler içerisinde olma zorunluluğu bulunurken diğer taraftan İslâm'ın temel kaynakları, yeme içme ve evlilik gibi beşerî ve sosyal ilişkilere yönelik Müslümanlara birtakım sınırlar ve sınırlamalar getirmektedir.

Kur'ân birçok konuda müşriklere nispetle farklı muamele yaptığı kitap ehline karşı, kestiklerini ve yemeklerini yeme hususunda da ayrı bir tutum sergilemektedir. İşte bu hususta Kur'ân kitap ehline gösterecekleri muameleyi şu âyetle bildirir:

"Bugün size temiz ve lezzetli şeyler helal kılındı. Ehl-i Kitab'ın kestikleri ve diğer yiyecekleri size helaldir. Sizin yiyecekleriniz de onlara helaldir. Namuslu, zinaya girmemiş ve gizli dostlar edinmemiş insanlar halinde

---

[283] Karadâvî, *"Ehl-i Kitap'la Diyalog ve Bayramlaşma", s. 194.*

yaşamanız şartıyla, müminlerden hür ve iffetli kadınlarla, sizden önceki Ehl-i Kitap'tan hür ve iffetli kadınlar da mehirlerini verip nikâhladığınızda size helaldir."[284]

Müfessirlerin çoğu, âyet-i kerîmede geçen "Kendilerine kitap verilenlerin yemeği, size helaldir." cümlesini, "Ehl-i Kitab'ın kestikleri size helaldir." şeklinde anlamışlardır.[285] Bu âyetteki "taam" kelimesinden maksat ekmek, meyve vb. yiyecekler olmayıp, Ehl-i Kitab'ın kestikleridir. Çünkü pak ve temiz olan yiyecekler, bütün insanlar için mübahtır.[286] Zira kesilen hayvanların dışında kalan yiyecekler, Ehl-i Kitap olmazdan önce de olduktan sonra da, zaten helaldir.[287] Bu yüzden gayri müslimlerin, kendilerine ait yemeklerin iyi ve temiz olanlarından Müslümanlara yedirmelerini yasaklayan bir hüküm, Kur'ân ve sahih sünnette yoktur.[288] Buna göre Ehl-i Kitab'ın fiilleriyle yenecek hale gelenler, bizzat onların kestikleri hayvanlardır. Bu durumda Müslümanların kestikleri kitap ehline, onların kestikleri de Müslümanlara helal olur.

Bununla birlikte bir kısım alimlere göre kesmek anlamına gelen, "zebh" ve "zekât" kelimelerinin yerine "taâm" kelimesinin tercih edilmesi, boşu boşuna değildir. Bu kullanım, Ehl-i Kitab'a ait bütün yiyeceklerin kapsama alındığını ve onların da helal olduğunu ifade etmektedir.[289] Zira Müslümanlar gayri müslimlerle olan ilişkilerinde son derece ihtiyatlı ve temkinli bir tutum sergilemekte idiler. Bunun sebebi ise, müminlerin daha önce Ehl-i Kitap'la iç içe yaşamama, onlara karışmama, onlarla temas halinde olmama ve onları dost edinmeme hususunda kesin bir dille uyarılmalarıdır. Buna bağlı olarak da Müslümanların kalpleri Ehl-i Kitab'ın yiyeceklerini helal sayma hususunda bir türlü tatmin olmamaktadır. Bu yüzden Ehl-i Kitab'ın yiyeceğinin helal kılınışı, temiz şeylerin helal kılınışıyla bağlantılı olarak zikredilince, Müslümanlar kitap ehline ait yiyeceklerin

---

284 Mâide, 5/5.

285 Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e., 1/455;* Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 2/17;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 11/115.*

286 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 9/46.*

287 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 11/115.*

288 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 9/48.*

289 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 3/1578;* Karadâvî, *el-Helâl ve'l-Harâm fi'l-İslâm, s. 61.*

de, helâl kılınan diğer temiz şeylerin kapsamına girdiğini anladılar. Böylece Müslümanların gönlündeki huzursuzluk dindi ve kalpleri mutmain oldu.[290]

Nitekim sahabenin, Ehl-i Kitab'ın kaplarını kullanma hususundaki endişeleri, hem kitap ehlinin kestikleri dışındaki yiyeceklerin dikkate alındığını hem de yukarıda anlatılan Müslümanların tedirginliğini göstermektedir. Ebu Sa'lebe el-Huşenî, bir gün Hz. Peygamber'e: "Ey Allah'ın elçisi! Biz, Ehl-i Kitab'ın yaşadığı bir bölgede yaşıyoruz. Onların kaplarını kullanıp içinde yiyip içebilir miyiz?" diye sorar. Bunun üzerine Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurur: "Eğer siz Ehl-i Kitab'ın kaplarından başka kaplar bulabiliyorsanız, onların kaplarından yemeyin. Şayet bulamıyorsanız, önce onların kaplarını yıkar, sonra da içerisindekileri yiyebilirsiniz..."[291] Böylece bir Müslüman için kitap ehlinin, hem kestiklerini hem de onların yiyeceklerini yemenin, helal olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak Ehl-i Kitab'ın kestiklerinin ve yemeklerinin genel olarak helal olmasını, Kur'ân'da haram olduğu ifade edilen bir kısım yiyecek ve içecekler sınırlandırmaktadır. Buna göre domuz eti, leş, kan leş, kan, Allah'tan başkası ve dikili taşlar adına boğazlanan hayvanların etleri yasaklanmıştır.[292] Şu halde Ehl-i Kitab'ın kestiklerinin ya da genel anlamda yiyeceklerinin ve içeceklerinin helal olması, İslâmî açından mübah sayılan ve temiz olan yiyecek ve içeceklerle kayıtlıdır.

Bunun yanında Ehl-i Kitab'ın kestikleri meselesi de, ülema arasında tartışma konusu olmuştur. Bir kısım alimler "Allah adına kesilmeyen hayvanın etini yemeyin."[293] âyetini delil göstererek, bir başkası adına kesilen hayvanın yenmeyeceğini söylemişlerdir. Onlara göre Hz. İsa ve Hz. Uzeyr'in adına kesilen bir hayvanı yemek, helal değildir.[294] Buna mukabil bazı alimler, Ehl-i Kitab'ın kesmiş oldukları her şeyin caiz olduğu söylemişlerdir. Hatta kitap ehlinden birisi bir hayvanı, Allah adına kesmeyip, Hz. İsa ya da Hz. Uzeyr adına kesse, onu bile yemek helaldir. Çünkü

290 Tabâtabâî, a.g.e., *5/203.*

291 Buhârî, *Zebâih ve's-Sayd, 10;* Müslim, *Zebâih ve's-Sayd, 1;* İbn Hibbân, a.g.e., *13/190;* Beyhakî, *es-Sünenu'l-Kubrâ, 1/33.*

292 Mâide, 5/3.

293 En'âm, 6/121.

294 Şirbinî, a.g.e., *4/272.*

onlara göre "Ehl-i Kitab'ın kestikleri ve diğer yiyecekleri size helaldir." âyeti, "Allah adına kesilmeyen hayvanın etini yemeyin." ifadesini tahsis etmektedir.[295] Yine bu görüşü savunanlar, " Yüce Allah, Ehl-i Kitab'ın şirk içerisinde olduğunu ve onların keserken ne dediklerini biliyor olmasına rağmen, kitap ehlinin kestiklerini helal kılmıştır." yorumunu yaparak bu konudaki görüşlerini daha sağlam bir blokaya oturtmak istemişlerdir.[296]

İşte kitap ehlinin kestiği her şeyin helal olduğuna yönelik bu görüşler, başta İbn Abbas, Ebu'd-Derdâ, Ubâde b. Sâmit gibi sahabenin önde gelenleri olmak üzere birçok alim tarafından savunulmuştur.[297] Aynı şekilde Hâzin (v. 741/1341)de, ülemadan birçok kimsenin, bu görüşü benimsediğini ileri sürmüştür.[298]

Diğer taraftan Hz. Peygamber'in uygulamaları da birçok ülemanın serdettiği görüşü destekler mahiyettedir. Söz gelimi, Hayber günü Hz. Peygamber, Yahudilerin davetini kabul etmiş ve getirdikleri yiyecekleri yemiştir. Ancak bu davette yemeğine katılan zehir, onun dişleri arasında ve gırtlağında iz bırakmıştır. Aldığı lokmayı yutan sahabeden Hz. Berâ, orada vefat etmiştir. Yemeğe zehir koyan Zeynep adlı Yahudi kadın ise yaptığına kısasen öldürülmüştür. İşte bu olayda, Hz. Peygamber'in ashabıyla birlikte Yahudilerin davetine iştirak etmesi, onların sofrasına oturması ve nasıl kesildiğini sormadan ağzına lokmayı götürmesi, Yahudilerin kesip pişirdiklerinin helal olduğunu göstermektedir.

Yine bir rivayete göre Hz. Peygamber'e hayvanları keserken, Allah'ın adını anıp anmadıkları bilinmeyen bir topluluğun eti getirilmiş ve bu durumda ne yapmaları gerektiği sorulmuştur. Bu durumda Hz. Peygamber, "Besmele çekin ve yiyin." demiştir.[299]

Şu halde son nazil olan âyetlerden "Bugün size temiz ve lezzetli şeyler helal kılındı. Ehl-i Kitab'ın kestikleri ve diğer yiyecekleri size helaldir. Sizin yiyceklerinizde onlara helaldir."[300] âyetinin sarih anlamı ve

295 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 2/14.*
296 Beğavî, *a.g.e., 2/13;* İbn Kudâme, *a.g.e., 8/581.*
297 Ebû Hayyân, *a.g.e., 3/431;* Şevkânî, *a.g.e., 2/14.*
298 Hâzin, *a.g.e., 2/14.*
299 İbn Mâce, *Zebâih, 4.*
300 Mâide, 5/5.

Hz. Peygamber'in uygulamaları dikkate alındığında, pek çok ülemanın ileri sürdüğü görüşün daha isabetli olduğu anlaşılmaktadır. Şu halde anlaşılmaktadır ki Yüce Allah kitap ehli tarafından kesilenleri ve onların temiz yiyeceklerini, Müslümanlara helal kılmış ve ondan da herhangi bir şeyi istisna etmemiştir. Buna bağlı olarak Yüce Allah'ın Müslümanlarla Ehl-i Kitab'ın yiyeceklerini birbirlerine helal kılması, her iki dine mensup insanların bir araya gelip birlikte yemek yiyebileceklerini ortaya koymaktadır.[301] Bu durum, Müslümanlarla kitap ehlinin içli dışlı yaşamalarını, birbirleriyle çok yakın beşerî diyaloglar kurmalarını ve netice itibariyle her iki semavî din mensuplarının birbirleriyle yakınlaşmalarını da beraberinde getirmektedir.

Sonuç olarak Müslümanların Ehl-i Kitap'la evlenebilmesine ve onların kestiklerini ve temiz olan yiyeceklerini yiyebilmesine yönelik ayetlerin var olması, Ehl-i Kitap'la diyalog kurulabileceğini gösteren en önemli Kur'ânî temellerdir. Bu Kur'ânî temellerden yola çıkarak şu değerlendirmelerde bulunmak mümkündür:

1.Değişik yönlerden Ehl-i Kitab'ın farklılığını gösteren yaklaşımlar göz önünde bulundurulduğunda, Kur'ân'ın sürekli olarak Müslümanlarla Ehl-i Kitap arasını birleştiren ve onları tek bir cephe konumuna getiren hedef ve kaynak birliğini sağlamlaştırma amacı taşıdığı görülmektedir. Hukukî açıdan böyle bir yasama, gücünü söz konusu birlikten almaktadır. Bu birlik ise doğrudan veya dolaylı olarak Ehl-i Kitab'ın Allah'a inananlar olduğunun kesinleştirilmesini, nikâhları, kestikleri hayvanlar ve yemekleri hususunda müşrikler ve putperestlerle aynı tutulmadıklarını ve onlara beşerî, sosyal ve dinî alanlarda imtiyaz tanındığını anlatmaktadır.[302]

2.Müslümanlar yeme ve içmelerinde helal olanı seçme durumundadırlar. Aynı durum kesilen hayvanlar için de geçerlidir. Buna göre Ehl-i Kitab'ın kestikleri Müslümanlar tarafında yenebiliyorsa, bu da onların helal olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu durumda Müslüman Ehl-i Kitab'ın kestiğini helal sayarak, ona güven içerisinde olduğunu göstermektedir.

3.Kur'ân'da Ehl-i Kitab'ın yemekleri ve kestikleri helal kılınmak

---

[301] Mevdûdî, *a.g.e., 1/405.*

[302] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 9/51.*

suretiyle onlarla sosyal dayanışma, rahatlık ve karşılıklı uyumun sağlanması amaçlanmaktadır.

4.Ehl-i Kitab'ın kestiklerinden ve yiyeceklerinden yeme eylemi, kitap ehliyle Müslümanlar arasında kabalığı gideren, kaynaşmayı, ticarî ilişkileri ve fiilî yakınlaşmayı pekiştiren yeni ve kuvvetli bir adım olarak kabul edilmiştir.[303] Bu yüzden, aynı kaptan yemek yiyen ve kestikleri birbirlerine helal olan insanların birbirleriyle yakınlığını ve diyalog kurmalarını engellemek mümkün değildir.

5.Ehl-i Kitab'ın yaptıklarına karşı dışlayıcı değil de kapsayıcı bir tutum sergileme, özelikle İslâm yurdunda yaşayan Ehl-i Kitab'ı Müslümanlarla kaynaştırmakta ve birbirlerine karşı hoşgörülü olmayı öğreterek aralarındaki sevgi bağlarını güçlendirmektedir.[304]

Şu halde Kur'ân tarafından Ehl-i Kitab'ın yediklerini yeme ve kadınlarıyla evlenebilme imkânlarının tanıması, beşerî ve sosyal ilişkiler bağlamında Müslümanların Ehl-i Kitap'tan insanlarla bir arada ve barış içinde yaşayabileceğine yönelik uygulamalarını netice vermiştir. Bu noktadan hareketle, tarih boyu Müslümanların kurdukları değişik devlet ve toplumlarda, Ehl-i Kitap'la yakınlık ve akrabalık bağları oluşmuştur. Bunun sonucunda Müslümanlarla kitap ehlinden kimseler, aynı İslâm toplumunda bir arada yaşama tecrübesini ortaya koymuşlardır. Hatta Müslümanlarla birlikte kitap ehlinin katkılarıyla İslâm uygarlığının oluşumu sağlanmıştır. Şüphesiz bunun sağlanmasında İslâm'ın, dışlayıcılıktan uzak, kuşatıcı ve içselleştirici tavrının büyük etkisi olmuştur.[305]

E. Ehl-i Kitab'ın Kendi İçerisinde Farklı Değerlendirilmesi

Kur'ân-ı Kerîm Müslümanlar dışındaki din mensuplarını, değişik inanç gruplarına ayırmaktadır. Bunlar arasında önemli bir yer teşkil eden kitap ehli, dinî ve ahlâkî açıdan genellikle eleştirilmiştir. Ancak bu eleştirel

303 Derveze, a.e., *9/51.*

304 Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân, 2/848.*

305 Yasin Aktay, "*İslâm ve Devletinin Kültürel Tarafsızlığı İlkesi*", *Kur'ân'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı, K.İ.D., Konya, 2007, s. 217.*

yaklaşımın, tüm Ehl-i Kitab'ı kapsayıp kapsamadığı, kitap ehliyle ilgili âyetlerin hepsine bütüncül olarak bakıldığında ortaya çıkacaktır.

1. Ehl-i Kitab'ın Eşit Olmaması

Kur'ân'da Ehl-i Kitab'a getirilen eleştirel yaklaşım, onların büyük bir kısmını kapsamış olsa da hepsine yönelik bir tutum olmayıp, bir kısmının inanç ve ahlâk noktasında ayrı kabul edildiğine vurgu yapılmaktadır.

Bu yüzden Ehl-i Kitab'ın ayrı değerlendirilebileceğini gösteren âyetlerden birisi Âl-i İmrân suresinin 113. âyetidir. Bu âyet-i kerîmeyi kendi bağlamından koparmadan öncesiyle birlikte ele almak, daha isabetli bir sonuca ulaşılmasını sağlayacaktır.

كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَوْ آمَنَ
أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ ۞ لَنْ يَضُرُّوكُمْ إِلَّا أَذًى وَإِنْ يُقَاتِلُوكُمْ
يُوَلُّوكُمُ الْأَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ ۞ ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ أَيْنَ مَا ثُقِفُوا إِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللَّهِ وَحَبْلٍ مِنَ النَّاسِ
وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَاءَ
بِغَيْرِ حَقٍّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ۞ لَيْسُوا سَوَاءً مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ
اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ ۞ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ
وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأُولَئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ ۞ وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ

"(Ey Ümmet-i Muhammed!) Siz insanların iyiliği için meydana çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz: İyiliği yayar, kötülüğü önlersiniz, çünkü Allah'a inanırsınız. Ehl-i Kitap da bu imana gelseydi, elbette kendileri için iyi olurdu. İçlerinden iman edenler varsa da ekserisi dinden çıkmış fâsıklardır.

Onlar size hiçbir zarar veremezler, olsa olsa incitirler. Sizinle savaşacak olurlarsa, arkalarını dönüp kaçarlar. Kendilerine yardım eden de bulunmaz. Allah'tan gelmiş olan bir ipe ve insanlar tarafından uzatılan bir ipe (sisteme) tutunmaları müstesna, onlar nerede bulunurlarsa bulunsunlar, üzerlerine zillet damgası vurulmuştur. Allah'ın gazabına uğramış, meskenete mahkûm edilmişlerdir. Bu, onların Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri ve haksız yere peygamberleri öldürmeleri sebebiyle olmuştur. Çünkü âsi olmuşlar ve haddi aşmışlardır.

Ehl-i Kitab'ın hepsi bir değildir. Onların içinde öyle dosdoğru bir cemaat vardır ki, gece saatlerinde Allah'ın âyetlerini okuyarak secdelere

kapanırlar. Bunlar Allah'ı ve âhireti tasdik eder, iyiliği yayar, kötülükleri önler ve hayırlı işlere yarışırcasına koşarlar. İşte onlar salihlerdendirler. Yaptıkları hayır ve iyiliklerden, mükâfatsız kalan bir tek iyilik bile bulunmayacaktır. Allah günahlardan korunan takvâ ehlini pek iyi bilir."[306]

Âyetin zahirî anlamından çok açık bir şekilde anlaşılacağı üzere Kur'ân, önce "Müslümanların en hayırlı ümmet olduklarını" bildirmekte, arkasından da kitap ehlinin iman etmiş olmalarını dilemektedir. Bununla birlikte kitap ehlinden pek çoğunun fasık olduğu, dolayısıyla da onlardan az bir grubun inandığını ifade edilmektedir. Daha sonra Kur'ân kitap ehlinden fasık olanların sıfatlarını bildirip, ilahî adalet gereği onlar içerisinde salih insanların bulunduğunu da vurgulayarak, kitap ehlinin bir olmadığını beyan etmektedir.

Âyetler arasındaki münasebetin bu şekilde ortaya konmasından sonra, müfessirlerin bu âyete ve bu âyette övülen Ehl-i Kitab'a getirdikleri yorumlar incelenebilir. Müfessirler, âyette güzel sıfatlarla övülen Ehl-i Kitab'ın kim oldukları hususunda, farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Ancak bunun öncesinde, tefsir kitaplarında bu âyetin iniş sebebiyle ilgili rivayetlere kısaca değinmek gerekmektedir. Zira tefsirciler, bu âyetin anlaşılmasında, sebeb-i nüzule ayrı bir önem vermişlerdir:

1. İbn Mesud'dan gelen rivayete göre Hz. Peygamber, bir gece yakın aile fertlerinin yanında iken yatsı namazını geciktirdi. Gecenin bir vakti geçinceye dek gelmedi. Sonra gecenin ilerleyen vaktinde mescide gelip "Ehl-i Kitap'tan kimse bu namazı kılmamaktadır." buyurarak, arkadaşlarına müjdede bulundu. Benzer şekilde yine İbn Mesud'dan gelen bir başka rivayete göre ise Hz. Peygamber, cemaat yatsı namazı için beklerken, evinden mescide çıkarak şöyle buyurdu: "Dikkat edin, din mensupları arasında, Yüce Allah'ı bu saatte sizden başka zikreden hiçbir kimse yoktur." Daha sonra da bu âyet nazil oldu.[307]
2. Ata'nın rivâyetine göre, kırk Necranlı, otuz iki Habeşli ve üç Bizanslı olmak üzere toplam yetmiş beş kişi, Hz. İsa'nın dininde

---

[306] Âl-i İmrân, 3/110-115.
[307] Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 8/164;* Kurtubî, *a.g.e., 4/175.*

iken, Hz. Muhammed (s.a.v.)'i tasdik edip İslâm dinine girmiştir. İşte âyet-i kerîme, bunlar hakkında nazil olmuştur.

3. Sevrî ise "Bu âyetin, akşam ile yatsı arasında namaz kılan bir topluluk hakkında indiği haberi, bana ulaşmıştı." demektedir.[308]
4. Bir başka görüşe göre ise bu âyetler, daha önceki âyetlerde Ehl-i Kitab'ın zemmedilmesine müteakip, hepsinin böyle olmayıp, içlerinde güzel sıfatlarla ve iyi hasletlerle muttasıf olanların bulunduğunu beyan için nazil olmuştur.[309]
5. Diğer bir rivayete göre ise Abdullah b. Selam ve Seleb b. Saide, Üseyd b. Übey ve Esed b. Ubeyd gibi Yahudi asıllı alimlerin Müslüman olmaları karşısında, diğer Yahudiler, bu kişilerin aleyhinde konuşarak şöyle demişlerdir: "Muhammed (s.a.v.)'e iman edip tabi olanlar ancak bizim şerlilerimizdir. Eğer bunlar bizim hayırlılarımız olsalardı, atalarının dinini terk edip bir başkasına gitmezlerdi.[310] Bu yüzden "Siz dininizi bırakıp başka bir dine girdiğiniz için hüsrana uğradınız." dediler. Bunun üzerine Yüce Allah, "Hepsi bir değildir." buyruğunu indirdi.[311] Taberî tarafından İbn Abbas'a isnad edilen bu rivayet, bahsi geçen âyetle ilgili en meşhur rivayettir ve müfessirlerin büyük çoğunluğu tarafından âyetin anlaşılmasında temel rol oynamıştır.

a. Klasik Müfessirlerin Yaklaşımları

Müfessirlerin birçoğu, Âl-i İmrân 113-115. âyetlerin anlaşılmasında, İbn Abbas'a isnad edilen rivâyeti esas almışlar ve bu rivayetten yola çıkarak, âyette bahsi geçen Ehl-i Kitab'ın, Abdullah b. Selam ve arkadaşları gibi Hz. Peygamber'e iman eden bazı Yahudiler olduğu görüşünü savunmuşlardır.[312] Buna göre مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ ifadesi, İslâm'a giren Ehl-i Kitap şeklinde anlaşılmış ve bu görüş, tefsir kitaplarının çoğunda

---

308 Râzî, a.e., *8/164.*

309 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 2/1160.*

310 Beğavî, a.g.e., *1/343;* Kurtubî, a.g.e., *4/175;* Âlûsî, a.g.e., *4/33.*

311 Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., *1/296;* Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 4/52.*

312 Beydâvî, a.g.e., *1/175;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 1/398;* Âlûsî, a.g.e., *4/33.*

en temel yaklaşım olarak kendini göstermektedir.[313] Şu halde bu âyetten maksat, daha önce yerilen Ehl-i Kitap ile Müslüman olan Ehl-i Kitab'ın eşit olmadığıdır.[314]

Diğer taraftan bu ayetlerdeki Ehl-i Kitap'tan, Müslüman olanların kastedilmediği görüşü, genellikle çağdaş tefsir kitaplarında bulunsa da ilk dönemlerden itibaren bazı temel kaynaklarda yerini almıştır. Tabiîn alimlerinden Katâde, bu ayet çerçevesinde Ehl-i Kitab'ın hepsini sapmış görmemekte ve onlar içinde Allah'ın muhafaza ettiği kişiler bulunduğunu savunmaktadır.[315] Taberî, bu ayetin tefsirinde farklı görüşleri serd ederken önce şu yoruma yer vermektedir: "Ehl-i Kitab'ın iki grubunu oluşturan iman ehli ile küfür ehli eşit değildir. Yani Ehl-i Kitap, kendi içlerinde eşit değildir. Onlar salah ve fesatta, hayır ve şerde faklıdırlar." Taberî bundan sonra "Abdullah b. Selam ve arkadaşları gibi Ehl-i Kitap olup da İslâm'a girenler" şeklindeki tefsir edenlerin görüşlerini açıklamaktadır. Ancak Taberî, bu yorumu isabetli bulmayıp, birinci sırada naklettiği görüşünün daha doğru olduğunu bildirmekte ve şöyle demektedir: "Bu konuda iki sözden en doğru olanı, "Onlar eşit değildir" sözünü söyleyenlere aittir."[316] Âlûsî (v. 1270/1854)de kitap ehli arasında yapılan anlaşmaları bozmayan, kitabı tahrif etmeyen ve üstün konum ve özellikleri olan insanların bulunduğunu söylemektedir.[317]

Râzî, Ehl-i Kitap'tan muradın kimler olduğu hususunda iki farklı görüş bildirmekte ve birinci görüşü "Âyet-i kerîmedeki Ehl-i Kitap'tan maksat, bütün din mensuplarından, kendilerine kitap verilmiş olan herkestir. Buna göre Müslümanlar da bu ifadenin muhtevasına girmiş olur." şeklinde açıklamaktadır.[318] Diğer görüş ise "Buradaki Ehl-i Kitap'tan maksat Hz. Musa ve Hz. İsa'ya inanan kimselerdir." şeklinde olup, cumhur'un da benimsediği görüştür. Râzî bu görüşleri naklettikten sonra Taberî'nin de tercih ettiği yorumu destekleyen şu açıklamalarda bulunmaktadır: "Allah

---

313 Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., *1/296;* Nesefî, a.g.e., *1/176;* Zemahşerî, a.g.e., *1/456;* Semerkandî, a.g.e., 1/292; Nîsâbûrî, a.g.e., *4/43.*

314 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, *1/398.*

315 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *4/53.*

316 Taberî, a.e., *4/53.*

317 Âlûsî, a.g.e., *3/271.*

318 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, *8/164.*

Teâlâ önceki ayette Ehl-i Kitab'ı birtakım kötü sıfatlarla tavsif edince, bütün Ehl-i Kitab'ın aynı olmayıp, içlerinde güzel sıfatlarla ve beğenilen hasletlerle muttasıf kimselerin bulunduğunu bildirmek için bu ayeti zikretmiştir."[319] Allâme Tabatabâî'ye (v. 1401/1981) göre, ayette geçen "seva" kelimesi, vasfetme amaçlı bir mastar olup, kitap ehlinin nitelik ve hüküm bakımından eşit olmadığını gösterir. Çünkü onlar içinde bir topluluk vardır ki, bunlar Allah'ın ayetlerini okurlar.[320]

b. Bazı Çağdaş Alimlerin Yaklaşımları

Çağdaş alimlerin bu konuya getirdikleri yorumlarsa, söz konusu ayetin sarih anlamına daha çok uygunluk göstermektedir.

Muhammed Esed, her iki görüşe de yer vererek ayetteki Ehl-i Kitap ifadesinin, hem Yahudilerden Müslüman olan kimseleri, hem de Yahudi ve Hıristiyanlar içerisindeki salih insanları kapsadığını savunmaktadır. Yine Esed, bu ayetten yola çıkarak, Kitab-ı Mukaddes'in izleyicileri arasında gerçekten iman edip, Allah'a ve insanlara karşı verdikleri sözlere bağlı olanların bulunduğunu söylemektedir.[321] İbn Âşûr'a göre ise "Onlar eşit değildir." ayeti,[322] daha önce geçen "İçlerinden iman edenler varsa da ekserisi dinden çıkmış fasıklardır."[323] ayetini desteklemektedir. Bu ayetler arasındaki anlam bütünlüğü ve irtibat göz önünde bulundurulduğunda, kitap ehlinin hepsini içine alacak şekilde olumsuz hükümler verildikten sonra, Ehl-i Kitap'tan insaflı bir grubun var olduğu ortaya çıkmakta ve bu ayetle de onlar kastedilmektedir. Ayetin devamındaki "Min ehli'l-kitâbi…." cümlesi ise, "Onlar eşit değildir." ifadesindeki müphemliği açıklamaktadır.[324] Çünkü bu cümle, onların hangi yönleriyle ve hang şekilde eşit olmadıklarını bildirmektedir.

Reşîd Rızâ, klasik tefsirlerdeki ayetin zahirî anlamına uygun düşmeyen yorumların sebebini, birçok müfessirin Ehl-i Kitap içinde iman

319 Râzî, a.e., *8/164.*
320 Tabâtabâî, a.g.e., *3/384-385.*
321 Esed, a.g.e., *1/111.*
322 Âl-i İmrân, 3/113.
323 Âl-i İmrân, 3/110.
324 İbn Âşûr, a.g.e., *4/57.*

eden ve makbul işler yapan kimselerin bulunabileceğini anlamakta güçlük çekmelerine bağlamaktadır. Bunun sonucunda da bu ve benzeri ayetlerde, tutarsızlıklar ortaya çıkmaktadır. Zahir olan şudur ki, bu ayetler kendi dinlerine tabi olan Ehl-i Kitap hakkındadır. Ona göre Ehl-i Kitap arasında kötü işler ve vasıflarda eşitlik yoktur. Az dahi olsa onlardan bir kısmı inanç sahibidir. Yine O'na göre Ehl-i Kitap'tan bir grup, kendi kitaplarında Zebur'dan kalma birçok münacaat, zikir, ilahi ve duaları okumakta ve dinlerinde hak üzere istikamette yaşamaktadır.[325] Zira ayette Ehl-i Kitab'ın bir özelliği olarak zikredilen, "Allah'ın ayetlerini okuyorlar." cümlesindeki ayet kelimesinin genel bir ifade olması, kitap ehlinin kendi kutsal kitaplarında bulunan duaları okuduklarına ve okuyabileceklerine delalet etmektedir. Reşîd Rızâ, ayetin devamındaki "Bunlar, Allah'ı ve ahireti tasdik ederler…"[326] kısmını da "Onlar, gönülden iman eder ve bu iman, onların Allah'ı tam manasıyla tazim etmelerini ve ahiret için hazırlık yapmalarını sağlar. Yoksa hemcinslerinin ekserisi gibi, sahibinin gurur ve iddiadan başka bir hissesi olmayan etnik bir iman tarzında inanmazlar." şeklinde tefsir etmektedir.[327]

Çağdaş tefsirlerden biri olan "Kur'ân Yolu" da konunun akışına uygun olarak ve manadaki bütünlüğü göz önünde bulundurarak bu ayetleri, öncekilerin devamı saymış ve şu yorumlara yer vermiştir. "Önceki ayetlerde kötü davranışları ve vasıfları sebebiyle Ehl-i Kitap kınandıktan sonra burada da hepsinin aynı olmadığına, içlerinde güzel ahlâk ve iyi nitelikler taşıyan kimselerin de bulunduğuna dikkat çekilmiştir. Kur'ânî ölçülere göre, kim zerre kadar hayır işlerse ahirette onun karşılığını görür; kim de zerre kadar şer işlerse, o da onun karşılığını görür.[328] Nitekim Yüce Allah, 113. ve 114. ayetlerde Ehl-i Kitap'tan samimi olarak iman edip salih amel işleyenleri övdükten sonra, 115. ayette onların yaptıkları hayırlı işlerin, kesinlikle zayi edilmeyeceğini ve karşılıksız bırakılmayacağını ifade buyurmaktadır. Ayetin, "Allah, kötülükten sakınanları bilir." mealindeki son cümlesi, riyakârlarla samimi müminlerin

325 Reşîd Rızâ, a.e., *4/70-72.*
326 Âl-i İmrân, 3/114.
327 Reşîd Rızâ, a.e., *4/73.*
328 Zilzâl, 99/7-8.

birbirinden ayırt edileceğine ve riyakârların görünüşteki imanlarının kendilerine hiçbir fayda sağlamayacağına işaret eder. Yüce Allah'ın samimi olarak iman eden Ehl-i Kitab'a böyle lütufkâr muamelesi, İslâm'ın evrenselliği açısından son derece anlamlıdır."[329] Bundan anlaşılmaktadır ki Kur'ân Ehl-i Kitap olmalarına rağmen Allah'ın hoşnut olduğu sıfatlara sahip olanlardan bahsetmekte ve bu güzel sıfatları sebebiyle de kitap ehline ait amellerin boşa çıkmayacağını bildirmektedir. Bunun sonucu olarak inanç sahibi Ehl-i Kitab'ın, şirk ve küfür içerisinde olan diğer kitap ehlinden ayrı tutulduğu ortaya çıkmaktadır.[330]

Bu açıklamalara göre Ehl-i Kitap arasında, Allah'a ve ahiret gününe inanan, geceleri tilavetle ve secdeyle vakit geçiren, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münkerle meşgul olan ve faydalı işlerde koşturan insanların bulunduğu ve bunların Yüce Allah tarafından ödüllendirileceği ortaya çıkmaktadır.[331] Müfessirler, özellikle "ümmetün kâimetün" ifadesine dikkat çekerek, Ehl-i Kitap arasında istikamet üzere bir grubun var olduğunu belirtmişlerdir. Zira "ümmetün kâimetün" ifadesi hakkı tanıyan, doğru davranan, dosdoğru olan ve adaleti yerine getiren topluluk anlamlarına gelmektedir. Bu ifade de, kitap ehlinden olup Allah'ın dini üzere dosdoğru yürüyen[332] ve hak üzere sabit olan dosdoğru bir topluluk için kullanılmaktadır.[333]

Taberî'ye göre "min ehli'l-kitâbi ümmetün kaimetün" sözü, kitap ehlinin müminlerini medheden ve onların niteliklerinden haber veren yeni bir cümledir.[334] Râzî, "Ehl-i Kitap içinde kaim bir ümmet vardır." sözünün, "Hepsi bir değildir." ifadesini beyan ve izah etmekte olan müste'nef bir söz olduğunu söylemektedir.[335] İbn Âşûr'a göre ayette geçen "Ümmetün kâimetün" tamlaması, "Hakkı tanıyan, doğru davranan, dosdoğru olan ve adaleti yerine getiren topluluk" anlamlarına gelmektedir. Burada, söz

---

329 *Kur'ân Yolu, 1/486.*

330 Muhammed Imâra, *el-İslâm ve't-Tahaddiyâtu'l-Muâsır, Nehdatu Mısr, Kâhire, 2005, s. 461.*

331 Vehbi Efendi, *a.g.e., 2/703.*

332 *Kur'ân Yolu, 1/485-486.*

333 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 4/53.*

334 Taberî, *a.e., 4/53.*

335 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 8/163.*

konusu deyimle Ehl-i Kitap'tan olup Allah'ın dini üzere dosdoğru yürüyen kimseler kastedilmiştir.[336]

c. Değerlendirme

Yukarıda yapılan yorumlarda da görüldüğü üzere, kitap ehlinin övüldüğü ayetlerin anlaşılmasında sebeb-i nüzûlden ziyade, ayetlerin bağlamını ve zahirî anlamlarını temel almak, daha doğru bir yaklaşımdır. Başta Taberî ve Râzî olmak üzere özellikle çağdaş alimlerin bir çoğu, ayetlerin bulunduğu bağlamı dikkate almışlar ve sebebi nüzûlü dayanak kabul etmemişlerdir. Bizim de isabetli bulduğumuz ve tercih ettiğimiz görüş budur. Zira Kur'ân'ın Ehl-i Kitab'ın müspet yönlerini ele aldığı bu ve benzeri birçok ayeti, sadece sebeb-i nuzûlle açıklamayı tercih etmek, ayetlerin anlaşılmasına yardımcı olsa da pek çok yönden bütüncül bir bakışı engellemektedir. İşte bu noktada ayetlerde verilmek istenen mesajın daha iyi anlaşılması için, öncelikle ayet pasajlarının bulunduğu bağlamı iyi analiz etmek gerekmektedir.

Bu ayetlerdeki Ehl-i Kitap'tan, Abdullah b. Selam ve arkadaşlarının kastedilmediğini gösteren deliller:

1. Bu ayetlerin yer aldığı pasajlar, öncesiyle ve sonrasıyla kitap ehlinden bahsetmektedir. Daha önceki ayette, "Ehl-i Kitap da bu imana gelseydi, elbette kendileri için iyi olurdu. İçlerinden iman edenler varsa da ekserisi dinden çıkmış fâsıklardır."[337] buyrulmaktadır. Kur'ân, çoğunluğu fasık olan Ehl-i Kitab'ın mezmum sıfatlarını bildirme sadedinde, "Pek çok kitap ehlinin yoldan çıktığını, Müslümanlara eziyet verdiklerini, kendilerine alçaklık damgası vurulduğunu ve Allah'ın ayetlerini inkâr edip haksız yere peygamberleri öldürdükleri için de Allah'ın gazabına uğradıklarını" belirtmektedir.[338] Bu gerçek ortaya konduktan sonra Kur'ân bütün Ehl-i Kitab'ın aynı olmadığını açıklayarak, onlar arasında, secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okuyan, Allah'a ve ahirete inanan, iyiliği emreden, kötülükten nehyeden ve hayırda yarışan dosdoğru bir ümmetin olduğunu

---

[336] İbn Âşûr, *a.g.e.*, *4/58*.
[337] Âl-i İmrân, 3/110.
[338] Âl-i İmrân, 3/110-112.

vurgulamaktadır.[339] Böylece Allah Teâlâ, kitap ehlinden mümin ve kâfir grupların müsavi olmadıklarını haber vermiş olmaktadır. Birbirine eşit olmayan bu iki gruptan biri fasık, diğeri de mümindir ki Yüce Allah fasık grubun vasıflarının anlattıktan sonra kitap ehlinden inanan grubun sıfatlarını anlatarak, söze başlamış ve böylece onları hem takdir etmiş hem de övmüştür.[340]

Râzî, bu ayetin anlaşılmasına yakından ışık tutacak olan ayetler arasındaki insicam ve uyumu, şu şekilde belirtmektedir: "Allah Teâlâ, önceki ayette Ehl-i Kitab'ı birtakım kötü sıfatlarla tavsif edince, bütün Ehl-i Kitab'ın aynı olmayıp, içlerinde güzel sıfatlarla ve beğenilen hasletlerle muttasıf kimselerin bulunduğunu açıklamak için bu ayeti zikretmiştir."[341] "Hepsi bir eşit değildir" ayetini, hemen öncesiyle birlikte düşündüğümüzde ortaya çıkan anlam şöyle ifade edilebilir: "Ehl-i Kitap arasında Allah'ın ayetlerin inkâr etmeyen ve peygamberlerini öldürmeyen Ehl-i Kitap da bulunmaktadır. Dolayısıyla Ehl-i Kitap arasında bu çirkin fiilleri yapanlarla, yapmayanlar bir olamaz." Şu halde Ehl-i Kitab'ın eşit olmadığını bildiren ayetlerin bağlamı, kitap ehliyle ilgili olup, Yahudi iken Müslüman olmuş Muhammed ümmetiyle alakalı değildir.

2. Ehl-i Kitab'ı öven ayetlerin hemen öncesinde "Siz insanların iyiliği için meydana çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği yayar, kötülüğü önlersiniz, çünkü Allah'a inanırsınız."[342] buyrularak Müslümanların en hayırlı bir ümmet oldukları ve insanlığa karşı görevlerinin bulunduğu beyan edilmektedir. Daha sonra kitap ehlinin durumu ele alınarak, kendi içlerinde inanç açısından farklılıkların olduğuna dikkat çekilmekte ve onlar içerisinde de dosdoğru bir ümmetin varlığına vurgu yapılmaktadır. Şu halde buradaki ikinci ümmet ifadesini, tekrar Müslümanlara hamletmek doğru değildir. Zira Kur'ân, hemen önceki ayette Müslümanları "Tüm insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmet" olarak tavsif etmektedir. İşte Kur'ân'ın iki ayet sonra, dosdoğru bir ümmet sıfatının tekrar Müslümanlara yüklemesi anlamsızdır. Bu durumda ikinci ümmet ifadesi için en uygun

---

339 Âl-i İmrân, 3/113-114; Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, 2/95.
340 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 4/51.
341 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 8/164.
342 Âl-i İmrân, 3/110.

anlam, Müslümanlar dışındaki bir başka gruptur ki, bunlar da Müslüman olmamış Ehl-i Kitap'tır. İşte ayetlerde övülen bu insanların kendi dinlerini bırakarak Müslüman olduklarına bir işaret yoktur.[343]

3.Söz konusu ayette geçen "Ehl-i Kitap" tabirinden, Müslüman olmuş Abdullah b. Selam ve arkadaşlarının kastedilmediğine dair bir başka delil ise ayetteki "ümmet" kavramıdır. Bu kavramla kastedilen, Abdullah b. Selam ve arkadaşları gibi birkaç kişi olmayıp, daha çok ve daha geniş kitlelerdir. Halbuki bu ayet çerçevesinde Yahudilerden Müslüman olan kimselerin sayısı, tefsir kitaplarında üç veya dört kişiyi geçmemektedir. Diğer yandan sebeb-i nüzûller arasında Hıristiyanlarla ilgili 75 kişinin Müslüman olduğuna dair rivayet ise ayetin genel akışına uymamaktadır. Zira ayette her ne kadar Ehl-i Kitap gibi genel bir ifade geçmiş olsa da bu ayetlerin Yahudilerden bahsettiği aşikârdır. İşte bu görüşlere mukabil Ehl-i Kitap içerisinde, dinlerinin aslından kalma, doğru ve sağlam bilgilerle amel eden birçok salih kimseler bulunmaktadır ki bunlar, kitap ehlinden bir ümmet olarak kabul edilebilir.

4. İslâm'a göre Yahudilik ve Hıristiyanlığı bırakıp da Hz. Peygamber'in getirdiği dini seçenlere Ehl-i Kitap denilmez. Çünkü onlar Müslüman olmakla, eski dinlerini bırakmış ve o dinden çıkmış olmaktadırlar. Bu durumda onlar Ehl-i Kitap ile değil de mümin sıfatıyla medholunmaktadır. Zira İslâm literatüründe Hıristiyan veya Yahudi, Hz. Peygamber'in getirdiği dini kabul edince, artık o kişinin "Ehl-i Kitap" değil, Müslüman olarak adlandırılması gerekir. Şu halde Ehl-i Kitap kavramına Yahudilikten vazgeçip İslâm'ı tercih edenleri dahil etmek, terimsel açıdan ve Kur'ân'ın kullanımı yönüyle, uygun düşmemektedir.[344]

5. Kitap ehlinin güzel nitelikleri arasında zikredilen "yetlûne âyâtillâhi" ifadesindeki ayet kelimesinin genel ve mutlak olması, bu kelimenin sadece Kur'ân'a hasredilemeyeceğini göstermektedir. Bu yüzden müfessirlerin bir kısmı bu ifadeyi, "Kur'ân'ı okuyorlar." şeklinde tefsir ederken,[345] bir

343 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 2/96.*
344 Reşîd Rızâ, *a.g.e., 4/71.*
345 Âlûsî, *a.g.e., 4/33.*

kısmı da "Allah'ın kitabını okurlar." şeklinde yorumlamışlardır.[346] Bu da göstermektedir ki, onlar da kendilerine gönderilen ilahî kitapların tahrif olmamış kısımlarını okumaktadırlar. Aynı şekilde "Secde ederler." ifadesi de onların şeriatlarındaki namaz yükümlülüğünün var olduğunu göstermektedir.

6. Bahsi geçen ayetteki Ehl-i Kitap hitabının Müslüman olmayan Yahudi ve Hıristiyanları da kapsadığı yorumu, daha insaflı bir yaklaşım olup Kur'ân, bu ayet etrafında inananların adaletli, insaflı ve objektif olmalarını öngörmektedir. Çünkü Kur'ân Ehl-i Kitab'ı, özellikle Yahudileri, kendi içerisinde farklı değerlendirmektedir.[347] Kur'ân'ın bu farklı yaklaşımı, Müslümanlar için de geçerlidir ki ona göre Müslümanların hepsi bir olmayıp kimi muttaki, kimi fasık, kimi de farklı derecelerdedir. Bu noktadan hareketle diğer din mensupları hakkında hüküm verirken, genellemelerden kaçınmak ve hepsini aynı kefeye koymamak gerekir. Bir başka ifadeyle, diğer din mensuplarını tek bir kalıp içerisinde ele almak ve onlara ön yargılı bir tutum sergileyerek hepsi için tek bir hüküm vermek, Kur'ân ahlâkından sayılmaz. Zira onların içinde mutedil, iyi ve doğruyu görebilecek insanların var olması her zaman mümkündür.[348] Nitekim Kur'ân bütün Ehl-i Kitab'ı ve bütün bir milleti topyekun dalâlette ve sapıklık içerisinde görmediğini "Onlardan mutedil bir zümre de vardır, ama onların çoğu pek çirkin işler yapmaktadır."[349] ayetiyle ortaya koymaktadır. Aynı şekilde bir başka ayette "Evet! Musa'nın kavminden bir topluluk da vardır ki hak dinle insanları doğru yola götürür ve onunla halk içinde adaleti tatbik ederler."[350] buyrulmaktadır. Bu yüzden kitap ehli içerisinde inanç sahibi, kutsal kitaplardaki ahlâkî öğretileri benimsemiş ve güzel vasıflarla mücehhez kişilerin diğer insanlardan farklı değerlendirileceği ortaya çıkmaktadır.

---

[346] Beğavî, a.g.e., *1/343.*

[347] Âl-i İmrân, 3/110-115; Imâra, *el-İslâm ve't-Tahaddiyâtu'l-Muâsır, s. 362;* Seyyid Muhammed eş-Şâhid, *el-Mesîhıyye ve'l-İslâm mine'l-Civâr ile'l-Hivâr*, Dâru'l-Emîn, Kâhire, 2001, s. 206.

[348] Remzi Kaya, *Kur'ân'da Dostluk İlişkileri, s. 111;* Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri, Bayraklı Yay., İstanbul, 2001, 4/321.*

[349] Mâide, 5/66.

[350] A'râf, 7/159.

Diğer yandan Kur'ân'ın bu farklılığı ortaya koyması, ilahî adalet gereğidir. İşte bu adalet, Ehl-i Kitap tarafından ileri sürülebilecek bahaneyi de ortadan kaldırmaktadır. Şayet böyle bir ayet olmasaydı, iyilikleri yapan ve kötülükleri önlemeye çalışan kitap ehli insanlar şöyle diyebilirlerdi: "Şayet Kur'ân gerçekten Allah'ın kitabı olsaydı, bizi fasıklarla, dinden sapanlarla bir tutmazdı. Çünkü biz gerçekten samimi müminiz."[351]

Bu yaklaşım aynı zamanda günümüz realitesine daha çok uymaktadır. Nitekim günümüzdeki Hıristiyan araştırmacılarının bir kısmı, teslis inancının aslında İncil'de bulunmadığını ve kendilerinin de Müslümanlar gibi tevhid inancına sahip olduklarını açıklamaktadır.[352] Söz gelimi bir Hıristiyan alimi şunları söylemektedir: "Tek Allah'a inanan ve onun büyüklüğüne sığınan, karşılıklı hoşgörü ile birbirini kucaklayan inananlar, hem Allah'ın beğenisini ve insanların takdirini kazanmış, hem de içinde yaşadıkları dünyayı da cennete çevirmiş olurlar."[353]

İşte bu bağlamda Ehl-i Kitab'ın hepsini akide bozukluğu içerisinde görmek ve onların hepsinin kötü yola sülûk ettiğini kabul etmek doğru bir yaklaşım olmaz. Onlardan öyle gruplar vardır ki salih müminler gibi yaşamakta, kötülüklere engel olup, hayırda yarışmakta ve fazilet esaslarını yerine getirmektedir.[354] Dolayısıyla ayetteki Ehl-i Kitab'ı, Yahudilik ve Hıristiyanlığın İslâm'a ters düşmeyen aslına inanan insanlar olarak anlamak, doğru bir yaklaşım olacaktır.

Yine Ehl-i Kitab'ın kendi içerisinde farklı değerlendirildiğini gösteren bir başka ayette şöyle buyrulmaktadır:

وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَاةَ وَالْإِنْجِيلَ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ سَاءَ مَا يَعْمَلُونَ "Eğer onlar Tevrat'ı, İncil'i ve Rab'leri tarafından kendilerine indirilen Kur'ân'ın hükümlerini hakkıyla yerine getirselerdi, muhakkak ki yukarıdan yağmur gibi yağan ve yerden biten nimetler

351 Reşîd Rızâ, a.g.e., *4/71.*

352 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis, Ankara Okulu, Ankara, 2007, s. 17-34.*

353 Samuel Akdemir, *Barış İçin Diyalog: Dinlerin Bir Arada Yaşamaya Katkısı Uluslararası Sempozyum Tepliğleri, Cumhuriyet Üniversitesi Basımevi, Sivas, 2003, s. 68.*

354 Abdulazîm b. İbrâhîm el-Mat'anî el-Ensârî, *Semâhatu'l-İslâm, Mektebetu Vehbe, Kâhire, 1993, s. 67.*

içinde kalır, onlardan yerlerdi. Onlardan mûtedil bir zümre de vardır, ama onların çoğunun yaptıkları şeyler pek çirkin işlerdir."[355]

Yukarıdaki ayette görüldüğü üzere Kur'ân, Ehl-i Kitap'tan bir grubu "muktesıdeh" sıfatıyle vasfetmektedir. "Müktesıdeh" kelimesinin masdarı iktisat olup, bir işte aşırıya gitmeden ve o işi eksik de yapmadan itidal üzere olmayı, orta yolu tutmayı, mutedil davranmayı ve yumuşaklık göstermeyi ifade etmektedir.[356] Buna göre muktesıd kelimesi aşırılıktan sakınan itidalle hareket eden ve sağa sola sapmayan kişi anlamına gelmektedir.[357]

Müfessirler bu ayette geçen مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ "Onlardan mutedil bir zümre de vardır." ifadesini çoğunlukla "Kitap ehli olup da sonradan İslâm dinine giren ve Hz. Peygamber'e tabi olan Müslümanlar" şeklinde yorumlamışlardır.[358] Onlara göre Yahudilerden Abdullah b. Selam ve onun gibi olanlarla, Hıristiyanlardan Necâşî ve arkadaşları bu zümreye dahil olmaktadırlar.[359]

Diğer bazı müfessirler ise bu ayette geçen mutedil bir zümreyi "kitap ehli olmakla birlikte âdil ve insaflı kişiler" olarak tefsir ederler.[360] Bu mutedil olan kişiler ifrat ve tefrite düşmeksizin Hz. İsa hakkında doğru ve gerçek bir yaklaşım sergilemişler ve onu Allah'ın Elçisi olarak kabul etmişlerdir.[361] Bu yüzden onları Ehl-i Kitap'tan taat ehli kişiler şeklinde değerlendirmek mümkündür.[362] Nitekim hem tarihte hem de günümüzde Ehl-i Kitap arasında bazı konularda farklı anlayış ve tutuma sahip kişilerin ve grupların yer aldığı bilinmektedir. Söz gelimi kitap ehli arasında Hz. İsa'yı Rab olarak değil de sadece Allah'ın kulu ve elçisi olarak kabul

355 Mâide, 5/66.
356 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, *12/40;* İbn Atıyye, *a.g.e.*, *2/217;* Seâlibî, *a.g.e.*, *2/402; Kur'ân Yolu*, 2/248.
357 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, 3/29.
358 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *6/306;* Beğavî, *a.g.e.*, *2/51;* Âlûsî, *a.g.e.*, *6/186;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/261.
359 Âlûsî, *a.g.e.*, *6/186;* Hâzin, *a.g.e.*, *2/62;* Ebussuûd Efendi, *a.g.e.*, 3/60.
360 İbn Atıyye, *a.g.e.*, *2/217;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 12/40; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 3/1736.
361 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 2/395;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/59.
362 İbn Atıyye, *a.g.e.*, 2/217.

edenler bulunmaktadır. Hatta bunlar arasında Hz. Muhammed (s.a.v.)'i peygamber olarak görenlerin bile var olduğu bilinen bir gerçektir.[363]

Yine bazı müfessiler bu ayetten yola çıkarak kitap ehli'nin hepsinin aynı şekilde değerlendirilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Büyük müfessir Râzî bu ayet etrafında yapılan yorumlardan bir tanesini şöyle aktarmaktadır: "Söz konusu muktesid gruptan maksad Ehl-i Kitap'tan olup da dinlerinde âdil olan ve kendilerinde katı bir inad ve tam bir sertlik bulunmayan kâfirlerdir." Râzî'nin yer verdiği bu yorum, "Ehl-i Kitap'tan öylesi vardır ki kendisine yüklerle altın emanet bıraksan onları sana öder."[364] ayetiyle de desteklenmektedir.[365] Benzer yaklaşımlar sergileyen Elmalılı, şu açıklamalarda bulunmaktadır: "Buradaki ümmet-i mükteside hakkında, müfessirin iki kavil naklediyorlar. Birine göre murad Yahudilerden Abdullah b. Selam, nesârâdan Necâşî gibi Ehl-i Kitap miyanından Rasûlüllah'a iman edenlerdir. Diğerine göre de وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِن تَأْمَنْهُ بِقِنطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ "Kitap ehlinden öylesi vardır ki, ona yüklerle emanet bıraksan, onu sana öder."[366] medlulu üzere Ehl-i Kitap içinde kendi dinlerinde adl-ü müstakım olan ve Rasûlüllah'a iman etmiş olmamakla beraber, şiddetli inad ve gılzati bulunmayıp mutedil ve bîtaraf bulunan kimselerdir ki, evvelkiler de bu gibilerden zuhur eder. Bizce de zahir olan ikincisidir."[367]

Aynı şekilde Reşîd Rızâ da "Onlardan muktesıd bir cemeat vardır." cümlesini kitap ehlinden bir grup olarak değerlendirmiştir. Ancak Reşîd Rızâ, bu ayeti farklı bir şekilde yorumlar. Ona göre bu ve benzeri birçok ayet Ehl-i Kitap'tan bazılarının insaflı ve adaletli olduklarına tanıklık yapmaktadır. Şayet Kur'ân Allah tarafından gönderilmiş bir vahiy olmasaydı, onda buna benzer şehadetler bulunmazdı. Çünkü insan her ne kadar adil ve faziletli bile olsa, kendisiyle savaşan düşmanına ait faziletleri dikkate alıp, onlar lehine şehadette bulunmaz. Bilakis insanların çoğu düşmanında ortaya çıkan zahirî güzellikleri görmezlikten gelir. Hatta insan

363 *Kur'ân Yolu*, 2/248.
364 Âl-i İmrân, 3/75.
365 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 12/40.
366 Âl-i İmrân, 3/75.
367 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 3/1736.

düşmanında takdir edilecek bir davranış görse, onun bu davranışını hile ve nifak olarak değerlendirir.[368] Ayrıca kitap ehlinden mutedil olan kimseler Hz. Peygamber'e düşmanlıkta ileri gitmeyen Yahudi ve Hıristiyanlar olarak da yorumlanmıştır.[369]

Şu halde bu ayet etrafında yapılan yorumlardan ortaya çıkan sonuca göre ikinci görüşün daha isabetli olduğu[370] ve söz konusu ayetin hem zahirine hem de anlam bütünlüğüne daha uygun düştüğü anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Atıyye de bu görüşü daha tercih edilebilir bulmuştur.[371] Çünkü bu ayetin "eğer onlar Tevrat'ın ve İncil'in hükümlerini hakkıyla yerine getirselerdi" şeklindeki baş kısmı ile "onların çoğunun yaptıkları şeyler pek çirkin işlerdir." şeklindeki son kısmı açıkça Ehl-i Kitap'tan bahsetmektedir. Şu halde başıyla sonuyla Ehl-i Kitab'ın anlatıldığı bir âyet-i kerîmeye, Ehl-i Kitap'la ilgisi bulunmayan bir anlamın yüklenmesi doğru değildir. Nitekim منهم أمّة مقتصد "Onlardan muktesid bir ümmet vardır." ifadesindeki "onlar" zamiri Ehl-i Kitab'a gitmektedir. Aynı şekilde ümmet kelimesiyle de, "Onların çoğunun yaptıkları şeyler pek çirkin işlerdir." cümlesine karşılık olarak, onlardan (kitap ehlinde) az bir cemeatin kastedildiği anlaşılmaktadır.[372] İşte bu ayetten hareketle Ehl-i Kitap mensuplarının hepsinin aynı kefeye konamayacağı ve tüm Ehl-i Kitab'ın eşit konumda kabul edilemeyeceği ortaya çıkmaktadır. Buna göre Ehl-i Kitap'tan olup da davranışlarında itidalden ayrılmayan ve bir düşünceyi yargılarken insafı elden bırakmayan kişilerin, Kur'ân-ı Kerîm'de böyle olumlu bir biçimde anılmaları, Müslümanları başka inanç çevreleriyle diyalog imkânlarını araştırmaya yöneltmekte ve kendilerinin de davranışlarında itidali esas almaları gerektiğini hatırlatmaktadır.[373]

Öte yandan bu ayette geçen "Onlardan mutedil bir zümre de vardır." ifadesini "kitap ehlinden Müslüman olanlar" şeklinde yorumlamak iki açıdan tekellüf doğurmaktadır:

---

368 Reşîd Rızâ, a.g.e., *6/462-463.*
369 Beydâvî, a.g.e., *1/275.*
370 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 3/1734.*
371 İbn Atıyye, a.g.e., *2/217.*
372 Ebû Hayyân, a.g.e., *3/528.*
373 *Kur'ân Yolu, 2/248.*

Birincisi: İster Yahudi olsun ister Hıristiyan her kim Allah'a ve Rasûlüllah'a iman ederse, artık o kimse kitap ehli olmaktan çıkmakta ve o haliyle Müslüman sayılmaktadır. Şu durumda Müslüman olan bir kişinin Ehl-i Kitap'la ilişkisinin sürdürülmesini açıklamak oldukça zordur.

İkincisi: Söz konusu ayetteki mutedil zümreye "Müslüman olanlar" anlamı verilirse, bu takdirde ilgili ayetin baş tarafındaki "onların Tevrat ve İncil'le hükmetmeleri" hususunu yorumlamak oldukça zorlaşacaktır. Zira Müslüman olmuş bir kişinin başka dinlere ait kutsal kitaplardaki hükümleri-Tevrat ve İncil'deki hükümler- uygulaması gerektiğini söylemek isabetli bir yorum değildir.

O halde Kur'ân, Ehl-i Kitap içinde güzel sıfatlara sahip bulunan kişilerin varlığını kabul ediyor ve onlara farklı bir yaklaşım sergiliyorsa, aynı şekilde Müslümanların da Ehl-i Kitap'tan beğenilecek vasıfları bulunan insanları ayrı bir değerlendirmeye tabi tutmaları ve onlara farklı bir yaklaşım sergilemeleri gerekmektedir. Buna bağlı olarak denebilir ki Ehl-i Kitab'ın hepsini tek açıdan değerlendirmek, Kur'ânî bir yaklaşım değildir.

Neticede Âl-i İmrân suresi'nin 113. ayetiyle ve Mâide suresi'nin 66. âyet-i kerîmesi, bütün Ehl-i Kitab'ın aynı durumda olmadıklarını ve aynı değerlendirmeye tabi tutulamayacaklarını belirten sarih naslardır. "Onların hepsi bir değildir...." ayetiyle "...onlardan mûtedil bir zümre de vardır..." ayeti, Müslümanlardan değil Ehl-i Kitap'tan bahsetmekte olup, kendi bütünlüğü içerisinde bütün kitap ehlinin eşit olmadığına vurgu yapmaktadır. Buna göre onların çoğu, doğru yoldan sapmış olsa da içlerinde dinin özüne bağlı kalan samimi dindarların bulunduğu vurgulanmaktadır.

İşte Kur'ân'ın farklı kategoride ele alıp takdir ettiği Ehl-i Kitap'la yakın diyaloglar kurmak ve dostluklar oluşturmak da Kur'ân'ın engellediği ilişki türü değildir. Hatta insaflı, mutedil, inanç sahibi, Allah'ın ayetlerin okuyan, ibadet yapan, ahiretin varlığına inanan, iyiliği emredip, kötülüğe mani olan ve hayırda yarışan kimselerle dünyanın hali hazırda karşı karşıya bulunduğu birçok problemi çözmeye yönelik adımlar atma ve küresel boyutta hâkim bulunan münkeratı engelleme yolunda ortak çözüm yolları geliştirme, iyiliğin ve hayrın yayılmasına katkı sağlaması yönüyle

İslâm'daki maruf prensibinin gereği bir zorunluluktur ve aynı semavî kaynaklı ilkelere hizmet etme gayesi taşımaktadır.

2. Ehl-i Kitap'tan İman Sahibi Olanlar

Bundan önceki bölümde görüldüğü üzere, Kur'ân, Yahudi ve Hıristiyanların hepsinin bir olmadığını ifade buyurmakta ve aralarındaki farkı gözler önüne sermektedir. Bu inanç grupları arasındaki farkın bir diğer göstergesi de, onlardan bir grubun iman ediyor olmalarıdır. Kur'ân, Ehl-i Kitap'tan iman eden bir grubun varlığını birçok âyet-i kerîmede vurgulamaktadır.[374]

Bu çerçevede dikkatleri en çok çeken bir âyet-i kerîmede إِنَّ الَّذِينَ آَمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آَمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآَخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ "*İman edenler, Yahudiler, Hıristiyanlar, Sabiîler... Her kim Allah'a ve ahiret gününe (gerçekten) iman eder ve amel-i salih işlerse, elbette onların Rab'leri yanında mükâfatları vardır. Onlar için herhangi bir korku olmadığı gibi kendilerini üzecek bir şeyle de karşılaşmazlar.*"[375] buyrulmaktadır.

Hz. Peygamber'in yanına gelerek Müslüman olan Selman-ı Fârisî, Rasûlüllah'a kendi dinlerine göre büyük bir gayretle ibadet edip namaz kılan ve oruç tutan rahiplerin ve arkadaşlarının durumunu sormuştur. Buna üzerine Hz. Peygamber: "Onlar cehennemdedir." deyince Allah (c.c.), aralarından Hz. Muhammed (s.a.v.)'i ve onun getirdiklerini tasdik eden kimselere yönelik bu ayeti indirdi.[376]

Râzî bu ayette kimlerin kastedildiği hususunda müfessirlerin ihtilafa düştüklerini belirtmektedir. İbn Abbas'a göre iman edenlerden maksat, Hz. Peygamber gönderilmezden önce Yahudilik ve Hıristiyanlığın batıl itikatlarından uzak durarak peygamberlerine inanmış olan kimselerdir. Söz gelimi Kuss b. Saide, Rahib Bahira, Habibu'n-Neccar, Varaka b. Nevfel, Selmân-ı Fârisî ve Ebû Zerr ve Necâşî'nin heyetindeki kimseler, bunlar arasındadır. Buna göre sanki Yüce Allah şöyle demektedir: "Hz.

---

[374] Bakara, 2/62; Âl- i İmrân, 3/113-114, 199; Mâide, 5/69.
[375] Bakara, 2/62; Mâide, 5/69.
[376] Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e., 1/112.*

Muhammed' (s.a.v.)in peygamberliğinden önce, Yahudi ve Hıristiyanlardan batıl dini üzere olanlardan, Hz. Muhammed (s.a.v.) peygamber olarak gönderildikten sonra, Allah'a ve ahiret gününe ve Hz. Peygamber'e iman edenlerin, rableri katında mükâfat vardır."

Süfyan es-Sevrî'ye göre iman edenlerden maksat münafıklar olup, kalben değil de lisânen iman etmiş görünmektedirler. Buna göre Allah Teâlâ, buradan önce münafıkları, sonra Yahudileri sonra Hıristiyanları, daha sonra da Sabiîleri saymıştır. Bu nedenle sanki Yüce Allah, "Bu batılcılardan, kim hakîkî olarak iman ederse, Allah katında müminlerden olur." demektedir.[377]

İbn Kesîr bu ayetin tefsirini "Musa'ya inanan ve iyi amel işleyenlerin iman ve amelleri, Hz. İsa gelinceye kadar makbul idi. O, geldikten sonra, Hz. Musa'nın dinini bırakıp, Hz. İsa'nın emirlerine uymayanların iman ve amelleri makbul değildir. Aynı şekilde Hz. İsa'nın dinine uyanların iman ve amelleri de, Hz. Muhammed (s.a.v.) gelinceye kadar makbul idi. O, geldikten sonra Hz. İsa dinini bırakıp, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in sözleriyle amel etmeyenlerin iman ve amelleri de makbul değildir."[378] şeklinde yapmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı üzere klasik tefsir kaynakları, ayette zikredilen dinî grupların iman etmiş olmalarını, rableri katından bir mükâfata nâil olmalarını, korku içerisinde olmamalarını ve netice itibariyle da kurtuluşa ermelerini ancak Hz. Peygamber'e iman etmeleriyle ve İslâm dinine girmeleriyle açıklamaktadır.[379] Aksi takdirde onlar, Allah katından bir ecre nail olamayacak ve ebedî olarak cehennemde kalacaklardır.

Diğer yandan çağdaş bazı müfessirler, bahsi geçen dinî grupların kurtuluşa ermeleri için İslâm ümmetine girmeleri gerektiğine yönelik bir şartın, âyet-i kerîmede bulunmadığını söylemektedirler. Onlara göre ayet mutlak olup herhangi bir şekilde kayıtlanmamıştır. Bu nedenle ayetin zahirine göre, kurtuluş fikrinin sadece şu üç şarta bağlandığı anlaşılmaktadır.[380] 1. Şirk koşmadan, Allah'a iman etmek, 2. Ahiret gününe inanmak 3. Salih

---

377 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, *3/97.*

378 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, *1/104.*

379 Âlûsî, *a.g.e.*, *1/278;* Ebussuûd Efendi, *a.g.e.*, *1/108.*

380 Esed, *a.g.e.*, *1/19-20.*

amel işlemek. Bu yaklaşıma göre Ehl-i Kitap'tan bu üç şartı yerine getirenler, ehli cennet olabileceklerdir.[381] Esed, bu âyet-i kerîmenin yorumunda "Başka hiçbir itikatta benzeri olmayan bir görüş zenginliği ile kurtuluş fikrinin söz konusu üç şarta bağlandığını" ifade etmektedir.[382] Süleyman Ateş Allah'a şirksiz, ahirete şeksiz inanan ve salih amel yapan her ilahî din mensubunun, cennete gideceğini vurgulamaktadır. Yine Ateş'e göre, bu din mensuplarından Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğini duymuş olanların, onun gerçekten hak tarafından vahy alan bir peygamber olduğuna ve O'na gelen Kur'ân'ın da haktan gelen bir vahiy olduğuna inanmaları gerekmektedir. Bu şartı kabul eden bir Ehl-i Kitap, kendi dininin hükümlerine göre amel etse bile mutluluğa erecektir.[383]

Ancak böylesi bir değerlendirmede bulunurken sadece bir ayetten yola çıkmak yerine, İslâm'ın diğer naslarını da göz önünde bulundurmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Buna göre klasik tefsirlerdeki kurtuluş değerlendirmesi ile çağdaş tefsirlerin kurtuluş değerlendirmesini bir çizgide buluşturmak daha bütüncül bir yaklaşımdır.

Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hazırladığı "Kur'ân yolu" adlı tefsir de, çağdaş bazı müfessirlerin görüşlerine yakın düşünceler ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Kur'ân yolu, Gazzâlî'nin (v. 505/1111) yaklaşımına dikkat çekmek suretiyle orta bir yol çizmektedir.[384] Ehl-i Kitab'ı üç sınıfa ayıran Gazzâlî, ilk sınıfa Muhammed (s.a.v.) isminin hiç ulaşmadığı kimseleri dahil etmektedir. İkinci grup ise kendilerine, Hz. Peygamber'in isminin niteliklerinin ve mucizelerinin ulaştığı İslâm ülkelerine komşu yörelerde yaşayan veya Müslümanlarla iç içe olan zümrelerdir. Üçüncü kesim ise bu iki grup arasında bir durumda bulunanlardır ki, Muhammed (s.a.v.) ismini duymuş olmakla birlikte, onun özellikleri hakkında doğru bilgi edinememiş, aksine küçüklüğünden itibaren "Muhammed isimli yalancı ve sahtekâr birisinin, peygamber olduğunu iddia ettiği" şeklinde yanlış bilgilere sahip olarak yetişmiş kimselerdir. Gazzâlî'ye göre yalnızca Hz. Muhammed (s.a.v.) ve daveti hakkında doğru bilgilere sahip

381 Reşîd Rızâ, *a.g.e., 1/336;* Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 2/96.*
382 Esed, *a.g.e., 1/19.*
383 Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm'in Evrensel Mesajına Çağrı, s. 27-28.*
384 *Kur'ân Yolu, 1/69-70.*

oldukları halde inkârda ısrar edenler, kâfir olup ebedî olarak cehennemde kalacaklardır ki bunlar, azınlığı oluşturmaktadır. Şu halde sadece ikinci grup insanlar kâfir ve mülhid konumunda bulunmakta, birinci ve üçüncü gruptakiler ise mazur görülmektedir.[385]

Şu halde Kur'ân ve sünnet ışığında diğer deliller de göz önünde bulundurulduğunda kurtuluşa erme ve cennete girme hususunun, ancak Allah'a iman etme ve O'nun son elçisi Hz. Muhammed (s.a.v.)'e inanmayla gerçekleşebileceği anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle, kasıtlı olarak Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğini inkâr eden kimsenin kurtuluşunu iddia etmek, açık bir şekilde Kur'ân ve Sünnet'e muhalefettir. Zira İslâm'ın bu iki temel kaynağı, uhrevî kurtuluş için sadece Allah'a ve ahirete inanmayı ve salih amel işlemeyi yeterli görmeyip, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğine inanmayı da şart koşmaktadır.[386]

Ancak Allah'a ve ahiret gününe inanıp da son peygamberin mesajı kendisine ulaşmamış ya da yanlış ve eksik ulaşmış olan insanların, kurtuluşundan bahsetmek mümkündür. Bir başka ifadeyle Allah'a ve ahirete iman edip de son peygambere kabul edilebilir bir mazeret sebebiyle iman edememiş olanların, mümin sayılarak cennete gidebileceği, Allah' (c.c.) ın engin rahmetinden ümit edilebilir. Söz gelimi çağdaş dünyada yaşayan pek çok Yahudi ve Hıristiyan, İslâm dini ve onun son peygamberi hakkında doğru ve sağlam bilgi sahibi değildirler. Tam aksine belirli medya organları tarafından yapılan maksatlı ve menfi yayınlar, diğer din mensuplarının İslâm dinini ve Hz. Peygamber'i gerçek yönüyle tanımalarını engellemektedir. Bu maksatlı yayınlar vasıtasıyla, tüm insanlığa huzur ve barış mesajları getiren İslâm dini, şiddet ve terör olaylarına kaynaklık yapan bir din konumuna sokulmakta ve bunun sonucu, Müslümanlar da dünyanın pek çok ülkesinde ya terörist muamelesi görmekte ya da en iyimser yaklaşımla, kendisinden korku ve endişe duyulan bir insan prototipini temsil etmektedirler. İşte bu durumda, böylesine yanlış bilgiler edinmiş olan kimseleri İslâm dininin gerçek mesajını duymuş kabul etmek çok isabetli gözükmemektedir.

---

[385] Ebû Hâmid Huccetu'l-İslâm Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, "*Faysalu't-Tefrika*", *Mecmûatu Resâili'l-İmâm el-Gazzâlî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986, s.144-146.*

[386] *Kur'ân Yolu, 1/70.*

Tefsirine yer verilen bu ayet çerçevesinde özellikle vurgulanması gereken bir husus da şudur: Kur'ân'da kitap ehline ait iman etme, güvenilir olma, iyilik yapma ve salihlerden olma gibi güzel vasıflarına yönelik bir kısım takdirkâr ifadeler,[387] siyak ve sibak bütünlüğü içerisinde değerlendirilince ortaya çıkan husus, ilgili ayetlerde önce Ehl-i Kitap'tan olup da hak yoldan sapanların ve haddi aşanların durumları ve bu durumlarından dolayı başlarına gelen cezalar anlatılmaktadır. Bunun arkasından ilahî adaletin bir gereği olarak, Ehl-i Kitap olup da kutsal kitaplarını tahrif etme, kendilerine gönderilen peygamberlerini öldürme ve insanlara zulüm ve haksızlık yapma gibi kötü sıfatların sahibi olmayıp, Allah'a ve ahirete iman etme ve salih amel işleme gibi övülecek sıfatlarla muttasıf Ehl-i Kitap gelmektedir. Nitekim Kur'ân, "Ehl-i Kitap'tan iman edenler varsa da ekserisi dinden çıkmış fasıklardır."[388] buyurmaktadır. Şu durumda Kur'ân'da bu şekilde karakterize edilen iki tip Ehl-i Kitab'ı aynı tutmak mümkün değildir. Zira bir yandan teslis inancına sahip olup da kutsal kitaplarında tahrife yer veren bir Ehl-i Kitap'la diğer taraftan tevhid inancı etrafında hayatını örgüleyen, ahiret inancına sahip olan ve güzel huylarla bezenmiş olan Ehl-i Kitab'ı eşit tutmak, Kur'ân perspektifinden doğrulanamaz. Nitekim Kur'ân çok açık bir şekilde Ehl-i Kitap'tan Allah'a, hem bize indirilene, hem de kendilerine indirilene tam bir samimiyetle iman edenlerin olduğunu belirtmekte ve onların da Rableri katından bir ecre nail olacaklarını açıkça vurgulamaktadır.[389]

Bu konuda Fazlurrahman'ın şu değerlendirmelerine yer vermek isabetli olacaktır. "Kur'ân Ehl-i Kitab'a mensup olanların yaptıkları bazı kötü işleri zaman zaman tenkit ederek, onları terk etmelerini ister. Ezcümle, Allah'a iman etmek için O'nu açıkça görmeyi şart koşmaları (Bakara, 2/55), sırf terslik olsun diye Allah'ın emrini değiştirmeleri (Bakara, 2/58-59), O'na karşı nankörlükleri (Bakara, 2/61), sığır kesme emrine karşı direnmeleri (Bakara, 2/67-71), O'ndan ahid alma, Allah'ın evlatları ve sevgili kulları olduklarına dair iddiaları (Bakara, 2/80, Mâide, 5/18), Allah'a çocuk

387 Bakara, 2/62; Âl-i İmrân, 3/15.
388 Âl-i İmrân, 3/110.
389 Âl-i İmrân, 3/199.

isnat etmeleri (Bakara, 2/116), Hz. İsa ile Hz. Meryem'i tanrılaştırmaları (Mâide, 5/116), din önderlerini Rab edinmeleri (Tevbe, 9/31) tenkit ve reddedilir. Bunlar, onların çoğunun veya bir kısmının yaptığı kötülüklerdir. Bunu yapanların dışında kalanlar, bu kötülükleri benimsemedikçe bu hitaba dahil ve onlardan sorumlu olmazlar."[390]

Şu durumda bu ayet, Allah inancını ve ahiret düşüncesini inkâr eden ya da teslis düşüncesini benimseyen bir insanla, Allah'a ve ahirete inanan ve salih amel işleyen bir insanın aynı olmayacağı hükmünü ortaya koymaktadır. Aynı şekilde Yahudi, Hıristiyan ve Sabiî de olsa, bu inanç prensiplerini kabullenen ve yararlı iş yapan insanlarla, yapmayanların aynı değerlendirmeye tabi tutulamayacağına da işaret edilmektedir.[391]

Özellikle Kur'ân'da Müslümanlar, üç yerde Yahudi, Hıristiyan ve Sabiîlerle birlikte anılmakta[392] ve bu ayetlerden, diğer üç din mensuplarının asılları itibariyle hak bir dine mensup oldukları anlaşılmaktadır.[393] Yahudi ve Hıristiyanların, asılları itibariyle semavî kaynaklı bir dine sahip oldukları aşikârdır. Sabiîlere gelince, tefsirlerin bir kısmında onlar hakkında, özellikle Yahudilik ve Hıristiyanlık arası bir yapıya sahip oldukları ya da Zebur okuyan kitap ehlinden bir grup oldukları söylenmiştir. Bundan başka tefsirlerde, Sabiîlerin inançlarıyla ilgili çokça geçen bir diğer yaklaşım da onların, "Allah'tan başka tanrı yoktur." diyen fakat herhangi bir peygamberi ve kitabı olmayan bir grup olduklarıdır. Bu durumda onların da asılları itibariyle monoteist bir inanca sahip dînî bir grup oldukları düşünülebilir.

İşte Bakara suresinin 62. ve Mâide suresinin 69. ayetleri, bahsi geçen dört dinî grup arasında, birtakım temel asgarî müştereklerin bulunduğuna dikkat çekmekte ve bu müşterekler etrafında inanmayanlara karşı inananları bir birlik oluşturmaya, yani salih ameller yapma açısından asgarî müşterekler kurmaya davet etmektedir. Aksi takdirde bu dinî gruplar arasında mevcut bulunan farklı yönlerin öne çıkarılıp işlenmesi, zamanla inanç mensupları arasında ilişkilerin negatif yönde ilerlemesine sebep olmakta

---

390 Fazlurrahman, *İslâmî Yenilenme: Makaleler II, s. 65.*

391 Hayrettin Karaman, *Diyalog ve Kurtuluş Tartışmaları, s. 198-200;* Bayraklı, a.g.e., *1/470.*

392 Bakara, 2/62; Mâide, 5/69; Hacc, 22/17.

393 *Kur'ân Yolu, 1/68.*

ve dinî gruplar arasındaki farklılıklar, yaşamı kâbusa çeviren çatışmalara zemin hazırlamaktadır. İşte bu ayetler, semavî kaynaklı din mensuplarının birbirlerinin farklı taraflarını değil de müşterek yönlerini görmeleri gerektiğine işaret etmektedir. Bu çerçevede Yüce Allah, ayrılığa, kavgaya ve çatışmaya götüren yolu değil de, aynı inanç ve değerler etrafında buluşmaya giden yolun haritasını ve ilkelerini vermektedir.[394]

Yine Kur'ân bir başka ayette Ehl-i Kitap'tan iman sahibi insanların var olduğunu şöyle bildirmektedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ *"Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve Allah'ın bu Rasûlüne de iman edin ki rahmet hazinesinden size iki hisse versin ve size, sayesinde karanlığı dağıtıp yürümenizi sağlayan bir nur versin ve sizi affetsin. Çünkü Allah gafûr ve rahîmdir."*[395]

Müfessirlerin çoğuna göre "Ey iman edenler" hitabı Hz. Musa'ya ve Hz. İsa'ya inanan Yahudi ve Hıristiyanlara yöneliktir.[396] Bir önceki ayette "Biz de onlardan (İsa'nın ümmetinden) iman edenlere mükâfatlarını verdik." buyrulduktan sonra bu ayette de "Ey iman edenler" hitabıyla daha önceki peygamberlere iman edenlerin kastedildiği anlaşılmaktadır.[397] Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse yukarıdan beri söz, kitap ehlinden Allah'ın rızasına bağlı şefkatli merhametli inanan Hıristiyanlar üzerine olduğundan, bu ayetteki "Ey inananlar" hitabının Hıristiyanlara yönelik olması daha kuvvetlidir.[398] Bu durumda ayetin anlamı şöyle olmaktadır: "Ey Hz. Musa'ya ve Hz. İsa'ya iman edenler, Hz. Muhammed (s.a.v.)'e de iman edin."[399] Görüldüğü gibi Kur'ân Hz. Musa'ya ve Hz. İsa'ya inanan kitap ehline "Ey iman edenler" şeklinde hitap etmekte ve onların imanlarına değer verdiğini göstermektedir.

Nitekim bu çerçevede İbn Âşûr şu açıklamaları yapmaktadır:

---

394 Bayraklı, a.g.e., *1/470-474.*
395 Hadîd, 57/28.
396 İbn Atıyye, a.g.e., *5/271;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 8/178;* Beğavî, a.g.e., *4/302;* Nesefî, a.g.e., *4/230.*
397 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 29/215.*
398 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 9/283.*
399 İbn Abdisselâm, a.g.e., *2/265.*

"Kur'ân'da geçen "iman edenler" hitabı genellikle Hz. Muhammed (s.a.v.)'e iman edenler hakkında kullanılmıştır. Ancak bu ayet, Hz. İsa'ya tabi olanlardan bahseden ayetten sonra gelince, bundan hem Rasûlüllah'a iman edenler(lakabî anlam) hem de geniş anlamıyla bütün iman edenler(lugavî anlam) şeklinde iki ihtimal bulunmaktadır. En zahir olan burada her iki ihtimalin de kastedilmiş olmasıdır. Böylece samimi Hıristiyanlar da bu hitaptan nasiplerini almış olurlar. Buna göre ayetin manasını şöyle olmaktadır: "Ey Hz. İsa'nın şeriatına samimi olarak iman edenler. Allah'ın cezasından korkun da taassubu, hasedi, su-i zannı bırakıp Hz. Muhammed (s.a.v.)'e iman edin."[400] Bunun sonucunda Kur'ân "Allah size rahmetinden iki kat nasip etsin."[401] buyurarak kitap ehlinden hem Hz. İsa'ya hem Hz. Muhammed (s.a.v.)'e iman edenlere iki kat mükafaat verileceğini bildirmiştir. Nitekim Ebû Musa el-Eşarî tarafından rivayet edilen bir hadiste, Hz. Peygamber üç kişinin iki kat mükâfata nail olacaklarını haber vermektedir. Bu üç kimseden birisi de Ehl-i Kitap bir kişidir. İşte nebevî beyana göre Ehl-i Kitap'tan bir kimse eğer hem kendi peygamberine hem de Hz. Muhammed (s.a.v.)'e iman ederse bu durumda, onun için iki kat ecir vardır.[402] Bu noktada Süleyman Ateş ayetin zahirine bakarak kitap ehlinden kendi dinlerinde kalan ve kendi peygamberlerine inananlara da bir ecir verileceğini söylemektedir.[403]

Diğer taraftan bazı müfessirler "Ey iman edenler" hitabıyla Müslümanların kastedildiğini söylemişlerse de, bu görüşün söz konusu ayetin bağlamına uygun düşmediği çok açıktır.[404]

Özetle söylemek gerekirse bu ayete göre, Ehl-i Kitap'tan Hz. İsa'nın şeriatına bağlı olanlar mümin olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte kitap ehli insanların imanlarını kemale erdirmeleri için Allah'ın son peygamber olarak gönderdiği Hz. Muhammed (s.a.v.)'e de inanmaları gerekmektedir. İşte onlar böyle yaparlarsa, Allah tarafından iki kat ecre nail olacaklardır. Çünkü Ehl-i Kitap bir taraftan kendi peygamberlerine

---

400 İbn Âşûr, *a.g.e.*, 27/427.
401 Kasas, 28/54.
402 Müslim, *Îmân*, 70; Beyhakî, *es-Sünenu'l-Kubrâ*, 7/128; Dârimî, *Nikâh*, 46.
403 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, 9/284-285.
404 İbn Atıyye, *a.g.e.*, 5/271; Seâlibî, *a.g.e.*, 5/395.

inanmaları yönüyle takdir edilmekte ve onlara mümin sıfatı verilmekte diğer taraftan da son peygambere inanmakla mükafaatlarını iki katına çıkartmaya teşvik edilmektedir. Böylece onlar kendi dinlerini terk edip başka bir dine geçme psikolojisinden kurtarılmakta ve Allah'a, peygamberlere, meleklere, kitaplara, ahirete ve kadere inanmak gibi imanın bütün esaslarına zaten inanan o din mensuplarından son Peygambere de iman ederek dinlerini kemale erdirmeleri istenmektedir. Bu Kur'ânî yaklaşım, o muhatapları büyük ölçüde rahatlatmakta ve diyalog sürecinde muhatapta bulunan mevcut değerleri kabul etmenin oldukça önemli olduğunu ortaya koymaktadır.[405]

Neticede kitap ehli arasında Allah'ın rızasına ve kendi dinlerine bağlı inançlı ve merhametli insanların var olduğu anlaşılmaktadır. Kur'ân bu özelliklere sahip insanları, mümin sıfatıyla vasfederek onlarda mevcut olan imana dikkat çekmektedir. Nitekim tarihten bugüne kitap ehli arasında Allah'a ve ahiret gününe inanıp salih amel işleyen insanlar olmuştur. İşte bu insanlar da Ehl-i Kitap'tan iman edenler kategorisine dahil olabilirler. Ancak kitap ehli olan kişiler Hz. Muhammed (s.a.v.)'e iman ettikleri takdirde ebedî kurtuluşa ulaşacaklardır. İşte Müslümanların Kur'ân'da inananlar olarak zikredilen bu kitap ehliyle, çok yönlü diyalog kurmaları, onlarla yardımlaşma ve dayanışma içerisinde olmaları herhangi bir mahzur oluşturmamaktadır.

F. Ehl-i Kitap'la En Güzel Şekilde Mücadele

Tüm insanlığı huzur ve saadete ulaştırmak için pek çok alanda emir ve yasaklar vaz' eden Kur'ân, beraberinde getirdiği birtakım ilke ve prensiplerle de Müslümanların diğer insanlarla ilişkilerini düzenlemektedir. Kur'ân'ın ortaya koyduğu bu ilke ve prensipler, sadece Müslüman bireylerin birbirleriyle münasebetlerini belirlemekle kalmaz, aynı zamanda Müslümanların diğer din mensuplarıyla ilişkilerini düzenlemede de normatif bir rol üstlenmektedir.

---

405 Suat Yıldırım, "*Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Ehl-i Kitap'la Diyalog*", *s. 68-69; Benzer yaklaşım için bkz.* Bediüzzaman Said Nursi, *İşârâtü'l-İ'câz, Terc. Abdülmecid Nursî, Şahdamar Yay., İstanbul, 2007, s. 48.*

Özellikle Kur'ân'ın nüzûlü sürecinde, Müslümanların kitap ehli insanlarla bir arada yaşamaları, beraberinde Müslüman-Ehl-i Kitap diyaloğunu gündeme getirmiştir. Bu durumda Kur'ân, Ehl-i Kitap'la ilişkilere yönelik belirli bir davranış modeli öngörmüştür. Bu bağlamda Kur'ân, kitap ehliyle ilişkileri düzenlemede en temel bir ilkeyi şu ayetiyle bildirmektedir:
وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَأُنْزِلَ إِلَيْكُمْ وَإِلَهُنَا وَإِلَهُكُمْ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ "Zulmedenleri hariç, Ehl-i Kitap'la en güzel olan şeklin dışında bir tarzda mücadele etmeyin ve onlara şöyle deyin: 'Biz, hem bize indirilen kitaba, hem size indirilen kitaba iman ettik. Bizim İlahımız da sizin İlahınız da bir ve aynı İlahtır ve Biz O'na gönülden teslim olduk.'"[406]

İlk önce kendisiyle "en güzel bir şekilde mücadele edilmesi istenen grubun" kim olduğunu belirlemek gerekir. İlk dönemin bir kısım kaynaklarına göre ayetteki Ehl-i Kitap'tan maksat, Abdullah b. Selam ve arkadaşları gibi kitap ehlinden Müslüman olan kimselerdir.[407] Buna göre Müslüman olan Ehl-i Kitap'la en güzel mücadele, onların önceki dinlerine dair anlattıkları haberlerde ve diğer bazı hususlarda kendilerine muvafakat etmekle olmaktadır.[408]

Ancak başta Taberî ve daha birçok müfessir, ayetteki Ehl-i Kitab'ı, Müslüman olmayıp kendi dinlerinde kalmayı tercih eden Yahudi ve Hıristiyanlar olarak yorumlamışlardır.[409] Bu görüş birçok açıdan daha tutarlı gözükmektedir. Birinci olarak vurgulamak gerekir ki, bu âyet-i kerîme, Mekke döneminde inmiştir.[410] Buna mukabil İslâmî kaynaklarda Abdullah b. Selam ve arkadaşlarının, Medine döneminde Müslüman olduğu bilinmektedir.[411] Şu halde ayetteki Ehl-i Kitab'ı, Abdullah b. Selam ve arkadaşları şeklinde yorumlamak tarihî açıdan hatalı gözükmektedir.

İkinci olarak ayetteki Ehl-i Kitap hitabının Müslüman olan kitap ehli şeklinde yorumlanması, anlamsal yönden de tutarsızdır. Zira bir

---

406 Ankebût, 29/46.
407 Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e., 3/385.*
408 Kurtubî, *a.g.e., 13/350.*
409 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 21/1;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 4/205;* İbn Âşûr, *a.g.e., 21/6.*
410 Âlûsî, *a.g.e., 21/2.*
411 İbn Âşûr, *a.g.e., 21/7.*

Müslümanın başka bir Müslümana karşı muamelesi, her zaman iyilik esasları üzerine olmalıdır. Bu yüzden Müslüman'ın, kendisi gibi Müslüman olmuş bir kimseyle mücadele içerisine girmesi söz konusu olamaz. Dolayısıyla Kur'ân'ın kitap ehlinden iman eden bir Müslümanla en güzel bir şekilde mücadeleyi emretmesi anlamsızdır.[412] Bu yönüyle de hitabın, açık bir şekilde Yahudi ve Hıristiyanlarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncüsü de ayetteki "Ehl-i Kitap" ifadesinin mutlak olarak zikredilmesi, "kitap ehlinin iman edenleri" şeklindeki bir tahsise izin vermemektedir. Bu yüzden ayetteki Ehl-i Kitab'ı mutlak anlamda ve Kur'ân ıstılahına uygun olarak, bütün Yahudi ve Hıristiyanlar şeklinde anlamlandırmak daha isabetlidir.[413] Bu durumda ayetteki Ehl-i Kitap kavramının içine, günümüzdeki Kitab-ı Mukaddes'i kabul eden Yahudi ve Hıristiyanlar da girmiş bulunmaktadır.[414]

1. Ehl-i Kitab'a Karşı Muamele

Kur'ân bu ayetiyle, semavî din mensuplarının kuracakları diyalogta, üslûp açısından takınacakları tavrı ve sergileyecekleri edebi salıklamaktadır.[415] Öncelikle ifade etmek gerekir ki İslâm, kendisine tabi olanların yumuşak huylu, nazik ve mutedil olmalarını istemektedir. Buna göre, İslâm'ın birinci kaynağı olan Kur'ân'ın, Ehl-i Kitap'la diyalog kurmada öngördüğü davranış şekli, onlara karşı en güzel bir şekilde muamele etme ve onlardan zalim olmayanlarla en güzel bir tarzda görüşmedir.[416] Zira âyet-i kerîme, sarih manasıyla Ehl-i Kitap'la cidal ve tartışma içerisinde olunmasını yasaklamaktadır. Zira âyet-i kerîmenin devamı, bu iddiayı en güzel bir şekilde temellendirir. Buna göre ayette " 'Biz, hem bize indirilen kitaba, hem size indirilen kitaba iman ettik.'deyin."[417] buyrularak, Müslümanların kitap ehliyle diyaloglarında, en temel ortak noktaya vurgu yapmaları

412 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 21/3.*
413 İbn Âşûr, *a.g.e., 21/6.*
414 Hamîdullâh, *Aziz Kur'ân, s. 549.*
415 M. Fethullah Gülen, *"Diyalog Etrafında Sorulan Sorulara Verdiği Cevaplar", Diyaloğun Dinî ve Tarihî Temelleri, Işık Yay., İstanbul, 2006, s. 17.*
416 Suat Yıldırım, *"Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Ehl-i Kitap'la Diyalog", s. 61.*
417 Ankebût, 29/46.

istenmektedir. Bu noktada Beydâvî, "Biz, hem bize indirilen kitaba, hem size indirilen kitaba iman ettik.'deyin" sözünün, kitap ehline karşı gösterilecek en güzel mücadele tarzı olduğunu söyler.[418] Özellikle de Müslümanların Ehl-i Kitap'la ilişkilerinde polemik ve tartışma zemininden uzak durmalarına yönelik, Mâverdî'nin (v. 450/1058) en güzel tarzda mücadeleyi "İslâm şeriatı için deliller getirme ve geçmiş şeriatları yermeme" şeklinde açıklaması dikkat çekicidir.[419] İşte bu âyet-i kerîmede, inanç yönünden ortak paydalar belirtilmekte ve buradan hareketle, birlikte yaşama zemini oluşturmak istenmektedir.

Ancak kitabî din mensupları arasında bir tartışma kaçınılmaz olursa, bu durumda en güzel bir şekilde mücadele öngörülmektedir. Zira kitap ehlinin, Allah'a iman eden bir grup olması ve bunun yanında onların delilleri kabul etmeye daha yatkın olmaları, onlarla en güzel mücadeleyi netice vermiştir. Bu yüzden Kur'ân, onlara karşı herhangi bir sertlik olmadan sadece deliller ortaya koyma ile mücadele olabileceğini ifade etmektedir.[420]

Mücadele kelimesi cidal kökünden gelmekte olup, karşılıklı tartışma anlamlarını içermektedir.[421] Tartışma ise farklı düşüncelere sahip insanlar arasında meydana gelir. Bu yüzden ayette öngörülen Ehl-i Kitap'la cidalde ise deliller ortaya koymak ve onları nefret ettirmekten uzak durmak vardır. Nitekim müfessirler, bu çeşit mücadele tarzıyla ilgili şunları söylemektedirler: "Eğer onlar şer söylerlerse, müminlere düşen yine onlara hayır söylemektir."[422] Mücahid, bu ayet bağlamında "Eğer kitap ehli kötü konuşurlarsa siz, hayır ve iyilikle konuşun."[423] yorumunu yapmaktadır. Zamehşerî ise en güzel şekilde muameleyi "sert davranışa yumuşaklıkla, öfkeye karşı kendi öfkesini yutmakla ve kaba davranışa da sabırla mukabelede bulunma" şeklinde açıklamaktadır.[424] Kitap ehline gösterilecek bu güzel davranış normlarına kabalığa incelikle, şiddete vakarla ve gevezeliğe

---

418 Zemahşerî, *a.g.e., 3/208;* Beydâvî, *a.g.e., 2/211;* Nesefî, *a.g.e., 3/260.*
419 Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 4/286.*
420 İbn Âşûr, *a.g.e., 21/5-6.*
421 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab, 11/105.*
422 Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 4/286.*
423 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 21/1.*
424 Zemahşerî, *a.g.e., 3/208.*

nasihatle muamelede bulunmayı da eklemek mümkündür.[425] Kur'ân'a göre bu muamele şekli tüm Ehl-i Kitap için geçerlidir. Bu itibarla da Kur'ân, zalim olmayanlarla güzel bir tarzda görüşmeyi, emir kipiyle bildirir. Ayetteki emrin esası ise şudur: Müslümanlar, kitap ehlinden olanlarla konuşup tartışırken, ilke ve öz bağlamında bir olduklarını vurgulamalıdırlar.

Yukarıda kısmen ifade edildiği üzere, ayetin devamındaki bölüm, Müslümanlarla kitap ehli arasındaki müşterek noktalara vurgu yaparak, her iki dinin müntesiplerini ortak bir çizgide buluşturmayı hedeflemektedir. O ortak noktalar ise Müslümanların hem kendi kitaplarına, hem de onların kitaplarına iman etmeleri ve her iki din müntesiplerinin aynı ilaha ibadet etmeleridir. İşte Müslümanlarla kitap ehli arasındaki mabud birliği,[426] onların birbirleriyle kuracakları diyaloğa sağlam bir zemin teşkil eder. Bu yüzden en makul ve nazik bir söylemle "Aynı ilaha ibadet ve itaat etme esasında birleştiğimize göre, dinlerimizin aslında beraberiz. Bu çerçevede bir arada yaşayabilir ve konuşabiliriz." mesajı verilmektedir.[427]

İşte ortak noktalara vurgu yapan ayet, Müslümanların kitap ehliyle iyi geçinmelerinin ilkesel gerekçesini de ortaya koymuş olur. Zira -putperest Arapların aksine- Müslümanlarla, Ehl-i Kitap arasında bir inanç yakınlığı bulunmaktadır. Diğer bir deyişle Müslümanlar, onların kitaplarının hak kitap olduğunu kabul ettikleri gibi temelde uluhiyet konusunda da kitap ehliyle aynı inancı paylaşmaktadırlar. Ancak Ehl-i Kitap'taki tevhid ilkesine aykırı olan inançlar, onların dinlerinin aslında bulunmayıp sonradan ortaya çıkmış bir sapmadır.[428] Buna göre Ehl-i Kitap'la kurulacak diyalogda onlara karşı en güzel şekilde davranma, bir model olarak ortaya konmaktadır. Zira aynı ilaha ibadet eden din müntesiplerinin birbirleriyle mücadele halinde olmaları yersizdir. Bu yüzden Taberî, ayetin tefsirinde "Allah, iman eden müminlerin Ehl-i Kitap'la en güzel şekil hariç mücadele etmelerini nehyetti." açıklamalarına yer vermektedir. Aynı şekilde Seyyid Kutub, ayetin bu bölümünü "Öyleyse tartışmaya gerek yok. Çatışmaya ve birbirine girmeye hacet yok. Hepsi bir tek ilaha inanmaktadır." şeklinde

---

[425] Âlûsî, *a.g.e., 21/2;* Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 5/3783.*
[426] Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 21/3.*
[427] Suat Yıldırım, *"Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Ehl-i Kitap'la Diyalog", s. 62.*
[428] *Kur'ân Yolu, 4/258.*

tefsir eder.[429] Şu halde, aynı ilaha ibadet eden semavî din mensuplarının, kendi aralarındaki diyalogları engelleyici tartışma ve zıtlaşmalara girmemeleri gerektiği anlaşılmaktadır. Çünkü gereksiz polemik ve tartışmalarda din mensuplarının arasındaki barışçıl ortam zedelenmekte ve gönüllerdeki iyilik düşüncesi kısmen yıkılmaktadır. Bununla birlikte ayet, Müslümanlarla kitap ehli arasında muhtemel tartışmaları da yönlendirerek, bunun da sadece en güzel bir şekilde olması direktifini vermektedir.

Nitekim Ebu Hureyre'den gelen bir rivayete göre kitap ehli, Tevrat'ı İbranice okumakta ve Müslüman olanlara da Arapçasını açıklamakta idiler. Daha sonra Hz. Peygamber "Kitap ehlini ne tasdik ediniz, ne de yalanlayınız ve deyin ki bize indirilene de, size indirilene de iman ettik."[430] buyurarak, Ehl-i Kitap'la sözlü polemiğe girmeyi ve tartışmayı uygun görmemiş, tam aksine ortak noktalara vurgu yapılmasını tercih etmiştir. Zira din mensupları arasında yapılacak tartışmaların, faydadan daha çok zarar getirmesi de muhtemeldir.

2. Âyet-i Kerîme Etrafında Diyalog-Davet İlişkisi

Ankebut suresinin 46. Ayeti etrafında yapılan açıklamalar, diyaloğun ve onun yönteminin temel argümanlarını ortaya koymaktadır. Ancak söz konusu ayetin davet çerçevesinde, farklı ele alındığı görülmektedir. Buna göre yapılan bazı yorumlarda, Ehl-i Kitap'la diyaloğun olamayacağı, onların ancak Hakk'a davet edilebilecekleri belirtilmektedir. Onlara göre bu ayet, Ehl-i Kitab'a yapılacak olan davetin metot ve yöntemini göstermektedir.[431] Bu görüşü savunanlar, klasik tefsirlerde de konunun tebliğ ve davet çerçevesinde değerlendirildiğini de ifade etmektedirler. Bu kaynaklarda genel itibariyle Yüce Allah'ın yoluna ve Kur'ân'a davet etmede, Ehl-i Kitap'la en güzel bir şekilde mücadele edileceği vurgulanmaktadır.[432]

Ancak hem klasik yaklaşımda hem de bu ayetten yola çıkarak Ehl-i Kitap'la sadece davet ilişkisinin olduğunu iddia edenlerin yaklaşımında

---

429 Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân, 5/2745.*
430 Buhârî, *Şehâdât, 29.*
431 Mevdûdî, *a.g.e., 4/230.*
432 Beğavî, *a.g.e., 3/470.*

kısmî bir doğruluk olsa da bütüncül olarak değerlendirildiğinde, eksiklik ve yanlışlık kendini göstermektedir. Zira bu ayette, Ehl-i Kitap'la kısmen tebliğ ilişkisi bulunsa da doğrudan tebliğe yönelik bir ifade yoktur. Kısmen var olan tebliğ ilişkisinde bile diyaloğun en temel ilkesine yer verilmiştir. O temel ilke ise "ortak noktalardan başlama ve müşterek konularda buluşma"dır. Ayette ifade edildiği üzere, aynı kaynaktan gelen kitaplara inanmaya vurgu yapılarak kaynak birliğine dikkat çekilmektedir. Bunun yanında aynı ilaha ibadet edildiğine değinilerek mabud birliğine de işaret edilmektedir. Şu halde bahsi geçen ayet, tebliğ sürecinde bile ortak ve bir olan noktalardan başlanmak suretiyle, semavî din müntesiplerinin arasındaki diyaloğun sağlam bir zemine oturmasını öngörmektedir.

Bir başka açıdan bakıldığında, söz konusu ayet etrafında değerlendirilen davetin, diyalog kavramının geniş muhtevası içerisinde bir aşama olarak yerini aldığı görülmektedir. O aşama ise Müslüman bireyin İslâm hakkındaki doğru bilgilerini, karşısındaki muhataba rahatlıkla sunmasıdır. Yoksa çok geniş ve çok boyutlu bir hadise olan diyaloğu tebliğe indirgemek, yanlış değerlendirmelere götürür. Nitekim Kur'ân'ın, Ehl-i Kitap için öngördüğü muamele şekli ise sadece tebliğ sahasıyla sınırlı değildir. Bir başka ifadeyle Kur'ân getirdiği ilke ve prensiplerle Ehl-i Kitab'a yaşamın pek çok alanında yer vermiş ve onları Müslüman toplumun canlı bir parçası haline getirmiştir. Hatta İslâm'ı kabul etmeyen Yahudi ve Hıristiyan, kendi dinin gereklerini yerine getirerek yaşamını devam ettirebilir. Bu durum, Ehl-i Kitap'la sadece tebliğ ilişkisini değil, çok yönlü Müslüman-Ehl-i Kitap diyalog tecrübesini netice vermektedir.

Ehl-i Kitab'ın Zulmedenleri

Bahsi geçen âyet-i kerîmede güzel muamele şeklinin dışında kalan zalimlerden de bahsedilmektedir. Kitap ehlinden olan bu zalim grubun vasıfları için müfessirler, değişik değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Bazı tefsirciler, zulmedenlerden maksadın, kitap ehlinden savaşan ve cizye vermekten kaçınan kimseler olduğunu söylemektedir.[433] Buna, Hz. Peygamber'e eziyet eden kitap ehlini de eklemek mümkündür.İşte

---

[433] İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 6/275.*

bu zalimlerle, ya Müslüman oluncaya kadar ya da cizye(vergi) verinceye kadar kılıçla mücadele öngörülmektedir.[434] Taberî, bunlara karşı savaşla mücadele edilebileceğine temas etmekte ve diğer görüşler arasında bu yorumu en isabetli bulmaktadır.[435] Ancak Taberî'nin zulmedenleri "Kitap ehlinden cizye vermeyenler" şeklinde yorumlamasıyla ilgili şu tenkit dile getirilmiştir. Bu âyet-i kerîme nazil olduğunda henüz cizye uygulaması bulunmamaktadır. Çünkü cizye ayetinin,[436] hicretin 9. yılında nazil olduğu bilinmektedir. Bu durumda ayetteki zulmedenleri, cizye vermeyenler şeklinde yorumlamak isabetli değildir.[437]

Bir diğer grup ise bahsi geçen ayeti, "Abdullah b. Selam gibi önce kitap ehlinden olup sonrada Hz. Muhammed (s.a.v.)'e iman eden kimselerle mücadele etmeyiniz." şeklinde anlamıştır. Bu yoruma göre "zulmedenler" buyruğundan maksat, kitap ehlinden Yahudi ve Hıristiyan olarak kalmaya devam edenlerdir.[438] Ancak İbn Zeyd, bu görüşün tutarsızlığını şu yorumlarıyla bildirmektedir. "Onlardan iman edenlerle mücadele etmeye gerek yoktur. Belki onlar, Allah'ın kitabıyla ilgili senin bilmediğin güzel bir şeyi bilmektedirler. Bu yüzden sen onlarla mücadele etme."[439] İşte bir Müslümanın diğer bir Müslümanla mücadele etmemesi gerektiğini vurgulamak, yukarıdaki yorumun tutarsızlığını göstermektedir.

Bir kısım müfessirler de zulmedenleri "Allah'ın çocuğu olduğunu, Allah'la birlikte başka ilah bulunduğunu, onun şerîki olduğunu veya Allah'ın, üç ilahın üçüncüsü olduğunu söyleyen müşrik zalimler" şeklinde tefsir etmektedir.[440] İşte Râzî'ye göre bunlara karşı mücadele, " onların sözlerini tenkit etme, cahilliklerini ortaya koyma gibi sert bir yolla" olmaktadır.[441]

Birçok müfessir zulmedenleri kitap ehlinden olup, Müslümanlarla çatışmayı ve savaşmayı tercih edenler olarak yorumlamaktadır.[442] Tabiinin bü-

---

434 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 21/2;* Beğavî, *a.g.e., 3/470.*
435 Taberî, *a.e., 21/2.*
436 Tevbe, 9/29.
437 *Kur'ân Yolu, 4/258.*
438 Kurtubî, *a.g.e., 13/350.*
439 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 21/3.*
440 Taberî, *a.e., 21/1-2;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 25/67.*
441 Râzî, *a.e., 25/66.*
442 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 21/1-2;* Beğavî, *a.g.e., 3/470.*

yük alimlerinden, Mücahid ve Said b. Cübeyr de "Aralarında zulmedenler müstesna" buyruğunu "Müminlere savaş açanlar müstesna" şeklinde anlamışlardır.[443] Buna göre kitap ehlinden düşmanca tavır takınarak Hz. Peygamber'e eziyet eden ve Müslümanları çatışma ortamına itmeye veya onları yok etmeye çalışan kitap ehlini, zalimler arasında saymak gerekir. İşte bunlarla mücadele şekli, zorunluluk halinde kılıçla ve savaşla olmaktadır. Yoksa herhangi bir huzursuzluk ve çatışma ortamına sebebiyet vermeden sadece kendi dinleri üzerine yaşayan Ehl-i Kitab'ı, "zulmedenler" olarak açıklamak ve onlara karşı sert bir şekilde muamele yapılacağını ifade etmek hatalı olur. Ehl-i Kitap, her ne kadar küfre götürecek inanç sistemleriyle kendi nefislerine karşı zalim olsalar da "onlardan zalim olanlar" ifadesiyle kendi nefislerine yaptıkları zulüm değil, Müslümanlara karşı yaptıkları zulüm kastedilmektedir.[444] Aynı şekilde, Râzî de ayette kastedilen manayla ilgili olarak bazı tefsirlerde geçen "Zalim olanlar ve savaş açanlar müstesna iman etmeseler bile, Ehl-i Kitap ile kılıçla mücadele etmeyin." şeklindeki yaklaşımlara yer vermekte ve bu yorumun, "Onlar küfürlerine ilaveten zalim olmadıkları müddetçe onlara en güzel bir şekilde davranın." manasına geldiğini söylemektedir.[445] Zira Ehl-i Kitab'ın, temelde Allah'ın birliğini kabul etme, onun kitap ve peygamberlerine iman etme ve ahirete inanma özellikleri, onların iyilik sahibi olduklarını göstermektedir. İşte kitap ehlinin bu iyiliklerine karşılık olarak onlarla en güzel şekilde mücadele etme ve onlara en güzel tarzda muamelede bulunma öngörülmektedir.

Şu halde zulmedenleri, kitap ehlinden azgınlık ve taşkınlıkta ileri giderek bulundukları toplumda kargaşa, kaos ve çatışma çıkartan sertlik yanlısı kimseler olarak yorumlamak mümkündür. İşte bu özelliklere sahip bir kitap ehli, İslâm ümmeti için bir tehdit oluşturmakta ve kendilerine gerektiğinde savaşmaya kadar varacak olan sertlikle karşılık verme yolu açık tutulmaktadır.[446]

Diğer yandan müfessirlerin bir kısmı, bu âyet-i kerîmenin nesh edilip edilmediği konusunda da farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Başta Katâde

---

443 Kurtubî, *a.g.e.*, *13/351.*

444 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *21/2;* Kurtubî, *a.e.*, *13/351.*

445 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, *25/66.*

446 *Kur'ân Yolu*, *4/258.*

ve Mukâtil olmak üzere bazı alimlere göre bu ayet, Hz. Peygamber'e savaş emri gelmeden önce nazil olmuştur. Dolayısıyla bu âyet-i kerîme, daha sonra nazil olan ve "seyf ayeti" olarak bilinen "Kendilerine kitap verilenlerden oldukları halde, Allah'a da ahiret gününe de iman etmeyen, Allah'ın ve Rasûlünün haram kıldığını haram tanımayan, hak dinini din olarak benimsemeyen kimselerle zelil bir vaziyette tam bir itaatle, cizye verinceye kadar savaşın."[447] ayetiyle mensuh olmuştur.[448] Buna göre Ehl-i Kitab'ın önünde ya "İslâm'a girme" ya "cizye verme" ya da "savaş" olmak üzere üç seçenek bulunmaktadır.[449]

Ancak seyf ayeti olarak bilinen bu âyet-i kerîme, savaş ortamında gösterilecek muameleyi anlatmaktadır. Aksi takdirde söz konusu ayetin bu şekilde yorumlanması diğer naslarla uyuşmamaktadır. Zira ilahlık iddiasında bulunan Firavun'a karşı bile kavl-i leyyin prensibini getiren Kur'ân'ın, Ehl-i Kitab'a sadece kılıç ve savaş seçeneğini sunmasını açıklamak mümkün değildir. Aynı şekilde Kur'ân, en esaslı davet metodu olarak "hikmeti ve güzel öğüdü" seçtiğini şu ayetiyle bildirmektedir: "Sen insanları Allah yoluna hikmetle, güzel ve makul öğütlerle dâvet et, gerektiği zaman da onlarla en güzel tarzda mücadele et! Rabbin, elbette, yolundan sapanları en iyi bildiği gibi kimlerin doğru yola geleceğini de pek iyi bilir."[450]

Taberî'ye göre, bahsi geçen bu ayetin mensuh olduğunu söylemek anlamsızdır. Zira Allah'ın ayetlerini naklî ve aklî güçlü bir delil olmadan neshetmek caiz değildir. Bu konuda da aklî ve naklî sağlam bir delil bulunmamaktadır.[451] Tam aksine Kur'ân, İslâm'a davet metodunda hikmet ve mev'ize-i hasene gibi hasletlerin bulunduğunu vurgular. Nitekim başta Mücâhid olmak üzere ilk dönemlerden itibaren birçok müfessir, bu ayeti muhkem kabul etmiştir.[452]

Özellikle vurgulamak gerekir ki bu ayette istisna edilen, "İçlerinden zulmedenler hariç" bölümü, zaten gerektiğinde savaşmaya kadar varacak

---

447 Tevbe, 9/29.
448 Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., *3/385;* Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *21/2;* Kurtubî, a.g.e., *13/350.*
449 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, *3/416.*
450 Nahl, 16/125.
451 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *21/3.*
452 Kurtubî, a.g.e., *13/350.*

olan sertliğe, sertlikle mukabele yolunu açık tutmaktadır. Bu yüzden bu ayetin seyf ayetiyle neshedildiğini söylemek tutarsızdır.

Sonuç olarak bu ayet çerçevesinde belirgin hale gelen husus, Müslümanların temel inanç konularında kendileriyle aynı çizgide gördükleri Ehl-i Kitab'ı düşman kabul etmelerinin anlamsız olduğudur. Zira temelde pek çok din mensubunun ayrı düştüğü ilahlık hususunda onlar ittifak etmişlerdir. Ve semavî din mensupları, aynı ilaha teslim olmakta ve aynı ilaha ibadet etmektedirler.[453] Bu yüzden Ehl-i Kitap'la en güzel bir şekilde ilişki içerisinde olma istenmektedir. Bu durum, Müslümanların aralarından ortak noktalar bulunan kitap ehliyle tartışma ve polemiğe girmemelerini netice vermektedir. Bununla birlikte herhangi bir tartışma zemini olduğunda ise Müslümanların, kalpleri kinle dolduran ve düşmanlıkları körükleyen münakaşadan kesinlikle uzak durmaları gerekir.[454] Dolayısıyla Ehl-i Kitab'ın zalim olmayanlarıyla ilişkilerde kaba ve sert davranmama, onlarla diyalog zeminini yıkıcı davranışlarda bulunmama ve ortak noktalara vurgu yapma öngörülmektedir.

G. Kur'ân'ın Ehl-i Kitab'ı Güzel Sıfatlarla Övmesi

Kur'ân'ın, Ehl-i Kitap'tan bahsettiği birtakım yerlerde, onların güzel sıfatlarına vurgu yaptığı görülmektedir. Kitap ehlinde bulunan bu güzel sıfatlardan inançla ilgili hususlar yukarıdaki bölümlerde geniş bir şekilde ele alınmıştır. Bu bölümde ise, kitap ehlinden müminlere karşı, güvenilir ve dürüst davranan ve müminlerin sevgi duyabileceği bir kısım güzel sıfatlara sahip kişilere temas edilecektir.

1. Dürüst ve Güvenilir Ehl-i Kitap

İnsanların birbirleriyle ilişkilerinde en geçerli ve en güzel örnekleri, peygamberlerin tutum ve davranışları oluşturmaktadır. Tüm peygamberlerin özellikleri arasında bulunan "emîn olma ve güvenilirlilik", müminlerin de en temel hasletlerinden birisidir. Buna bağlı olarak, müminlerin muhataplarıyla ilişkilerinde –inanan inanmayan, dost düşman her kim olursa

[453] İbn Âşûr, *a.g.e., 21/8.*
[454] Karadâvî, *"Ehl-i Kitap'la Diyalog ve Bayramlaşma", s. 191.*

olsun- güvenilirlilik temel bir ilkedir. Aynı şekilde bu sıfatlar, beşerî ilişkilerin de temelini oluşturmakta ve insanlararası ilişkilerin sağlam bir zemine oturmasını sağlamaktadır. Zira mümin kelimesi, inanıp tasdik eden anlamına geldiği gibi, başkalarının güvenli olmasını sağlayan ve vaadine güvenilen manalarına da gelmektedir.[455] Bu yüzden, Müslüman bireylerin yaşadığı toplumda diğer insanlar, canlarından, mallarından ve namuslarından emin bir şekilde ve güvence altında yaşamlarını sürdürebilmektedirler.

Ayrıca Yüce Allah emin olma ve ahde vefalı davranma gibi güzel vasıfları müminlere emir kipiyle bildirmektedir.[456] Bu yüzden bu güzel sıfatlar, müminlerin en belirgin nitelikleri arasında yerini alır. Bununla birlikte, övgüye değer olan bu vasıflar, hangi dine müntesip insanda bulunursa bulunsun, İslâmiyet, o kimseyi güzel vasfından dolayı övüp takdir etmektedir. Şu halde, "Bir inançsızın bütün vasıfları kötüdür." şeklindeki bir genellemede bulunmak, doğru bir hüküm olamaz. Bazen bir inançsızda bulunan çok güzel bir vasıf, İslâm'ın beğendiği bir sıfat olması yönüyle takdire şayan olabilmekte ve o kişiyi de İslâm'ın nazarında değerli kılabilemektedir.[457]

Nitekim Kur'ân, kitap ehli arasında güvenilir kimselerin olabileceğini, Âl-i İmrân suresinde şöyle bildirmektedir:
وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينَارٍ لَا يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ "Ehl-i Kitap'tan öylesi vardır ki kendisine yüklerle altın emanet bıraksan, onları sana öder. Ama öylesi de vardır ki, bir altın bile versen başında dikilip durmadıkça onu sana geri vermez. Bunun sebebi, onların: "Ümmîler hakkında ne yaparsak mübahtır, ondan dolayı sorumlu olmayız" demeleridir. Onlar bile bile, Allah hakkında yalan uydururlar."[458]

Bu âyet-i kerîme, öncelikle ahlâkî erdemlere bağlılığını koruyanların davranışlarına dikkat çekmekte ve kitap ehlini, ehl-i emanet ve ehl-i hıyanet şeklinde ikili bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Bu ikili

---

[455] İbn Manzûr, a.g.e., *13/21;* Tirmizî, *Îmân, 12.*
[456] Mâide, 5/1.
[457] Geniş bilgi için bkz. Bediüzzaman Said Nursî, *Münâzarat, Sadeleştirme, Abdullah Aymaz, Şahdamar Yay., İstanbul, 2006, s. 73.*
[458] Âl-i İmrân, 3/75.

değerlendirmeye göre, kendisine emanet bırakıldığında güvenilir olan kitap ehliyle, emanete riayet etmeyen Ehl-i Kitap eşit değildir. Bu yüzden Ehl-i Kitap içerisinde hem güvenilir insan hem de hain insan bulunmaktadır. Buna bağlı olarak onlardan bir kısmına ne kadar çok mal verirsen ver, emaneti iade eder; yine onlardan bir kısmına ne kadar az mal verirsen ver, onu geri vermez, hıyanet eder. Ancak çok ısrar edip üzerine düşersen o zaman geri verir. Çünkü ayette geçen "kıntar" çok mal anlamına gelirken, "dinar" da az mal manasına gelmektedir.[459]

Taberî, bu ayetteki Ehl-i Kitab'ı, Yahudiler olarak yorumlayarak, onlar arasında emanete hıyanet etmeyen, güvenilir bir grubun var olduğunu söyler. Bunun yanında yine Ehl-i Kitap'tan emanete hıyanet eden, yemin ederken yalan söyleyen ve başkasının malını helal gören insanlar da vardır.[460] Şu halde bu âyet-i kerîme, Ehl-i Kitab'ı özellikle emanet ve güvenirlilik hususunda iki sınıfa ayırarak, onları tek bir açıdan değerlendirmenin yanlış olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Müfessirlerin bir kısmı, söz konusu ayetteki Ehl-i Kitab'ı, Yahudiler olarak yorumlamış daha sonra da onlardan emanete riayet edenleri, Ehl-i Kitap'tan Müslüman olan Abdullah b. Selam ve arkadaşları; emanete hıyanet edenleri ise kitap ehli olup da kâfir olan, Kab b. Eşref ve arkadaşları olarak tefsir etmişlerdir.[461]

Bazıları ise, genellemeye giderek, kendisine çok mal verildiğinde güvenilecek kimselerin, Hıristiyanlar olduklarını, az malda ihanet edenlerin de Yahudiler olduğunu iddia etmişlerdir. Nitekim İkrime'den gelen bir rivayete göre Hıristiyanlarda baskın olan karakter güvenirlilik, Yahudilerde ise ihanettir.[462] Benzer bir genellemeyi Kurtubî de yapmaktadır. O'na göre "Yüce Allah Ehl-i Kitap arasında hainlik edenlerin de, güvenilir olanların da bulunduğunu haber vermektedir. Ancak müminlerin bunu ayırdetmeleri mümkün değildir. Bu yüzden onların hepsinden uzak durmak gerekir."[463]

---

459 Beğavî, a.g.e., *1/317.*

460 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 3/317.*

461 Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., *1/285;* Beğavî, a.g.e., *1/317;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 8/88-89;* Fîrûzâbâdî, Tenvîr*u'l-Mikbâs, s. 50.*

462 Semerkandî, a.g.e., *1/278;* Âlûsî, a.g.e., *3/202.*

463 Kurtubî, a.g.e., *4/116.*

Ancak bu görüşler, ayetteki anlamı tam olarak yansıtmamaktadır. Daha önce ifade edildiği gibi, Ehl-i Kitab'ı takdir ifadesinin geçtiği her ayeti, Abdullah b. Selam olarak yorumlamak, her şeyden önce Kur'ân'ın, Ehl-i Kitap kavramını kullanma şekline aykırıdır. Zira Kur'ân, Müslüman olan bir kişiye, Ehl-i Kitap ifadesini kullanmamaktadır. Bu yüzden birinci görüş, tutarlı değildir. İkinci görüşe katılmak da mümkün değildir. Çünkü bir konuda, herhangi bir toplumun geneliyle ilgili hükümler vermek isabetli bir yaklaşım olamaz. Zira her toplum içerisinde iyi ve güvenilir insanlar bulunabileceği gibi, kötü ve güvenilmeyen insanlar da olabilmektedir. Bu yüzden kitap ehlinin hepsini hıyanette aynı değerlendirmenin yanlışlığı çok açıktır.[464] Bu yaklaşım, ayetin zahirî anlamına da ters düşmektedir. Yüce Allah, bu âyet-i kerîmede mutlak olarak zikrettiği Ehl-i Kitab'ı iki gruba ayırıp vasıflarını bildirmiştir.[465] Müfessirlerin de genel yaklaşımı bu şekilde olmuştur. Söz gelimi Seâlibî, (v. 875/1470) Ehl-i Kitab'ın güvenirlilik hususunda iki sınıfa ayrıldığını söylemektedir. Şevkânî (v. 1250/1834) ise, bu ayetin tefsirinde "Kitap ehli arasında çok mal da olsa, emaneti yerine getirecek emin kişiler vardır. Bunun yanında, kitap ehli arasında az mal da olsa, emanete riayet etmeyen hain insanlar da bulunmaktadır."[466] açıklamalarına yer verir. Seyyid Kutub, bu âyet-i kerîmeyi daha kapsamlı bir şekilde tefsir etmektedir. O'na göre, Kur'ân'ın, Ehl-i Kitab'ı tavsif ederken anlattığı bu ifade, insaf ve hakkaniyete dayanmakta olup her asırda yaşayan Yahudi ve Hıristiyanların ortak vasıflarını belirtmektedir. Kur'ân, mücadele ve münakaşa halinde bile müminlere, onların durumlarını anlatırken, aralarında iyi insanların da bulunduğunu gizlememektedir.[467] İşte Kur'ân bu ayetiyle, kitap ehli arasında üst seviyede ahlâk olgunluğuna sahip olan birtakım güvenilir ve dürüst insanların var olabileceğini ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan Ehl-i Kitab'ın bir kısmına atfedilen bu güzel niteliklerin şimdiki zaman(muzari) kipiyle ifade edilmesi de ayrıca önem arz etmektedir. Buna göre kitap ehli insanlar, söz konusu güzel vasıflara geçmiş zamanda değil, "şimdi" yani Hz. Peygamber'in yaşadığı dönem içerisinde

---

464 Bikâî, a.g.e., *4/461.*

465 İbn Âşûr, a.g.e., *3/285.*

466 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 1/353.*

467 Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân, 1/417.*

de sahiptirler. İşte Kur'ân, bu şimdiden hareketle onları övmektedir. Esas itibariyle övgü üslûbu, anılan nitelikteki insanların sadece nüzûl döneminde değil, bugün de hatta yarın da pekala mevcut olabileceklerine işaret etmektedir.[468]

Öte yandan söz konusu ayet, Ehl-i Kitab'ın emanete ihanet etme şeklinde davranma gerekçesini, onların "Ümmîler hakkında ne yaparsak mübahtır, ondan dolayı sorumlu olmayız."[469] demelerine bağlamaktadır. Yahudiler arasında hıyanet etmeyi helal gören ve emaneti, ancak ısrarlı bir şekilde istendiğinde geri veren kimseler vardır. Ehl-i Kitab'ın böyle davranmalarının sebebi ise onların Araplar'ın mallarından kendilerine düşeni helal görmeleridir. Zira Yahudiler, Araplar'ı müşrik kabul etmekte ve bu nedenle de onların mallarını helal saymaktadırlar. Yahudilerin böyle davranmalarının bir başka gerekçesi de, onlara göre kendi kutsal kitaplarında, Araplar'ın mallarını yemenin mübah olduğuna dair bir inancın olmasıdır.[470] Bunun üzerine, Allah Teâlâ "Onlar bile bile, Allah hakkında yalan uydururlar."[471] buyurarak Yahudilerin yalan söylediklerini haber vermiştir.[472] Bir kısım Yahudilerin bu batıl düşünceleri, Kur'ân ahlâkının tam zıddı bir durumdur. Bu yüzden İslâm'a göre, hangi dinden olursa olsun hiçbir kimsenin malı zorla alınamaz, tam aksine her kimin malı emanet olarak alınırsa, o mal sahibine tastamam verilir. Nitekim Said b. Cübeyr'den gelen bir rivayette, "Kitap ehlinden öylesi de vardır ki, bir altın bile versen, başında dikilip durmadıkça onu sana geri vermez. Bunun sebebi, onların: "Ümmîler hakkında ne yaparsak mübahtır, ondan dolayı sorumlu olmayız." demeleridir" ayeti, nazil olunca Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Allah'ın düşmanları, yalan söylüyorlar. Cahilliyye döneminde olup da şu ayaklarımın altında olmayan, hiçbir şey yoktur. Bundan, emanet müstesnadır. Zira emanet, iyi olana da kötü olana da eksiksiz ödenir."[473]

---

468 Mehmet Okuyan, Mustafa Öztürk, "*Kur'ân Verilerine Göre 'Öteki'nin Konumu*", *İslâm ve Öteki*, *Kaknüs Yay., İstanbul, 2001, s. 180.*

469 Âl-i İmrân, 3/75.

470 Beğavî, *a.g.e., 1/317.*

471 Âl-i İmrân, 3/75.

472 Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e., 1/285.*

473 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 3/318;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 1/375.*

Daha sonraki bölümde Yüce Allah, "Hakikat öyle değil, kim ahdini yerine getirir ve haramlardan sakınırsa, bilsin ki Allah da o sakınanları sever."[474] buyurmaktadır. Burada Yüce Allah anlatılan hususun, kitap ehlinin söylediği gibi olmadığını beyan etmektedir. Zira "belâ" kelimesi, kendisinden önce geçen "Ümmiler hakkında ne yaparsak mübahtır, ondan dolayı sorumlu olmayız." şeklindeki sözü reddetmek için getirilmiştir. Buna göre her kim olursa olsun, başkasının hakkına tecavüzde bulunmanın günah olduğu ve hak sahibi hangi dinden olursa olsun onun hakkına tecavüz edilemeyeceği bildirilmektedir. İlgili ayette geçen "kim ahdini yerine getirirse" ifadesi, müfessirlerin çoğuna göre, "kim Allah'ın, Tevrat'ta Ehl-i Kitap'tan Hz. Muhammed (s.a.v.)'e iman hususunda aldığı sözü yerine getirirse ve ona iman ederse" şeklinde tefsir etmişlerdir.[475]

Bununla birlikte söz konusu âyet-i kerîme öncesiyle ve sonrasıyla birlikte düşünüldüğünde, bu ayete "kim kendi ahdine vefa gösterirse" veya "kim Allah'a verdiği sözü yerine getirirse" şeklinde manalar vermek de mümkündür. "Kim ahdini yerine getirirse" ifadesinin sonundaki zamirin, hem "Allah" lafzına, hem de "kim" lafzına râcî olması mümkündür.[476] Ancak "belâ" dan dolayı, ayetin öncesiyle irtibatlandırma daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Böylece ahde vefayla ilgili bütün bu genel anlamların yanında, ayetin siyakı içerisinde verilebilecek en güzel anlamlar arasında, "Emanetle ilgili verilen söze tam riayet etme ve borcu vaktinde ödeme" de bulunmaktadır. Şu halde âyet-i kerîmeden anlaşılabilecek anlamlar arasında şu yorum da vardır:"Kitap ehlinden kendisine verilen emaneti, sahibine eksiksiz geri vermek suretiyle, kim verdiği sözü yerine getirir ve Allah'tan korkarsa, o kişi Allah'ın sevdiği kullar arasına girmektedir." Nitekim Râzî, Ehl-i Kitab'ın ahidlerini yerine getirip, hıyaneti bırakmaları halinde Allah'ın sevgisini kazanmalarının muhtemel olduğunu ifade eder. Bununla birlikte Râzî, ahit kavramının geniş anlamını hatırlatarak Allah'ın, onların kitaplarında Hz. Muhammed (s.a.v.)'e iman etmeleri hususunda aldığı sözü de dile getirmektedir.[477]

---

474 Âl-i İmrân, 3/76.
475 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 3/319;* Beğavî, *a.g.e., 1/318;* Hâzin, *a.g.e., 1/261.*
476 İbn Atıyye, *a.g.e., 1/459;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 8/91.
477 Râzî, *a.e., 8/91.*

Netice itibariyle Kur'ân, daha önceki ayetlerde, Ehl-i Kitab'ın Müslümanlara karşı diyaloğu engelleyici olumsuz söylemlerine değindikten sonra, bu ayet etrafında kitap ehliyle beşerî ilişkiler alanına zemin hazırlamaktadır. Buna göre kitap ehli arasında öylesine güvenilir insanlar vardır ki, işte bu vasfa sahip insanlarla başta alışveriş, emanetleşme ve borç alıp verme olmak üzere birçok alanda ilişkiler ağı kurmak mümkündür. Şu halde bu ayet Müslümanların, güvenilir, dürüst kitap ehliyle birçok alanda diyalog kurmalarına açık kapı bırakmaktadır.

Ayrıca söz konusu ayette, emanate riayet hususunda birbirine tamamen zıt iki anlayışa ve uygulamaya dikkat çekilerek, kitap ehline tek tip bakışın yanlışlığı, ortaya konulmaktadır. Aynı şekilde, kitap ehlinden emanete hıyanette bulunmayan kimselerle, emanete ihanet edenlerin Allah katında bir olmadıkları da ortaya çıkmaktadır. Birinci grupta yer alan kitap ehlinin, Allah'ın sevgisini kazanmaları muhtemel iken, ikinci gruptaki kitap ehlinin, cezaya müstehak oldukları kesindir. Zira ayetin mefhumu muhalifi, mutlak olarak hakları yerine getirmeyenlerin zemmedileceğini göstermektedir.[478] İşte Kur'ân-ı Kerîm kitap ehlinin hepsinin bir olmadığını, onların içinde iyi insanların da bulunduğunu söylemekte ve onlardan iyi olanları da kötü olanlarından önce anmaktadır. Böylece Kur'ân, bir dini ve bir milleti topyekün karalamamış olmaktadır.[479]

2. Sevgi Yönünden Müminlere Daha Yakın Olanlar

Müslümanlar, tarih boyunca değişik inanç gruplarıyla sürekli diyalog içerisinde olmuşlardır. Bu inanç gruplarından bir kısmı Müslümanlara karşı yakınlık gösterirken bir kısmı da sert ve kaba muamelede bulunmuşlardır. Nitekim Kur'ân, Müslümanların yaşadığı ve yaşayacağı uzun tarihsel süreçten haber vererek, müminlere sevgi bakımından en çok yakınlık duyanların Hıristiyanlar olduğunu şu ayetiyle bildirir:

لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى ذَلِكَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِّيسِينَ وَرُهْبَانًا وَأَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ "*Sen, iman edenlere, düşmanlık besleme bakımından onların en şiddetlilerinin, Yahudiler ile*

---

478 Âlûsî, a.g.e., *3/203.*

479 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 2/65.*

müşrikler olduğunu görürsün. Müminlere sevgi bakımından en çok yakınlık duyanların ise "Biz Nasârâ'yız (Hıristiyan'ız)" diyenler olduğunu görürsün. Bunun sebebi, onlar arasında bilgin keşişlerin ve dünyayı terk etmiş rahiplerin bulunması ve onların kibirlenmemeleridir."[480]

Müfessirler ayette geçen kıssîs ve ruhban kavramlarıyla ve "Biz Hıristiyanız." cümlesiyle kimlerin kastedildiğine yönelik, değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Bir kısmı, onlardan maksadın Hz. İsa'nın mesajına icabet eden ve onun şeriatına ittiba eden bir topluluk olduğunu söylemiştir. Diğer bir kısım alimlere göre ise onlar, Necâşî tarafından Hz. Peygamber'e gönderilen kimselerdir.[481] Nitekim Said b. Cübeyr ruhban ve kıssîsleri, Necâşî'nin Hz. Peygamber'e gönderdiği yetmişe yakın kişi olarak açıklamaktadır.[482]

Bazı müfessirler bir sonraki âyet-i kerîmeyi de göz önünde bulundurarak "Biz Hıristiyanız." diyenlerden maksadın, Müslüman olmuş İncil ehli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Böylece onlar, ayetteki ifadenin umum olmayıp, hass olduğunu söylemişlerdir.[483] Buna göre ayette, tüm Hıristiyanlar kastedilmeyip, onlardan iman edenler murad edilmiştir. Nitekim Cassas, bu ayeti tefsir ederken şu açıklamalarda bulunmaktadır:

"Bazı cahiller, bu ayetlerde Hıristiyanlara medih bulunduğunu ve onların Yahudilerden daha hayırlı olduğunu düşünmektedir. Ancak durum, bu şekilde değildir. Çünkü bu ayette geçen hususlar, Allah ve Rasûlü'ne iman etmiş bir kavmin sıfatları olarak zikredilmiştir. Ayetin genel siyakı, bunu göstermektedir. Yoksa Hıristiyanların sözleri, Yahudilerin sözlerinden daha kötü ve daha şiddetlidir. Çünkü Yahudiler, Hıristiyanlara göre, tevhid ilkesine daha bağlı kalmışlardır."[484]

Ancak bu iddianın doğru olmadığını ileri sürenlerin başında Ebû Hayyân (v. 745/1344) gelmektedir. Ebû Hayyân, Cessâs'ın söylediklerinin aksine, şu görüşü benimsemektedir: "Zahir olan, Hıristiyanların genel itibariyle Yahudilerden daha iyi olduklarıdır. Nitekim müfessirler, güzel

---

480 Mâide, 5/82.
481 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 2/408.*
482 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 7/1.*
483 Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 2/58.*
484 Cassâs, *a.g.e., 4/109;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 2/409.*

ahlâk ve Müslümanlara davranışları yönüyle Hıristiyanları, Yahudilerden daha üstün tutmaktadırlar."

Yine Ebû Hayyân'a göre, Cessâs'ın "Bu, iman etmiş bir kavmin sıfatıdır." şeklindeki yorumu da doğru değildir. Çünkü ayetin başı, umum ifade etmekte olup söz konusu kimselerin Hıristiyan olduklarını "Biz Hıristiyanız." cümlesiyle çok açık bir şekilde bildirmektedir. Yine "Onlar arasında kıssîsler ve ruhbanlar bulunmaktadır." cümlesi de onların, Hıristiyan olduğunu gösteren bir başka delildir. Ayrıca Ehl-i Kitap arasında İslâm'ı hızlıca kabul eden ve Kur'ân'ı dinlerken ağlayan kişilerin genellikle Hıristiyanlardan çıkması, onların Müslümanlara yakınlığını göstermektedir. Şu halde bu konudaki realiteler de, Hıristiyanların sevgi bakımından daha yakın oluşlarını ve Yahudilerin ise uzaklığını doğrulamaktadır.[485]

Âlûsî de, âyet-i kerîmede kullanılan terimlerden yola çıkarak onlar arasındaki farkı ortaya koymaya çalışmaktadır. Zira Kur'ân, "İnsanlar arasında Müslümanlara karşı en çok düşmanlık besleyenler Yahudiler iken, en az düşmanlıkları olanlar da Hıristiyanlardır." şeklinde bir kullanıma gitmemiştir. Hatta Hıristiyanlara herhangi bir düşmanlık isnadında bulunmak şöyle dursun bir grup, bir zıddın en şiddetli tarafında, öteki grup da diğer zıddın en yakınındadır. Bir başka ifadeyle Yahudiler, düşmanlık ve sevgi gibi birbirinin zıddı olan iki özellikten en ileri derecede düşmanlık yapan insanlar konumundadırlar. Buna mukabil Hıristiyanlar da düşmanlığın zıt kutbunda yer alan sevgi tarafının en ileri derecesinde bulunmaktadırlar. Bu da iki grup arasındaki büyük farkı ortaya koymaktadır.[486] Şu halde "Biz Hıristiyanız." cümlesiyle bütün Hıristiyanların kastedildiği[487] ve onların genel olarak Müslümanlara sevgi yönüyle daha yakın oldukları anlaşılmaktadır.

Bu ayetlerin sebeb-i nüzûlü hakkında değişik rivâyetler zikredilmektedir. Taberî, bu ayet hakkında zikredilen farklı nüzul sebeplerini aktardıktan sonra şu genel değerlendirmeyi yapmaktadır: "Yüce Allah "Biz Hıristiyanız." diyen bir kavmi böyle nitelendiriyor ki Hz. Peygamber, onları sevgi bakımından Allah'a, Peygamber'e ve inananlara daha yakın bulacaktır.

---

485 Ebu Hayyân, *a.g.e.*, *4/5*.
486 Âlûsî, *a.g.e.*, *7/7*.
487 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, *2/408*.

Şu halde Yüce Allah, onların adını koymamış." Bu yüzden onlar ister Necâşî'nin arkadaşları olsun, ister Hz. İsa'nın şeriatına tabi olan bir grup olsun, fark etmez.[488] Onların ortak özellikleri ise ayette buyrulduğu üzere Hıristiyan olmalarıdır.

Ayrıca ayetteki müşrikler ve Yahudiler lafzından, bütün müşriklerin ve Yahudilerin kastedildiği görüşü yaygınlık kazanmıştır. Âlûsî'ye göre, ayetteki Yahudiler lafzı, umumî bir ifadedir. Buna göre Yahudiler ifadesiyle, hem Hz. Peygamber döneminin Medine'sinde yaşayan Yahudiler, hem de diğer dönemlerdeki tüm Yahudiler kastedilmiş olmaktadır.[489]

Ancak buradaki müşrikler ve Yahudiler lafızlarından, Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara düşmanlık besleyen kimselerin anlaşılması, daha doğru bir yaklaşımdır. Zira daha önce ifade edildiği üzere, Ehl-i Kitab'ın hepsi aynı değildir. Onlar arasında Müslümanlara kötülükte bulunmayan ve inananlara zarar vermeyen insanlar da vardır. Nitekim Mücâhid ayetteki "şirk koşanlar"dan maksadın Arap müşrikleri olduğunu bildirmektedir.[490] Benzer şekilde Semerkandî, ayetteki "Yahudiler" kelimesinden Benî Kureyzâ ve Benî Nadîr gibi Müslümanlara düşmanlık besleyen ve onları yok etmeye çalışan kişilerin kastedildiğini söylemektedir.[491] Yoksa kendi içerisinde farklı tutumları olan bütün Yahudileri, Müslümanların en şiddetli düşmanları kabul etmek doğru değildir.

Şu halde ayetin zahirî anlamına göre, Yahudiler ve müşrikler bütün insanlar arasında Müslümanlara en fazla düşmanlık besleyen ve en sert bir tutum içerisinde olan kimselerdir. Bu âyet-i kerîmenin nazil olduğu süreçte Yahudiler, Arap müşriklerine, Müslümanların üzerine yürümeleri ve Hz. Peygamberle savaşmaları için telkinlerde bulunuyor ve onlara yardım ediyorlardı.[492] Daha da ötesi, Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde yaşayan pek çok Yahudi'nin, müşriklerle birlikte aynı safta yer alarak, Müslümanları yok etmeye teşebbüsleri de, onların düşmanlık bakımından en şiddetli olmalarını netice vermiştir. Ayrıca Yahudilerin dünya hırsı, kalplerinin

---

488 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *7/3*.
489 Âlûsî, *a.g.e.*, *7/2*.
490 Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, *1/497*.
491 Semerkandî, *a.g.e.*, *1/453*.
492 Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, *1/497*.

kasvetli olması, Hakk'a karşı inatları, peygamberleri yalanlamaları ve öldürmeleri de, onları Müslümanlardan uzaklaştırmıştır.

Kur'ân bahsi geçen ayette, Yahudilerin niçin düşmanlık içerisinde olduklarını açıklamaz iken, Hıristiyanların sevgi bakımından yakın olmasının gerekçesini, onlar arasında kıssîs ve ruhban bulunmasıyla ilişkilendirmektedir. Nitekim Taberî'ye göre de Allah Teâlâ'nın vasıflarını anlattığı kimselerin sevgi bakımından yakın olması, onların içinde ruhban ve kıssîsler bulunmasından kaynaklanmaktadır.[493] Çünkü ذَلِكَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِّيسِينَ ayetindeki ba, ba-i sebebiyye olup, "Hıristiyanlar arasında kıssîs ve ruhban bulunması sebebiyle, onlar sevgi bakımında size daha yakındır." demektir.[494]

Bu ayette geçen "kıssîs" kelimesi, Hıristiyanların reisleri ya da alimleri için kullanılırken ruhban kelimesi ise mağaralarda veya kulübelerde kendisini ibadete vermiş abidlere denmektedir.[495] İşte Hıristiyanlar içerisinde hem kitaplarını bilen ve okuyan alimlerin oluşu, hem de mağaralarda kendisini ibadet vermiş insanların bulunması, onların Müslümanlara sevgi duymaları yönüyle en yakında olmalarını sağlamıştır.[496] Ayrıca ruhban kelimesinin nekre gelmesi de, Hıristiyanlar arasında kendisini ibadete vermiş abidlerin çok olduğunu göstermektedir. Bu da onların sevgi yönünden daha yakın olmalarının bir başka sebebini oluşturmaktadır.[497] Bunun yanında, Hıristiyanları daha sevimli kılan hususlar arasında, -Allah'ın emir ve yasaklarına karşı çıkmaya alışmış, peygamberlerini öldürebilen ve kitaplarında tahrif yapan bazı Yahudilerin aksine- onların din ehli olmaları ve dinlerini yaşama hususunda gayret göstermeleri gelmektedir.[498]

Diğer taraftan Hıristiyanların mahdut bir kısmı, dünyaya karşı hırs göstermemekte ve başkalarını küçük görerek kibre kapılmamaktadır. Bu özellklere sahip insanlar, hiç şüphesiz başkalarına haset etmez, eziyet vermez ve düşmanlıkta bulunmaz.[499] Yine Hıristiyanlar, Hz. Mesih'in

---

493 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *7/3*.
494 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, *2/67*.
495 Zemahşerî, *a.g.e.*,*1/637;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, *408;* Âlûsî, *a.g.e.*,*7/3*.
496 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *7/4*.
497 Âlûsî, *a.g.e.*, *7/3*.
498 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *7/3*.
499 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, *12/56*.

getirdiği dinin gereği, kalplerinde bulunan incelik ve şefkat sebebiyle Müslümanlara karşı iyilikle ve hoşgörüyle mukabelede bulunurlar. Söz gelimi, İncil'de "Sağ yanağına tokat vurana, sol yanağını çevir."[500] gibi beyanların bulunması, Hıristiyanların, başkalarına merhametle ve şefkatle davranmasını netice vermektedir. Özellikle belirtmek gerekir ki Hıristiyan alimler ve rahipler, Araplar arasında güzel ahlâk sahibi, mütevazi ve hoşgörülü olmalarıyla bilinmektedir.[501] Nitekim Yüce Allah, bir başka âyet-i kerîmede "Ona uyanların kaplerine şefkat ve merhamet yerleştirdik."[502] buyurarak, Hıristiyanların şefkatli ve merhametli olmalarına ayrıca değinmektedir.[503] Şu halde iki dinin müntesipleri arasındaki fark ortaya çıkmakta ve genel olarak Hıristiyanların, İslâm'a ve Müslümanlara karşı düşmanlık yapma yerine, sevgi besledikleri ve şefkatle muamele ettikleri anlaşılmaktadır.

Zemahşerî, daha geniş bir açıdan değerlendirerek bu ayette ahireti düşünen, ahiret endişesi taşıyan ve ilim sahibi olan kişinin -Hıristiyan âlim veye rahip bile olsa- insanları güzele, faydaya, başarıya, hatta hidayete götürebileceğine yönelik, açık bir işaretin bulunduğunu söylemektedir. Yine Hıristiyan bile olsa mütevazi ve alçak gönüllü olma, büyük bir değerdir ve hayra götüren faydalı hususlardandır.[504] Aynı şekilde Âlûsî de, benzer yaklaşımlarda bulunarak alçak gönüllü olma, ilme ve çalışmaya yönelme, şehvetlerden yüz çevirme gibi güzel sıfatların her kimde bulunursa bulunsun, övülmeye değer olduğunu dile getirmektedir. Bu güzel sıfatlara sahip olanların ise, olmayanlara göre Allah katında üstün olacakları beklenir.[505]

Özetlersek Kur'ân, bütün insanlar içinde sevgi bakımından müminlere en yakın kimselerin "Biz Hıristiyanız." diyenler olduğunu deklare etmekte ve onlarla sevgi etrafında buluşmaya varacak geniş bir çizgiyi ortaya koymaktadır. Yine Müslümanların kitap ehlinden olup da ibadetle meşgul bulunan, kibirden uzak, mütevazi, hoşgörülü ve ilim sahibi kimselere yakın olabilecekleri ve onlarla yakınlık kurabilecekleri de anlaşılmaktadır.

---

500 Matta, 5/39.
501 Mâide, 5/82; İbn Âşûr, *a.g.e., 7/7.*
502 Hadîd, 57/27.
503 Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr, 7/8.*
504 Zemahşerî, *a.g.e., 1/638.*
505 Âlûsî, *a.g.e., 7/4.*

Zira Kur'ân açık bir şekilde, Hıristiyanlardan ahiret kaygısı taşıyan ve kendisini ibadete vermiş herhangi bir din mensubuyla sevgi boyutuna varacak yakınlığı vurgulamaktadır.

Bu ayet çerçevesinde, Ehl-i Kitap'la diyaloğun temellerini ortaya koyacak bazı prensipleri söylece sıralamak mümkündür.

1.Kur'ân, bu ayetiyle her şeyden önce "Biz Hıristiyanız." diyenlerin varlığını kabullenmekte ve onları kendisine muhatap aldığını göstermektedir.

2.Yine Kur'ân, müminlere sevgi yönünden yakınlık duymaları sebebiyle diğer din mensupları arasında Hıristiyanların özel bir konumlarının bulunduğunu bildirmektedir.[506]

3. Bu ayetten yola çıkarak Kur'ân'ın Hıristiyan din alimlerine ve rahiplerine verdiği değeri ve önemi anlamak mümkündür. İşte Hıristiyanlar arasından çıkan o din alimleri ve rahipler sayesinde Müslüman-Hıristiyan diyaloğu, sevgi temeline dayanan bir düzeye ulaşabilir.

4.Kur'ân Hıristiyanlar içerisinde bulunan, kibirden uzak duran, mütevazi ve hoşgörülü olan, ahirete kilitlenmiş ve kendisini ibadete adamış insanları takdirle karşılamakta ve netice itibariyle Müslümanların onlarla yakınlık kurmalarına da imkân tanımaktadır.

H. Ehl-i Kitab'ın Mabetlerine Saygı

Vahiy kaynaklı semavî dinlerin ibadet yerlerini karşılamak için kullanılan kelimeler, lafız olarak farklı olsa da delalet ettikleri anlam yönüyle aynıdır. Her üç dine göre, ortak bir terim olarak kullanılan mabet, Allah'a ibadet edilen yer demektir.[507]

Semavî dinlerin müntesipleri, ilk zamanlardan itibaren Allah'a yönelmenin bir göstergesi olarak pek çok mabet inşa etmişlerdir. Bu çerçevede semavî din mensupları bu mabetleri, ilahî alemle dünyevî alemin kesiştiği, yaratanla yaratılanın bir çeşit buluştuğu ve insanın kendisini ilahî huzurda hissettiği kutsal bir mekân olarak görmüşlerdir. Bu nedenle de Allah

---

[506] İbn Âşûr, *a.g.e., 7/6-7.*

[507] Ahmet Güç, *Dinlerde Mabed ve İbadet, Esra Fakülte Yay., İstanbul, 1999, s. 282.*

inancına sahip olan insanlar, mabetlere ve ibadet yerlerine semavî bir rol yüklemişlerdir.[508]

"O halde sizin dininiz size, benim dinim bana!"[509] buyurarak gerçek bir inanç ve din hürriyetinin temelini atan Kur'ân, semavî dinlerin ayrılmaz bir fenomeni olan mabet olgusuna da değinmektedir. Bu çerçevede, Kur'ân'ın diğer din mensuplarının mabetlerine yaklaşım şekli, doğrudan o dinin müntesipleriyle kurulacak ilişkilerin de mahiyetini ve şeklini etkileyecektir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki Kur'ân, insanlara istedikleri dini seçme hürriyeti vermekle, insanların hem seçtikleri dini yaşamalarına hem de o dinin ritüellerini hayata geçirmelerine imkân tanımaktadır. Zira din özgürlüğü, insanın sadece herhangi bir dine inanmasıyla sınırlı olmayıp, aynı zamanda inandığı dinin değerlerini yaşamasını ve aynı inancı paylaştığı kişilerle birlikte olabilmesini de içine almaktadır. Buna göre, din ve inanç özgürlüğü, her insanın kendi inancına uygun bir tarzda dinini yaşama, ibadet etme ve ibadetlerini yerine getirebileceği mabet inşa etme özgürlüğünü de beraberinde getirmektedir.

Bu bağlamda Kur'ân, Müslümanlarla birlikte diğer semavî dinlerin mabetlerine Hacc suresinin 40. ayetinde şöyle değinmektedir: وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهُدِّمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللّٰهِ كَثِيرًا وَلَيَنْصُرَنَّ اللّٰهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللّٰهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ "Eğer Allah insanların bir kısmının zararını diğer bir kısmı ile savmasaydı Manastırlar, Kiliseler, Havralar ve Allah'ın adının çok anıldığı mescitler yıkılır giderdi."[510]

Bu ayet, özlü bir şekilde anlatmak gerekirse, semavî dinlerce kutsal kabul edilen mabetlerin isimlerine, nasıl muhafaza edildiklerine ve asıl fonksiyonlarına değinmektedir. Müfessirlerin bu ayet etrafında yaptıkları yorumları,

a.İsmi geçen mabed isimlerinin, hangi dinin ibadet yerleri olduğu;

b.Allah'ın bir kısım insanlarla diğerlerini hangi şekilde defetmek suretiyle mabetleri koruması;

---

508 Güç, a.e., *s. 23.*
509 Kâfirûn, 109/6.
510 Hacc, 22/40.

c.Allah'ın isminin hangi mabet ya da mabetlerde çokça zikredilmesi, şeklinde üç ana kategoride toplamak mümkündür.

a.Ayette sırasıyla geçen üç terim[511] hakkında farklı yorumlar bulunsa da[512] genel olarak kabul edilen görüşe göre, "Manastırlar şeklinde tercüme edilen savâmi' kelimesiyle, rahiplerin ibadet yapmak maksadıyla tercih ettikleri yüksek, sarp ve tenha yerlerdeki inziva mekânları kastedilmektedir.[513] Kiliseler diye tercüme edilen biya' ise yine Hıristiyanlara ait ibadet mekânları olup, onların şehirlerde yaptıkları mabetlere denmektedir. Havralar diye tercüme edilen salavât, İbranice salut[514] kelimesinin çoğulu olup, Yahudilere ait mabetler için söylenmektedir.[515] Ancak Mücâhid'e göre "salavât" kelimesiyle, yollarda Müslümanlara ve Ehl-i Kitab'a ait mescitler kastedilmiştir. Ayette, en son zikredilen "mesacid" kelimesiyle de, Müslümanlara ait mabetlerin kastedildiği açıktır.[516]

b. Bu ayette geçen وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ "eğer Allah insanların bir kısmının zararını diğer bir kısmı ile savmasaydı" şeklindeki ifadenin, değişik yorumları yapılmıştır. Bir grup, "Allah, Müslümanlar aracılığıyla müşrikleri def etmeseydi" şeklinde yorumlarken; bir diğer grup, "Allah yolunda cihad ve savaş olmasaydı" olarak açıklamaktadır.[517] Bazı müfessirler de ayeti, "Allah zalimlerin zulmunü, valilerin adaletiyle def etmeseydi" veya "Allah, azabı hayırlı kimselerin dualarıyla bertaraf etmeseydi" şeklinde tefsir etmiştir.[518] Ancak bu ayette, özel bir durumun kastedildiğine dair bir açıklama bulunmadığına göre, ilgili âyet-i kerîmeyi kapsamlı biçimde ele

---

511 Ayette zikredilen ibadet yerlerinde azdan çoğa dar olandan geniş olana intikal dikkat çekmektedir. Geniş bilgi için bkz. Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr, 17/230.*

512 Katâde'den gelen bir rivayete göre savâmi' kelimesiyle, sabiîlerin ibadet yerleri de kastedilmiştir. Biya' ise Yahudilerin havraları için de kullanılmaktadır. Salavât ise Sabiîlerin mescitleridir. Bazıları da mesâcid kelimesiyle savâmi', biya' ve salavâtın hepsinin kastedildiğini söylemişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 17/176;* İbnu'l Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 5/436-437;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 23/36.*

513 İbn Atıyye, *a.g.e., 4/125;* Seâlibî, *a.g.e., 4/127.*

514 Şevkânî'ye göre ise salavât kelimesi, ibrahice salus kelimesinden gelmekte olup, sonradan Arapçalaştırılmıştır. Bkz. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 3/457.*

515 Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e., 3/129;* Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 17/176;* Şevkânî, *a.e., 3/457.*

516 Taberî, *a.e., 17/177.*

517 Taberî, *a.e., 17/174.*

518 Kurtubî, *a.g.e., 12/70;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 3/457;* Ebû Hayyân, *a.g.e., 6/375.*

almak, daha isabetli bir yaklaşımdır. Nitekim Taberî de, âyet-i kerîmedeki ifadenin genel olduğunu, dolayısıyla da yukarıda zikredilen görüşlerin hepsini kapsadığını söylemektedir.[519]

Bununla birlikte bu ayetin cihada izin verilen bir önceki ayetle yakından bağlantılı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, burada öncelikli olarak bazı insanların müdafaa edilmesinin, bazı insanların da bertaraf edilmesinin istendiği anlaşılmaktadır.[520] Buna göre Yüce Allah, putperestlere karşı inananlara mücadele gücü vermektedir.[521] Böylece Allah'ın adının anıldığı mabetlerde ibadet eden semavî din mensuplarının korunduğu anlaşılmış olmaktadır. Eğer Yüce Allah tevhid ehlini korumasaydı, Yahudilerin Hıristiyanların ve Müslümanların mabetleri yıkılır ve Allah'ın adının anıldığı bir yer kalmazdı.

c.Allah'ın isminin mabet ya da mabetlerde çokça zikredilmesi hususu ise Ehl-i Kitap'la diyalog konusuna daha çok ışık tutmaktadır.

Bu konuda ayette geçen "ha" zamirinin nereye râcî olduğu ve يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللّٰهِ كَثِيرًا (Allah'ın adının çok anıldığı yerler) cümlesinin hangi ismin ya isimlerin sıfatı olduğu, tartışma konusudur.[522] Müfessirler, genellikle يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللّٰهِ كَثِيرًا ayetindeki "ha" zamirinin "mesâcid" kelimesine râcî olduğunu belirterek, Allah'ın çokça anılmasını, Müslümanların mabetlerine tahsis etmişlerdir.[523] Râzî'ye göre doğruya yakın olan görüş, "Allah'ın adı orada çokça anılmaktadır." ifadesinin mescitler hakkından getirilmiş olmasıdır. Çünkü mescitlerde Allah'ın adı çokça anılmaktadır.[524]

Ancak ilk dönemden itibaren birçok müfessir de, Allah'ın adının çokça anılmasını sadece bir mekâna tahsis etmeyerek, ayetteki "ha" zamirinin ismi geçen bütün mabetleri içine aldığını ifade etmişlerdir.[525] Nitekim Dahhâk, sadece mescitlerde değil, adı geçen bütün ibadet yerlerinde Allah'ın adının

---

519 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 17/175.*
520 İbn Atıyye, a.g.e., *4/124.*
521 *Kur'ân Yolu, 4/27.*
522 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 3/457.*
523 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 23/36;* Beğavî, a.g.e., *3/290;* İbnu'l Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 5/437;* Ebussuûd Efendi, a.g.e., *6/109.*
524 Râzî, a.e., *23/36.*
525 İbn Atıyye, a.g.e., *4/125;* Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr, 17/225.*

anıldığını belirtmiştir.[526] İbn Atıyye ve Seâlibî de, Allah'ın adının ismi geçen bütün mabetlerde zikredildiği görüşünü savunmaktadır.[527] Yine İbn Atıyye'ye göre bu mabetler, bir kitaba sahip olan din mensuplarına aittir. Allahın adının anılması ise ancak semavî şeriat sahibi ümmetler arasında söz konusu olmaktadır. Bu yüzden ayette Mecûsîler ve müşrikler söz konusu edilmemiştir.[528]

Bir kısım müfessirlere göre ise ayetin manası şöyledir: "Eğer Allah bazı insanları müdafaa etmeseydi, Musa zamanında havralar, İsa zamanında kilise ve manastırlar ve Muhammed (s.a.v.) zamanında da mescitler yıkılırdı."[529] İbn Atıyye'ye göre bu yorum, ayet hakkında yapılan en isabetli yorumdur.[530] Bunun yanında "peygamberlerin kendi dönemlerdeki mabetleri," şeklinde zamana yayılmış geniş süreci uygun görmeyip, Hz. Peygamber'in dönemindeki mabetler şeklinde yorumlayan müfessirler de vardır.[531] Buna göre ayetin manası, eğer Müslümanlar olmasaydı, ismi geçen bütün bu mabetler Hz. Peygamber zamanında yıkılırdı. Kurtubî ise ayeti "Yüce Allah, peygamberlere ve müminlere düşmanlarıyla savaşma izni vermeseydi, müşrikler her tarafı istila edip ibadet yerlerinin tamamını yıkıp yok ederlerdi." şeklinde açıklamaktadır.[532] Nitekim Râzî de, benzer yorumda bulunarak Yüce Allah'ın, müminlere kâfirlerle cihad etmeye izin vermiş ve düşmanlarına karşı onlara yardım etmiş olduğunu ifade etmektedir. Böylece müminler, kendilerine haksızlık ve zulüm yapan müşrikleri defetmiş olmaktadırlar. Eğer böyle olmasaydı şirk ehli, din mensuplarına hükümran olur ve o din mensuplarının ibadet ettikleri mahaller, atıl hale gelir ve harabeye dönerdi.[533]

Bu bağlamda bazı alimler, Allah'ın adının manastırlarda, kiliselerde ve havralarda her halükârda anıldığını ifade etmişlerdir. O halde bu manastırlar, müşriklerin putlara taptıkları yerlerle eşit kabul edilemez.[534] İbn

---

526 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *17/176.*
527 Seâlibî, a.g.e., *4/127.*
528 Kurtubî, a.g.e., *12/72.*
529 Beğavî, a.g.e., *3/290;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, *5/437.*
530 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, *3/457.*
531 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, *23/36.*
532 Kurtubî, a.g.e., *12/70.*
533 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, *23/35.*
534 Râzî, a.e., *23/36.*

Kayyim, Kur'ân'da gayri müslimlerin ibadet mahalleriyle, Müslümanlara ait mescitlerin birlikte anılmasını açıklarken şu yorumları yapar: "Mabetler, her ne kadar farklı adlarla anılmış olsa bile aslında onlar, temeli ilahî olan hak dinin mabet ve ibadet birliğine işaret etmektedir."[535] İşte bu ayette zikredilen mabetlerin temel misyonu arasında, Allah'ın çokça anılmasının olduğu özellikle vurgulanmıştır.

Şu halde anlaşılmaktadır ki semavî din mensupları, kendi mescitlerinde Allah'ın adının anılmasını severler. Yüce Allah, Müslümanlar aracılığıyla bu gibi kutsal mekânlara verilecek zararı önlemektedir.[536] Kitap ehlinin sahip olduğu mabetlerde Allah'ın adının anılması sonucu, şirk ehli, din ehlinden ayrı bir kategoride ele alınmakta; din ehli de, onlardan başka bir kategoride değerlendirilmektedir. Şirk ehlinin korunması gereken bir değerleri yoktur ve onlar Allah'ın adını anmazlar.[537] Fakat din sahipleri, müşrik ve kâfirler gibi değildir. Bu yüzden Şevkânî, bu ayetin tefsirinde "Eğer Yüce Allah insanları def etmeseydi, şirk ehlinin istilasıyla, din ehli insanlar harap olurdu." şeklinde bir yoruma yer vermiştir.[538] İbn Atıyye de benzer yaklaşımda bulunarak, isimleri geçen mabetlerin bir kitaba sahip insanlara ait olduğunu ifade etmektedir.[539] Bu yüzden onların şirk ehli gibi değerlendirilmesi uygun düşmemektedir.

Öte yandan İslâm, semavî din mensuplarına ait mabetlere koruyucu bir yaklaşım sergilemekle, onların kendi mabetlerinde sadece ibadet yapmalarını değil, aynı zamanda Müslümanların aleyhinde olmamak ve onlara zarar vermemek şartıyla dinî, ilmî, siyasî, sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulunmalarına da imkân tanımaktadır. Zira bu hususlar da mabetlerin fonksiyonları içerisinde değerlendirilir.[540]

Burada Kur'ân'ın teorik olarak ortaya koyduğu mabed tasavvurunun pratiğini de vurgulamak gerekir. İşte bu âyet-i kerîmenin verdiği temel mesajdan yola çıkan Müslümanlar, başta Hz. Peygamber dönemi olmak

---

535 Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 5/437.*
536 Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e., 3/129.*
537 İbn Atıyye, *a.g.e., 4/125.*
538 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 3/457.*
539 İbn Atıyye, *a.g.e., 4/125.*
540 Güç, *a.g.e., s. 286.*

üzere İslâm'ın yayılma sürecinde, aynı ortamı paylaştıkları gayri müslimlerin mabetlerine saygı göstermişler ve onların varlığını garanti altına almışlardır. Nitekim Yahudilerin dinî eğitim ve öğretim yaptıkları yer olarak bilinen Beytü'l-Midras,[541] Hz. Peygamber döneminde de kendi fonksiyonunu îfâ etmeyi sürdürmüştür. Daha da ötesi, Hz. Peygamber'in, kitap ehline bazı konularda danışmak ve sorular sormak için Beytü'l-Midras'a gittiği bilinmektedir.[542] Aynı şekilde Hz. Peygamber, savaş esnasında bile, kendi mabetlerinde ibadete çekilip savaşa katılmayan din adamlarının öldürülmesini de yasaklamıştır.[543] Şu durumda Hz. Peygamber'in kitap ehlinin mabetlerine bir zarar vermeksizin, onlara karşı saygılı davrandığı anlaşılmaktadır. Bunu örnek alan diğer Müslümanlar da tarih boyunca mabetleri yok etmek ve yıkmak bir yana, onları ıslah ve imar etmeyi yeğlemişlerdir. Hz. Peygamber sonrası uygulamalarda da -bazı istisnalar dışında- bu geniş dinî hoşgörünün hâkim olduğu görülmektedir.

Söz gelimi, Hz. Ebu Bekir, Üsame'nin komutanlık yaptığı orduya şu emri vermiştir:

"Siz, manastırlarda kendilerini ibadete vermiş insanlara rastlayacaksınız. Onları, kendilerini vermiş oldukları ibadetleriyle baş başa bırakınız, onlara dokunmayınız."[544]

Hz. Ömer de Kudüs'ü fethettiğinde Süleyman mabedini ziyaret ederek, Hz. Davud'un makamında namaz kılmıştır. Sonra oradaki İlya ve Lüd halklarına şu güvenceyi vermiştir: "Canları, malları ve kiliseleri ve kıbleleri güvencededir. Kiliseleri işgal edilmez, yıkılmaz, küçültülmez. Kilisenin gerek kendisinden gerek çevresinden bir bölüm istimlâk edilmeyeceği gibi kıblegâhları da istimlâk edilmez, mallarına el konulmaz, dinlerine baskı yapılmaz ve hiç kimseye zarar verilmez…"[545]

---

541 Ebu's-Saâdat Mecduddîn Mubârek b. Muhammed İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser, thk. Tâhir Ahmed Zavî, Mahmûd Muhammed Tanahî, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kâhire, 1963, 2/113.*

542 Seâlibî, *a.g.e., 2/26;* Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 3/217;* Âlûsî, *a.g.e., 3/110;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 1/329;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 1/366;* Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr, 2/170.*

543 Ebû Ya'lâ, *a.g.e., 5/59;* İbn Ebî Şeybe, *a.g.e., 6/483.*

544 Taberî, *Târîhu't-Taberî, 2/246.*

545 Muhammed Hamîdullâh, *Mecmûatu'l-Vesâıkı's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 2001, s. 487-488;* Taberî, *a.e., 2/449.*

Yine Hz. Ömer, Beytü'l-Makdis'e gittiğinde büyük bir diplomasi nezaketi göstererek, onların kiliselerinde namaz kılmamıştır. Bazı müminlerin ısrarına rağmen, Hz. Ömer'in namaz kılmamasının nedeni, kendisinden sonra Müslümanların bu kiliseyi yıkıp, enkazı üzerinde bir mescit yapabilecekleri endişesidir.[546]

Benzer bir uygulamaya Ömer b. Abdülaziz döneminde de rastlamak mümkündür. Ömer b. Abdülaziz halife olunca Hıristiyanlar, önceki halifenin yaptıklarını ona şikayet ettiler. Bunun üzerine halife Ömer b. Abdülaziz valisine mektup yazıp mescide ilave edilen kilise yerinin Hıristiyanlara tekrar iade edilmesini emretmiştir.[547] Yine Ömer b. Abdülaziz kendisine getirilen bir davanın sonucunda Müslümanların aleyhine hüküm vererek onları kiliseden çıkarmış ve Hıristiyanlara mabetlerini geri vermiştir.[548] Şu halde Kur'ân'da öngörülen mabed tasavvuru ve bunun Hz. Peygamber dönemi ve sonrası uygulamaları etrafında örgülenen İslâm kültürü, kendi hâkim olduğu geniş coğrafyalarda, diğer din mensuplarının asırlarca mabetlerini korumalarına ve kendi dinlerini yaşamalarına fırsat tanımıştır. Bugün İslâm ülkelerinde eski dönemlerden kalan ve hâlâ işlevine devam eden pek çok Ehl-i Kitap mabedine rastlamak mümkündür. Günümüzde Filistin, Suriye, Ürdün, Mısır ve Irak topraklarında yer alan kilise ve sinagogların hâlâ varlığını koruyor olması, Müslümanların İlahî dinlere olan saygı ve hoşgörüsünün bir göstergesidir. Bu yüzden İslâm tarihi, daha pek çok örnekleriyle, İslâm'ın farklı inanç mensuplarına gösterdiği müsamaha ve hoşgörünün canlı şahididir.

Netice itibariyle bu ayetten açıkça anlaşılmaktadır ki, Allah'ı zikretmek için inşa edilip içlerinde Allah'ın isminin anıldığı bütün mekânlar, saldırı ve tecavüzlere karşı korunmalıdır. Allah'ın adının anıldığı mekânları koruma işi de, semavî din mensuplarına düşmektedir. Bu yüzden küfür ve şirk ehlinin, inananlar için tehdit oluşturduğu durumlarda, semavî din müntesiplerinin birbirlerini korumaya yönelik dayanışma ve birlik içerisinde olmaları zorunluluk arz etmektedir. Böylece Kur'ân, Allah'ın anıldığı

---

546 Fethi Abdulkerîm, *ed-Devle ve's-Siyâde fi'l-Fıkhı'l-İslâmî, Mektebetu Vehbe, Kâhire, 1984, s. 335.*

547 Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân, s. 132.*

548 Belâzurî, *a.e., s. 130.*

bütün ibadet mahallerinin kutsallık ve dokunulmazlığını açıkça ilan etmekte[549] ve din sahiplerini de müşterek değerlerini korumaya çağırmaktadır.

Ayetin, Diyalog Bağlamında Değerlendirilmesi

1. Bu ayet, öncelikle semavî din mensuplarının müşrik ve kâfirlere karşı ayrı bir cephe olmaları gerektiğini göstermektedir. Buna göre din sahiplerinin, kendilerine gelecek bir saldırıya karşı ittifak ve birlik içerisinde olmaları zorunlu bir durumdur. Bu da semavî din mensupları arasındaki diyaloğun gerekliliğini ve zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Zira semavî dinlere bağlı insanların mabetleri, farklı adlarla anılsa bile, asıl itibariyle bu mabetlerin misyonu, Allah'ın çokça anılmasıdır. Bu yüzden Allah'ın adını çokça anan din mensuplarının bir araya gelip kendi mabetlerine yönelik tavır içerisinde olanlara karşı, ortak bir yol haritası belirlemeleri ve ileriye yönelik bu mabetlerin korunması amacına matuf müşterek bir strateji tesbit etmeleri, Kur'ân'ın öngördüğü mabet tasavvuru içerisinde yerini almaktadır.

2. Yüce Allah, mescitlerin dışında kitap ehline ait kutsal mekânları da mabet olarak kabul etmekte ve onların yıkılmasını istememektedir. Bu yaklaşım, diyalog kurduğumuz Yahudi ve Hıristiyanların kutsallarına saygı gösterme ve onların mabetlerine gelecek herhangi bir zararı önlemeye çalışma gibi bir kısım müspet hareketleri netice verir. Özellikle de İslâm, diğer din müntesiplerinin mabetlerini, kendi mabetleri gibi kutsal saymakta ve onlara gerekli saygıyı göstermektedir. Böylece İslâm dini gayri müslimlerin dinî kimliklerini kabullenmektedir. Bu da semavî kitap sahipleriyle kurulacak diyaloğun hem meşruiyetini, hem de devamlılığını ortaya koymaktadır. Zira o dine mensup kişilerin dini simgelerini korumak, onların devamlılığını da garanti altına almak manasına gelmektedir.

3. Bu ayet çerçevesinde her üç dinin, esas ve kaynak itibariyle bir olduğu, hepsinin mabedinde de Allah'ın adının anıldığı ve Allah'ın her üç din mensubu müminleri koruduğu ortaya çıkmaktadır.[550] Netice itibariyle Allah'ın bu kanunu, süreklilik arz ettiğine göre, semavî din mensuplarına

---

[549] Fazlurrahman, *İslâmî Yenilenme: Makaleler II*, s. 102.
[550] Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, 6/30-31.

ait mabetlerin her devirde korunduğu, dolayısıyla kitap ehlinin de yaşama ve ibadet etme haklarının muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Şu halde gayri müslimlerin mabetlerini ve o mabetlerde ibadet edenlerin onur ve yaşamlarını güvence altına almak, İslâm inanç ilkelerinin bir gereğidir.[551] Bir başka ifadeyle, Yüce Allah'ın kendilerini ve mabetlerini koruduğu din mensuplarıyla, gereksiz yere savaşmak ve onları çatışma ortamına sokmak Kur'ân'a göre meşru olamaz. Tam aksine varlıkları, dinleri ve mabetleri korunan din ehliyle yakın temas ve ilişkilere yer vermek gerekir. Zira Kur'ân, semavî dinlerin ayrılmaz birer parçası olan mabetlere sıcak yaklaşım göstermekle, bu dinlerin müntesiplerine de müsbet ve sıcak bakmayı öngörmüş olmaktadır. Böylece Müslümanların, ister İslâm toplumunda isterse diğer toplumlarda kitap ehline ve onların mabetlerine karşı saygılı davranmaları ve onlarla yakın dayanışma içerisinde olup Allah'ın adının anıldığı tüm mekânları birlikte korumaları gerektiği anlaşılmaktadır.

II. DİYALOĞA ZEMİN TEŞKİL EDEN ÖRNEKLER

Yüce Allah, tüm insanların dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamak üzere peygamberleri vasıtasıyla birtakım kitaplar göndermiştir. Allah tarafından gönderilen tüm semavî kitaplar, Yüce Allah'ın kelam sıfatının bir tezahürüdür[552] ve vahiy ürünüdür. Vahyi, Allah ile peygamberleri arasında meydana gelen bir konuşma ya da bir haberleşme[553] şeklinde anlamak mümkün iken gök ile yer arasında bir iletişim şekli olarak da görmek mümkündür. Diyalog kavramının geniş anlamsal yönü göz önünde bulundurulduğunda bu iletişim, Yüce Allah'ın başta peygamberler olmak üzere diğer tüm varlıklarla diyaloğa geçmesi şeklinde açıklanabilir. Daha önce ifade edildiği üzere, karşılıklı konuşma biçimi olarak tanımlanan diyalog, çok geniş bir alana yayılmıştır. Bu çerçeveden bakıldığında karşılıklı iletişimin ve konuşmanın yer aldığı pek çok örnek, diyaloğa zemin teşkil eden örnekler arasında sayılabilir.

---

551 Mustafâ Sıbâî, *Min Revâi'i Hadâratinâ, Beyrut, tsz., s. 83 naklen* Güneş, a.*g.m., s. 20.*

552 Şerafettin Gölcük, *İslâm Akaidi, Esra Yay., Konya, 1994, s. 97.*

553 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 1/12-16;* Nadim Macit, *Kur'ân'ın İnsan Biçimci Dili, Beyan Yay., İstanbul, 1996, s. 27.*

İşte Kur'ân'da karşılıklı konuşma biçimi olarak tanımlanan diyaloğun pek çok örnekleri mevcuttur. Bu noktada hem Yüce Allah'ın yaratılmışlarla hem de peygamberlerin diğer insanlarla konuşmalarına ve diyaloglarına Kur'ân'da sık sık yer verildiği görülmektedir. Burada insanın ötekiyle tebliğ maksatlı kurduğu diyalogları da özellikle vurgulamak gerekir. Zira hiçbir düşünce ve görüşün, diyaloğa başvurulmadan başkalarına anlatılması veya kabul ettirilmesi imkânı yok gibidir.[554]

A. Yüce Allah'ın Yaratılmışlarla Muhaveresi

Yüce Allah, yaratmış olduğu tüm varlıklarla iletişim ve diyalog halindedir. Kurulan bu iletişim ve diyalog sayesinde kâinatta şaşmaz bir nizam ve bozulmayan bir düzen vardır. Zira Yüce Yaratıcı, kâinatı yarattıktan sonra, onun işleyişini kendi haline bırakıp terk etmemiştir. Kâinatı yaratıp işleyişini her an elinde tutan Yüce Allah'ın, insanla da ilişkisi bulunmaktadır. İşte Allah (c.c.) ile insan arasında ontolojik ve ahlâkî olmak üzere iki türlü ilişki olduğu söylenebilir.

Ontolojik ilişki, yaratıcıyla yaratılan arasındaki ilişki olarak açıklanabilir. Bu açıdan bakıldığında Yüce Allah'ın insanla diyaloğu, ruhlar aleminde başlar. Çünkü bütün insanlık, henüz dünyaya gelmeden Allah'ın, "Ben sizin rabbiniz değil miyim?"[555] şeklindeki hitabına muhatap olmuştur. İnsanlar da bu hitaba, "Elbette!(Sen bizim rabbimizsin)"[556] diye cevap vermiştir. Ahlâkî ilişki ise Yüce Allah'tan insana doğru yöneldiğinde rububiyet, adalet ve rahmet; insandan Allah'a doğru yöneldiğinde ise iman, İslâm, takva ve ibadet kavramlarıyla temellendirilebilir.[557] Aynı zamanda bu ahlâkî ilişki, Yüce Yaratıcının insanoğlu ile iletişim halinde olduğunu da gösterir. Çünkü insanı yeryüzünde başıboş bırakmayan Allah (c.c.), peygamberler tarihinde de görüleceği gibi, zaman zaman insanoğlu ile iletişim kurmuş ve onun bireysel ve toplumsal hayatta mutluluğunu

---

554 Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali Belhî İbn Sînâ, *Kitâbu'l-Cedel, Mısır, s. 12*, *naklen* Yusuf Şevki Yavuz, *Kur'ân-ı Kerîm'de Tefekkür ve Tartışma Metodu, s. 15.*

555 A'râf, 7/172.

556 A'râf, 7/172.

557 Gölcük, *Kur'ân ve İnsan, s. 249-250;* İlhami Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1999, s. 103-104.*

sağlayacak temel ilkeleri ortaya koymuştur.[558] Hz. Adem'le başlayıp Hz. Muhammed (s.a.v.)'e kadar kesintisiz devam eden Allah ile insan arasındaki bu iletişim, vahiyle gerçekleşmiş ve Allah insanlarla konuşmuştur.[559] Esasında bu konuşma, Allah'ın zatî sıfatlarından birisi olan kelam sıfatının, bir neticesidir. Zira konuşma anlamına gelen kelam sıfatı ile Yüce Allah, peygamberleri vasıtasıyla kullarına değer vererek, onlara hitap etmiş ve onlarla konuşmuştur.

O, kendisinin kullarına hitabıyla yetinmeyip, yaratıklarının dualarını ve isteklerini dinleyip onlara cevap vermiştir. Bu ilahî hitap ve konuşmalarda Yüce Allah, kullarının lisanlarında bulunan kelimeleri kullanma lütfunda bulunmuştur. Zira bildirilmesi matlub olan hususları, insanlara anlatmanın başka yolu gözükmemektedir. Ayrıca Allah ile insan arasında ontolojik farkın olması, ilahî kelamla beşerî kelam arasındanki farkı beraberinde getireceğinden, Yüce Allah insanla konuşmayı dilediğinde, insanın O'nun kelamını anlayacağı tarzda konuşmuştur. Bu durum dinî literatürde "Et-tenezzülâtü'l-ilâhîyye ilâ ukûli'l-beşer" şeklinde ifade edilmektedir. Böylece iki tarafın karşılıklı konuşması demek olan diyalog gerçekleşir.[560] Bu diyalogta Yüce Allah, insanlarla sözle konuşur ve onlara bir şeyi anlatmak için dil kullanır. Bu konuşmanın en belirgin bir özelliği ise Yüce Allah'ın uluhiyetine ve mutlaklığına halel getirmemek şartıyla insanı bir ben, bir varlık olarak bizzat kendisi karşısına alıp kabul etmiş olmasıdır.[561] İnsanın muhatap alınmasının bir neticesidir ki ahirette, her şeyi bilen, en küçük bir bilgiyi bile unutmayan Allah Teâlâ, kendi huzurunda dahi insana, kendisini müdafaa etmesi için konuşma fırsatı verip onunla diyaloğa geçecektir.[562] "O gün herkes gelip kendini savunur ve hiç kimseye haksızlık yapılmaksızın herkese yaptıklarının karşılığı tam olarak verilir."[563]

---

558 M. Saim Yeprem, "*İlahî Dinlerin Gayesi*", *Dinin Dünya Barışına Katkısı, T.D.V.Y., Ankara, 2006, s. 23.*

559 Mehmet Sürmeli, *Sahabenin Kur'ân Anlayışı, Doktara Tezi, A.Ü.S.B.E., 2003, s. 1.*

560 Suat Yıldırım, *"Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Ehl-i Kitap'la Diyalog", s. 61.*

561 Yaşar Nuri Öztürk, "*İnsan-Allah Diyaloğu*", *I.Kur'ân Sempozyumu, Bilgi Vakfi, İstanbul, 1994, s. 355.*

562 Fazlullâh, *el-Hıvâr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, s. 31.*

563 Nahl, 16/111.

İşte Yüce Allah'ın, tüm yaratılmışlarla arasında geçen farklı diyalog örneklerini peygamberlerle diyalog, meleklerle diyalog, diğer varlıklarla diyalog ve şeytanla diyalog şeklinde sınıflandırmak mümkündür.[564]

Bu çerçevede ilk insan Hz. Adem'in yaratılması hususunda Yüce Allah ile melekler arasında konuşmalar cereyan etmiştir.[565] Yüce Allah ile melekler arasında geçen bu diyaloglarda meleklerin Yüce Yaratıcı karşısında görüşlerini ve düşüncelerini rahatlıkla beyan etmeleri diyalogda olması gereken ifade hürriyetine ve değişik görüşleri rahatça ifade edebilme durumuna bir örnek teşkil etmektedir.[566] İşte diyalog halinde olan din mensuplarının, bu ilahî diyalog örneğinde almaları gereken önemli dersler bulunmaktadır.

Zemahşerî, Yüce Allah ile melekler arasında geçen hıvardan maksadın ne olduğu hakkında şu yorumu yapmaktadır: "Eğer Allah Teâlâ "Hangi maksada binaen bu durumu onlara haber vererek muhavereyi yaptı?" diye soracak olursan derim ki: "Allah bunu kullarına herhangi bir iş yapmadan önce o işi müşavere etmelerini öğretmek içindir. Yoksa Allah Teâlâ ilim ve hikmeti ile istişare etmekten müstağnidir."[567]

Yine Kur'ân'ın farklı surelerde yer verdiği bir başka ilahî diyalog örneği de Yüce Allah'ın şeytanla arasındaki konuşmadır. İşte Kur'ân-ı Kerîm'in birçok ayetinde Yüce Allah'ın şeytana görüşünü açıklamasına izin vermesi ve onunla diyaloğa girmesi[568] insanın kim olursa olsun, muhalifiyle diyalog kurabileceğine[569] ve hiçbir durumda bu diyalog kapısını kapamamasına yönelik büyük dersler vardır. Yine bu ilahî diyalog örneği, Allah'ın rahmetini gösterdiği gibi aynı şekilde insanın hasımlarıyla konuşurken onlara görüşlerini bildirmeye imkân vermesinin de önemine işaret etmektedir.[570] Dinlerdeki farklılıklar, siyasî konumların farklılığı, stratejik

---

564 Bakara, 2/30-32, 260; A'râf, 7/19-25, 143; Hicr, 15/32-42; Fussılet, 41/11; Hûd, 11/32-33.

565 Bakara, 2/30-32.

566 Uhenâ, a.g.e., *s. 85.*

567 Zemahşerî, a.g.e., *1/271.*

568 A'râf, 7/10-17.

569 Karadâvî, "*el-Hıvâru'l-İslâmî el-Mesîhî*", *s. 144.*

570 Ali Muhammed Abdullah, *el-Hıvâru'd-Dîniyyu'l-İbrâhîmiyyu fî Mîzâni'l-Kur'ân, Dâru's-Selâm, Kâhire, 2007, s. 336.*

çıkarlar, farklı düşünceler, nefsî meyiller… Bunların hiçbirisi diyalog köprülerini koparmaya neden olarak gösterilemez.[571] Özellikle bu ilahî diyalog örneğinde görüldüğü üzere iblisin aşikar başkaldırışına, isyan ve muhalefetine rağmen Allah Teâlâ onunla muhaverede bulunmuştur.[572]

Şu halde her şeyi yapmaya muktedir olan Yüce Allah'ın şeytanla muhaverede bulunması, beşer için bir ders niteliği taşıyarak tefekküre geniş bir kapı aralamaktadır. Buna göre Müslümanların kendilerine muhalif olan insanlarla hatta düşmanlarıyla diyalog kurabilecekleri ve onlarla bazı konular etrafında konuşabilecekleri ortaya çıkmaktadır.

Diğer yandan şeytanın söz konusu başkaldırışına rağmen Allah'ın onunla muhaverede bulunması ve ona söz hakkı tanıması diyaloğun mukaddesat türünden bir şey olmadığına da işaret etmektedir.[573]

Sonuçta Yüce Allah varlıkların pek çoğuna hitapta bulunurken onların anlayacağı bir dille konuşarak ilahî diyalogta bulunmuştur. İşte tüm varlıkların her şeyini kendisine borçlu oldukları Yüce Yaratıcı, yarattıklarına değer vererek onlarla konuşmuş ve diyalog kurmuştur. Böylece Yüce Allah'ın kendi kudret ve kuvvetine rağmen, Zât'ını örnek göstererek pek çok varlıkla muhaverede bulunduğu anlaşılmaktadır. Bundan başka Kur'ân'ın birçok suresinde Yüce Allah'ın peygamberlerle insanlarla ve diğer varlıklarla kurduğu diyalogları ele alan pek çok örnekler bulunmaktadır.[574]

İşte Kur'ân'ın birçok yerinde görülen bu ilahî diyaloglarla, Yüce Yaratıcı kullarına konuşma, soru sorma ve güzel bir üslûp kullanma yollarını tavsiye etmektedir.[575] Özellikle şeytanla diyalog örneğinde görüleceği üzere, Yüce Allah kendisine karşılık veren, isyan eden ve kötülük ve şerrin simgesi durumunda olan şeytanı bile muhatap almış ve ona konuşma imkân ve fırsatı vermiştir. Buna göre muhataplardaki muhalefet ve düşmanlıklar ne düzeyde olursa olsun bu ilahî diyaloglar, insanların da birbirleriyle konuşmalarını ve diyalog kurmalarını öngörmektedir. Zira insanların ellerindeki güç ve kuvvet, asla diyalog ve hoşgörünün sağladığı

---

571 Uhenâ, *a.g.e., s. 81.*
572 Sûdî, *a.g.e., s. 26.*
573 Tâcâ, *a.g.e., s. 146.*
574 En'âm, 6/128-130; İsrâ, 17/61-65; Sâd, 38/75-85.
575 Tantâvî, *Edebu'l-Hıvâr, s. 126.*

huzur ve güveni sağlayamaz. Aksine kuvvet, diyaloğu yıkar ve onu param-parça eder.[576] Kuvvet ve şiddet, ancak hak ortaya çıktıktan sonra, hâlâ ona ısrarlı bir şekilde direnen, karşı çıkan ve hakkı engellemeye çalışan kişi ve kişiler için kullanılmalıdır.[577] Böylece Kur'ân-ı Kerîm'de diyalogta bulunmanın ilahî bir metot olduğu ve her türlü muhalif kişi ve düşünceye karşı da diyalog yolunun tercih edilebileceği anlaşılmaktadır.

B. Geçmiş Peygamberlerin Ümmetleriyle Diyalogları

Diyalog kelimesinin geniş anlamı göz önünde bulundurulduğunda ilk muhavereler, Yüce Allah'ın ruhlar aleminde insanla ve ilk peygamber Hz. Adem'le konuşmasıyla başlamıştır.[578] Ancak ontolojik açıdan bakıldığında -yani bir tarafta yaratan diğer tarafta yaratılan olması yönüyle diyaloğa girenler açısından- bu diyaloglarda, tam bir eşitlik ve uyum bulunmamaktadır. Zira Allah ile insan arasındaki ilişki, yaratanla yaratılan ya da rab ile kul ilişkisidir. Bu yönüyle eksik olan diyalog, tam anlamıyla ilk örneğini Hz. Adem'le göstermektedir. Zira ilk peygamberden itibaren bütün peygamberler, hem dinî hem de beşerî görevlerini yerine getirmek için insanlarla diyalog kurmuşlardır. Buna göre gerçek anlamıyla diyalog Hz. Adem'den Hz. Muhammed (s.a.v.)'e kadar devam eden peygamberlerin misyonunun aslını oluşturmaktadır.[579] Kendilerine üslûp olarak diyaloğu seçen peygamberlerin, başlangıçta insanları bu diyalog ekolüne sokmaya çalıştıkları görülmektedir.[580]

Peygamberler, kendi engin müsamahalarıyla birlikte yumuşak bir üslûp kullanarak diğer insanlarla diyaloğa geçmişlerdir. Buna karşın bir kısım insanlar değişik sebeplerden dolayı peygamberlere karşı sert üslûp kullanarak konuşmuşlardır.[581] Bu yüzden, Kur'ân'da anlatılan önceki peygamberlerin ümmetleriyle karşılaşmaları, güzel birer diyalog örnekleri olarak görülebilir. Bu noktada peygamber kıssalarında, peygamberlerin

576 Sûdî, a.g.e., *s. 26.*
577 Sûdî, a.e., *s. 25.*
578 A'râf, 7/22-24.
579 Kurucan, a.g.e., *s. 11.*
580 Fazlullâh, *el-Hıvâr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. *Mukaddime.*
581 Fazlullâh, a.e., s. *Mukaddime.*

kavimleriyle arasındaki tartışmalardan ve bunun etrafında örgülenen hak ile batıl ve hidayet ile dalâlet arasındaki mücadelelerden sık sık sahneler sunulmaktadır.[582] Söz gelimi Hz. Adem'in iki oğlunun kıssası, Hud, Salih, Şuayb, İbrahim, Lut, Musa, İsa kıssaları gibi. Bütün bunlar hak ile batıl arasındaki mücadelenin sürdüğünü ve insanlar arasındaki tartışmaların kaçınılmaz olduğunu göstermektedir. Bu tartışmaların en önemlileri arasında Hz. Musa'nın Firavun'la mücadelesi vardır. Mesajını Firavun'a ulaştırmak için hazırlık yapan Hz. Musa, mücadelesine konuşma, tartışma ve açıklama silahıyla katılıp, rabbinden dilinin çözülmesini ve sözünün iyi anlaşılmasını istemektedir.[583]

Özellikle peygamber kıssalarında görüldüğü gibi diyaloğun mutlaka iki şahıs arasında cereyan etmesi zorunlu olmayıp, daha fazla kişiler arasında da diyalog olabilmektedir. Söz gelimi Kur'ân'da İblis ile Hz. Adem, Hz. İbrahim ile babası ve Hz. Musa ile Firavun arasında geçen diyaloglar, iki şahıs arasında gerçekleşen diyaloglara örnek teşkil etmektedir. Bunun yanında Kur'ân'da diyaloğun bir tarafında tek bir kişi, diğer bir tarafında bir topluluğun olduğu diyaloglar da vardır. Genellikle tebliğ maksatlı olan bu diyaloglarda bir tarafta peygamber, diğer tarafta ise gönderildikleri toplumlar bulunmaktadır.[584] Her peygamberin kendi kavimleri girdikleri diyaloglar dikkate alındığında, Müslümanların bundan çıkaracakları birçok ders vardır. Şöyle ki, bir mümin başkasıyla konuşurken konumu ne olursa olsun, muhatabını dinlemeli, sonra ona uygun bir dille kendi meramını ifade etmelidir. Bunun dışında karşısındakinin sözünü dinlememe ya da onun görüşünü istihfaf etme şeklindeki davranış şekilleri konuşma edebine aykırıdır.[585]

Bu çerçevede önceki peygamberlerin kavimleriyle diyalogları Kur'ân'da oldukça geniş bir şekilde geçmektedir. Burada peygamberlerle kavimleri arasında geçen konuşmalara yer verilmeyecek, sadece bu konuşmalara yönelik genel bir bakış açısı sunulacaktır.

---

582 Zâhir b. Avvâd el-Elmaî, *Kur'ân'da Tartışma Metodları, trc. Ercan Elbinsoy, Pınar Yay.*, *İstanbul, 1984, s. 36.*

583 Elmaî, a.e., *s. 36.*

584 Halefullâh, a.g.e., *s. 339.*

585 Muhammed İbrâhîm el-Hamd, *el-Ahtâ fî Edebi'l-Muhâdeseti ve'l-Mucâdele, Dâru İbn Huzeyme li'n-Neşr, Riyâd, 1416, s. 37.*

1. Hz. Nuh'un Diyalogları

Hz. Nuh'un kavmiyle yaptığı diyaloglar, Kur'ân'ın farklı surelerinde geçmekle birlikte[586] en geniş ve en kapsamlı bir şekilde Hûd suresinde yer almaktadır.[587]

Hz. Nuh'un tebliğ maksatlı bu diyaloglarında, son derece hoşgörülü, müsamahalı ve kucaklayıcı bir yaklaşım sergilediği dikkat çekmektedir.[588] Zira kavminin önde gelenleri Hz. Nuh'a, kendisini açık bir sapıklık içerisinde gördüğünü söylemektedirler. Buna mukabil Hz. Nuh, "Ey benim kavmim" hitabıyla konuşmasına başlamış ve "Bende hiçbir dalâlet yok, fakat ben Rabbü'l-âlemîn tarafından size bir elçiyim."[589] diyerek kavmine şefkatlı bir üslûp ve kucaklayıcı bir tutum içerisinde olduğunu göstermektedir. Yine onun kavmine "Doğrusu, bu gidişle, ben sizin canınızı yakacak, gayet acı bir günün azabına uğramanızdan endişe ederim."[590] şeklinde hitap etmesi de onlara karşı duyduyu şefkat ve merhametin en açık göstergesidir.

Bunun yanında vurgulanması gereken bir husus Kur'ân'ın geçmiş peygamberlerin kendi kavimleriyle yaptıkları bütün konuşmaları aktarmadığıdır. Söz gelimi Hz. Nuh, bin seneye yakın bir süre kendi kavmini tevhide davet ettiği halde, onun bu uzun hayatı içinde kavmiyle arasında geçen diyalogların çoğu Kur'ân'da anlatılmamaktadır. Ancak Kur'ân muhataba ders ve ibret olacak kısımları ve asıl gayeye fayda sağlayacak bölümleri nakleder.[591]

2. Hz. Hûd'un Diyalogları

Kur'ân'ın yer verdiği bir diğer diyalog örneği, Hz. Hud ile kavmi arasında görülmektedir. Yüce Allah Âd halkına "kardeşleri Hûd'u"[592] elçi olarak göndermiş ve Hz. Hûd ile kavmi arasında diyaloglar cereyan

[586] A'râf, 7/59-63; Şuarâ, 26/105-122; Mü'minûn, 23/23-26; Yûnus, 10/71-73.
[587] Hûd, 11/25-34.
[588] Ebû Zehra, *Zehratu't-Tefâsîr, 7/3698.*
[589] A'râf, 7/60-61.
[590] Hûd, 11/26.
[591] İdris Şengül, *Kur'ân Kıssaları Üzerine, Işık Yay., İzmir, 1995*, s. 226-227.
[592] A'râf, 7/65; Hûd, 11/50; Şuarâ, 26/124; Ahkâf, 46/21.

etmiştir. Kur'ân'ın birçok yerinde geçmekte olan bu diyaloglar[593] A'râf suresinde biraz daha genişçe yer alır.[594]

Hz. Hud'un kavmiyle kurduğu diyaloglarda çok önemli bir husus dikkat çekmektedir. Yüce Allah "Âd kavmine de kardeşleri Hûd'u gönderdik."[595] buyurarak, Hz. Hûd'u kavminin kardeşi olarak takdim etmektedir. Hz. Hûd'un kavmi inançsız bir topluluk dahi olsa Yüce Allah, O'nun kavmine nisbetini "kardeş" olarak belirlemiştir. Bu ayetten anlaşılan, sadece müminler arasında bir kardeşlik bağlarının bulunmadığı, bunun yanında tüm insanlar arasında bir kardeşlik bağlarının olabileceğidir.

Ayrıca inanmayan kavim, Hz. Hud'u "beyinsizlik içerisinde bocalayan hatta yalancı olduğuna inanan birisi olarak görmelerine"[596] ve bunu Hz. Hud'a söylemelerine rağmen, Hz. Hud onlara, kendisinin sadece bir elçi olduğunu söylemiş ve onlara "Ey benim kavmim" şeklinde hitap ederek yakınlığını hissettirmiş[597] ve aralarındaki diyaloğu da sürdürmek istemiştir. Hz. Hud onların beyinsizlik diye nisbet ettikleri şeyi o, "Sadece bende yoktur."[598] diyerek reddetmiştir. Böylece Hz. Hud, muhatabına hitap ederken ona güzel bir şekilde ve edeple mukabele edileceğini göstermiş olmaktadır.[599] Nihayet bu isyankâr ve âsî kavim, Yüce Yaratıcıya karşı meydan okurcasına, elçisinden azap indirmesini istemiştir. Bunun sonucunda Yüce Allah, inananları kurtarıp iman etmeyenlerin kökünü kesmiştir.

3. Hz. Salih'in Diyalogları

Kur'ân'ın geniş bir şekilde yer verdiği diyalog örneklerinden bir tanesi de Hz. Salih'in kavmiyle konuşmalarıdır.[600] Yüce Allah, Semud halkına kardeşleri Salih'i göndermiş ve aralarında diyaloglar geçmiştir.[601]

---

593 Hûd, 11/50-57; Şuarâ, 26/124-138; Mü'minûn, 23/32-38; Ahkâf, 46/21-23.
594 A'râf, 7/65-71.
595 Hûd, 11/50.
596 A'râf, 7/66.
597 Ebû Zehra, *Zehratu't-Tefâsîr, 6/2884.*
598 A'râf, 7/67.
599 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 3/222.*
600 Hûd, 11/61-65; Şuarâ, 26/142-156; Neml, 27/45-49.
601 A'râf, 7/73-79.

Diğer peygamberlerde olduğu gibi Hz. Salih de kavmiyle diyalog kurarken onlara "Ey kavmim" şeklinde hitap etmektedir. Bu hitap, Hz. Salih'in onlara karşı hem akrabalık bağlarını hatırlatmakta hem de şefkat ve merhametini göstermektedir.[602] Yine Hz. Salih'in kendisini dinlemeyen ve nasihatini anlamayan kavminin azaba uğradığını gördüğünde de, onlara hüzünlü ve mahzun bir şekilde "ey kavmim" demesi, onun kavmine karşı ne ölçüde bir şefkat ve yakınlık gösterdiğini ortaya koymaktadır.[603]

4. Hz. İbrahim'in Diyalogları:

Tevhid dinin simgesi durumunda olan Hz. İbrahim'in babasıyla ve kavmiyle gerçekleştirdiği diyaloglar, Kur'ân'da en çok zikredilen peygamber diyaloglarındandır.[604] Enbiyâ suresinde geçen konuşmalar, Hz. İbrahim'in hem babasıyla hem de kavmiyle diyaloglarını en geniş bir şekilde ortaya koymaktadır.[605]

Hz. İbrahim'in diyaloglarına bakıldığında onun putperest babasına karşı en ileri derecede saygı ve sevgiye dayanan bir üslûpla konuşmakta olduğu[606] ve ona karşı davranışlarında son derece edepli, nazik, kibar ve yumuşak olmayı tercih ettiği görülmektedir.[607] Hz. İbrahim'in babasına karşı duyduğu sevgi, şefkat ve merhametin en önemli göstergesi ise onun babasıyla konuşurken sık sık "babacığım" şeklinde ifadeler kullanmasıdır.[608] İşte Hz. İbrahim, babasının son derece sert ve şiddetli üslûbuna rağmen, o babasına karşı üstün ahlâk ve güzel muameleyle karşılık vermiştir.[609]

---

602 Bikâî, a.g.e., *7/444.*

603 Merâğî, a.g.e., *8/202.*

604 En'âm, 6/74-82; Meryem, 19/42-48; Şuarâ, 26/70-82; Ankebût, 29/16-65; Sâffât, 37/85-97.

605 Meryem, 19/42-48.

606 Fazlullâh, *el-Hıvâr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, s. 245-248.*

607 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 3/151.

608 Tantâvî, *Edebu'l-Hıvâr*, s. 154; Şehhât Muhammed Abdurrahmân Ebû Setît, *Hasâisu'n-Nuzumi'l-Kur'ânî fî Kıssati İbrâhîm Aleyhi's-Selâm*, Matbaatu'l-Emâne, Kâhire, 1991, s. 33; Ma'n Mahmûd Osmân ed-Damra, *El-Hıvâr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, *Câmiatu'n-Necâh el-Vataniyye*, *Filistîn*, *2005*, *s. 45.*

609 Tantâvî, a.e., s. 154.

5. Hz. Şuayb'in Diyalogları

Medyan halkına Hz. Şuayb'ı gönderen Yüce Allah,[610] onların tartı ve ölçüde doğruyu bulmalarını istemiştir. Bu çerçevede Hz. Şuayb ile Medyen halkı arasında geçen oldukça uzun konuşmalar cereyan etmiştir.[611]

Elmalılı, Hz. Şuayb ile Medyen halkı arasında geçen olaylardan günümüz insanının alacağı birçok dersin olduğuna dikkat çekmekte ve onun kavmiyle ne kadar nazik, ince ve yumuşak bir şekilde konuştuğunu ifade etmektedir.[612] Hatta bu yumuşak ve ince hitaptan dolayı Hz. Şuayb "hatîbu'l-enbiya" olarak isimlendirilmiştir.[613]

6. Hz. Musa'nın Diyalogları

Kur'ân'da en çok zikri geçen peygamberlerden birisi de şüphesiz Hz. Musa'dır. Kur'ân, değişik konularla ilgili Hz. Musa'nın hayatından kesitler sunar. Yüce Allah, Hz. Musa'yı azgın, âsî ve zalim olan Firavun'a ve kavmine göndermiştir. Ancak Allah Teâlâ, Firavun'a Hz. Musa'yı ve kardeşini gönderirken onların yumuşak sözlü ve tatlı dilli olmalarını emretmiştir.[614]

Bu çerçevede Kur'ân'da özellikle Hz. Musa'nın Firavun'la mücadelesine ve bu mücadele esnasında aralarında geçen diyaloglara sıkça yer verildiği görülmektedir.[615]

Bunlardan başka Kur'ân'ın yer verdiği diğer peygamberlerin kavimleriyle gerçekleştirdiği diyaloglar arasında, Hz. Lût[616], Hz. İsa ve Hz. İlyas peygamberler de vardır. Ancak bu peygamberlerin konuşmaları hacim yönüyle kısadır.[617]

Netice olarak Kur'ân, geçmiş peygamberlerin kendi kavimleri ile aralarından geçen diyaloglardan sıkça örnekler vermektedir. Bu örneklerde göze

---

610 Ankebût, 29/36.
611 Hûd, 11/84-93.
612 Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 4/2808-2809.
613 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 18/38.
614 Tâhâ, 20/44.
615 Şuarâ, 26/16-31.
616 A'râf, 7/80-82; Hûd, 11/78-80; Hicr, 15/68-71; Şuarâ, 26/161-168; Neml, 27/54-56; Ankebût, 29/28-29.
617 Mâide, 5/112-113; Meryem, 19/30-33; Sâffât, 37/6, 124-126.

çarpan husus, diyaloğun bir tarafında bulunan peygamberlerin son derece saygılı ve yumuşak bir tavır sergilemiş olmalarıdır. Yine peygamberler insanlarla muhatap olurken onlara karşı oldukça şefkatli, merhametli ve hoşgörülü olmayı tercih etmişlerdir. Genel olarak bakıldığında Hz. Adem'den Hz. Muhammed (s.a.v.)'e uzanan vahiy tarihinin aslında bir ikna etme tarihi olduğu görülmektedir. Zira gönderilen her resul ve nebi, insanlara hak ve hakikati ulaştırmak için çok kere adeta bir yalvarış ve yakarış psikolojisi sergileyen birer ikna muallimidir. Daha önce de vurgulandığı üzere Yüce Allah, Rasûlüllah'ın vazifesinin zorlamak değil uyarmak, yol göstermek, dolayısıyla ikna etmek olduğunu tekrar tekrar ifade etmektedir.[618] Bu noktada Özellikle Yüce Allah'ın Hz. Musa ve Harun'u Firavun'a gönderirken onları yumuşak bir üslûba ve güzel bir söze çağırması dikkat çekmektedir.[619] Firavun'un olanca kibir ve inadına rağmen Hz. Musa, onunla konuşurken ilahî çağrıya sadık kalmış ve ona karşı saygısını ve edebini muhafaza etmiştir.[620]

Geçmiş peygamberlerin ümmetleriyle diyaloglarında dikkatleri çeken en önemli hususlardan birisi de, Yüce Allah'ın peygamberleri kavimlerine sunuş keyfiyetidir. Kur'ân birçok peygamberle, inançsız ve âsî ümmetleri arasında, kardeşlik ilişkisinin olduğunu "kardeşleri Salih'i….."[621], "kardeşleri Hud'u…."[622] "kardeşleri Lut'u…."[623] ve "kardeşleri Şuayb'i…."[624] ifadeleriyle belirtmektedir. Ancak buradaki kardeşlik din kardeşliği değil nesep kardeşliğidir.[625] Şu halde peygamberler ve onların kavimleri, aynı dini ve aynı inancı paylaşmamalarına rağmen, aralarında yaratılıştan gelen kardeşlik bağlarının bulunduğu vurgulanmaktadır. İşte sadece yaratılıştan gelen bu kardeşlik bile, insanlar arasındaki ilişkilerde saygıya, yumuşaklığa, müsamahaya, hoşgörüye ve diyalog yanlısı olmaya kapı aralamaktadır.

Ayrıca Kur'ân kıssalarında geçen peygamberlerin kavimleriyle

---

618 Mehmet S. Aydın, *"Hoşgörünün İslâmî Temelleri", Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı, haz. Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfi, İstanbul, 2000, s. 47.*

619 Fazlullâh, *el-Hıvâr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, s. 263-265.*

620 Tantâvî, *Edebu'l-Hıvâr, s. 18.*

621 A'râf, 7/73; Hûd, 11/61.

622 A'râf, 7/65; Hûd, 11/50.

623 Şuarâ, 26/161.

624 A'râf, 7/85; Hûd, 11/84.

625 Seâlibî, *a.g.e., 3/48.*

diyalogları, insanların kendi aralarındaki ihtilafları ve anlaşmazlıkları doğru bir şekilde çözebilmelerine ve farklı inanç ve düşünce yapısını benimseyenlerin birbirleriyle nasıl diyalog kurabileceklerine ışık tutmaktadır. Yine bu diyaloglar, insanların birbirlerini daya iyi tanıyıp olumlu taraflarını görebilecekleri bir pencere sunmaktadır.[626] İşte peygamberlerin farklı amaçlar çerçevesinde kendi kavimleriyle diyalog halinde olmaları, diyaloğun en canlı örneklerini oluşturmaktadır.

C. Hz. Peygamber'in Diyalogları

Hz. Muhammed (s.a.v.) bütün insanlığa bir rahmet ve hidayet rehberi olarak gönderilmiştir. Yine Hz. Muhammed (s.a.v.), tüm Müslümanlar için bir peygamber, bir davetçi, bir lider, bir komutan, bir hâkim, bir tüccar ve bir aile reisi olarak eşsiz bir kılavuz olma özelliğini taşımaktadır.

Yapılan değerlendirmelerin sağlıklı bir zemine oturması için vahiy döneminin çok iyi irdelenmesi gerekmektedir. Bu yüzden Hz. Peygamber'in diğer din mensuplarıyla kurduğu ilişkileri ve hayatın her alanında onlarla münasebetlerini belirlemenin gerekliliği, son derece açıktır. İşte hayatın maddî ve manevî her alanında en güzel model olma vasfını taşıyan Hz. Peygamber'in, başta kitap ehli olmak üzere, diğer tüm gayri müslimlerle kurduğu ilişkiler ve diyaloglar, Müslümanlar için en güzel örneklerdir.

Hz. Peygamber'in gayri müslimlerle ilişkilerinde mensup oldukları dinin belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Zira Ehl-i Kitap, diğer din mensuplarından ve inanmayanlardan farklı bir konuma sahiptir. Bu nedenle Hz. Peygamber'in ilişkilerini Ehl-i Kitap'la ve gayri müslimlerle ilişkiler şeklinde iki ana başlık altında incelemek daha doğru olacaktır. Şimdi sırasıyla Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap insanlarla, toplumlarla ve devletlerle kurduğu diyalogları örneklendirebiliriz.

1. Ehl-i Kitap'la Diyalog

İslâm'ın ilk dönemlerinde Mekke ve çevresinde putperestlik hâkim olup diğer dinî gruplar azınlıkta idi. Bu yüzden İslâm'ın geldiği

---

626 Fazlullâh, *el-Hıvâr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 25.

dönemde Mekke ve çevresinde, Yahudi ve Hıristiyanların bulunup bulunmadığı, eğer bulunuyorsa ne oranda var oldukları ve nasıl bir dinî tecrübeye sahip bulundukları konusunda tam bir ittifak yoktur.[627] Ancak kaynaklarda az da olsa Mekke şehrindeki farklı din mensupları arasında Yahudi ve Hıristiyanların da adı geçmektedir.[628] Mekke toplumu içerisinde yaşayan bu Hıristiyanların önemli bir kısmını, yarımadanın diğer bölgelerinden gelen köleler oluşturmaktadır.[629] Tarihçilere göre, Yahudilerin her ne kadar ticarî maksatlar için Mekke'ye geldikleri bilinmekte ise de, orada yaşadıklarına yönelik bir bilgi bulunmamaktadır.[630] Bu durumda Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap'la ciddi anlamda diyalog kurması Medine döneminde başlar. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in Mekke döneminde çok azda olsa Ehl-i Kitap'tan bazı kişilerle diyalog kurduğu görülmektedir.

a. Bireysel Diyaloglar

Bi'setten önceki dönemde Hz. Peygamber'in hanif ya da muvahhid olarak bilinen pek çok kişiyle yakın ilişki kurduğu bilinmektedir. Aynı şekilde Hz. Peygamber, bi'setten sonraki dönemde de kitap ehli insanlarla bireysel diyaloglarda bulunmuştur. Mekke döneminde Hz. Peygamber'in özellikle kitap ehli olan Hıristiyan kölelerle diyalogları dikkat çekmektedir. Bu bölümde önce Mekke döneminde gerçekleşen bireysel diyaloglar, sonra da Medine dönemindeki bireysel münasebetler incelenecektir.

---

627 Fazlurrahman, *İslâmî Yenilenme: Makaleler IV, terc. Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2003, s. 29;* Watt, *a.g.e., s. 84.*

628 Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *Sîretu İbn İshâk*, thk. Muhammed Hamîdullâh, Hayra Hizmet Vakfı, Konya, 1981, s. 86, 94; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf, thk. Muhammed Hamîdullâh, Dâru'l-Ma'rife, Kâhire, 1959, 1/72-73, 81;* Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî İbn Hazm, *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Maârif, Kâhire, 1982, s. 491; Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Târîhı'l-Arab Kable'l-İslâm, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1970, 6/603.*

629 Muhammed İzzet Derveze, *Asru'n-Nebî ve Bîetuhû Kable'l-Bi'se, Dâru'l-Yakdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1963, s. 165;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/72, 617.*

630 İsmâîl Hâmî Danişmend, *İzahlı İslâm Tarihi Kronolojisi, Babıali Yayınevi, İstanbul, 1960, 1/301.*

1. Mekke Dönemindeki Bireysel Diyaloglar

√ Varaka b. Nevfel

Peygamber ailesine yakınlığı ile bilinen Varaka, Allah'a şirk koşmaktan çekinen, putlara tapmayarak tevhid inancını benimsemiş muvahhitlerden birisidir. Varaka, Şam'a gerçekleştirdiği bir seyahatte, kitap ehlinin kutsal kitaplarını okumuş ve Hıristiyanlığı benimsemiştir. Daha sonra Varaka, kendisini geliştirerek Hıristiyan alimlerden olmuş ve bu din hakkında hüküm verecek seviyeye gelmiştir.[631] Varaka, Şam'a gerçekleştirdiği yolculuk esnasında tanıştığı bir Hıristiyan rahipten İncil'de geleceği müjdelenen peygamberin vasıfları hakkında bilgi sahibi olmuştur.[632] Nitekim Varaka, -aşağıda anlatılacağı üzere- kitap ehlinden birisi olarak, Hz. Peygamber'in risaletle şereflendiği zaman diliminde önemli bir rol üstlenmiştir.

Hz. Peygamber, ilk vahyin gelmesinden sonra endişeye kapılarak evine gelmiş ve olanları Hz. Hatice'ye anlatmıştır. Bunun üzerine Hz. Hatice, "Sen akrabaya iyilik eder, doğru söyler, emaneti yerine getirir, güzel ahlâk sahibisin korkma."[633] gibi sözlerle ona en büyük desteği vermiştir. Hz. Hatice, eşine karşı bu sözlerle destek çıktıktan sonra, Hz. Peygamber'in heyecan ve şaşkınlığını gidermek için, O'nu amcasının oğlu Varaka b. Nevfel'e götürmüştür. Hz. Hatice'nin Varaka b. Nevfel'i tercih etmesinde, onun hem peygamber ailesine yakınlığı hem de kutsal kitapları bilen bir din alimi olması etkili olmuştur.

Hz. Peygamber, başından geçen tecrübeyi Varaka'ya anlatınca O, şu cümleleri sarfetmiştir:

"Müjde Ey Muhammed (s.a.v.)! Sen Meryem oğlu İsa'nın haber verdiği son peygambersin. Sana görünen melek, Hz. Musa'ya da gelen nâmûs-u ekberdir. Keşke genç olup da senin, insanları hak dine çağıracağın zamana erişeydim. Kureyş'in seni Mekke'den çıkaracakları vakit sana yardım edebilseydim." demiştir.

---

631 İbn İshâk, a.g.e., *2/95*.

632 İbn Hişâm, a.g.e., *1/238;* İzzuddîn İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, *5/447-448;* İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, *1/25*.

633 İbn Sa'd, a.g.e., *1/195*.

Hz. Peygamber: "Kavmim beni buradan çıkaracak mı?" diye sormuş

Varaka: "Evet, zira senin gibi hiç kimse yoktur ki kendisine düşmanlık edilmiş olmasın. Şayet davet günlerine yetişirsem sana bütün gücümle yardım ederim." cevabını vermiştir.[634] Varaka, bu olaydan sonra, çok geçmeden vefat etmiştir.

Daha sonraları Hz. Peygamber, Varaka hakkında olumlu ve övgüye değer açıklamalarda bulunmuştur. Hz. Hatice'nin, Varaka hakkında soru sorması üzerine Hz. Peygamber, "Rüyamda onu beyaz elbiseler içinde gördüm. Eğer O, cehennem ehlinden olsaydı, üzerinde başka elbiseler olurdu." şeklinde karşılık vermiştir.[635] Hatta Hz. Aişe'den gelen bir rivayette Hz. Peygamber, Varaka hakkında kötü söz söylenmemesini istemiş ve onun için bir ya da iki cennet hazırlandığını söylemiştir.[636]

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber'in ilk vahiy tecrübesini paylaştığı kişiler arasında, Hıristiyan bir bilgin yer almaktadır. İşte Hz. Peygamber, ilk defa vahiy alıp risaletle şereflendirildiği ve bu yüzden yoğun bir heyecan yaşadığı dönemde, Varaka ile kurduğu diyalogtan sonra teselli olmuş ve kendisini huzur içinde hissetmiştir. Varaka da bir Hıristiyan olmasına rağmen Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ilk vahiy deneyimini işittiğinde, onun Tevrat ve İncil'de müjdelenen bir peygamber olduğuna kanaat getirmiş ve ona yardım edeceğini belirtmiştir.

√ *Kölelerle Diyalog*

Bilindiği üzere Mekke döneminde Ehl-i Kitap insanların sayısı oldukça azdır. Mekke'de az sayıda bulunan kitap ehlinin çoğunluğunu da yabancı köleler oluşturmaktadır.[637] Nitekim Kur'ân "Biz onların, Peygamber hakkında: 'Mutlaka ona öğreten bir insan vardır!' dediklerini pek iyi biliyoruz. Hakikatten uzaklaşarak tahminle kendisine yöneldikleri şahsın

---

634 İbn İshâk, a.g.e., *1/113;* İbn Hişâm, a.g.e., *1/238;* Buhârî, *Vahy, 1;* Taberî, *Târîhu't-Taberî, 1/531;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/82-83.*

635 Ahmed b. Hanbel, 6/65; Tirmizî, *Ru'yâ, 10;* İzzuddîn İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh, 5/448;* İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 3/9.*

636 Nîsâbûrî, a.g.e, *2/609;* İzzuddîn İbnu'l-Esîr, a.e., *5/448.*

637 Beğavî, a.g.e., *3/361.*

dili, yabancı bir dildir, halbuki bu Kur'ân, açık bir Arapça ifadedir."[638] ayeti, kesin olarak Mekke'de Arap olmayan kimselerin de ikamet ettiğini ortaya koymaktadır. Bu ayette açıkça ifade edildiği üzere kâfirlerin, Hz. Peygamber'e öğretme işini yabancılara nisbet etmeleri, onların biraz ilim sahibi olduklarını da göstermektedir.[639]

Bu ayet, öncelikle müşriklerin "Hz. Muhammed (s.a.v.) bu sözleri bir beşerden öğreniyor." şeklindeki iddialarını yalanlamaktadır. Zira Hz. Muhammed (s.a.v.)'e öğrettiği söylenen müşrikler, aslen Arap olmayıp yabacı kimselerdir. Şu halde bu ayet, bir yabancının bu kadar güzel, akıcı ve beliğ bir Arapça söz söylemesinin mümkün olmadığını vurgulamaktadır.

Müfessirler Kureyşlilerin, ayette geçen beşer kelimesinden kimi kastettikleri hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre o kişi, Muğire oğullarından Tevrat okuyan Yaiş adlı bir köledir. Mekkeli müşrikler, Hz. Peygamber'in bu köleyle diyaloğunu görünce "Muhammed (s.a.v.) ondan öğreniyor." demişlerdir.[640]

Başka bir rivayette ise Mekke'de kılıç yapmakla meşgul olan "Bel'am" adında genç bir kişiden bahsedilmektedir. Müşrikler, Hz. Peygamber'in yabancı ve Hıristiyan olan Belam adındaki bu zatın yanına girip çıktığını görünce onun öğrettiğini sanmışlardır.[641]

Bir başka rivayete göre ise onlar Yesar ve Cebr adlı iki kişi idiler. Abdullah b. Müslim el-Hadramî, bu iki kişiyi kastederek şunları söylemiştir: "Bizim, Aynü't-temr halkından iki kölemiz vardı. Bunlar Mekke'de kılıç yaparlar ve İncil okurlardı. Bazen Hz. Peygamber bunların yanına uğrar ve onlar da Hz. Peygamber'e İncil ve Tevrat okurlardı. O da durur ve dinlerdi. Bunun üzerine müşrikler "O, ancak bu ikisinden öğreniyor." dediler.[642] Aynı şekilde Muhammed b. İshak da şunu söylemiştir: "Rasûllullah çoğu zaman Merve tepesinin yanında Cebr

---

638 Nahl, 16/103.
639 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 5/183.*
640 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 14/178;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 4/492.*
641 Taberî, *a.e., 14/177;* Kurtubî, *a.g.e., 10/178.*
642 Hâzin, *a.g.e., 3/99;* Zemahşerî, *a.g.e., 2/429;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 4/493.*

adında Hıristiyan ve köle bir çocuğun yanında oturmaktaydı."[643] Hatta Hz. Peygamber, Cebr'in yanına çok sık uğradığı için müşrikler "Bu, köleden bir şeyler öğreniyor." diyerek iftirada bulunmuşlardır. O kadar ki Cebr'in efendisi " Muhammed (s.a.v.)'e her şeyi sen öğretiyorsun." diyerek onu dövdüğü, Cebr'in de "Hayır vallahi, O bana öğretiyor." şeklinde karşılık verdiği rivayet edilmektedir.[644]

Daha başka rivayetlerde Hz. Peygamber'in görüştüğü kişiler arasında Huveytıb'ın kölesi Ayiş(aiş)[645] ve Kureyşli bir kadının kölesi olan Cabir de zikredilmektedir.[646]

Hz. Peygamber'in Mekke'de kitap ehlinden bir grup insanla ilişki kurduğunu gösteren bir diğer âyet-i kerîme ise şöyledir:

"Kâfirler: 'Kur'ân onun uydurduğu bir yalan olup, bu hususta başkaları da kendisine yardımcı olmuşlardır.' diye iddia ettiler. Onlar böylece, kesin bir yalan söyleyip zulmettiler."[647]

İzzet Derveze kâfirlerin, "Hz. Peygamber'e bir başka topluluk yardım etti." şeklindeki iddialarından yola çıkarak şunları söylemektedir:

"Eğer kâfirler Hz. Peygamber'in Mekke halkından olmayan bilginler, entellektüeller ve önceki kitaplara muttali olanlarla toplantılar yaptığını görmeselerdi, bu iddiayı ortaya atmazlardı."[648] Şu halde müşrikler, Hz. Peygamber'in irtibatta olduğu kimseleri görmekte ve ona göre de böyle bir iftirada bulunmakta idiler.

Mücâhid, Hz. Peygamber'e yardım eden kimselerin Yahudilerden bir grup olduğunu söylemiştir. Diğer bazıları ise yukarıda ismi geçen köleleri zikretmişlerdir.[649] Ancak birçok müfessir, Hz. Peygamber'e yardım eden ve onunla münasebet içerisinde olan kişiler arasında Addas'a dikkat çeker.[650]

---

643 Hâzin, a.e,, *3/99.*
644 Kurtubî, a.g.e., *10/177.*
645 Zemahşerî, a.g.e., *2/429;* Hâzin, a.g.e., *3/99.*
646 Daha geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 4/493.*
647 Furkân, 25/4.
648 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 3/51.*
649 İbn Abdisselâm, a.g.e., *2/19;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 6/72-73.*
650 Beğavî, a.g.e., *3/361;* İbn Atıyye, a.g.e., *4/200;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 24/44; İbnu'l-Cevzî, a.e., *6/72.*

Aynı şekilde tarihî kaynaklar da, Hz. Peygamber'in Addas'la diyaloğuna yer vermektedir.

Hz. Peygamber'e ilk vahiy geldikten sonra Hz. Hatice, sadece Varaka'nın yanına değil aynı zamanda Addas'ın da yanına gitmiştir. Hz. Hatice ilk vahiy tecrübesini Addas'a anlatınca o Hz. Muhammed (s.a.v.)'e gelenin, melek Cebrail olduğunu söylemiş[651] ve konuşmasını şöyle sürdürmüştür: "Cebrail, Allah'ın Firavun ve kavmini suda boğduğu esnada Musa ile beraberdi. O, Allah'ın Tur dağında kendisiyle konuştuğu esnada da Musa ile beraberdi. Yine Cebrail, Allah'ın kendisiyle güçlendirdiği Meryem oğlu İsa'nın da arkadaşıdır."[652]

Ancak Hz. Peygamber'in Addas'la esas diyaloğu, Taif dönüşü gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber tebliğ maksadıyla gittiği Taif'te, büyük eziyet ve sıkıntılara maruz kalmıştır. İşte bu sıkıntılı taif yolculuğunun dönüşünde Hz. Peygamber, Utbe b. Rebîa'nın bahçesine sığınmıştır. Bahçe sahipleri Utbe ile Şeybe, Hz. Peygamber'in karşılaştığı eza ve cefayı görünce, onların merhamet duyguları harekete geçmiş ve Addas adındaki Hıristiyan kölelerini çağırıp Hz. Peygamber'e birkaç salkım üzüm vermesini istemişlerdir. Addas, kendisine verilen talimatı yerine getirerek üzüm tabağını Rasûlüllah'a götürmüş ve ona yemesini söylemiştir. Rasûlüllah elini üzüme uzatıp "bismillah" çekerek yemeğe başlamıştır. Bunun üzerine Addas'la Hz. Peygamber arasında şu konuşmalar geçmiştir.

Addas: "Allah'a yemin ederim ki, bu sözü, bu beldelerin ahalisi söylemez." dedi.

Hz. Peygamber: "Ey Addas, sen nerelisin, hangi dindensin? dedi.

Addas: "Hıristiyanım, Ninovalıyım." şeklinde cevap verdi.

Hz. Peygamber: "Salih adam Yunus b. Metta'nın kasabasından mı?" diye tekrar soru sordu.

Addas: "Yunus b. Metta'yı sana kim öğretti?" deyince,

Hz. Peygamber: "O, benim kardeşimdir. O, peygamberdi. Ben de peygamberim." dedi.

---

[651] İbn Hacer, *el-İsâbe*, *4/385-386*.
[652] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, *3/15*.

Addas, bu söz üzerine Hz. Peygamber'in üzerine kapanarak başını, ellerini ve ayaklarını öptü, sonra da O'na tabi olduğunu belirtmiştir. Bu manzarayı gören bahçe sahipleri Utbe ile Şeybe, Addas'a yönelerek "Yazıklar olsun sana Ey Addas." demişler ve onu kınamışlardır.[653]

Buraya kadar verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber, Mekke döneminde Tevrat ve İncil okuyan kitap ehli kimselerle birlikte olmuştur. Bu dönemde, kitap ehli ile arasında ilişkiyi tamamen dostane tutan Hz. Peygamber, sık sık onların yanına girip çıkmış ve onlarla yakın diyaloglar kurmuştur. Mekke döneminde Hz. Peygamber'in sık sık kitap ehlinin yanına gidip gelmesinin, onlarla oturup kalkmasının ve yakından ilgilenmesinin bir sebebi de, kavminin ondan yüz çevirip ilişkileri koparma noktasına getirmiş olmasıdır.[654]

Nitekim Dahhâk'ın, "Kâfirler, Allah'ın elçisine eziyet vermeye başlayınca Hz. Peygamber, genç Hıristiyan kölelerin yanına oturur ve onların konuşmalarıyla rahatlardı."[655] şeklindeki yorumu da Hz. Peygamber'in içinde bulunduğu psikolojiyi ortaya koymakta ve onun Mekke döneminde kitap ehliyle sıcak ve yakın ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.

Aynı şekilde Hz. Peygamber'in Addas'la kurduğu diyalogta da görüldüğü üzere Müslümanların kitap ehliyle pek çok ortak noktaları bulunmaktadır. Zira Hz. Peygamber'le Addas arasında geçen konuşmadan sonra, onların arasında bir yakınlık ve samimiyet oluşmuştur. Bu yakınlığın meydana gelmesinde ise her iki taraf için de ortak hususlar olan "Allah'ın ismi" ve "Allah'ın elçisi etrafında söz birliği edilmesi" ve "aynı temalar üzerinde ittifak yapılması" şüphesiz çok önemli rol oynamıştır. Şu halde Müslümanlarla Ehl-i Kitap arasında temelde aynı ilaha inanma ve aynı insanları peygamber kabul etme, onların birbirlerine yaklaşmasına ve ortak paydalar etrafında buluşmasına oldukça büyük katkı sağlamaktadır.

Bu yüzden Hz. Peygamber, başta Addas olmak üzere diğer kölelerle yakın ve sıcak diyaloglar kurmuş ve onlarla samimi olmuştur. Bu yakınlıklar

653 İbn Hişâm, *a.g.e., 1/421;* Taberî, *Târîhu't-Taberî, 1/554;* İzzuddîn İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh, 4/4;* Kurtubî, *a.g.e., 16/211;* İbn Kesîr, *a.e., 3/136.*

654 İbn Âşûr, *a.g.e., 14/286.*

655 Hâzin, *a.g.e., 3/99.*

daha sonraları meyvelerini vermiştir. Çünkü bu kölelerden bazıları doğru yolu bularak hak dine inanmış ve İslâm dinini seçmiştir.[656]

2. Medine Dönemindeki Diyaloglar

Hz. Peygamber ve Müslümanlar hicretten sonra da nüfusları oldukça fazla olan kitap ehliyle yakın beşerî münasebetler kurmuşlardır. Bilindiği üzere Medine'deki Ehl-i Kitab'ın tamamına yakını Yahudilerden oluşmakta idi. Yahudilerle aynı çarşı pazarı paylaşan, aynı mahalle ve sokakta yaşayan, hatta birbirleriyle komşuluk ilişkileri bulunan Müslümanların, Yahudilerle aralarında beşerî ve sosyal münasebetler kurmamaları ve birbirleriyle diyalog içerisinde olmamaları mümkün değildir.

Yüce Allah tarafından risalet göreviyle görevlendirilen Hz. Peygamber, Medine toplumundaki insanlarla yakın temaslar kurmuş, onlara gidip gelmiş ve onlara karşı iyilikle ve hoşgörüyle davranmıştır. İşte Hz. Peygamber tarafından sergilenen bu kuşatıcı ve pozitif yaklaşımlar ve yakın münasebetler, bazen diyaloğun meyveleri sayılabilecek birtakım olumlu gelişmelerle sonuçlanmıştır. Çünkü bunun sonucunda bazı Yahudiler, İslâm dinine girerek Müslüman olmayı tercih etmişler, diğer bazıları ise Hz. Peygamber'e iman etmese bile onun yanında savaşa katılarak Müslümanların safında yerlerini almışlardır.

İşte bu kısımda Rasûlüllah'ın Ehl-i Kitap'la farklı alanlarda kurduğu diyaloglara örnekler verilecektir.

1. Benî Nadir Yahudilerinden Muhayrık adında bir zat, Hz. Peygamber'in Uhud savaşına çıktığını öğrenince, kavmini Allah Rasûlü'nün yanında savaşmaya çağırmıştır. Ancak Yahudiler, cumartesi gününü bahane ederek savaşa iştirak etmek istememişlerdir. Bunun üzerine Muhayrık onlara "Sizin için cumartesinin önemi yoktur." diyerek silahını kuşanmış ve Uhud savaşına iştirak etmiştir. Hatta bu Yahudi "Şayet ölürsem mallarımı Muhammed (s.a.v.)'e verin, zira O, mallarımı Allah'ın kendisine göstereceği yere harcar." diyerek vasiyette bulunmuş ve daha sonra da Müslümanlarla birlikte iştirak ettiği Uhud savaşında vefat etmiştir. Bunun üzerine Rasûlüllah, "Muhayrık, Yahudilerin en hayırlısıdır." buyurarak ona

---

[656] Âlûsî, *a.g.e., 18/234.*

karşı övgüde bulunmuştur. Daha sonra da Muhayrık'tan geriye kalan mallar Hz. Peygamber tarafından Medine'deki muhtaçlara dağıtılmıştır.[657]

Bu örnekte görülen yardımlaşma ve ittifak, Müslümanların kitap ehliyle kuracakları diyalogtan çok daha öte bir uygulama olarak kendisini göstermekte ve Müslümanlara çok önemli mesajlar sunmaktadır.

2. Hz. Peygamber'in kitap ehliyle yakın dostluğunu gösteren örneklerden bir tanesi de, onun Yahudi bir aileye hasta ziyaretinde bulunmasıdır. O dönemde Yahudi bir çocuğun Hz. Peygamberle yakın dostluğunun olduğu bilinmektedir. Bu çocuk hastalanınca, Rasûlüllah onu ziyaret etmiş ve ona "Geçmiş olsun." temennilerini iletmiştir. Daha sonra da Hz. Peygamber, babasının yanında o çocuğu İslâm'a davet etmiş ve o da bu davete icabet edip Müslüman olmuştur.[658]

3. Ayrıca bazı tarihî kaynaklar, Hz. Peygamber'e hizmet eden Yahudi bir çocuktan da bahsetmektedir. Hatta Yahudiler, Hz. Peygamber'e hizmet eden bu genç çocuktan, Rasûlüllah'ın saçlarını ve onun kullandığı tarağı istemişlerdir. Daha sonra da Yahudiler bunlarla Hz. Peygamber'e büyü yapmışlardır.[659]

4. Ehl-i Kitap'la diyaloğu gösteren örnekler arasında Hz. Peygamber'in yemek davetlerine katılması da bulunmaktadır. Söz gelimi Hz. Peygamber, Medine döneminde Yahudi birisinin yemek davetine icabet etmiş ve yemeklerini yemiştir. Tarihî kaynaklarda bu Yahudi'nin ismi zikredilmemektedir.[660] İbn Kayyim Rasûlüllah ve arkadaşlarının Ehl-i Kitab'ın davetlerine katılmalarını ve yemeklerini yediklerini şöyle anlatmaktadır:

"Hz. Peygamber Ehl-i Kitap'tan kendisini (yemeğe) davet edenlere icabette bulunur ve onların yemeklerinden yerdi. Hatta bir defasında Yahudilerden birisi, onu arpa ekmeği yemeğe davet etmişti. Aynı şekilde Müslümanlar da kitap ehlinin yemeklerine iştirak ederlerdi. Hz. Ömer, Müslümanlara yanından geçen bir kitap ehlini yemeğe davet etmeyi

---

657 İbn Hişâm, *a.g.e., 1/518;* Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf, 1/325;* İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye, 2/344.*

658 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 6/176.*

659 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 4/575;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 9/270;* Bikâî, *a.g.e., 22/415.*

660 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 4/330;* Ahmed b. Hanbel, 3/210.

şart koşmuş ve "Yediklerinizden onlara da yediriniz." demiştir. Esasen Yüce Allah bunu kitabında helal kılmıştır. Hz. Ömer Şam'a gittiğinde, oradaki Ehl-i Kitap yemek hazırlayıp kendisini davet etmişlerdir. O "yemek nerede?" deyince, onlar "kilisede" dediler. Bunun üzerine Hz. Ömer kiliseye girmek istemedi ve Hz. Ali'ye "Sen Müslümanları götür." dedi. Hz. Ali de Müslümanları alıp (kiliseye) götürdü. Daha sonra birlikte kiliseye girdiler ve yemeklerini yediler. Hz. Ali bir yandan oradaki suretlere bakıp şöyle dedi: "Müminlerin emiri bizimle birlikte, kiliseye girip yemek yese ne olurdu ki?"[661]

Bazı rivayetlere göre ise Hz. Ömer, "Biz suretlerin bulunduğu kiliseye girmeyiz." buyurarak Ehl-i Kitab'ın davetine iştirak etmemiştir. Çünkü Hz. Ömer kilisede, suretlerin bulunduğunu, dolayısıyla da oraya meleklerin girmediğini söylerek onların davetlerini reddetmiştir.[662]

Ancak İbn Kudame yukarıdaki uygulamayı esas alarak Ehl-i Kitab'ın mabetlerine girilebileceğini söylemiştir. Zira bu konuda herhangi bir yasak yoktur. Ayrıca bir yere meleklerin girmemesi, insanların da oraya girmeyeceği anlamına gelmez. Bu yüzden içinde resim bulunan Ehl-i Kitab'a ait mabedlere giriş, ittifakla mübah görülmüştür.[663]

5. İlk dönem Müslümanlar, Yahudi ve Hıristiyanlarla oldukça içli dışlı yaşamakta, gerektiğinde onların evlerine ya da kiliselerine gitmekte ve oralarda ibadetlerini de yapabilmekte idiler. Mesela Hz. Ömer bir defasında kilisede yemeğini yemiş sonra da arkadaşlarıyla birlikte namazını kılmıştır.[664] Aynı şekilde Ebu Musa el-Eşarî ve Ömer b. Abdülaziz de bir kilisede namazlarını eda etmişlerdir.[665]

6. Hz. Peygamber döneminde, Müslümanların kitap ehlinin evlerine gidip gelmeleri ve onların eşyalarını kullanmaları, onlarla ne ölçüde

---

661 İbn Kayyim el-Cevziyye, *İgâsetu'l-Lehfân min Mesâyidi'ş-Şeytân, thk. Muhammed Hâmid Fıkî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1975, 1/157;* İbn Kudâme, a.g.e., *7/8.*

662 Abdurrezzâk, a.g.e., *1/411;* Ebu'l-Kâsım Sikatuddîn Ali b. Hasan b. Hibetullâh İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Muhibuddîn Ebû Saîd Amrevî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995, 42/6.

663 İbn Kudâme, a.g.e., *7/8;* el-Mevsûatu'l-Fıkhıyye, 12/128.

664 İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhı'l-Mulûk ve'l-Umem, Dâru Sâdır, Beyrut, 1358, 4/328.*

665 İbn Ebî Şeybe, a.g.e., *1/424;* Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr, 2/155.*

bir yakınlık kurulduğunu ve nasıl bir münasebet içerisinde olunduğunu göstermektedir. Söz gelimi sahabeden Selman ve Ebu'd-Derdâ'nın Hıristiyana ait bir evde namaz kıldıkları nakledilmektedir.[666] Yine Hz. Ömer Hıristiyan bir kadının evine gitmiş ve orada abdest almıştır.[667] Aynı şekilde Hz. Ömer'in bir defasında Hıristiyana ait bir testiyi kullanarak abdest aldığı da nakledilmektedir.[668] Ayrıca bilindiği üzere sahabiler, bir keresinde Rasûlüllah'a gelerek, aynı ortamı paylaştıkları kitap ehline ait kaplarını kullandıklarını söylemişlerdir.[669]

7. Bunlardan başka Rasûlüllah, bizzat Medineli Yahudi tüccarlardan gıda maddesi satın almış ve zırhlı gömleğini de onlardan birine rehin olarak bırakmıştır.[670] Hatta Hz. Peygamber vefat ettiğinde ona ait bir zırh, borcuna mukabil bir Yahudi'nin elinde olduğu bilinmektedir.[671] Aynı şekilde Hz. Ömer de Hıristiyan bir kişiden giymek için ödünç bir elbise almıştır.[672]

8. Hz. Peygamber'in, bir Yahudi cenazesine olan tutumu ise başlı başına O'nun kitap ehline ve tüm insanlara karşı muamelesini ve saygısını göstermeye yetecek ölçüdedir. Bir gün Hz. Peygamber'in yanından bir Yahudi cenazesi geçer. Bunun üzerine Hz. Peygamber, bu cenaze için ayağa kalkar. Yanında bulunan sahabe "Ya Rasûlallah! Bu bir Yahudi cenazesidir." diyerek ikaz edince, Hz. Peygamber, "Bu da bir insan değil mi?" şeklinde karşılık vererek insana ve insanlığa verdiği değeri ve saygıyı açıkça ortaya koymaktadır.[673] Görüldüğü gibi nebevî ahlâk, değil insanın dirisine, ölüsüne bile saygı duyup ayağa kalkmayı öngörmektedir. İşte bu nebevî ahlâkın potasında erimiş olan sahabe de, Rasûlüllah'la aynı insanlık anlayışına

---

666 İbn Kayyim el-Cevziyye, *İgâsetu'l-Lehfân, 1/153.*

667 Buhârî, *Vudû', 42;* Dârekutnî, *a.g.e., 1/32.*

668 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 11/133;* Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn, 1/129;* Nevevî, *el-Mecmu', 1/261.*

669 Tirmizî, *Et'ime, 7;* Ebû Abdillâh Muhammed Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Mustedrek ale's-Sahihayn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Haydarabad, 1915, 1/144.*

670 Ahmed b. Hanbel, 3/102; Buhârî, *Rehn, 2;* İbn Mâce, *Ruhûn, 1;* Nesâî, *Buyu', 83;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 2/895.*

671 Buhârî, *Buyu', 14;* Tirmizî, *Buyu', 7;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 2/895;* Canan, *"Peygamberimizin Ehl-i Kitap'la Diyaloğu", s. 122-123.*

672 İbn Kayyim el-Cevziyye, *İgâsetu'l-Lehfân, 1/153.*

673 Buhârî, *Cenâiz, 48.*

sahip olmuşlar ve onun gibi üstün ahlâk sahibi olma yolunda çaba sarfetmişlerdir. Nitekim meşhur Hıristiyanlardan Ümmü'l-Haris b. Ebî Rebîa öldüğünde Rasûlüllah'ın ashabı onun cenazesinde hazır bulunmuşlardır.[674] Hatta sahabiler cenazede hazır bulunmakla yetinmemişler aynı zamanda bu cenazeyi teşyi' de etmişlerdir.[675]

Yine o dönemde sahabeden bir kişinin Hıristiyan babası vardır. O Hıristiyan kişi vefat edince, Müslüman çocuk babasının cenazesine iştirak etmez. Bu durum karşısında İbn Abbas şu cümleleri sarfeder: "Müslüman kişinin, babasının cenazesine iştirak etmesi, onu defnetmesi ve dünyada iken onun için istiğfar dilemesi gerekir."[676] Bir başka rivayete göre ise bir Müslüman, İbn Abbas'a gelerek Hıristiyan babasının öldüğünü söyler. Bunun üzerine İbn Abbas o kişiye "Babanı yıka, onu kefenle ve sonra da onu defnet." buyurmuştur.[677] Bu anlatılanlara ilave olarak daha başka örnekler de verilebilir.[678] Burada özellikle Hz. Peygamber'in kâfir olarak vefat eden Ebu Talib için Hz. Ali'den cenazeyle ilgilinmesini ve Hz. Ali'ye onu yıkamasını ve giydirmesini emrettiğini unutmamak gerekir.[679] Zira kâfir bile olsa, yakın akrabanın cenazesine sahip çıkmak ve onunla ilgilenmek bir insanlık görevidir ve İslâm'daki iyilik anlayışının bir göstergesidir.

9. Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitab'a yakınlık göstermesi ve onlara son derece hoşgörülü ve müsamahakâr tutum içerisinde olması, sahabe için güzel örnek oluşturmuştur. Bu yüzden onlar da kendisinden sonraki dönemlerde Ehl-i Kitap'la yakından ilgilenmişlerdir. Söz gelimi Hz. Ömer bir defasında Mescid-i Haram'da Cuma hutbesini okurken, sözünü yarıda keserek bir Hrisitiyan'ı kabul etmiş ve onun şikâyetini dinledikten sonra da hutbesine geri dönmüştür.[680] Yine Hz. Ömer, halife iken Ehl-i Kitap'tan yeterli ve yetkin bulduğu bir kişiyi yanına almış ve onu malî işler birimine tayin etmiştir.[681]

---

674 İbn Ebî Şeybe, a.g.e., *3/32.*

675 Abdurrezzâk, a.g.e., *6/36;* İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 5/117.

676 İbn Ebî Şeybe, a.g.e., *3/33.*

677 Beyhakî, *es-Sünenu'l-Kubrâ, 3/398.*

678 Abdurrezzâk, a.g.e., *6/37.*

679 İbn Ebî Şeybe, a.g.e., *3/33;* Serahsî, a.g.e., *2/55.*

680 Hamîdullâh, *İslâm Anayasa Hukuku, s.174.*

681 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf, 2/585;* Hamîdullâh, *İslâm Anayasa Hukuku, s.174.*

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber, hem Mekke döneminde hem de Medine döneminde Ehl-i Kitap'tan insanlarla hayatın değişik alanlarında beşerî, ticarî ve sosyal münasebetler kurmuş ve onları dışlamak yerine onlara karşı diyaloğa açık bir tutum içerisinde olmuştur. Aynı şehri ve aynı ortamı paylaşmanın gereği olarak Hz. Peygamber, kitap ehliyle içli dışlı yaşamış, zamanı gelince bir Yahudi'nin evine misafir olup yemeğine iştirak etmiş, zamanı gelince onlardan borç istemiş, zamanı gelince bir Yahudi çocuğunu hizmetçi edinmiş ve zamanı gelince de bir Yahudi'nin cenazesini yolcu etmiştir. Yine öyle zamanlar olmuştur ki, bir Yahudi Hz. Peygamber'le birlikte düşmana karşı omuz omuza savaşmıştır. Yahudi'nin Müslümanlarla birlikte savaşırken vefat etmesi üzerine de Hz. Peygamber, ona karşı takdirlerini iletmiş ve mallarını bizzat kendisi dağıtmıştır.

Böylece Hz. Peygamber, kendisine ve Müslümanlara düşmanlık ve ihanet yapılmadığı sürece kitap ehline karşı dostâne ve sıcak bir yaklaşım içinde olduğunu açıkça göstermiştir. Bu davranış şekli de esas itibariyle üstün ahlâk üzere yaratılan ve alemlere rahmet olarak gönderilen bir peygamberin temel karakteristik özelliğini yansıtmaktadır.

b. Toplumsal Diyaloglar

Hz. Peygamber döneminde, Ehl-i Kitap'la Müslümanlar arasındaki münasebetlerin süreklilik göstermesi, hicret sonrasına rastlamaktadır. Hz. Peygamber, hicret sonrası ilk önce muâhât (manevî kardeşlik) anlaşmasını hayata geçirerek[682] Müslümanlar arasındaki kaynaşmayı, birlik ve beraberliği sağlamıştır. Bundan sonra da Hz. Peygamber değişik din, ırk ve kültürden insanlarla barış ve düzen içinde birlikte yaşama yollarını aramıştır. Bu noktada Hz. Peygamber, özellikle Yahudi topluluklarıyla yakın münasebetler kurmuştur. Zira Medine döneminde çok az sayıda Hıristiyan bulunduğu için bu dönemde Müslüman-Ehl-i Kitap ilişkileri genelde Müslüman-Yahudi münasebetleri şeklinde gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Hz. Peygamber, Medine'ye dışarıdan gelen Hıristiyan topluluklarla diyalog içerisinde olmuştur.

---

682 İbn Hişâm, *a.g.e., 1/504-505;* İbn Sa'd, *a.g.e., 1/238;* İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 2/319-324; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 3/226-229.

Bu çerçevede ilk önce Hz. Peygamber'in, Yahudi topluluklarla kurduğu diyaloglara örnekler verilecektir. Daha sonra da Medine'ye dışarıdan gelen Hıristiyan gruplarla kurulan münasebetler ele alınacaktır.

1. Yahudilerle Diyalog

Hz. Peygamber'in hicret ettiği dönemde, Medine toplumu dinî, etnik ve kültürel açıdan heterojen bir yapıya sahiptir. Özellikle o dönemin Medine'sinde Müslümanlar, Yahudiler ve müşrik Araplar olmak üzere üç ana toplumsal blok vardır.[683]

Hz. Peygamber dinî, etnik ve kültürel yönden farklılık gösteren Medine toplumunu birbiriyle anlaştırıp uzlaştırmaya ve bir arada yaşatmaya yönelik bir dizi girişimlerde ve ön hazırlıklarda bulunmuştur.[684] Çünkü böyle bir teşebbüsün başarıyla sonuçlanmasında Hz. Peygamber'in diğer din müntesipleriyle yakın diyaloglar ve sıcak ilişkiler kurması, şüphesiz büyük rol oynamıştır.

Bu çerçevede Hz. Peygamber'in bir kısım uygulamaları, Müslümanlarla kitap ehli arasında bir yakınlaşma ve sıcaklığın meydana gelmesini sağlamıştır. Söz gelimi Medine'ye hicretin ilk günlerinde Yahudilerin oruç tuttuğunu gören Hz. Peygamber, onlara oruç tutma nedenlerini sormuştur. Onlar da "Bugün İsrailoğulları, Firavun'un zulmünden kurtarılmıştır. Hz. Musa da bugün oruç tutmuştur." şeklinde cevap verince Hz. Peygamber "Biz Musa'ya sizden daha layıkız." diyerek Müslümanlara aşure orucunu tutmayı emretmiştir[685] Yine Hz. Peygamber'in, kendisine ilahî emir gelmeyen konularda kitap ehline muvafakat etmesi,[686] namazda Beytü'l-Makdis'e yönelerek kitap ehliyle aynı kıbleyi paylaşması[687] ve zaman zaman Benî İsrail kıssalarını anlatması,[688] Yahudilerle yakınlık kurulmasına ve onlarla ortak paydalar etrafında buluşulmasına zemin hazırlamıştır.

---

683 Beyhakî, *es-Sünenu'l-Kübrâ, 9/183*; Vakıdî, a.g.e., 1/184; Nîsâbûrî, a.g.e., 4/142-143; Hamîdullâh, *İslâm Anayasa Hukuku, s. 95;* M. Tayyip Okiç, *İslâmiyet'te İlk Nüfus Sayımı, A.Ü.İ.F., Ankara, 1958-1959, 7/11-20.*

684 Bulaç, "*Asr-ı Saadette Birarada Yaşama Projesi: Medine Vesikası*", *2/177-179.*

685 Buhârî, *Savm, 68;* Müslim, *Sıyâm, 19;* Ebû Dâvûd, *Savm, 64.*

686 Buhârî, *Menâkıb, 20;* Buhârî, *Libâs, 68;* Ebû Dâvûd, *Tereccul, 10.*

687 Müslim, *Mesâcid, 2;* Ebû Dâvûd, *Salât, 28.*

688 Ebû Dâvûd, *İlim, 11.*

Ayrıca Hz. Peygamber'in, Ehl-i Kitap olup da sonradan Müslüman olan bir kişinin Allah katında -daha önceden kendi peygamberini sonradan da kendisini tasdik etmesinin sonucu iki peygamberi doğrulamış olacağı için- diğer gayri müslimlerden Müslüman olanlara nazaran, iki kat daha fazla ecre sahip olacaklarını beyan etmesi[689] ve onların cennetlik olduğunu müjdelemesi, Yahudilerin kalplerini Hz. Peygamber'e iyice ısındırmıştır.[690]

Birarada Yaşama Projesi ve Diyalog: Medine Vesikası

Müslümanlar ile Yahudiler arasında bir yakınlaşma zemininin oluşmasından sonra Hz. Peygamber, Medine'de bulunan farklı toplulukları bir araya getirerek onlarla anlaşma yoluna gitmiştir. Çünkü o dönemde Medine toplumu, siyasî açıdan da kaotik bir yapıya sahip bulunmaktadır. Medine'deki siyasî yapıyı "kabileler halinde teşkilatlanmış karışık bir toplumsal yapı" şeklinde özetlemek mümkündür. İşte siyasî bir düzen ve istikrarın bulunmadığı Medine toplumunda insanlar, yıllardan beri süregelen kanlı kardeş kavgalarından, kabile savaşlarından, kargaşa ve anarşi ortamından bıkmış durumdaydılar.[691] Bu sebeple insanlar yeni bir düzenlemeye gidilmesine ve herkesi hakimiyeti altına alacak siyasî bir otoritenin tesis edilmesine gereksinim duymaktaydılar. Bu sayede farklı dinî ve etnik kökene sahip insanlar emniyet ve güvenin, huzur ve barışın hakim olduğu bir toplumda birlikte yaşayacaklardır.

İşte yukarıda belirtilen sosyal ve politik şartlar ve durumlar, Hz. Peygamber'in etrafında buluşup ittifak yapmayı kolaylaştırarak, onun Medine vesikasını hazırlamasını sağlamıştır.[692] Muhammed Hamidullah'a (v. 2002) göre Medine'deki gayri müslimler, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in dış düşmanlara karşı Medine'yi korumak istediğini ve kendi dinlerine ve dünyalarına müdahale amacının olmadığını anlayınca, böyle bir vesikanın hazırlanmasına razı olmuşlar ve kendi rızalarıyla bir şehir devletinin kurulmasını kabul etmişlerdir.[693]

---

689 Buhârî, *İlim, 31; Cihâd ve's-Siyer, 143; Enbiyâ, 49; Nikâh, 13.*

690 Âl-i İmrân, 3/113-115; Mâide, 5/69.

691 İbn Hişâm, a.g.e., *1/555-556.*

692 Hamîdullâh, *İslâm Anayasa Hukuku, s.82, 155.*

693 Hamîdullâh, a.e., *s. 25.*

Bütün bunların yanında, Hz. Peygamber'in, farklı din mensuplarını bir çatı altında toplayabilmesinde, onun insanlara karşı merhametli ve hoşgörülü oluşu, insancıl yaklaşımı, şefkatle muamele etmesi, yumuşak davranması ve herkesi kucaklayıcı özelliğe sahip olması da şüphesiz çok önemli bir yer tutmaktadır.

Medine vesikasının hazırlanmasından sonra, tüm insanları hakimiyeti altına alan bir siyasî yapılanma oluşacak ve Medine şehir devleti kurulacaktır. Böylece Medine şehrinde yaşayan farklı dinlere mensupları, iç bünyedeki kaosun sonlandırılmasından sonra barış ve huzura kavuşacaklar ve dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı da korunmuş olacaklardır.

İşte Rasûlüllah hem Müslümanlarla, hem de gayri müslimlerle bir araya gelerek istişare yapmış ve bir devlet yapısı ortaya çıkarma konusunda taraflarla anlaşmıştır.[694] Sonuçta hicri 1. yılda ilk İslâm devletinin anayasası olarak da bilinen Medine Vesikası imzalanmıştır. Bu Vesika'ya imza atan farklı din ve ırka bağlı herkes güvenlik, özgürlük, eşitlik, adalet ve barış içerisinde birlikte yaşamayı teminat altına almış sayılmaktadır.

Bu Vesika'nın bir bütün olarak tarih kitaplarında yer alması, onun güvenirliliği hakkında bir fikir vermektedir.[695] Muhammed Hamidullah'a göre yeryüzünde bir devletin vazettiği ilk yazılı anayasa olma özelliğini taşıyan Medine Vesikası, gerek Müslüman olsun gerekse gayri müslim olsun, tüm kabilelerin iştirakiyle oluşturulmuş bir sözleşmedir[696] ve çok önemli hukukî, siyasî, askerî ve idarî hükümler içermektedir. Ayrıca bu Vesika, hem Müslümanların kendi aralarındaki ilişkilerine hem de Müslümanların gayri müslimlerle münasebetlerine yönelik prensipler de ihtiva etmektedir.

Buna göre Müslümanlarla Yahudiler arasındaki ilişkileri içeren maddeler ve bunların değerlendirmeleri şu şekildedir:

– Anlaşmanın birbirini tamamlayan 1. ve 2. maddelerine göre Yesribli Müslümanlar ile onlara tabi olan Yahudiler, birlikte şehir devleti

---

694 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/189.*

695 İbn Hişâm, *a.g.e., 1/501-504;* Ebû Ubeyd, *a.g.e., s. 291-295;* İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 3/224-226;* İbn Seyyidinnâs, *a.g.e., 1/97-98;* Hamîdullâh, *Mecmûatu'l-Vesâık, s. 59-62.*

696 Hamîdullâh, *İslâm Anayasa Hukuku, s. 111.*

içerisinde bulunacaklar ve bu şehri korumak için de düşmana karşı birlikte savaşacaklardır. İşte bu kimseler kendi içinde ayrı bir ümmet olduklarını ve bu yönüyle de bütün insanlardan ayrı bir konumda bulunduklarını belirtmektedirler.[697] Özellikle Vesika'da geçen ümmet ifadesi, Müslümanlarla kitap ehli arasındaki siyasî birliğe açıkça vurgu yapmaktadır.[698]

– Yine bu Vesika'da zikredilen "Yahudilerden bize tabi olanlar, zulme uğramaksızın ve düşmanlarına yardım edilmeksizin yardım ve müzaheretimize hak kazanacaklardır."[699] şeklindeki 16. madde, Yahudilerin konumuna özel bir açıklama getirmektedir. Buna göre Müslümanlar, Yahudilere yardım ve destekte bulunabilecekler ve onları himaye edebileceklerdir.

– Benzer şekilde, Vesika'nın 18. maddesinde müslim ve gayri müslim harbe iştirak eden bütün askerlerin nöbetleşe çalışacakları ifade edilerek,[700] Müslümanlarla Ehl-i Kitap arasında askerî ve stratejik dayanışma, birlik ve beraberlik öngörülmektedir.

– 25. maddede Müslümanlarla birlikte çeşitli Yahudi kabilelerin bir ümmet oluşturdukları ifade edilerek, bu Vesika'nın insan unsurunu düzenleyici bir karaktere sahip olduğuna vurgu yapılmıştır. Buna göre bu anayasal düzenlemeyi kabul eden fertler veya gruplar, siyasî birlik anlamında tek bir ümmet olarak nitelendirilmiştir. Bu durum, siyasî birliğe mensup üyelerin, ister Müslüman ister gayri müslim olsun, ümmet içerisinde haklar kazanmalarını, değişik görevler yüklenmelerini ve ortaklaşa işler yapmalarını netice vermiştir. Böylece determinist kabile yapısını bir kenara iterek din, dil, ırk ve sınıf ayrımcılığını dikkate almayan ve yalnızca insan unsuruna dayanan yeni bir sosyal yapı meydana gelmiştir.[701]

– Medine Vesikası farkı din, ırk ve kültürlere mensup insanların tek bir ümmet olduklarını ifade etmekle birlikte bu anayasada geçen "Yahudilerin

---

697 İbn Hişâm, *a.g.e., 1/501;* İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 3/224;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/191.*

698 İbn Hişâm, *a.e., 1/501;* İbn Kesîr, *a.e., 3/224;* Bulaç, "*Asr-ı Saadette Birarada Yaşama Projesi: Medine Vesikası*", *2/192.*

699 İbn Hişâm, *a.e., 1/503;* İbn Kesîr, *a.e., 3/224;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/208.*

700 İbn Hişâm, *a.e., 1/503;* İbn Kesîr, *a.e., 3/225.*

701 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/206-208;* Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku, İz Yay., İstanbul, 2001, 1/72-73.*

dinleri kendilerine müminlerin dinleri kendilerinedir. Buna, gerek mevâlî gerekse bizzat kendileri dahildir."[702] şeklindeki maddeyle dinî, kültürel ve sosyal alanlarda, Yahudileri oldukları gibi bırakmayı ve onlara dinî ve hukukî özerklik tanımayı garanti altına almıştır.[703] Böylece Hz. Peygamber'in uygulamalarında Yahudilere din ve vicdan hürriyetinin tanınmasına yönelik anayasal bir güvence verilerek onların dinlerini rahatça yaşamalarına olanak sağlanmıştır. Burada her ne kadar açıklanmamış olsa da Kur'ân'da Ehl-i Kitab'ın kendilerine has dinî prensipleri ve kuralları tatbik edebilecekleri açıkça bildirilmektedir.[704] Bu yüzden Hz. Peygamber döneminde kitap ehli olan insanlar, kendi kutsal kitaplarıyla amel etmekte idiler.[705] Hatta Hz. Peygamber'in zina eden iki Yahudi hakkında Tevrat'a göre hükmetmesi de[706] kitap ehlinin o dönemde kendi şeriatlarına göre amel ettiklerini göstermektedir.

– 35. maddede Yahudilere sığınmış olan kimselerin de bizzat Yahudiler gibi kabul edileceği söylenerek, onlara itibar edildiği ve değer verildiği vurgulanmaktadır.

– 36. madde Hz. Peygamber'in izin vermesi şartıyla Yahudilerin Müslümanlarla birlikte askerî bir sefere çıkabileceklerini ifade etmektedir. Böylece Müslümanlarla Yahudilerin gerektiğinde aynı cephede savaşabilecekleri ve müşterek bir düşmana karşı aynı safta yer alabilecekleri ortaya çıkmaktadır.

– 37. madde Müslümanların Yahudilerle birlikte dıştan gelen bir saldırıya karşı birbirlerine yardım etmelerini öngörmektedir. Bu maddede geçen "Onlar arasında hayırhahlık ve iyi davranış bulunacaktır." ifadesi ise, düşmana karşı Müslümanlarla Yahudiler arasındaki ilişkinin boyutuna ışık tutmaktadır.

– 39. maddede ülke ve korunmuş sınır kavramı getirilerek Medine şehir devletinin sınırları çizilmiş ve Musevilere ait olan kısım da belirtilmiştir.

---

702 İbn Hişâm, a.g.e., *1/503;* İbn Kesîr, a.e., *3/225.*

703 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/196;* Bulaç, "*Asr-ı Saadette Birarada Yaşama Projesi: Medine Vesikası*", *2/178.*

704 Mâide, 5/44-45.

705 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/196.*

706 Müslim, *Hudûd, 6.*

– 44. maddede Yesrib'e hücüm eden düşmana karşı, Müslümanlarla Yahudilerin birlikte karşı koyacakları ifade edilerek, ortak düşman karşısında birlik, beraberlik, dayanışma ve yardımlaşma içerisinde olunması gerektiği vurgulanmaktadır.[707] İşte askerî savunma alanında taraflarca müşterek olarak kabul edilen bu maddenin, fiiliyatta kendine bir tatbik alanı bulabilmesinin, Yahudilerle yakın temaslar ve müşavereler olmadan mümkün olabileceğini düşünmek manasız olur.[708]

– 46. madde, bu vesikaya imza atan tarafların anlaşma maddelerine sadakat ve bağlılık içerisinde olmalarını istemektedir. Çünkü Yüce Allah, anlaşmada geçen hükümlere en doğru ve en mükemmel riayet edenlerle beraberdir.

– 47. maddede ise yine bu anlaşma metnine bağlı kalmaya vurgu yapılmaktadır. Bu vesika tarafların sadakat içerisinde olmaları halinde, Allah ve Rasûlüllah'ın himayesi altında olacaklarına vurgu yaptıktan sonra sona ermektedir.[709] Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, Medine Vesikası'na ilişkin herhangi bir vakit sınırlamasına gitmemiştir. Böylece Rasûlüllah gayri müslimler bu anlaşmayı bozmadığı ve kendisine ilişmediği sürece barış ve huzur içerisinde onlarla birlikte yaşamaya devam edileceğini göstermiş olmaktadır.

Yukarıda geçen maddelere bütüncül olarak bakıldığında ortaya çıkan sonuca göre bu vesikanın tüm sosyal ve dinî gruplar açısından katılım temelinde bir toplumsal projeyi öngördüğü anlaşılmaktadır. Öngörülen bu toplumsal projede Müslümanlar ve gayri müslimler özgür insanlar olarak barış ve huzur ortamında birlikte yaşayabileceklerdir. Nitekim Hz. Peygamber, Medine şehrinde Müslümanlarla birlikte diğer din mensuplarını aynı çatı altında toplamayı ve beraberce barış içerisinde yaşamayı başarmıştır. Böylece Müslümanlar, barış ve huzur ikliminde dinlerini rahatça yaşama ve onu diğer insanlara tebliğ etme imkânına kavuşmuşlardır.[710]

Ehl-i Kitap'la kurulan diyalog açısından bu konuya bakıldığında Hz.

---

[707] İbn Hişâm, a.g.e., *1/503-504;* İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 3/225-226.*
[708] Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 2/894.*
[709] İbn Hişâm, a.g.e., *1/504;* İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 3/225.*
[710] Bulaç, "*Asr-ı Saadette Birarada Yaşama Projesi: Medine Vesikası*", *2/187;* Fazlullâh, *el-Hıvâr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, s. 118.*

Peygamber'in Yahudileri muhatap aldığı ve onlarla uygun bir diyalog zemini oluşturduğu görülür. Oluşturulan bu diyalog zemininden sonra da Hz. Peygamber, Medine toplumunda Yahudilerle bir kısım müştereklerde anlaşmış ve uzlaşmıştır. Medine vesikasının maddelerinde görüleceği üzere Hz. Peygamber, Yahudilerle aynı cephede düşmana karşı savaşma kararı almış, onlarla ittifak yapmayı ve onlara yardım etmeyi de kabul etmiştir. Böylece Hz. Peygamber Medine şehrinde Yahudilerle güven, barış ve huzur içerisinde birlikte yaşamayı ve onlarla bir kısım müştereklerde uzlaşmayı pratik olarak göstermiştir.

Konunun başından itibaren anlatılanlar özetlenecek olursa Rasûlüllah, Medine'ye hicret ettikten sonra Yahudilere karşı herhangi bir sert ve kırıcı tutum içerisinde olmamış bilakis onlara karşı son derece yumuşak davranmış ve güzel muamele etmiştir. Bu kuşatıcı ve olumlu tutum Yahudilerin Müslümanlarla bir arada yaşama projesine zemin hazırlamıştır. Hz. Peygamber'in bu pozitif yaklaşımı aynı zamanda O'nun, Ehl-i Kitap'la anlaşma ve uzlaşma arzusu içerisinde olduğunu da göstermektedir. Bunun bir sonucu olarak Hz. Peygamber, Medine'de bulunan farklı din, ırk ve kültürden insanlarla diyaloğa geçerek onlarla bir çatı altında beraberce yaşama projesini hayata geçirmiştir.[711] Medine vesikasını çalışmamız açısından değerlendirdiğimizde dikkatleri en çok çeken hususlardan bir tanesi de, dinî alandaki farklılıkların ortak noktalarda buluşarak birlikte yaşamaya ve diyalog içerisinde olmaya herhangi bir engel oluşturmadığıdır.

Ayrıca Hz. Peygamber'in öncülüğünde hazırlanmış Medine vesikası göstermektedir ki farklı inançlar ve bu inançlara mensup insanlar, İslâm'ın sağladığı hoşgörü ve dostluk ortamında varlıklarını devam ettirmektedirler. Zira Yahudilerin din serbestiyeti ve dinlerini istedikleri gibi yaşayabilmeleri, Medine vesikasındaki bir maddeyle teminat altına alınmış ve böylece İslâm'ın diğer din mensuplarına tanıdığı din ve vicdan hürriyeti Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla yazılı olarak da belgelenmiştir.

Şu halde Medine vesikası, hem Medine şehir devletinde yaşayan insanların bir düzen ve istikrar içerisinde yaşam sürmelerini, hem de değişik inanç ve kültüre mensup kişilerin barış ve sulh içerisinde birlikte hayatı

---

[711] Draz, *İslâm'ın İnsana Verdiği Değer*, s. 189.

paylaşmalarını sağlamıştır. Böylece farklı din müntesiplerinin kendi aralarında diyalog kurma, birbirlerinin inançları hakkında bilgi sahibi olma ve birbirleriyle dinî konular etrafında münazara yapma fırsatları doğmuştur.

Nitekim Hz. Peygamber, bazı Yahudi topluluklarıyla bir araya gelip dinî konular etrafında konuşmuştur. Tarihî kaynaklarda Hz. Peygamber'in, Yahudileri özellikle Beytü'l-Midras'ta ziyaret ettiği nakledilmektedir.[712]

Yine bir gün Hz. Peygamber, Beytü'l-Midras'a gidip bir grup Yahudiyi, Allah'a inanmaya çağırmıştır. Bunun üzerine Yahudiler, "Sen hangi din üzerinesin Ya Muhammed (s.a.v.)?" dediler. Hz. Peygamber, "Hz. İbrahim'in dini ve milleti üzerineyim." şeklinde mukabelede bulundu. Onlar da "Hz. İbrahim, Yahudi idi." dediler. Hz. Peygamber, "Haydi, o zaman Tevrat'ı getirin de aramızda o hükmetsin." dedi. Yahudiler ise Hz. Peygamber'in bu teklifine de iştirak etmediler ve O'ndan yüz çevirdiler.[713] Burada Hz. Peygamber, Yahudiler tarafından sorulan bir soruya "Hz. İbrahim'in dini üzereyim." buyurarak onlarla aynı kaynaktan beslendiklerini, aynı gelenekten geldiklerini ve aralarında ortak noktaların var olduğunu göstermektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in, Tevrat'ı referans göstererek onlara cevap vermesi de Yahudilere karşı kapsayıcı ve yapıcı yaklaştığını gösteren önemli bir argümandır.

Hz. Peygamber'in bütün bu yakınlık hamlelerine mukabil Yahudiler kasıtlı olarak düşmanlık içerisinde olmuşlar ve sürekli Müslümanlara karşı tuzak kurma ve ihanet etme peşinde koşmuşlardır. Yahudilerin bu şekilde davranmalarının altında yatan temel sebep ise Yüce Allah'ın Hz. Muhammed (s.a.v.)'i peygamber olarak seçmesi ve O'na Kur'ân-ı Kerîm'i göndermesidir. Bu yüzden Yahudiler, kendilerinden seçilmeyen birisine peygamberlik verilmesini kabullenemediler ve Hz. Peygamber'e karşı kıskançlık duydular. Daha sonraları Yahudiler, Hz. Peygamber'e karşı cephe almaya başlayarak açıktan açığa düşmanlıklarını ilan etmişlerdir. Hatta bir kısım Yahudiler müşriklerle işbirliği yaparak Hz. Peygamber'i öldürmeye yönelik planlar kurmuşlardır.[714] İşte Yahudilerin yaptıkları bu düşmanlık-

---

712 İbn Hişâm, a.g.e., *1/564;* Buhârî, *İkrâh, 2; İ'tisâm 18.*
713 İbn Hişâm, a.e., *1/552-553.*
714 Osman Kaya, a.g.e., *s. 225.*

lara karşılık olarak, bazıları öldürülmüş, bazıları da Medine'den çıkarılarak sürgün edilmiştir.

2. Hıristiyanlarla Diyalog

Müslümanların, Hıristiyan topluluklarla kurdukları diyaloğun en güzel örneğini, Medine'ye dışarıdan gelen Necranlı Hıristiyanların Hz. Peygamber'i ziyaretleri ve onunla görüşmeleri oluşturmaktadır.

Necran bölgesi, İslâm'ın zuhur ettiği dönemde Hıristiyan toplulukların oldukça yoğun olduğu bölgelerden birisidir.[715] Bu yüzden Necran bölgesi, Arap yarımadasında Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden sayılmıştır.[716] Hz. Peygamber, Necran'daki Hıristiyanlara İslâm'ı tebliğ etmek üzere Muğire b. Şûbe'yi göndermiştir. Ancak Necran Hıristiyanları, Meryem suresinin 28. ayetine yönelik birtakım itirazlarda bulunmuşlardır. Muğire de bunlara cevap vermede zorlanınca Medine'ye geri dönmüştür.[717] Daha sonra Hz. Peygamber, hicri 8. yılda Necran Hıristiyanlarına hitaben bir mektup yazarak şunları söylemiştir:

"Allah'ın elçisi Muhammed (s.a.v.)'den Necran keşişlerine

İbrahim, ishak, Yakub'un Allah'ı adıyla,

Ben, sizi yaratılanlara tapma yerine Allah'a kulluk etmeye çağırırım ve yine sizi yaratıklarla olan ittifakınız yerine Allah'la ittifak etmeye çağırıyorum. Şayet onu kabul etmezseniz insan başına cizye vereceksiniz. Cizyeyi de reddederseniz sizinle savaşacağım. Selamlarımla."[718]

Necranlı Hıristiyanların liderlerine gönderilen bu mektubun hem hitap şekli hem de içeriği, diyalog açısından çok önem arz etmektedir. Çünkü bu mektupta, iki taraf açısından hak olduklarına inanılan peygamberler

---

715 Geniş bilgi için bkz. Cevâd Ali, a.g.e., *6/616-617;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/284.*

716 İbn Hişâm, a.g.e., *1/31;* Taberî, *Târîhu't-Taberî, 1/355;* Hamîdullâh, a.e., 1/284; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1969, s. 26.

717 Tirmizî, *Tefsîr, 20;* Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 16/77-78;* Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm, 2/698;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/637-638.*

718 Vâzıh Ahmed b. İshâk b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî, Dâru Sâdır, Beyrut, 2/81;* Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *Delâilu'n-Nübuvve ve Ma'rifetu Ahvâli Sâhibi'ş-Şerîa, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, 5/385;* İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 5/53;* Hamîdullâh, *Mecmûatu'l-Vesâık, s. 174.*

ile onların ibadet ettikleri bir tek Allah anılarak söze başlanmaktadır.[719] Böylece ortak inanç esaslarına vurgu yapılarak, taraflar arasında sıcak bir ilişki ve yakınlık amaçlanmaktadır. Bununla birlikte diğer davet mektuplarında yer almayan cizye ve savaşın, bunda yer almasının sebebi ise Necran gibi İslâm ülkesinin yakınında bulunan gayri müslim bir topluluğun Müslümanlara zarar verme ihtimalinden emin olma zorunluluğudur.

Hz. Peygamber'in yazdığı bu mektuptan sonra Necranlı Hıristiyanlar, bir heyetle Medine'ye gelmişlerdir.[720] Yaklaşık olarak 60 kişiden oluşan bu heyetin başında Ebu Haris b. Alkame adında midras(okul ve mahkeme)larının başkanı ve en büyük din adamları(piskoposları), onun nâibi Abdülmesih ve kervan başkanı el-Eyhem bulunmaktadır.[721] Hz. Peygamber, öğlenin ilerleyen vaktinde Medine'ye ulaşan bu heyeti mescitte karşılamıştır. Biraz vakit geçtikten sonra Hıristiyan heyet, kendilerine has ibadetlerini yerine getirmek için izin istediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Mescid-i Nebevî'nin içinde, onların ibadetlerini ve ayinlerini yerine getirmelerine müsaade etmiştir. Bu gelişmeleri hayretle izleyen sahabiler, Mescid-i Nebevî'nin, Hıristiyanlara bırakılmasına itiraz edip, engel olmak istemişlerdir. Ancak Hz. Peygamber, "Onları bırakın." buyurarak, Mescid-i Nebevî'yi, Necranlılara tahsis etmiştir. Böylece Hıristiyanlar, Hz. Peygamber'in, mescidinde doğu tarafına yönelerek huzur içerisinde kendi ibadetlerini ve ayinlerini yapma imkânına kavuşmuşlardır.[722] Hatta tarihî kaynaklar Hıristiyanların, Mescid-i Nebevî'nin içerisinde haçlarını çıkararak kendilerine özgü ibadetlerini yerine getirdiklerini bildirmektedir.[723]

Bundan sonra iki grup arasında hem İslâm, hem de Hıristiyanlık

---

719 Hayrettin Karaman, *Diyalog ve Kurtuluş Tartışmaları, s. 41.*

720 İbn Hişâm, *a.g.e., 1/573;* İbn Sa'd, *a.g.e., 1/357;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/637;* Mevlânâ Şiblî, Peygamberimizin Hayatı, terc. Ahmet Karataş, Timaş Yay., İstanbul, 2002, s. 36; Mehmet S. Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, T.D.V.Y., Ankara, 1998, s. 23.

721 İbn Hişâm, a.e., *1/575;* İbn Sa'd, a.e., *1/357;* Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 3/162;* İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 5/55;* Hamîdullâh, *Mecmûatu'l-Vesâık, s. 179;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/169;* Canan, *"Peygamberimizin Ehl-i Kitap'la Diyaloğu", s. 123.*

722 İbn Hişâm, a.e., *1/574;* İbn Sa'd, a.e., *1/357;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/629.*

723 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 2/1023.*

üzerine uzun uzun münakaşalar yapılmıştır. Necranlı heyet, Hz. İsa'nın ulûhiyeti ve onun Allah'ın oğlu olduğu konusunda Hz. Peygamberle münazaraya girişmişlerdir. Hz. Peygamber de onlara Kur'ân'dan ilgili ayetler okuyarak, muharref akidelerinden dönmeleri çağrısında bulunmuştur.[724] Daha sonra Hz. Peygamber, heyet adına konuşan Ebu Haris ile Abdu'l-mesih'i, İslâm dinini kabul etmeye çağırmıştır. Bunun üzerine onlar da:

"Biz senden evvel Müslüman olduk." şeklinde Allah Rasûlü'ne karşılık vermişlerdir.

Hz. Peygamber:

"Yalan söylüyorsunuz, siz Müslüman değilsiniz. Sizi İslâmiyeti kabulden üç şey alıkoymaktadır. Bunlar domuz eti yemeniz, haça tapmanız ve Allah'ın oğlunun bulunduğuna inanmanızdır." dedi.

Onlar:

"Ya Muhammed (s.a.v.)! İsa'nın babası kimdir? Sen bize durumu ona benzeyen birisini söyle?" diye sordular.

Bu soru üzerine Yüce Allah

"Allah yanında İsa'nın durumu, aynen Adem'in durumu gibidir. Allah Adem'i topraktan yaratıp 'ol' dedi, o da derhal oluverdi."[725] ayetini indirdi.

Necranlılar, buna da itiraz edince mübahele yapılmasını isteyen şu ayetler nazil oldu:[726]

"Hakikat, Rabbinin tarafından gelir. Bunda hiçbir tereddüdün olmasın! Artık sana bu ilim geldikten sonra, kim seninle İsa hakkında tartışmaya girerse de ki: 'Haydi gelin oğullarımızı ve oğullarınızı, hanımlarımızı ve hanımlarınızı ve bizzat kendimizi ve kendinizi çağırıp, sonra da gönülden Allah'a yalvaralım da bu konuda kim yalancı ise Allah'ın lânetinin onların üzerine inmesini dileyelim!' "[727]

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, Necran Hıristiyanlarına kendi davasının haklı olduğunu daha açık göstermek için ilahî emir gereği Necran

---

[724] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, *7/110.*
[725] Âl-i İmrân, 3/59.
[726] Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, *1/281.*
[727] Âl-i İmrân, 3/60-61.

Hıristiyanlarını mübaheleye davet etmiştir. Böylece davasında haksız olanın üzerine Allah'ın laneti istenecektir. Necran heyeti böyle bir teklif karşısında kendi aralarında görüşüp, istişare yapmak için bir tarafa çekilmişlerdir. Onlardan Abdülmesih "Ey Hıristiyan cemaati! Artık Muhammed (s.a.v.)'in, Allah tarafından gönderilen bir peygamber olduğunu gördünüz. Bilirsiniz ki herhangi bir kavim bir peygamber ile lanetleşirse, Allah o kavmin kökünü kazır. Eğer dininizde kalmak istiyorsanız bu zat ile lanetleşmeyin ve kendisiyle bir anlaşma yaparak dininizde kalın." demiştir. Bu görüşte ittifak eden heyet mensupları, Hz. Peygamber'e gelerek "Ey Kasım'ın babası! Seninle lanetleşmemeye karar verdik. Seni kendi dininde bırakıp biz de dinimizde kalmaya karar verdik." dediler ve şu soruyu sordular:

"İsa'nın, Allah'ın kelimesi ve ondan bir ruh olduğunu söylemiyor musun? Rasûlüllah "evet" deyince onlar da: "İşte bu, bize yeterlidir." diyerek Hz. Peygamber'le anlaşma yoluna gitmeyi tercih etmişlerdir.[728]

Bunun üzerine Hz. Peygamber, İslâm'ın tanıdığı genel dinî müsamahanın bir gereği olarak Necranlıların tekliflerini kabul etmiş ve onlara cizye karşılığında maddî ve manevî güvenliklerinin İslâm devletine ait olduğunu bildirmiştir. Böylece Müslümanlarla Necran Hıristiyanları arasında siyasî bir bağlılık ve tebaiyyet demek olan barış anlaşması akdedilmiştir.[729]

Karşılıklı görüşmeler sonunda tarafların mutabık kalarak imzaladığı bu barış anlaşması, yazılı olarak yapılmıştır. Hz. Peygamber tarafından Muğıre b. Şûbe'ye yazdırılan söz konusu anlaşmanın içerdiği bir kısım hükümler şu şekildedir:

a. Necranlıların ve çevresindekilerin malları, canları, toprakları, dinleri, mabetleri, haçları, buradan bulunanları ve bulunmayanları, aşiretleri ve onlara bağlı olanlar, Allah'ın himayesi ve Peygamber'in güvencesi altındadır.

b. Kimse dininden döndürülmeyecek ve şu an üzerinde bulundukları hallerine müdahale edilmeyecektir. Yine kimsenin dinlerinde, dinî mertebe ve haklarında değişiklik yapılmayacaktır.

---

728 Buhârî, *Megâzî, 68;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1/369; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 7/110.*

729 Ebû Yûsuf, *a.g.e., s.78;* İbn Sa'd, *a.g.e., 1/358;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/621.*

c. Piskopos, rahip ve kâhinleri, dinî görevlerinden uzaklaştırılamaz. Ellerinde bulunan az ya da çok her şeyleri kendilerine aittir.

d. Onlara zulüm ve işkence yapılmayacak ve cahiliye kan davası güdülmeyecektir. Topraklarına da ordu giremez.

e. Onlardan hak talebinde bulunan olursa, aralarında adaletle hükmedilir; ne zulmetmek vardır, ne de zulme uğramak. Başkasının zulmünden dolayı kimse yakalanmaz.

f. Haksız yere ahidlerini bozmadıkları ve kendilerini düzelttikleri sürece, Allah'ın emri gelinceye kadar, bu anlaşmada yazılanlar, Allah'ın ve O'nun elçisi Peygamber Muhammed (s.a.v.)'in zimmetindedir.[730]

Ayrıca heyet mensupları, Muhammed (s.a.v.)'den, kendi aralarında çıkan malî problemleri hakem sıfatıyla çözmek üzere birisini görevlendirmesini istemişler ve bu konuda da Hz. Peygamber'e itimat içerisinde olduklarını özellikle vurgulamışlardır. Hz. Peygamber de bu işle Ebu Ubeyde'yi görevlendirerek, kendisine onların arasındaki ihtilafları hukuka uygun bir şekilde halletmesi gerektiğini bildirmiştir.[731]

Tarihî kaynaklar, Rasûlüllah'ın Necranlı din adamlarına ve Hıristiyan ahâliye hitaben gönderdiği ikinci bir mektuptan daha bahsetmektedir. Bu ikinci mektup, içerik yönünden birincisine çok benzemektedir. Aynı şekilde bu mektupta da din adamlarına hitap edilerek, kilise ve manastırların kendilerine ait olduğu ifade edilmiştir. Yine bu mektupta piskopos, papaz ve keşiş gibi din adamlarının, görevli oldukları yerlerde asla bir değişiklik yapılmayacağı da vurgulanmıştır. Son olarak Hıristiyanların örf ve adetlerinde de herhangi bir değişiklik yapılmayacağı, onların hak ve hukuklarına son derece riayet edileceği ve kendilerine bir haksızlık ve zulümde bulunulmayacağı belirtilmiştir.[732]

Bununla birlikte Necran Hıristiyanlarına ilişkin Hz. Peygamber'den nakledilen bir hadiste ise "Yahudileri Hicaz'dan, Necran halkını da Arap

[730] İbn Sa'd, a.e., *1/358;* Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân, s. 75-76;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/635;* Hamîdullâh, *Mecmûatu'l-Vesâık, s. 176;* Hamîdullâh, a.e., *1/622.*

[731] İbn Hişâm, a.g.e., *1/584;* Buhârî, *Megâzî, 68;* Müslim, *Fezâilu's-Sahâbe, 7;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 1/370;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/622.*

[732] İbn Sa'd, a.g.e., *1/288;* Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf, 1/76;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/634-635;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/623.*

yarımadasından çıkarınız.[733] buyrulmaktadır. Yine bir başka hadis-i şerifte Hz. Ali'den, idareyi ele alması durumunda Necranlıları, Arap yarımadasından çıkarması istenmektedir.[734]

Necran Hıristiyanlarına ilişkin bu hadisler, Ebu Ubeyd'in (v. 224/838) yorumuyla daha net anlaşılmaktadır. Ebu Ubeyd'in açıklamasına göre Yahudiler ve Necranlılar, sulh yapıldıktan sonra anlaşma şartlarına aykırı hareket ve davranışlarda bulundukları için Hz. Peygamber onları Hicaz'dan ve Arap yarımadasından çıkarmak istemiştir.[735] Aksi takdirde Hz. Peygamber, gereksiz ve gerekçesiz bir şekilde akdettiği barış anlaşmasını bozmuş ve ahdinde durmamış sayılmaktadır. Böylesi bir durum, Hz. Peygamber için asla söz konusu olamaz.

Hz. Peygamberle Necran Hıristiyanları arasında geçen görüşmeler ve imzalanan anlaşmalar şüphesiz büyük önem taşımaktadır. Hz. Peygamber dönemindeki bu uygulamaları konumuz açısından incelediğimiz de şu noktaların öne çıktığı görülmektedir.

1. Bu metne göre, kitap ehlinin canları, malları, namusları ve dinleri koruma altına alınmıştır. Bu da kitap ehlinin, din ve vicdan hürriyetine karşı gösterilen saygının en açık kanıtıdır. Bu barış anlaşması, her ne kadar kitap ehline malî birtakım yükümlülükler getirse de, dinî ve hukukî konularda onlara son derece geniş özgürlükler tanımaktadır.[736]

2. Necran Hıristiyanlarına ibadet etme ve dinî ayin yapma konusunda tam bir serbestiyet verilmesinin yanı sıra, onların din adamlarına ve mabetlerine karışılmayacağının da belirtilmesi, kitap ehline tanınan inanç hürriyetini ve dinî hoşgörüyü açıkça ortaya koymaktadır.

3. Hz. Peygamber, Müslümanlarca en kutsal üç mescitten birisi sayılan Mescid-i Nebevî'yi ibadet ve ayin yapmak isteyen Hıristiyanlara tahsis etmek suretiyle, hem Müslümanların kitap ehliyle kuracakları diyaloğun sınırlarını, hem de onlara karşı uygulanacak dinî hoşgörünün boyutlarını

---

733 Ahmed b. Hanbel, 1/87.

734 Ahmed b. Hanbel, 1/196; Abdurrezzâk, a.g.e., *6/58.*

735 Ebû Ubeyd, a.g.e., *s. 181.*

736 Ebû Yûsuf, a.g.e., *s. 78;* Ebû Ubeyd, a.g.e., *s. 280-281;* Ya'kûbî, a.g.e., *2/83;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/634-635;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme, 3/1210.*

göstermektedir. Hz. Peygamber tarafından kitap ehline karşı gösterilen bu tutum ve davranışlar, tüm Müslümanlar için en güzel örneklerdir. Nitekim bu olayın bir benzerini sahabe uygulamalarında da görmek mümkündür. Hz. Ömer zamanında fethedilen Humuş şehrinde, yerli halkın rızası alınarak Yuhanna kilisesinin dörtte biri, cami olarak kullanılmıştır.[737] Bu ibadet mekânına aynı kapıdan girip çıkan Müslüman ve Hıristiyan abidler, birbirlerinden herhangi bir rahatsızlık duymaksızın ibadetlerini yerine getirmeye devam etmişlerdir.

4. Hz. Peygamber'in Necranlı din adamlarına söz hakkı tanıması ve onların kendi görüşlerini rahatlıkla söyleyebilmelerine izin vermesi, kitap ehliyle kurulacak diyaloğun önemli bir parametresini oluşturmaktadır.

5. Hz. Peygamber, Necranlı Hıristiyanlara kendi inanç yapılarındaki yanlışları belirtmiş ve onları İslâm'a davet etmiştir. Bütün bu aşamalardan sonra muhataplar, Hz. Peygamber'le anlaşmaya giderek, kendi dinlerinde kalmayı tercih etmişlerdir. Hz. Peygamber de onların tekliflerine razı olmuş ve onlara herhangi bir baskı ve zorlamada bulunmamıştır.[738] Böylece Hz. Peygamber tarafından Necranlıların Hıristiyan olarak kalmalarına izin verilmiş[739] ve onlar da Müslümanların idarî ve askerî üstünlüklerini kabul ederek varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Netice itibariyle ortaya çıkmaktadır ki Hz. Peygamber'in, kitap ehli toplumlarla kurduğu ilişkilerde hâkim olan ruh, müsamaha ve hoşgörü ruhudur. Özellikle Müslümanların kitap ehli topluluklarla bir arada yaşadığı Medine toplumunda, Hz. Peygamber barış ve sulhun tesisine önem verdiğini açıkça göstermiştir. Bu yüzden Hz. Peygamber, Medine'deki Yahudilerle yakın diyaloglar kurmuş ve orada yaşayan tüm insanlara ve Medine toplumuna barış, huzur ve esenlik getirmiştir.

Diğer yandan yukarıda anlatıldığı şekliyle Hz. Peygamber'in Necranlı Hıristiyanlarla ilişkisinden ortaya çıkan sonuca göre, İslâm barış içerisinde olan kitap ehline ve onların dinî değerlerine saygı duymuş ve onları

---

737 Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 137.

738 Mehmet S. Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları, s. 25-26.*

739 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 2/913.*

korumuştur. Hz. Peygamber'in dışarıdan gelen Necran Hıristiyanlarını bizzat Mescid-i Nebevî'de karşılaması, onlara kendi mescidinde ibadet yapmaları için izin vermesi, İslâm'ın Ehl-i Kitab'a karşı tutumunda, müsamaha ve hoşgörü ruhuna ne derece yer verdiğini göstermektedir.[740] Bununla birlikte Hz. Peygamber, Necran Hıristiyanlarını mübaheleye davet ederek, onların yanlış itikatlarını kendilerine açıklama, doğru sandıkları yanlış inançlarını sarsma ve onları İslâm'ın hak ve doğru inanç esaslarına çağırmaktadır. Bu yüzden Hz. Peygamber, kitap ehliyle kurduğu temaslar çerçevesinde muhataplarına herhangi bir zorlamada bulunmayarak, İslâm'ın öteki din müntesiplerine karşı tutumunu da pratik olarak göstermiş olmaktadır. Hatta Hz. Peygamber'in değişik tekliflerini reddeden Necran Hıristiyanları, son olarak kendi dinlerinde kalmak üzere barış anlaşması yapmak istemişlerdir. Bu barış anlaşmasını kabul eden Hz. Peygamber, aynı zamanda Necran'ın, Hıristiyan olarak kalmasına ve kendi dinlerini rahat bir şekilde yaşamalarına izin vermiş olmaktadır.

c. Devletlerle Kurulan Diyaloglar

Hz. Peygamber'in kitap ehli devletlerle diyaloğu, Mekke döneminde başlamış ve Medine döneminde ivme kazanarak çok daha geniş bir alana yayılmıştır. Mekke döneminde sadece dinî bir lider olarak etrafıyla ve çevresiyle temasa geçen Hz. Peygamber, Medine'de şehir site devletini kurarak bir devlet başkanı olarak çevresindeki devletlerle diyaloğa geçmiştir. Hz. Peygamber'in diğer devletlerle ilişkileri, elçiler gönderip yazışmalarda bulunmak şeklinde gerçekleştiği için bunları diplomatik diyaloglar olarak adlandırmak mümkündür. İşte Hz. Peygamber'in diplomatik yollarla diyaloğa geçmesi, tam olarak site devletinin kurulmasından sonraki dönemde başlamıştır. Özellikle de hicretin 6. yılında yapılan Hudeybiye barışından sonra diplomatik ilişkiler ivme kazanarak devam etmiştir. Zira Kureyş müşrikleriyle yapılan bu sulh anlaşmasıyla birlikte, on yıllık bir barış sürecine girilmiş ve İslâm davetinin yayılması için büyük fırsat doğmuştur.[741]

---

740 Mehmet S. Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları, s. 30-31.*

741 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/309-310;* Ebu'l-Hasan Ali en-Nedvî, *Rahmet Peygamberi*, terc. Abdülkerim Özaydın, İz Yay., İstanbul, 2004, s. 248; Güner, *a.g.e., s. 309.*

Bunun üzerine Hz. Peygamber, Hudeybiye barışından sonra ashabını toplayarak içlerinden bazılarını İslâm davetini yaymak amacıyla komşu ülkelerin krallıklarına elçi olarak göndereceğini belirtmiştir.

Buna göre siyasî ve dinî amaçlarla elçi olarak görevlendirilen kimselerin seçimi bizzat Hz. Peygamber tarafından yapılmıştır. Ancak elçi seçiminde rahat diyalog kurabilen, ikna gücü ve ikna kabiliyeti olan, bilgi ve hitabet yeteneği bulunan, ahlâk ve yüz güzelliğine sahip insanların tercih edilmiş olması dikkat çekmektedir.[742] Ayrıca elçi olarak görevlendirilen bu kimselerin gittikleri ülkelerin dillerini,[743] örf ve adetlerini, gelenek ve göreneklerini kültür ve medeniyetlerini, düşünce ve inanç yapılarını az çok bilen insanlar olması, dikkat çeken bir başka özelliktir.[744] Bu tercihlerden Rasûlüllah'ın, devlet başkanları nezdinde güzel bir intiba bırakabilmek için seçilen elçilerin sevecen, kabiliyetli ve ehliyetli kimseler olmasına özen gösterdiği anlaşılmaktadır.[745]

Bu çerçevede her bir devlet başkanıyla kurulan diplomatik diyalogların ayrıntılı olarak üzerinde durulmayacaktır. Bunun yerine Hz. Peygamber'in kitap ehli devletlerle münasebetlerine bütüncül bir bakış açısı sunularak genel bir değerlendirme yapılacaktır. İlk önce Hz. Peygamber'in Necâşî ile diyaloğuna yer verilecek ve daha sonra da kitap ehli devletlerle kurulan münasebetlere değinilecektir.

1. Necâşî ile Diyalog

Hz. Muhammed (s.a.v.), peygamberlikle şereflendikten sonra İslâm dinini tebliğ etmeye yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Önceleri gizlice tebliğde bulunan Hz. Peygamber, bir müddet sonra tüm Mekkelileri İslâm dinine davet etmiştir. Her geçen gün bu çağrıya iştirak edenlerin sayısındaki artış ise Mekke müşriklerini rahatsız etmeye başlaşmıştır. Mekkeli müşrikler bir taraftan İslâm dininin yayılmasını engellemeye yönelik girişimlerde

742 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 8/47;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 2/1019;* Güner, a.g.e., *s. 309-310.*

743 Hamîdullâh, a.e., *2/1019-1020.*

744 Abdurrahmân es-Süheylî, *er-Ravdu'l-Unuf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li-bni Hişâm, thk. Abdurrahmân el-Vekîl, Dâru'n-Nasr, Kâhire, 1969, 7/466;* Güner, a.g.e., *s. 310-311.*

745 Güner, a.e., *s. 311.*

bulunuyor, diğer taraftan da Müslümanlara karşı düşmanca davranıyorlardı. Ancak müşriklerin düşmanlığı hakarette bulunmaya, boykot etmeye, dövmeye, işkencede bulunmaya ve hatta öldürmeye kadar varan boyutlara ulaşarak, çekilmez bir hal almıştır. O kadar ki günden güne artan baskı ve işkenceler, bütün Müslümanların hayatlarını tehlikeye atmakta ve dinlerini rahatça yaşamalarını engellemektedir.[746] Bu yüzden Rasûlüllah, Müslümanların güvenli ve huzurlu bir ortamda yaşamalarını sağlamak ve hayatlarını emniyet altına almak için, onların Hıristiyan bir ülke olan Habeşistan'a hicret etmelerini tavsiye etmiş[747] ve şunları söylemiştir: "Habeşistan'a gitseniz iyi olur, zira orada himayesinde bulunanlara zulmetmeyen bir hükümdar vardır. Orası bir doğruluk ve hakikat yurdudur. Allah, sizi içinde bulunduğunuz durumdan kurtarıncaya kadar orada kalın."[748]

Hz. Peygamber'in, hicret için bu ülkeyi tercih etmesinde Necâşî'nin adaletli ve güvenilir yönetimi, şüphesiz etkili olmuştur.[749] Bununla birlikte Habeşistan, Mekkeliler için emniyet içerisinde iyi bir ticaret yapma yeri olmuş ve onlar bu ülkeyle yaptıkları ticaretten güzel ve bol kazançlar sağlamışlardır.[750] İşte Habeşliler arasında var olan ticarî ilişkiler de[751] hicret için bu ülkenin tercih edilmesinde önemli bir faktördür.[752]

Hz. Peygamber'in Habeşistan'ı tavsiye etmesinden sonra Müslümanlar iki ayrı grup halinde Habeşistan'a hicret etmişlerdir. Osman b. Maz'un'un başkanlığını yaptığı ilk muhacir grubu, yaklaşık 15 kişiden oluşmaktadır.[753] Bu grup kısa bir müddet kaldıktan sonra Mekke'ye geri dönmüştür.

Habeşistan'a giden ikinci kafileye ise Rasûlüllah'ın yeğeni Ca'fer b.

---

746 İbn İshâk, a.g.e., *4/172;* İbn Hişâm, a.g.e., *1/318-321;* İbn Sa'd, a.g.e., *3/165, 227;* Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf, 1/156.*

747 Taberî, *Târîhu't-Taberî, 1/547.*

748 İbn İshâk, a.g.e., *2/154;* İbn Hişâm, a.g.e., *1/321;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/109.*

749 İbn İshâk, a.e., *2/154.*

750 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 9/249.*

751 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/21.*

752 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 9/249;* Taberî, *Târîhu't-Taberî, 1/546.*

753 İbn İshâk, a.g.e., *4/206;* İbn Hişâm, a.g.e., *1/323; İbn Sa'd, ilk grubu 15 kişi olarak zikretmektedir. Bkz.* İbn Sa'd, a.g.e., *1/204.*

Ebî Talib başkanlık yapmıştır.[754] Böylece Hz. Peygamber döneminde Müslümanlar, kitap ehli bir devletle diyalog kurmaya başlamışlardır.

Kur'ân ise Müslümanların maruz kaldığı baskı ve eziyetleri "Zulme mâruz kaldıktan sonra Allah uğrunda hicret edenleri, elbette dünyada güzel bir yere yerleştiririz. Ahiret mükâfatı ise daha büyüktür. Bunu bir bilselerdi! O muhacirler hak yolda sabreder ve yalnız Rab'lerine dayanıp güvenirler."[755] ayetleriyle özlü bir şekilde anlatmaktadır.

Bu ayetler, Mekkeli müşriklerin işkenceleri tahammül edilmez bir hale gelince Habeşistan'a hicret eden Müslümanlar hakkında nazil olmuştur.[756] Birçok müfessir, bu ayeti Habeşistan'a hicretle ilgili görmüş ve ayetteki hicret edenleri, Habeşistan'a hicret edenler olarak yorumlamıştır.[757] İbn Atıyye'ye göre bu görüş, cumhurun görüşüdür.[758] Müfessirlerin bir kısmı "Benim rızam için hicret edenlerin, vatanlarından sürülenlerin, Benim yolumda işkenceye, zarara uğrayanların….."[759]ayetini, "sadece Medine'ye hicret edenler" olarak yorumlarken[760] bir kısmı da "hem Habeşistan'a hem de Medine'ye hicret edenler" şeklinde açıklamıştır.[761]

Bu gelişmeler üzerine Mekkeli müşrikler, Necâşî'den, Müslümanları geri göndermesi için harekete geçmişler ve kendi aralarından Amr b. El-Âs'la Abdullah b. Ebî Rabîa'yı çeşitli hediyelerle birlikte Habeşistan'a göndermişlerdir.[762] Tarih kitaplarından uzunca anlatılan müşriklerin Necâşî ile görüşmeleri,[763] Müslümanların lehine gelişmiştir. Sonunda Necâşî, Mekkeli müşriklerin iade taleplerini reddetmiş ve Müslümanları kendi huzuruna çağırmıştır. Necâşî'nin huzuruna getirilen Müslümanlar arasında

---

754 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf, 1/198;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/109.*

755 Nahl, 16/41-42.

756 İbn Atıyye, *a.g.e., 3/394;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 2/571.*

757 Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 3/188;* İbn Atıyye, *a.g.e., 3/394;* İbn Abdisselâm, *a.g.e., 1/341.*

758 İbn Atıyye, *a.e., 3/394.*

759 Âl-i İmrân, 3/195.

760 Semerkandî, *a.g.e., 2/236;* Fîrûzâbâdî, Tenvîru'l-Mikbâs, s. 224.

761 İbn Âşûr, *a.g.e., 4/204.*

762 İbn Hişâm, *a.g.e., 1/333;* Ahmed b. Hanbel, 1/201-202; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf, 1/232-233;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/298-299.*

763 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/28-29.*

Hz. Ca'fer söz almış ve "Ey Hükümdar! Allah aramızdan birini seçip de onu kendi elçisi olarak gönderene kadar biz cahillerdendik, putlara tapardık, şehvetimizden ileri gelen günahları işlerdik, zayıflara zulmeder, iğrenç ve menfur her fiili işlerdik." diyerek konuşmasına başlamıştır.

Daha sonra Hz. Ca'fer, cahiliye devrinde içinde bulundukları karanlık dönemi Necâşî'ye anlatarak cümlelerini şöyle bitirmiştir: "Biz seçebileceğimiz bütün diğerleri arasında seni tercih etmiş bulunuyoruz; zira senin yanında bize kimsenin zulmedemeyeceğini ümit ediyorduk." Bunun üzerine Necâşî, kendilerine gelen bu ilahî tebliğden bazı kısımları hatırlayıp hatırlamadığını sorunca Hz. Ca'fer, Meryem suresinin baş kısımlarını tilavet etmiştir. Bu ayetleri dinleyen Necâşî ve papazlar çok etkilenmişler ve dayanamayıp ağlamaya başlamışlardır. Zira Hz. Ca'fer'in tilavet ettiği ayetler, onların aziz ve mukaddes kabul ettikleri hususları tebcil edip ululamakta idi.[764] Bunun üzerine Necâşî şunları söylemiştir:

"Bu ışığın çıkıp geldiği kaynakla, İsa'ya gelen ilahî tebliğin kaynağı aynıdır. Haydi, şimdi sulh ve selamet içinde gidiniz. Ben sizi asla putperestlere teslim etmem!"[765]

Necâşî'nin bu olumlu yaklaşımını içine sindiremeyen Amr, yeniden Necâşî'nin huzuruna çıkarak bu insanların Hz. İsa'yı ilah tanımadıklarını öne sürmüş ve bunun üzerine Necâşî ile Hz. Ca'fer arasında şu konuşmalar geçmiştir:

Necâşî: Söyleyin bakalım Meryem oğlu İsa hakkında ne düşünüyorsunuz?

Ca'fer: Ey Hükümdar! Onun hakkında peygamberimizin dediğini deriz. O diyor ki: "İsa, Allah'ın kulu ve ruhu olup kendisin Allah'a adamış bakire ve iffetli Meryem'e ilka ettiği kelimedir." Bunun üzerine Necâşî, yerden bir çöp alıp "Tanrıya andolsun ki senin Meryem oğlu İsa hakkında söylediklerin şu çöp kadar bile onun gerçekliğinden farklı değildir" diyerek Ca'fer'i tasdik etmiştir. Necâşî'nin etrafındaki rahipler her ne kadar memnuniyetsizliklerini izhar etseler de o çok aldırış

---

[764] İbn Hişâm, a.g.e., *1/336;* İzzuddîn İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, *2/81;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi*, *1/299.*

[765] Hamîdullâh, a.e., *1/299.*

etmemiş ve muhacirlerin kendi ülkesinde güven içerisinde kalabileceklerini duyurmuştur. Necâşî'nin bu sözleri üzerine Mekkeli elçiler, elleri boş geri dönerken, muhacirler de hicretin 7. yılına kadar Habeşistan'da kalmışlardır. Ayrıca Said b. Müseyyeb ve Urve b. Zübeyr'den nakledilen bir rivayete göre ise Mekkeli müşrikler, Bedir yenilgisinden sonra intikam almak Müslümanları ikinci kez Necâşî'den istemişlerdir. Fakat Habeş hükümdarı, bu isteği tekrar kabul etmediği gibi Hz. Peygamber'in Bedir'de elde ettiği zaferden duyduğu sevinç ve memnuniyeti ifade etmekten de geri kalmamıştır.[766]

Ancak bütün bu gelişmelere rağmen Hz. Peygamber'in Necâşî ile bizzat görüşmesi olmamış, sadece ona mektup göndererek dolaylı olarak ilişki kurmuştur. Gönderiliş zamanı ihtilaflı da olsa tarihî kaynaklar Hz. Peygamber'in Necâşî'ye gönderdiği mektuplardan bahsetmektedir.[767]

Hz. Peygamber, Habeşistan'a hicret eden kafileyle Necâşî'ye bir mektup göndermiştir. Necâşî'ye hitaben yazılan bu mektupta Hz. Peygamber, "Amcamın oğlu Ca'fer'i, beraberinde az sayıda bir Müslüman kümesiyle birlikte sana doğru gönderiyorum. O, sana varır varmaz onlara misafirperverlik göster." diyerek Müslümanlara misafirperverlik gösterilmesini istemiştir.[768] Buna karşılık Necâşî de muhacirlere karşı son derece iyi muamele etmiştir. Necâşî'nin Müslümanlara karşı bu güzel muamelesinin bir sonucudur ki Habeşistan'da bir iç savaş patlak verince birçok Müslüman, Necâşî'nin emrinde savaşa katılmıştır.[769] Belâzurî (v. 279/892) Hz. Zubeyr'in bu savaşta fiilî olarak mücadele ettiğini ve bu nedenle de Necâşî'nin kendisine değerli bir mızrak hediye ettiğini belirtir.[770] Hatta Ümmü Seleme, Medine'ye döndükten sonra Müslümanların Habeşistan'da geçirdikleri günleri söyle ifade eder: "Bizler, Necâşî'nin, düşmanlarına galip gelmesi ve hükümranlığını sürdürmesi için Allah'a dua ederdik. Necâşî, bu süre içerisinde yönetimi elden bırakmadı ve biz de Allah'ın Rasûlü'nün yanına dönünceye kadar orada huzur içerisinde yaşadık."

---

766 İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye, 2/476-477.*
767 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/297.*
768 Hamîdullâh, a.e., *1/293-297.*
769 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf, 1/523-524;* İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye, 2/23.*
770 Belâzurî, a.e., *1/523-524.*

Hicretin 6. yılında Habeş hükümdarına gönderilen ikinci bir mektupta Hz. Peygamber, tevhid ilkesine vurgu yapmakta ve Meryem oğlu İsa'nın, Allah'ın ruhu ve kelimesi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber, Allah'ın şeriki olmadığını belirttikten sonra da kendisine iman edilmesini Necâşî'den istemektedir. İslâm'a davet özelliği taşıyan bu mektup Hz. Peygamber'in "Selam, gerçek hidayet yolunu takip eden kimsenin üzerine olsun." temennisiyle bitmektedir.[771] Buna karşılık Necâşî de, Hz. Peygamber'e bir cevap mektubu yazarak ihtida ettiğini beyan etmektedir.[772]

Hz. Peygamber'in, Necâşî'ye gönderdiği bir diğer mektup, Habeşistan'a hicret eden Ümmü Habîbe'yle ilgilidir. Ümmü Habîbe'nin kocası Ubeydullah b. Cahş, Habeşistan'a hicret ettikten sonra irtidat etmiş, sonra da boğularak vefat etmiştir.[773] Bunun üzerine Râsulullah, Necâşî'ye bir mektup göndererek O'ndan, Ümmü Habîbe ile kendisinin nikâhını gıyaben kıymasını ve sonra da onu Medine'ye göndermesini istemiştir.[774]

Hz. Peygamber, kitap ehli bir hükümdarın Müslümanları güzelce himaye etmesinden ve onlara dostane tutum sergilemesinden dolayı memnun kalmıştır. Her ne kadar Müslüman olup olmadığı ihtilaflı olsa bile, Necâşî vefat ettiğinde Hz. Peygamber, "Habeşistan'da bir kardeşiniz öldü, ona namaz kılınız."[775] buyurarak, ashabıyla birlikte gıyabî cenaze namazı kılmıştır."[776] Katâdeden gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber, "Kardeşiniz Necâşî öldü. Onun için cenaze namazı kılın." buyurunca sahabiler, "Müslüman olmayan bir kimse için cenaze namazı mı kılalım." dediler. Bunun üzerine şu ayet nazil oldu:

"Ehl-i Kitap içinde, Allah'a iman ettikleri gibi, Hakkı tazim ederek hem size hem de kendilerine indirilen kitaba inananlar da vardır. Onlar Allah'ın

---

771 Mektubun tam türkçe metni için bkz. Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/297.*

772 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/690;* Hamîdullâh, *Mecmûatu'l-Vesâık, s. 104;* Hamîdullâh, *İslâm Pegamberi, 1/305.*

773 İbn Hişâm, *a.g.e., 1/223;* İzzuddîn İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe, 7/315.*

774 İbn Sa'd, *a.g.e., 1/259;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/302.*

775 Müslim, *Cenâiz, 22;* Tirmizî, *Cenâiz, 48;* İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye, 3/524;* İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 3/77.*

776 Buhârî, *Cenâiz, 55, 59, 63.*

ayetlerini, değersiz bir menfaat karşılığında satmazlar. Rabbi nezdinde mükâfatları olanlar onlardır. Muhakkak ki Allah hesabı pek çabuk görür."[777]

Daha sonra sahabiler "O, kıblenin dışındaki yönlere doğru namaz kılıyordu." dediler. Bunun üzerine "Doğu da Batı da Allah'ındır. Hangi tarafa dönerseniz, orada Allah'a itaat ve ibadet ciheti vardır!"[778] ayeti nazil oldu.[779] Buna göre ayetin manası "Doğu, batı ve bunların arasında kalan milletlerin namaz kıldıkları bütün yönler bana aittir. Bu yüzden kim yönünü bana itaat niyetiyle bu yönlerden herhangi birisine çevirirse orada beni yani sevabımı bulur." şeklindedir. Bu açıklamayla doğuya yönelerek ibadet edip ölen Necâşî ve arkadaşlarına bir çıkış yolu bulunmuş olmaktadır.[780]

Hatta bir başka rivayete göre Necâşî vefat ettiğinde Hz. Peygamber, "Kardeşiniz için istiğfar ediniz." buyurmuştur. Bunun üzerine bazı kişiler, "Hz. Muhammed (s.a.v.) Habeşistan'da ölen bir kâfir için mağfiret dilememizi mi emrediyor?" deyince de Âl-i İmrân suresinin 119. ayeti nazil olmuştur.[781] Bu ayetle ilgili olarak başka rivayetler bulunsa da en meşhur olanı bu ayetin Habeş meliki Necâşî hakkında nazil olduğudur.[782]

Netice itibariyle Hz. Peygamber, Müslümanları Necâşî'ye göndermekle kitap ehli bir hükümdarı ve onun ülkesini sığınılacak ve güvenilecek bir yer yapmıştır. Hz. Peygamber'in bu uygulaması, aynı zamanda kitap ehli olan bir ülkenin diğer putperest ya da başka dinlere bağlı ülkelerden farklı tutulduğunu göstermektedir. Diğer yandan, Habeşistan'daki Müslümanlar, iç savaşta Necâşî'nin yanından yer alarak bilfiil kitap ehline yardım etmişler ve onlarla birlikte savaşmışlardır. Öte yandan, Hz. Peygamber'in, Necâşî'ye yazdığı ilk mektuptaki ifadeler ona karşı gösterilen sıcaklık, samimiyet ve yakınlığı da ortaya koymaktadır. Bu yakınlıktan dolayıdır ki Hz. Peygamber, bir gün yeğeni Ca'fer b. Ebî Tâlib'e çok değerli bir elbise verip "Bunu kardeşin Habeşli Necâşî'ye gönderebilirsin." buyurmuştur.[783]

---

777 Âl-i İmrân, 3/199.
778 Bakara, 2/115.
779 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 1/504;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 4/19.*
780 Râzî, a.e., *4/19.*
781 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 1/444.*
782 Âlûsî, a.g.e., *4/173.*
783 İbn Sa'd, a.g.e., *1/457;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 2/1024.*

Ayrıca Hz. Peygamber, Necâşî'ye nikâhını kıydırmakla da ona olan samimiyetini göstermiştir. Yine Hz. Peygamber, kitap ehli bir ülke olan Habeşistan'a yönelik olarak "Habeşliler size dokunmadıkları müddetçe, siz de onlara dokunmayınız."[784] buyurmaktadır. Buna göre Habeşliler bir saldırıya kalkışmadıkları müddetçe Müslümanların bu ülkeye asla bir hücum tertiplememeleri gerekir. Hz. Peygamber'in bütün bu uygulamaları, Ehl-i Kitap bir devletle kurulacak diyaloğun kilometre taşlarını oluşturmaktadır.

2. Mısır Mukavkıs'ı ile Diyalog

Hz. Peygamber'in, elçileri vasıtasıyla diyalog kurduğu devlet başkanları arasında Mısır hükümdarı Mukavkıs da bulunmaktadır. Kitap ehli olan bu hükümdara, Hatib b. Ebî Beltea'yı gönderen Hz. Peygamber,[785] ona bir mektup yazmıştır. Mukavkıs'a gönderilen mektup şu şekildedir:

"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla,

Selam, hidayete tabi olanlara olsun. İmdi, ben seni İslâm'a davet ediyorum, Müslüman ol ve selamete er. Müslüman olursan Allah sana iki kat sevap verir. Şayet yüz çevirirsen bütün kıptîlerin günahı sana aittir. Ey Ehl-i Kitap! Bizimle sizin aramızda birleşeceğimiz, müşterek ve âdil şu sözde karar kılalım: 'Allah'tan başkasına ibadet etmeyelim. O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım, kimimiz kimimizi Allah'tan başka rab edinmesin.' Eğer bu dâveti reddederlerse: 'Bizim, Allah'ın emirlerine itaat eden müminler olduğumuza şahid olun!' deyin."[786]

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, Mukavkıs'a gönderdiği mektubuna, Allah'ın adıyla başlamış ve daha sonra da onu İslâm'a davet etmiştir. Yine mektupta Mukavkıs'ın, İslâm dinini kabul etmemesi durumunda günahkâr olacağı da belirtilmiştir. Son olarak bu mektup, kitap ehlini ortak bir noktada birleştirebilecek Âl-i İmrân suresinin 64. ayetiyle bitmektedir.

Hatib b. Ebî Beltea'dan bu mektubu alan Mukavkıs, ona çok iyi davranarak kendisine ikram ve izzette bulunmuş ve onu en güzel şekilde

---

784 Ebû Dâvûd, *Melâhim*, *8, 11.*

785 İbn Hişâm, *a.g.e.*, *2/607;* Ya'kûbî, *a.g.e.*, *2/78.*

786 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd*, *3/69;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi*, *2/1024.*

ağırlamıştır.[787] Daha sonra Mukavkıs, Hz. Peygamber'in mektubuna bir cevap yazmış ve şunları söylemiştir.

"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla,

Kıpt kavminin büyüğü Mukavkıs'dan Muhammed (s.a.v.) b. Abdillah'a.

Selam senin üzerine olsun. Bundan sonra mektubunu okudum. Orada zikrettiğin konuları ve davet ettiğin hususu anladım. Ben gelecek bir nebiyi bekliyorum. Ancak onun Şam'dan zuhur edeceğini zannediyordum. Elçine ikramda bulundum. Sana kıptîlar arasında büyük değeri olan iki cariye ve bir elbise gönderiyor ve binmen için de bir katır hediye ediyorum.

Sana selam olsun."[788]

Görüldüğü gibi Mukavkıs da mektubuna Allah'ın adıyla başlamakta, Hz. Peygamber'in gönderdiği selama mukabelede bulunmakta ve Rasûlüllah'a güzel bir şekilde cevap vermektedir. Ancak Mukavkıs, Hz. Peygamber'in davetine icabette bulunmamıştır.[789] Buna rağmen Hz. Peygamber, kendisine gönderilen hediyeleri kabul etmiş ve dağıtmıştır. Hz. Peygamber gönderilen hediyelerden sadece Mariye adındaki Hıristiyan bir köleyi hane-i saadetine alarak kendisine nikâhlamıştır.[790]

Netice olarak görülmektedir ki hem Hz. Peygamber'in mektubu, hem de Mukavkıs'ın cevap olarak yazdığı mektup, son derece nazik bir üslûpla ve karşılıklı saygı çerçevesinde kaleme alınmıştır. Yine bu mektuplarda karşılıklı selamlaşmalara yer verilmesi, tarafların birbirlerine karşı güven ve emniyet içerisinde olduklarını ve birinin diğeri için herhangi bir tehdit oluşturmadıklarını ifade etmektedir. Ayrıca kitap ehlinden gelen hediyelerin kabul edilmesi de, Hz. Peygamber'in onlara karşı yakınlık ve sıcaklık hissettiğini göstermektedir.

Burada özellikle vurgulanması gereken husus ise Hz. Peygamber'in muhatabını inanç yönünden anlaşabileceği ortak bir kelimeye davet

---

787 İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye, 3/514.*

788 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/692.*

789 Bikâî, *a.g.e., 7/60;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *a.e., 1/122.*

790 İbn Hişâm, *a.g.e., 1/191;* Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 2/128, 214;* İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye, 1/264.*

etmesidir. Bu kuşatıcı yaklaşım diğer din mensuplarıyla ilişkilerde asla göz ardı edilmemesi gereken bir noktadır.

3. Herakliyus ile Diyalog

Hudeybiye sulhunun hemen ardından Hz. Peygamber, Herakliyus'a bir mektup yazarak onu İslâm'a davet etmiştir. Hz. Peygamber'in bu mektubunu Bizans kayseri Herakliyus'a, Dihyetü'l-Kelbî götürmüştür.[791] Hz. Peygamber'in Herakliyus'a gönderdiği davet maksatlı bu mektup, içerik olarak Mukavkıs'a gönderilen mektupla hemen hemen aynıdır. Ancak Hirakliyus'a hitaben yazılan bu mektuptaki hitap şekli, son derece önem arz etmektedir. Çünkü Hz. Peygamber, Hirakliyus'a "Rumların Büyük Reisi" şeklinde hitapta bulunarak,[792] muhatabına ve onun konumuna verdiği değeri ve önemi göstermiştir. Aslında izzet ve azamet, büyüklük ve yücelik Allah'a, Rasûlüne ve Müslümanlara ait olduğu halde Hz. Peygamber onların kalplerini kazanmak için onlara da yücelik ve ululuk nispet etmektedir.[793] Yine bu hitap şekliyle muhatabın kalbi yumuşatılmakta, ona karşı nezaketle ve kibarlıkla(mülatafe ile)[794] muamele edileceği gösterilmekte ve böylece daha ilk başta diyaloğa kapı aralanmaktadır. Hz. Peygamber, diğerlerinde olduğu gibi bu mektupta da Âl-i İmrân suresinin 64. ayetine yer vermiştir.[795]

Herakliyus, Hz. Peygamber'in durumunu inceledikten ve ona ait birtakım bilgileri, o sıralar Şam'da bulunan Ebu Süfyan'a sorduktan sonra düşüncelerini şu ifadelerle dile getirmiştir:

"Bunlar, peygamberlerde bulunan sıfatlardır. Zaten ben onun zuhur edeceğini biliyordum, fakat Araplardan olacağını sanmıyordum. Onun hakkında bu söylediklerin doğru ise, O, şu ayaklarımın bastığı yere yakında hakim olacaktır. Eğer onun yanına varabileceğimi bilsem,

---

791 Buhârî, *Tefsîr, 62; Temennî, 13;* Müslim, *Cihâd ve's-Siyer, 25;* Ya'kûbî, a.g.e., *2/77;* İzzuddîn İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe, 2/158;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/333, 346.*

792 Buhârî, *Tefsîr, 62;* Ebû Dâvûd, *Edeb, 128;* Tirmizî, *İsti'zân, 24;* İbn Atıyye, a.g.e., *3/255;* Kurtubî, a.g.e., *4/105;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/688;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 1/372.*

793 Muhammed Abdu'l-Hay el-Kettânî, et-Terâtîbu'l-İdâriyye, Beyrut, 1/142.

794 Nevevî, *Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî, 12/108.*

795 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/688;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/333.*

kendisine kavuşmak için her zahmete katlanırım. Yanında olaydım ayaklarını yıkardım."[796]

Herakliyus, Rasûlüllah hakkında her ne kadar takdir edici ve yüceltici değerlendirmeler de bulunmuş olsa bile, O'nun peygamberliğini kabul etme hususunda olumlu bir cevap vermemiştir. Hz. Peygamber, Tebük seferi sırasında Herakliyus'a tekrar bir mektup yazarak İslâm'ı kabul etmesini, hiç olmazsa Müslüman olan tebaasını cezalandırmamasını, onların cizye vermelerine veya İslâm'a girmelerine mani olmamasını istemiştir.[797] Ancak bütün bu girişimlere rağmen Herakliyus, Hz. Peygamber'in isteklerine tam olarak cevap vermemiş ve sadece ona bir miktar altın hediye göndermiştir.[798] Yine Herakliyus, Hz. Peygamber tarafından gönderilen elçiye karşı da gereken bütün hürmet ve saygıyı göstermiştir.

Diğer taraftan bazı tarihî kaynaklara göre Herakliyus, Hz. Peygamber'e iman ettiğini Dıhyetü'l-Kelbî'ye bildirmiş ve şunları söylemiştir: "Senin arkadaşın, gönderilmiş bir elçidir ve bizim kitabımızda beklediğimiz zattır. Ama ben Rumlardan korkuyorum. Eğer onlar olmasaydı ben ona tabi olurdum."[799]

Netice itibariyle Hz. Peygamber'in Herakliyus'la kurduğu diplomatik diyalog son derece olumlu başlamış ve sulh havası içerisinde gelişmiştir.

4. Gassan Emiriyle Diyalog

Hz. Peygamber, Hudeybiye barışından sonra komşu ülkelerin devlet başkanlarına İslâm'a davet maksatlı birçok mektup göndermiştir. Bu mektuplardan bir tanesi de hicrî 6. yüzyılda Gassan emîri, el-Haris b. Ebî Şamir'e gönderilmiştir.[800] İşte Şüca' b. Vehb ile gönderilen mektup, Gassan emiri el-Haris b. Ebi Şamir'le[801] diyaloğa geçilmesini sağlamış-

---

796 Buhârî, *Tefsîr, 62;* Müslim, *Cihâd ve's-Siyer, 26;* İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye, 3/501;* Mehmet S. Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları, s. 21.*

797 Hamîdullâh, *Mecmûatu'l-Vesâık, s. 110;* Mehmet S. Aydın, a.e., *s. 22.*

798 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/338*

799 İzzuddîn İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe, 3/55.*

800 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/329.*

801 İbn Hişâm, *a.g.e., 2/607;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/697;* İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 3/506.

tır. Bu mektupta Hz. Peygamber, Gassan emirine hitaben şunları ifade etmektedir:

"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla,

Allah'ın Rasûlü Muhammed (s.a.v.)'den Haris b. Ebî Şamire, Allah'ın selamı hidayet yoluna girmiş bulunan, Allah'a inanan ve bunu ikrar edenin üzerine olsun. Buna göre senin mülkünün senin elinde kalması için seni, hiçbir şeriki ve ortağı bulunmayan bir ve teklik sıfatında olan Allah'a inanmaya davet ederim."[802]

Hz. Peygamber'den bu şekilde bir mektup alan emir, onu okuyunca "Kim benim mülkümü elimden alacakmış. Hemen onun üstüne yürüyeceğim."[803] şeklinde mukabele etmiş ve Hıristiyanlık izzeti nefsinin kırıldığını düşünerek Medine'ye bir saldırı düzenleme tehdidinde bulunmuştur. Bu arada Busra valisine hitaben yazılmış bir mektubu götüren Müslüman bir elçi ise yolda, diğer Gassanî başkan olan Şurahbil b. Amr tarafında yakalanıp öldürülmüştür. Devletler hukukunun apaçık bir ihlali olan bu durumu, hoşgörmek asla mümkün değildir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Gassanîleri cezalandırmak üzere hicretin 8. ve 9. yıllarında Mute ve Tebük seferleri düzenlemiştir.[804]

Yine tarihî kaynaklar, Gassanîlerin Cebele adındaki reisine de, dine davet gayesiyle yazılmış bir mektuptan bahsetmektedirler.[805] Fakat Gassanîlere yazılmış olan bu mektuplar, olumlu sonuçlar vermemiştir.[806]

Sonuç olarak Hz. Peygamber döneminde kitap ehli devletlerle kurulan diyaloglar, elçiler gönderme ve mektuplaşma gibi diplomatik yollarla yapılmıştır. Hz. Peygamber tarafından devlet başkanlarına bizzat gönderilen bu mektuplar, içerik olarak birbirlerine oldukça benzemektedir. Bu mektuplarda genellikle Âl-i İmrân suresinin 64. ayetine yer verilmesi özellikle dikkat çeken hususlardandır. Böylece her iki dine mensup birey, toplum ve devletlerin ortak dinî alanlarda bir araya gelebilecekleri ve

---

802 Taberî, *Târîhu't-Taberî, 2/131;* İbn Seyyidinnas, *a.g.e.*, 2/270.
803 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 4/268.*
804 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/329-330.*
805 Hamîdullâh, *Mecmûatu'l-Vesâık, s. 127.*
806 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/330.*

müşterek konular etrafında birbirleriyle rahatça diyalog kurabilecekleri ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bazı devlet başkanları tarafından Hz. Peygamber'e kıymetli hediyeler gönderilmesi, onlarla sıcak ilişkiler ve güzel diyaloglar kurulduğunu da göstermektedir.

Diğer yandan bu diyalog örneklerinde göz ardı edilmeyecek bir husus da şudur: Hz. Peygamber, kendi davetine icabet etmeyen devletlere karşı fiilî çatışma ve savaş yapma uygulamasına gitmemiştir. Ancak gerektiğinde devletler hukukuna uymayanlara karşı misillemede bulunulmuştur. Bu da göstermektedir ki kendisine tebliğ yapıldıktan sonra İslâm dinini benimsemeyip kitap ehli olarak kalmak isteyenlere yönelik, Hz. Peygamber'in diyaloğa aykırı herhangi bir muamelesi olmamıştır.

2. Müşriklerle ve Diğer Gayri Müslimlerle Diyalog

Müşrik bir kavme peygamber olarak gönderilen Hz. Muhammed (s.a.v.) tebliğ görevini ilk günlerden itibaren sabırla ve azimle yürütmüştür. Yine risalet görevinin ilk günlerinden itibaren Hz. Peygamber, yakınlarına ikramda bulunmuş ve karşılaştığı insanlara şefkat ve merhamet elini uzatmıştır. Bu süreçte ilahî emir gereği[807] tebliğ vazifesine kendi aile yakınlarından başlayan Hz. Peygamber'e karşı, en büyük tepkiyi en yakın akrabaları vermiştir. Hatta Rasûlüllah'ın amcası Ebû Leheb, Hz. Peygamber'in anlattıklarına sözlü itirazlarda bulunmayı tercih etmek bir yana, onun evini taşa tutmayı ve onun kapısına her türlü necaseti ve çöpü atmayı yeğlemektedir.[808] Mekke'de Müslümanların sayısı günden güne arttıkça, müşriklerin Hz. Peygamber ve arkadaşlarına muameleleri sertleşmiş daha sonra da eziyet, baskı ve işkenceler başlamıştır. Yıllar süren bu baskı ve işkenceler, Hz. Peygamber ve ashabının kendi yurtlarından hicret etmeleriyle son bulmuştur. Bütün bu baskı ve işkencelere karşı Hz. Peygamber, herhangi bir tepkide bulunmamış ve sürekli sabreden taraf olmuştur. Ancak birkaç yıl sonra cereyan eden bir olay Hz. Peygamber'in Mekke müşriklerine karşı tutumunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Hicretin 3. yılında meydana gelen Uhud savaşı sırasında Rasûlüllah,

---

[807] Şuarâ, 26/214.
[808] Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi*, 1/91.

yüzünden yaralanınca sahabiler, Hz. Peygamber'den, bu düşmanları aleyhinde beddua etmesini teklif etmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, iki elini kaldırıp "Ya Rabbi! Sen benim milletimi doğru yola getir. Zira onlar(ne yaptıklarını) bilmiyorlar."[809] şeklinde dua ederek kendi kavmine karşı ne ölçüde şefkat ve merhamet duyduğunu[810] ve ne derece üstün ahlâk sahibi olduğunu göstermiştir.[811] Görüldüğü gibi Hz. Peygamber'in kendisine düşmanlık yapan bir topluluğa karşı bile davranış şekli, güzel muameleyle ve âlicenaplıkla olmuştur. Bu güzel muamele ve merhamet, Hz. Peygamber'in diğer tüm insanlara karşı da benimsediği davranış şeklidir.

Hz. Peygamber, yirmi üç yıllık risalet görevi sürecinde pek çok gayri müslim birey ve toplulukla münasebet içerisinde olmuştur. Gayri müslimlerle diyalog çerçevesinde, Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitab'ın dışındaki müşrik veya putperest diğer inanç sahipleriyle de bizzat münasebet içerisinde olduğunu ve onlarla yakınlık kurduğunu gösteren birçok örnek bulunmaktadır. Bu örneklerden en önemlilerini şu şekilde sıralamak mümkündür.

a. Mekke'de tebliğ görevini yerine getirmek iyice zorlaşınca Hz. Peygamber, Taif'e gitmiştir. Taif'te de kötü muameleye maruz kalan Rasûlüllah, Mekke'ye doğru geri dönmüştür. Ancak Ebû Leheb'in kendisini cemiyet harici sayması yüzünden Hz. Peygamber, şehre girmeye cesaret edememiş ve Mekke'nin ileri gelenlerinden eman imkânı aramıştır. Hz. Peygamber himayesine girmek için bazı müşriklere teklif götürünce onlar böyle bir teklifi kabul etmemişlerdir.[812] Rasûlüllah son olarak Mekke'nin ileri gelenlerinden müşrik olan Mut'im b. Adiyy'e haber göndererek ondan eman rica etmiştir. Bunun üzerine Mut'im b. Adiyy, Hz. Peygamber'i himaye altına almayı kabul ederek oğulları ve yakınlarıyla birlikte onu karşılamaya gitmiştir. Hz. Peygamber'i karşılamaya silahlı oğullarıyla birlikte giden Mut'im b. Adiyy, Rasûlüllah'ı önce tavaf yapması için Kâbe'ye kadar götürmüştür. Hz. Peygamber, burada tavafını yapmış ve namazını

809 Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân, 2/164;* İbn Hibbân, *a.g.e., 3/254;* Alâuddîn Ali b. Abdulmelik el-Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, 10/172.*

810 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/96.*

811 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 32/119.

812 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 3/137.*

eda etmiştir. Daha sonra Mut'im b. Adiyy, silahlı adamlarıyla birlikte Hz. Peygamber'i evine kadar uğurlamış ve böylece onu himayesi altına aldığını bütün şehirde ilan etmiştir.[813] Hatta Mut'im b. Adiyy, Mekke müşriklerine yönelerek "Bugüne kadar Muhammed (s.a.v.)'e (çok kötü muamele etmek suretiyle) yapacağınızı yaptınız. Artık bundan sonra "Siz insanlar arasında ona karşı en çok geri duranlardan olun."[814] diyerek Hz. Peygamber'i korumaya çalışmıştır.

Müşrik bir insanın kendisine yapmış olduğu bir iyiliği unutmayan Hz. Peygamber, yıllar sonra Bedir esirleri konusunda "Eğer Mut'im b. Adiyy hayatta olsaydı ve gelip benimle konuşsaydı, bütün esirleri onun hatırı için salıverirdim."[815] buyurarak Mut'im hakkında takdirkâr ifadeler kullanmış ve gerektiğinde bir müşriğe başvurarak ondan yardım istenebileceğini göstermiştir.

b. Hz. Peygamber, sıkıntılı Mekke günlerinden sonra tebliğini daha rahat yapmak ve kendisine destekçi bulmak için Taif'e gitti. Ancak burada da O'na yapılan muameleler, son derece ızdırap ve acı verici oldu.[816] Hatta Taif dönüşü çekilen sıkıntı ve acılar, Hz. Peygamber'e Uhud gününden daha şiddetli geldi. Taif'ten oldukça mahzun bir şekilde dönen Allah Rasûlü, kendi halini hüzünlü bir duayla rabbine anlattı ve ona yakarışta bulundu. İşte bu hazin münacat karşısında Cibril, Rasûlüllah'a gelerek "Ya Muhammed (s.a.v.)! Beni Rabb'in gönderdi. Eğer istersen dağlar meleğine emredeyim de şu dağı Taiflilerin başına geçirsin." teklifinde bulundu. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Hayır, ümid ederim ki Allah Teâlâ, bu insanların neslinden, kendisine ibadet eden ve ona hiçbir şeyi şirk koşmayan kimseler çıkarır."[817] buyurmuş ve böylece diğer insanlara bakış

---

813 İbn Hişâm, *a.g.e., 1/381;* İzzuddîn İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh, 2/92-93;* İbn Seyyidinnâs, *a.g.e.*, 1/136; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd*, 3/33-34; İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 2/153-154.

814 Taberânî, *a.g.e., 2/122;* Ebu'l-Hasan Nûreddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967, 8/169.

815 Ahmed b. Hanbel, 4/80; Buhârî, *Cihâd ve's-Siyer, 116;* İbn Seyyidinnâs, *a.g.e., 1/136;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/110;* İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 3/138.*

816 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/32.*

817 Buhârî, *Bedu'l-Halk, 7;* Müslim, *Cihâd ve's-Siyer, 39;* es-Süheylî, *a.g.e., 4/57;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/32*; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 2/138;* İbn Kesîr, *el-Bidâye*

şeklini ortaya koymuştur. Buna göre Hz. Muhammed (s.a.v.), kendisine düşmanlık yapan insanlara karşı bile muamelelerinde merhamet, şefkat ve hoşgörü yörüngeli olmuştur. Hz. Peygamber'in Taif dönüşü düşmanlarına karşı yaptığı bu dua göstermiştir ki O, insanların helak olmasını ya da yok edilmesini isteyen bir peygamber değildir. Aksine Hz. Peygamber, tüm insanların maddî ve manevî dirilişini ve hayrını isteyen ve onların hidayete ermesi için her türlü gayret ve fedakârlığı sergileyen bir insandır.

c. Hz. Peygamber ile Mut'im b. Adiyy arasında yaşananların bir benzeri Hz. Ebu Bekir ile bir başka müşrik arasında da yaşanmıştır. Mekke döneminde artan baskı ve işkenceden bunalan Hz. Ebu Bekir, Rasûlüllah'tan izin isteyerek Habeşistan'a yerleşmek için Mekke'yi terk etmiştir. Yolda Ehabiş ülkesinin başkanı olan İbn Duğunne'ye rast gelmiştir.[818] Hz. Ebu Bekir'i fakirleri doyuran, zayıflara sahip çıkan ve akrabayı gözeten biri olarak tanıyan bu zat, onun işkencelere maruz kalmasının sonucu, yurdunu terk ettiğini öğrenmiştir. Bunun üzerine İbn Duğunne "Senin gibi bir adam vatanından çıkmaz ve çıkarılmaz."[819] diyerek onu Mekke'ye geri getirmiştir. İbn Duğunne, Hz. Ebu Bekir gibi üstün vasıflara ve güzel ahlâka sahip bir şahsiyeti vatanından bir başka yere hicrete zorlamalarından dolayı da Mekkelileri azarlayıp onlara serzenişte bulunmuştur.[820] İbn Duğunne, Mekkelilere seslenerek Hz. Ebu Bekir'i himayesine aldığını, bu yüzden de hiç kimsenin ona eziyet ve işkence etmemesi gerektiğini bildirmiştir.[821] Daha sonra Hz. Ebu Bekir, Yüce Allah'ın himayesi altında bulunmanın kendisi için yeterli olduğunu bildirerek İbn Duğunne'nin himayesinden çıkmıştır.[822]

d. İslâm'ın ilk yılları, Müslümanlar için birçok yönden tehlikeli olmaya başlamıştır. Bu yüzden Mekke'deki Müslümanlar ilk önce Habeşistan'a doğru hicret etmişlerdir. Daha sonra artan işkenceler ve suikast planları,

ve'n-Nihâye, 6/263.

818 İbn Hişâm, *a.g.e.*, 1/372; Âlûsî, *a.g.e.*, 10/102.

819 Buhârî, *Kefâlet*, 4; İbn Seyyidinnâs, *a.g.e.*, 1/182; İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 2/65.

820 Hâzin, *a.g.e.*, 2/362; Âlûsî, *a.g.e.*, 10/103.

821 İbn İshâk, *a.g.e.*, 4/219; İbn Hişâm, *a.g.e.*, 1/373; es-Süheylî, *a.g.e.*, 3/236-237; Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi*, 2/852.

822 İbn İshâk, *a.e.*, 4/219; İbn Hişâm, *a.e.*, 1/374.

Hz. Peygamber'e de hicret yolunu göstermiştir. Hatırlanacağı üzere bu kutlu yolculuk, Hz. Peygamber ve onun en yakın arkadaşı Hz. Ebu Bekir'le gerçekleşmiştir. Ancak bu çok önemli ve çok stratejik yolculuk esnasında Hz. Peygamber'in yanında ona hizmet edecek ve rehberlik yapacak bir kişi daha vardır. O da müşrik ve putperest olan Abdullah b. Uraykıt'tır.[823] Bu zat, Hz. Peygamber'i ve yol arkadaşını güvenilir bir şekilde arka yollardan Medine'ye kadar ulaştırmış ve sözünde sadık bir kişi olduğunu göstermiştir.[824]

Bu örnekte de görüldüğü üzere Hz. Peygamber, zamanı geldiğinde en gizli ve en can alıcı işlerde gayri müslimlerden yararlanmayı bilmiş, sözüne güvenilir kimse müşrik bile olsa onunla ortaklaşa iş yapılabileceğini göstermiş ve onlarla temas içerisinde olmuştur.

Bir başka ifadeyle bir insanın kafir olması hiçbir konuda kendisine güvenilmemesini gerektirmez. Zira hiçbir şey, hicret yolu gibi bir yolda kılavuzluk yapmak kadar tehlikeli değildir.[825]

e. Hz. Peygamber döneminde gayri müslimlerle kurulan güzel ilişkilere bir başka örnek, Rasûlüllah'ın kızında görülmektedir. Hz. Peygamber'in damadı Ebu'l-Âs, Bedir savaşından sonra esir düşenler arasında yerini almıştır. Ebu'l-Âs'ın hanımı, esir düşen eşini kurtarmak için mücevherlerini Mekke'den Medine'ye göndermiştir. Rasûlüllah, kızının gönderdiği mücevherleri almış ve damadının bir fidye alınmaksızın serbest bırakılıp bırakılamayacağını Müslümanlara sormuştur. Sahabiler de onun fidyesiz olarak salıverilmesine rıza göstermişlerdir.[826]

Hz. Peygamber'in damadı olan bu zat ise İslâm'a girmeyi sürekli reddetmektedir. Ancak hem Hz. Zeynep hem de Ebu'l-Âs, birbirlerini çok sevmektedirler. Hatta bir defasında Kureyş müşrikleri, Rasûlüllah'ın kızlarından biriyle evli bulunan Ebû Leheb'in oğlu Utbe'ye gelerek ondan Ümmü Gülsüm'ü boşamasını istemişlerdir. Utbe de onlara tâbî olarak Ümmü Gülsüm'ü boşamıştır. Kureyş müşrikleri bir diğer seferde de Ebu'l-

---

823 İbn Hişâm, a.e., *1/488;* Taberî, *Târîhu't-Taberî, 2/10.*
824 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/162.*
825 Kettânî, a.g.e., *1/460.*
826 İbn Hişâm, a.g.e., *1/653;* İzzuddîn İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh, 2/134.*

Âs'a gelerek Hz. Zeyneb'i boşamasını istemişler ve ona "Sen eşinden ayrıl, biz seni Kureyş'ten istediğin kızla evlendiririz." demişlerdir. Fakat Ebu'l-Âs, onlara "Vallahi ben eşimi boşamam. Kureyş'ten hiçbir kadın bana ondan daha sevimli gelmiyor." şeklinde cevap vermiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Ebu'l-Âs'ın hısım ve akrabalığında hayır bulunduğuna yönelik övgüde bulunmuştur.[827] Ancak Ebu'l-Âs'la Hz. Zeynep arasına giren din farkı, onların bir arada yaşamasına engel oluşturmaktadır. Yıllar sonra bir kervanın başında Şam'a ticaret için giderken İslâm ülkesinden geçmek isteyen Ebu'l-Âs, Müslüman askerlerin elinden son anda kurtulmuş ve Medine'ye girip hanımı Hz. Zeyneb'in himayesine sığınmıştır. Bunun üzerine Hz. Zeynep, ona eman hakkı tanıdığını Medinelilere ilan etmiştir. Hz. Peygamber de, Zeynep'in bu emanını kabul etmiş ve kızının yanına gidip ona "Ey kızcağızım! Sen ona iyi muamelede bulun. Ancak o, sana kesinlikle yaklaşmasın. Zira sen, ona helal değilsin." buyurmuştur.[828] Hz. Peygamber, Ebu'l-Âs'a iyi davranılmasını istemekle de kalmaz, onun mallarına el koymuş birliğe haber göndererek ona yapılması istenen muameleyi şöyle bildirmektedir:

"Bu adam, bildiğiniz gibi bizdendir. Siz onun mallarına el koydunuz. Eğer iyilikte bulunup da, ona ait malları geri verirseniz, biz bundan memnun kalırız. Eğer bunu reddederseniz o mallar, Allah'ın size vermiş olduğu bir ganimettir."

Bunun üzerine Müslümanlar "Ya Rasûlallah! Biz Ebu'l-Âs'ın mallarını ona geri veriyoruz" diyerek malları sahibine iade etmişlerdir.[829] Daha sonra o da mallarıyla birlikte Mekke'ye geri dönmüştür.[830]

Şu halde Ebu'l-Âs gibi bir kâfire sahip çıkılarak eman verilmesi, onun peygamber kızının evinde ağırlanması, ona güzel davranılması ve elinden alınan malların kendisine iade edilerek onun memnun edilmesi, Müslümanların gayri müslimlerle yakın münasebet içerisinde olabileceğini ve

827 es-Süheylî, *a.g.e., 5/162-163.*

828 İbn Hişâm, *a.g.e., 1/658;* Beyhakî, *es-Sünenu'l-Kubrâ, 9/95.*

829 İbn Hişâm; *a.e., 1/658;* Taberî, *Târîhu't-Taberî, 2/44;* Taberânî, *a.g.e.,* 22/430; Hâkim en-Nîsâbûrî, *a.g.e., 3/236;* eş-Şâmî, *Sübülü'l-Hudâ ve'r-Reşâd,* 6/134.

830 Vâkıdî, *a.g.e., 2/554;* İbn Hişâm, *a.g.e., 1/658;* İzzuddîn İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh, 2/135;* İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 3/332;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/233.*

onlara karşı güzel muamelede bulunabileceğini gösteren örnekler arasında yerini almaktadır.

f. Bir dönem Mekkeliler gıda yönünden ve ekonomik açıdan sıkıntılı duruma düşmüşlerdir. Zira Hendek savaşından sonra, bir yandan kervan ticaretiyle ilgili bağların kesilmesi diğer taraftan Medine ile yapılan yıpratıcı savaşların doğurduğu ağırlık, Mekkelileri bir hayli zor duruma sokmuştur. Aynı şekilde Suriye, Mısır ve Irak'a doğru uzanan ticaret yollarının kapanmış olması ve özellikle de Necid bölgesinin Mekke'ye tahıl ürünlerini ihraç etmeyi yasaklaması, Mekke'yi ekonomik yönden ciddi olarak sıkıntıda bırakmıştır. O kadar ki, Mekke açlık ve kıtlık tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaktadır. Bu nedenle bazı Mekkeliler, Hz. Peygamber'le olan akrabalık bağlarını öne sürerek ondan yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, muhatapların müşrik ya da putperest olmalarına aldırış etmeksizin onlara karşı şefkat ve merhamet göstererek Mekke'ye uygulanan tahıl yasağını kaldırmıştır. Hz. Peygamber bu yasağı kaldırmak için aracı olmakla da kalmaz, Mekke'deki fakirlere dağıtılmak üzere 500 dinar altın parayı bizzat oraya gönderir. Hatta Hz. Peygamber yardım elini biraz daha uzatarak, Ebu Süfyan'a büyük miktarda hurma göndermiş ve bunları değiş tokuş etmeyi de kendisine teklif etmiştir.[831]

Burada anlatılan şu uygulamalar bile, Hz. Peygamber'in kendisine düşmanlık yapan ve onu yok etmeye çalışan insanlara karşı ne büyük bir insanlık dersi verdiğini ve onlara karşı ne kadar kucaklayıcı bir yaklaşım sergilediğini gösteren en çarpıcı örneklerdir.

g. Hz. Peygamber'in gayri müslimlerle ne ölçüde yakınlık içerisinde olduğunu gösteren örneklerden bir tanesi de Habeşistan'a elçi gönderme konusunda gerçekleşmiştir.

Mekkeli müşrikler, hem Hz. Peygamber'in gittikçe artan gücünü kırmak, hem de Bedir savaşının intikamını almak için Habeşistan'daki Müslümanları Mekke'ye geri getirmek istemişlerdir. Bu maksada yönelik müşrikler, Amr b. As ile Abdullah b. Ebî Rebia'yı, Necâşî'ye göndermişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber de Müslümanları müşriklere teslim ettirmemek ve onların Medine'ye geri gönderilmesini sağlamak

---

[831] Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/251-252.*

için Necâşî'ye bir elçi gönderme kararı almıştır. Hz. Peygamber böylesine önemli ve kritik bir olayda kendisini yeterince temsil edebilecek ve gerektiğinde kendisi adına iş yapabilecek bir kişi olarak Amr b. Ümeyye adında bir şahsı seçmiş ve onu Necâşî'ye göndermiştir. Bu zat ise o zamanlar henüz Müslüman olmayan müşrik bir kişidir.[832]

Böylece Hz. Peygamber, çok önemli bir konuda müşrik bir insana vazife vererek, gayri müslim bir kişiye güvenilebileceğini ve yeri geldiğinde onlardan yardım istenebileceğini göstermiştir.

h. Rasûlüllah'ın bütün insanlara karşı muamelesi genellikle şefkat, hoşgörü ve müsamaha yörüngeli olmuştur. Nebevî hoşgörü, sadece Müslümanları içine almakla kalmamış münafıkların liderine karşı bile kendisini göstermiştir. Nitekim Hz. Peygamber, uzun yıllar İslâm'a ve Müslümanlara zarar veren meşhur münafık vefat ettiğinde kendi elbisesini ona kefen olarak vermiştir. Daha da ötesi Hz. Peygamber'deki nebevî ahlâk onu, münafığın cenaze namazını kıldırmaya sevketmiştir.[833] Ancak bu olay üzerine nazil olan bir ayet, münafıkların cenaze namazlarını kıldırmayı yasaklamıştır.[834] İşte bu uygulama bile başlı başına ulaşılması oldukça zor bir hoşgörü ve müsamaha örneği olarak karşımızda durmakta ve Hz. Peygamber'in nasıl bir üstün ahlâka sahip olduğunu ortaya koymaktadır.[835]

j. Hz. Peygamber'in gayri müslimlerle diyalog halinde olduğunu gösteren bir başka örnek ise hediyeleşme olayıdır.

Müslümanlar, Hudeybiye'ye geldiklerinde Huzâa kabilesinden Amr b. Salim ve Busr b. Süfyan, Hz. Peygamber'in yanına gelmişler ve beraberlerinde koyun ve develer getirerek Rasûlüllah'a hediye etmişlerdir. Yine Amr b. Salim, kendisinin yakın arkadaşı olarak gördüğü Sa'd b. Ubâde'ye de bir deveyi hediye olarak getirmiştir. Hz. Sad bu hayvanı, Rasûlüllah'a getirip Amr'ın hediye ettiğini söylemesi üzerine Hz. Peygamber, "Gördüğün gibi Amr, bize de hediye getirmiş. Allah, Amr'ı mübarek eylesin." buyurarak ona karşı memnuniyetini ifade etmiş ve bu hayvanların kesilerek ashabına

---

832 İbn Hişâm, a.g.e., *2/607*; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 1/120*; İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye, 3/390;* İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn, 2/36-39.*

833 Buhârî, *Tefsîr, 160;* Müslim, *Fezâilu's-Sahâbe, 2.*

834 Tevbe, 8/84.

835 Nevevî, *Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî, 15/167.*

dağıtılmasını emretmiştir. Daha sonra da Hz. Peygamber bu hediyeleri getiren Amr b. Salim'e bir elbiseyi hediye olarak takdim etmiştir.[836]

ı. Hz. Peygamber, gayri müslimlerin hepsini tek bir cephe olarak görmemiş ve onları topyekün karşısına almamıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Râsulullah ile Arabistan'daki bazı putperest kabileler, kendi aralarında anlaşmalar yaparak barış içerisinde yaşamışlardır. Yine bazı kabilelerle barış anlaşması imzalanmış ve askerî yardımlaşma ve ittifak içerisinde olunmuştur.

Bu çerçevede Rasûlüllah'ın, İslâm'a ve Müslümanlara zarar vermeyen gayri müslimlerle sulh anlaşması imzaladığı ve onlarla ortak cephe oluşturduğu görülmektedir. Hz. Peygamber döneminde Mekke etrafında birbirine karşı düşmanlık yapan iki kabile bulunmaktadır. Bunların bir tanesi Benû Bekir kabilesi, diğeri ise Huzâa kabilesidir. Benû Bekir kabilesi, Mekke müşrikleriyle anlaşma yapmış ve onlarla ittifak kurmuştur. Buna mukabil Hz. Peygamber de Huzâa kabilesiyle anlaşarak onlarla müttefik olmuştur. Bu itibarla da Hz. Peygamber'in gayri müslim müttefikleriyle zaman zaman görüş alışverişinde bulunması ve onlarla münasebet içerisinde olması, kendisi için bir zorunluluk oluşturmaktadır.[837] Nitekim Benû Bekir kabilesi ile Huzaa kabilesi arasında savaş çıkınca Mekkeliler, anlaşmayı bozup müttefiklerine silah yardımında bulundular. Bunun üzerine Amr b. Salim ve Büdeyl b. Varkâ gibi Huzâa kabilesinin ileri gelenleri, Hz. Peygamber'e gelerek ondan yardım talebinde bulunmuşlardır. Hz. Peygamber de Huzâalılara hem dua etmiş hem de kendilerine yardım edileceğini bildirmiştir.[838]

i Hz. Peygamber'in gayri müslimlere karşı sulh ve barış politikası güttüğünü gösteren örneklerin başında Hudeybiye sulhu gelmektedir. Bu yüzden Hz. Peygamber'in Mekkelilerle imzalamış olduğu bu barış anlaşması, Müslümanların gayri müslimlere yönelik yaklaşımını ortaya koymada çok önemli bir yer teşkil etmektedir.

---

836 Vâkıdî, a.g.e., *2/592;* İbn Sa'd, a.g.e., 4/293.

837 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 2/894-895.*

838 İbn Sa'd, a.g.e., *2/134;* Beğavî, a.g.e., *4/536;* Kurtubî, a.g.e., *8/65;* İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 3/527; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî, 7/520.*

Mekke müşrikleriyle Müslümanlar arasında geçen zorlu savaşlar, her iki tarafı da birçok yönden yıpratmış bulunmaktadır. Bu sebeple yapılacak bir sulh anlaşması, her iki taraf açısından da kolayca kabul edebilecek bir teklif olarak gözükmektedir. Müslümanlar açısından böyle bir sulh anlaşması Mekke ile Hayber arasında mevcut bulunan ittifakı sonlandıracak ve böylece İslâm için tehdit oluşturan bu ittifak sona ermiş olacaktır.[839]

Diğer taraftan sırf inançları sebebiyle işkenceye maruz kalarak yurtlarından çıkartılan Hz. Peygamber ve beraberindeki Müslümanlar, babalarının ve kendilerinin doğup büyüdükleri memleketlerini ve oradaki kutsal mekânları ziyaret ederek hac ve umre ibadetlerini yapmak istemişlerdir.

Hz. Peygamber zikredilen bu maksatları gerçekleştirmeye yönelik Hz. Osman'ı Mekke'ye göndermiş ve onlara sulh teklifinde bulunmuştur. Ancak Rasûlüllah'ın elçisi Mekke'de müşrikler tarafından hapse atılmıştır. Bu olay Müslümanlara "Hz. Osman öldürüldü." şeklinde yayılmıştır. Bunun üzerine Medine'den hac niyetiyle yola çıkarak Hudeybiye bölgesine kadar gelen İslâm ordusundan, sonuna kadar müşriklerle savaşacaklarına dair söz alınmıştır.[840] Bu gelişmeden çekinen Mekkeliler, sulh müzakerelerinde bulunmak üzere Suheyl b. Amr'ın başkanlığındaki bir heyeti, Hz. Peygamber'e gönderdiler. Bu heyet görüşmelere geçmeden önce Hz. Osman'ın öldürülmediğini ifade etmiştir. Müşrikler anlaşma müzakerelerinin kaleme alınması esnasında Hz. Peygamber'den gelen bazı tekliflere daha ilk baştan itirazda bulunmuşlardır.

Özellikle anlaşma metinin başında yer alan "Allah'ın Elçisi Muhammed (s.a.v.)" ifadesine itiraz edilmiş ve bunun yerine "Abdullah Oğlu Muhammed" yazılması istenmiştir.[841] Yine müşriklerin değiştirilmesini istedikleri bir diğer ifade de "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla"dır. Hz. Peygamber de bunun yerine "Ey Allah'ım senin adınla" şeklinde bir

---

839 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/254;* Muhammed Hamîdullâh, "*Hudeybiye Antlaşması*" *md., DİA, İstanbul, 1998, 18/297-298.*

840 Vâkıdî, a.g.e., *2/602;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/340;* Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 8/580;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/255.*

841 Vâkıdî, *a.e., 2/610-611;* Ahmed b. Hanbel, 4/328-330; Beğavî, a.g.e., *4/201;* Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 8/581.*

ifade kullanmıştır.[842] Hz. Peygamber bütün bu itirazlara rıza göstererek Mekkelilerin teklifte bulunduğu aşağıdaki maddeleri kabul etmiştir:

a. Müslümanlar Mekke'ye bir ziyarette bulunmaksızın derhal Medine'ye geri döneceklerdir. Fakat onlara ertesi yıl üç günlük bir hac ziyaretinde bulunacaklardır.
b. Mekke'ye iltica eden Medineli Müslümanlar iade edilmeyecek, fakat Hz. Muhammed (s.a.v.) kendisine sığınan bütün Mekkelileri, müşriklerin isteği üzerine iade etmeye mecbur olacaktır.[843] Müslümanlar bu maddeyi işitince "Sübhânallâh, Müslüman olarak gelen bir kimse, nasıl olur da müşriklere geri gönderilir." diyerek öfke ve hayretlerini ifade etmişlerdir.[844]
c. Diğer bütün kabileler, asıl tarafların sahip olduğu aynı hakları elde etmek ve aynı vecibeleri yüklenmek suretiyle bu anlaşmaya dâhildir. Tarihçilerin bildirdiğine göre Benû Bekr kabilesi Kureyşlilerin yanında, Huzâalılar ise Müslümanların yanında müttefik olarak yer almışlardır.[845]
d. Bu sulh anlaşması müttefikler de dahil olmak üzere on yıl süreyle yürürlülükte kalacaktır. İki taraf kendi hakimiyetleri altındaki toprakları kervanların geçişi, hac ve umre için emniyet altında tutacaktır. Aynı sulh anlaşması ile üçüncü şahıslarla girişilecek savaşlarda her iki taraf da pasif kalacaktır.[846]

Hz. Peygamber bu anlaşmanın akdinden bir yıl sonra sahabileriyle birlikte Kâbe'yi ziyaret etmek için Mekke'ye gelmiştir. Umre maksatlı bu ziyaret esnasında müşrikler şehri boşaltmışlardır. Hz. Peygamber ve beraberindeki Müslümanların yaptığı bu ziyaret sırasında, herhangi bir kışkırtma ve tahrik yaşanmamıştır. Hatta Hz. Peygamber onlarla daha dostâne ilişkiler kurmak için, çareler aramış ve müşriklere bütün Mekkelilerin

---

842 Taberî, *Târîhu't-Taberî, 13/150, 26/99;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/294;* İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 4/168.*

843 Vâkıdî, *a.g.e., 2/611.*

844 Beğavî, *a.g.e., 4/201;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/294.*

845 İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye, 3/526;* Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 8/581;* Hamîdullâh, *Mecmûatu'l-Vesâık, s. 80;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/259.*

846 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/256;* Hamîdullâh, "*Hudeybiye Antlaşması" md.,18/298.*

davetli olarak katılacakları bir şölen teklif etmiştir. Ancak müşrikler bu teklifi kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine de Hz. Peygamber, Mekke'den ayrılmıştır.[847]

Öncelikle belirtmek gerekir ki Müslümanların Mekke müşrikleriyle imzaladıkları bu anlaşma, başlangıç safhasından sözleşme maddelerinin içeriğine kadar, bir dizi taviz ve imtiyazın karşı tarafa verildiğini göstermektedir. Hatta tarihî kaynakların bildirdiğine göre, Mekkeli müşrikler anlaşma maddelerini müzakere etmek için heyetlerin bir araya gelmesinden önce İslâm ordusuna ok çekmek ve taş atmak gibi Müslümanları tahrik edecek girişimlerde bulunmuşlardır. Böyle bir girişimde bulunan müşrikler, Müslümanlar tarafından yakalanarak Hz. Peygamber'in huzuruna çıkarılmışlardır. Hz. Peygamber de onları affedip serbest bırakmıştır.[848] Zira Hz. Peygamber karşılığı ne olursa olsun Mekkelilerle barış yapmak için Hudeybiye'ye gelmiştir.[849]

Müslümanların askerî, siyasî ve jeopolitik yönden daha güçlü oldukları bir dönemde, "Rasûlüllah" ünvanının anlaşma metninden çıkartılması, Müslümanların hac ibadetini yapmadan geri dönmeleri ve Mültecilerin tek taraflı iade edilmesi gibi ciddi tavizlerin verilmesi, başta Hz. Ömer olmak üzere bazı sahabileri oldukça rahatsız etmiştir.

Bu süreçte yaşanan bir başka olay daha vardır ki, bu da Müslümanların duygularını iyice kabartmış ve onlara çok ağır gelmiştir. Müzakelerinin devam ettiği sırada Suheyl'in oğlu Ebu Cendel, müşriklerin elinden kaçıp kurtulmuş ve Hz. Peygamber'e sığınarak ondan eman dilemiştir. Bunun üzerine Mekkelilerin temsilcisi Suheyl, oğlunun iade edilmesini, aksi takdirde bu anlaşmanın feshedileceği söylemiştir. Kendisine yapılan işkence ve baskılara tahammül etmede zorluk çeken Ebu Cendel, ağlayarak Müslümanların yanında gelmiş ve "Ey Müslümanlar! Beni dinimde zorlamaları için müşriklere mi teslim ediyorsunuz?" diyerek feryad etmiştir.[850] Ancak Hz. Peygamber, Ebu Cendel'e sabretmesini tavsiye ederek onu istemeye

---

847 İbn Hişâm, *a.g.e., 2/372;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/261-262.*

848 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 8/580;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/255.*

849 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/254.*

850 Buhârî, *Şurût, 15;* Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 26/100;* Beğavî, *a.g.e.*, 4/202; İbn Seyyidinnâs, *a.g.e., 2/120;* Hâzin, *a.g.e.*, 4/168; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/295.*

istemeye müşriklere geri vermiştir. Hatta Hz. Peygamber, Suheyl'e tekrar tekrar "Bu konuda benim için bir istisna tanı." demesine rağmen, Suheyl asla imtiyaz tanımayacağını belirtmiştir.[851]

Yaşanan bütün bu olayları "haysiyet kırıcı", "zillet getirici" taviz olarak değerlendiren Hz. Ömer, Hudeybiye barışının imzalandığı gün için, şunları söylemektedir:

"Allah'a yemin ederim ki Müslüman olduktan sonra, o güne kadar asla şüpheye düşmemiştim."[852]

İşte Hudeybiye sulhunun maddelerini anlamakta zorluk çeken Hz. Ömer, Rasûlüllah'ın huzuruna gelmiş ve ona ardı sıra şu soruları sormuştur:

"Ya Rasulallah! Sen gerçekten Allah'ın Elçisi değil misin?"

"Ey Allah'ın Rasûlü! Biz hak üzere, onlar da batıl üzere değil mi?"

"Bizim ölülerimiz cennetlik, onlarınki cehennemlik değil mi?"

"Öyle ise dinimizi küçük düşürmeye ne diye meydan veriyoruz. Allah, onlarla bizim aramızda henüz hükmünü vermezden önce geri mi döneceğiz."

Orada bulunan pek çok sahabenin de hissiyatını yansıtan bu sorular karşıda, Hz. Peygamber şunları söylemiştir:

"Ey Hattabın Oğlu! Ben Allah'ın Elçisiyim ve onun emrine muhalif değilim. Allah ebediyyen bizi terk etmeyecektir."[853] Bu konuşmalar üzerine Müslüman ordusu Medine'ye dönmek üzere yola çıkınca Fetih suresi nazil olmuş[854] ve Hudeybiye sulhunun bir zafer olduğunu "Biz sana aşikâr bir fetih ve zafer ihsan ettik."[855] ayetiyle müjdelemiştir.

Hz. Ömer, daha sonraları Hudeybiye sulhune karşı çıkışındaki hatasını anlayarak, zaman zaman kefaret için oruç tutup, sadaka vermiştir.[856]

---

851 Buhârî, *Şurût, 15.*

852 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 26/100;* İbn Hibbân, a.*g.e., 11/224;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/295.*

853 Vâkıdî, a.*g.e., 2/608;* Ahmed b. Hanbel, 3/485; Buhârî, *Şurût, 15;* Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 26/100;* İbn Kayyim el-Cevziyye, a.*e., 3/295;* İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 4/175-176.

854 Taberî, a.*e., 26/68;* Kurtubî, a.*g.e., 16/260;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 4/183.*

855 Fetih, 48/1.

856 Taberî, *Târîhu't-Taberî, 2/121;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/295.*

Zira Hz. Peygamber'in ifadesiyle Hudeybiye sulhu, fetihlerin en büyüğü olarak değerlendirilmiştir.[857] Bu yüzden pek çok sahabeye göre esas fetih, Mekke'nin fethi değil, Hudeybiye barışıdır.[858] Nitekim bu barış ortamının zemin hazırladığı gelişmelere de bakıldığında, İslâm'da Hudeybiye fethinden daha büyük bir fetih olmadığı anlaşılacaktır.[859]

Vâkidî (v. 207/823) bu sulhun önemini "Harp insanlar arasında bir perde oluşturmakta ve karşılıklı konuşmaları engellemekteydi. Karşılaşılan her yerde savaş yapılıyordu. Hudeybiye barışı yapılınca çatışmalar sona erdi ve insanlar birbirlerine karşı güven duydular." cümleleriyle ifade etmektedir.[860] Özellikle savaş ve fitnenin ortadan kalkması barış ve emniyet ortamında insanların birbirleriyle kaynaşıp tanışmasını, beraberinde getirmiştir.[861] Böylece müşrikler Müslümanlarla iç içe olmuşlar, onlarla yakın temasa geçmişler ve kendi aralarında gidip gelmeye başlamışlardır.[862] İşte bu diyalog ortamında Müslümanlara ait güzel söylemler ve fiiller, müşriklerin kalplerinde ve gönüllerinde gittikçe yer etmiştir. Hatta insanlar İslâm dini hakkında birbirleriyle müzakerelerde ve tartışmalarda bulunmuşlardır. Bu gelişmelerin ardından üç senelik bir zaman diliminde büyük bir insan kitlesi İslâm dinine girmeyi tercih etmiştir.[863] İbn Atıyye, Hudeybiye sulhunun sağladığı barış ortamında İslâm davetinin büyüdüğünü ve Hudeybiye'den önceki duruma göre kıyaslandığında ise Müslümanlara ait sayıda katlanarak çoğalan bir artışın söz konusu olduğunu ifade etmektedir.[864] Örnek vermek gerekirse hicretin altınca yılında Kâbe'yi ziyaret için Rasûlüllah (s.a.v.) ile birlikte Mekke'ye gelen müslümanların sayısı yaklaşık 1400 iken, bu tarihten sadece iki yıl sonra aynı şehri fethe çıkan ordunun sayısı 10.000 kişiye ulaşmıştır.

Özetle söylemek gerekirse Hz. Peygamber'in uygulamalarında barış

---

857 Kurtubî, a.g.e., *16/260.*

858 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 4/183.

859 Vâkıdî, a.g.e., *2/610;* Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 6/4406.*

860 Vâkıdî, a.e., *2/624.*

861 İbn Atıyye, a.g.e., *5/138.*

862 Kurtubî, a.g.e., *16/275.*

863 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/419;* Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 6/4406.*

864 İbn Atıyye, a.g.e., *5/138.*

ve sulha verilen önem, en açık bir şekilde Hudeybiye'de anlaşılmıştır. İslâm dini ne kadar yüksek ilke ve prensiplere sahip olduğunu ve ne kadar üstün değerler sistemini ihtiva ettiğini barış ve sulh ortamında tüm insanlara sunmaktadır. Zira bu barış ortamında, müşrikler Müslümanlarla birlikte yaşayarak yakın temaslar kurmuşlar ve birbirleriyle diyaloğa geçmişlerdir.

Böylece herkesin özgürce dinini yaşadığı bir barış ortamında, müşrikler İslâm'a ve dolayısıyla Müslümanlara ait güzellikleri ve yüksek seciyeleri bizzat görmüşlerdir. Ayrıca bu anlaşma sayesinde Mekkelilerin İslâm'a karşı besledikleri birçok önyargı da ortadan kalkmıştır. İşte Hz. Peygamber'in yoğun uğraşlarıyla gerçekleşen Hudeybiye anlaşmasından sonraki diyalog, hoşgörü ve barış ortamında, Mekkelilerden pek çok insan Müslüman olmuş ve İslâm devleti barışçı yollarla üç yıl içinde yaklaşık on kat daha büyümüştür.[865]

j. Hz. Peygamber'in, gayri müslimlere karşı esas muamelesini gösteren bir diğer örnek Mekke'nin fethinde yaşanmıştır. Hz. Peygamber, kayda değer bir mukavemet görmeksizin Mekke'ye girmiştir. Tevazu ve mahviyet içerisinde Mekke'ye giren Hz. Peygamber ilk önce beytullahı ziyaret etmiş ve buradaki putları elindeki yayla devirmiştir. Sonra Rasûlüllah, Kâbe'nin duvarlarında bulunan resimlerin silinmesini emretmiştir.[866] Bundan sonra Hz. Peygamber, Kâbe'nin avlusunda bütün şehir ahalisini toplayarak onlara bir hitabette bulunmuştur. Ancak Rasûlüllah'ın hitabette bulunduğu kimseler, Müslümanları kendi yurtlarından kovan, sığındıkları yer olan Medine'yi bile istilaya kalkışan, onların mallarını zorla gasbeden, birçok sahabiyi ölüme kadar sürükleyecek işkencelere maruz bırakan, onlara dinlerini yaşama fırsatı tanımayan ve son olarak da imza attıkları barış anlaşmasının hükümlerini çiğneyerek Müslümanlara karşı zulüm işleyen Mekke müşrikleridir.

Bütün bu yaptıklarıyla Allah'a ve Rasûlüllah'a açıkça düşman olduklarını gösteren Mekke kâfirleri, fetih gününde ölümlerini beklerlerken rahmet peygamberinin engin ve kuşatıcı şefkat ve merhametiyle yeni bir diriliş yaşamışlardır. Zira Rasûlüllah, kendisine ve Müslümanlara düşmanlık

---

865 Geniş bilgi için bkz. Hamîdullâh, "*Hudeybiye Antlaşması*" *md.*, *18/299.*

866 Ya'kûbî, *a.g.e.*, *2/60-61;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd*, *3/407.*

yapan Mekkelilere en güçlü olduğu bir dönemde "Bugün artık sizler hiçbir şekilde hakir görülmeyeceksiniz, haydi şimdi dağılın, hür ve serbestsiniz."[867] diyerek onları bağışladığını göstermiş ve onlara karşı büyük bir hoşgörü örneği sergilemiştir.

Oysa Hz. Peygamber bunca zulüm ve baskılardan sonra muzaffer olarak girdiği Mekke şehrinde düşmanlarını köle ve cariye yapmayı veya onların bütün mallarını savaş ganimeti olarak dağıtmayı ya da müşriklerin hepsini kılıçtan geçirip yok etmeyi emredebilme imkânına sahip bulunmaktadır.[868] Daha iyimser bir yaklaşımla Hz. Peygamber, Mekkeli müşriklerinin artık Mekke'yi terk etmeleri gerektiğini ilan edip, onları bu şehirden kovma yetkisini de elinde bulundurmaktadır. Nitekim Mekke'ye girişte, ensarın bayrağını elinde taşıyan Sa'd b. Ubâde, Ebu Süfyan'ın önünden geçerken ona yönelerek şunları söyler: "Bugün en büyük savaş günüdür. Bugün savaşın helal kılınacağı gündür. Bugün, Allah, Kureyşlileri hor ve hakir kılacaktır." Hz. Sa'd'ın bu konuşması Rasûlüllah'a söylenince O, Sa'd b. Ubâde'nin elinden sancağı alarak başka bir sahabîye vermiş ve şunları söylemiştir:

"Hayır, bugün Kâbe'nin şanının yüceltileceği bir gündür. Bugün Kureyşlilerin yüceltileceği bir gündür."[869]

İşte Hz. Peygamber, kendisinden sonra gelecek tüm Müslümanların gayri müslimlere ve düşmanlarına yönelik tutum ve davranışlarında bir ölçü olmak üzere, Mekkeli putperestlere karşı af yolunu seçmiş ve onlara karşı eşsiz bir hoşgörü ve müsamaha göstermeyi tercih etmiştir. Mekkeli müşrikler sadece affedilmekle de kalmamış aynı zamanda "evlerine girmeleri", "silahlarını terk etmeleri", "Mescid-i Haram'a gitmeleri" ya da "Ebu Süfyan'ın evine sığınmaları" halinde, kendilerini güvende hissedecekleri deklare edilmiştir.[870] Böylece Mekkeliler, ötekileştirilip dışlanmamış ak-

---

867 İbn Hişâm, a.g.e., *2/412;* Beğavî, a.g.e., *4/540;* Zemahşerî, a.g.e., *4/294;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/268.*

868 Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/268;* İdris Şengül, "*Kur'ân Kaynaklı Hoşgörü ve Hürriyet" Diyanet İlmî Dergi, Ankara, 2007 C. 43, S. 2, s. 129.*

869 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/403-404.*

870 Beğavî, a.g.e., *4/539;* İbn Kayyim el-Cevziyye, a.e., *3/404;* Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/266.*

sine Müslümanlarla birlikte aynı hayatı yaşayabilecekleri ortaya konmuş ve İslâm dinin insanları öldürmek için değil de onlara hayat vermek ve manevî dirilişlerini sağlamak için gönderildiği anlaşılmıştır.

Daha da ötesi Hz. Peygamber, azılı bir İslâm düşmanı olan Safvân b. Ümeyye'ye Mekke'de dört ay kadar kalması için izin vermiş[871] ve birkaç gün sonra başlatılan Hunenyn seferi için yüz zırhlı gömleği ve bu zırhlara yetecek kadar da silahı da ondan ödünç almıştır.[872]

Hatta Safvân, kâfir olmasına rağmen bizzat Müslüman askerlerle aynı cephede yer alarak Huneyn ve Taif savaşlarına iştirak etmiştir.[873] Yine Safvân b. Ümeyye, müşrik iken onun eşi Müslüman olmuştur. Buna rağmen Hz. Peygamber, müşrik olan Safvân'ın Müslüman eşini, ondan ayırmamıştır.[874]

Huneyn savaşından sonra Müslümanlar büyük ganimetler kazanmışlardır. Safvân b. Ümeyye bir ara Hz. Peygamber'le birlikte yürürken Huneyn savaşından sonra ele geçirilen bu ganimetlere, kızıl cins develere ve koyunlara içi giderek bakmaktadır. Bunu fark eden Rasûlüllah orada bulunan yüz deveyi "Bunlar senindir." buyurarak o an müşrik olan Safvân'a hediye etmiştir. Ancak Rasûlüllah'ın Safvân'a hediyesi bununla da sınırlı kalmaz. Hz. Peygamber ardı sıra bir yüz deveyi sonra tekrar bir yüz deveyi daha ona hediye olarak takdim etmiştir.[875] Böylesine yüksek ölçüdeki bir ihsan ve kerem karşısında büyük bir şaşkınlık yaşayan Safvân b. Ümeyye, bu cömertliği gönül hoşnutluğuyla ancak bir peygamberin yapabileceğine hükmetmiş[876] ve şu itiraflarda bulunmuştur:

---

[871] Beğavî, *a.e.*, *4/541;* Hâzin, *a.g.e.*, 4/491.

[872] Ebû Dâvûd, *Buyû'*, *90;* Ahmed b. Hanbel, 6/465; İbn Seyyidinnâs, *a.g.e.*, *2/189.*

[873] Mâlik b. Enes, *Nikâh*, *20;* İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd*, *5/138;* Ebû Ömer Cemâluddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdi'l-Berr, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Dâru Nehdati Mısr, Kâhire, 2/719; Beyhakî, *Delâilu'n-Nübuvve*, *5/130.*

[874] Mâlik b. Enes, *Nikâh*, *20;* Beyhakî, *es-Sünenu'l-Kubrâ*, *7/186;* İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4/330; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1985, 2/565.

[875] Vâkıdî, *a.g.e.*, *2/850;* İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhı'l-Mulûk ve'l-Umem*, *5/188-189;* İbn Asâkir, *a.g.e.*, *24/114; Ayrıca bkz.*, Müslim, *Fezâil*, *14;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, *2/366;* İbn Hibbân, *a.g.e.*, *11/159-160;* Beyhakî, *Delâilu'n-Nübuvve*, 5/178.

[876] Vakıdî, *a.g.e.*, *3/946.*

"Rasûlüllah insanlar arasında en çok buğz ettiğim kimse iken bana huneyn günü çokca (hediyeler) verdi. Bana öyle bir ikram ve ihsan da bulundu ki sonunda O, insanlar arasında en çok sevdiğim kişi oldu."[877]

Hz. Peygamber'in bu yaptıklarından çok etkilenen Safvân b. Ümeyye, İslâm dinini benimsemiş[878] ve önde gelen Müslümanlardan olmuştur.[879] Bu uygulamadan anlaşılmaktadır ki rahmet peygamberi en büyük düşmanlarına bile hoşgörüyle davranarak onları affedebilmekte ve onlara karşı oldukça tarifi mümkün olmayan bir cömertlik sergilemektedir.

Böylece Hz. Peygamber vurmayı, kırmayı, dökmeyi, asmayı, kesmeyi, yok etmeyi ve öldürmeyi değil üstün ahlâkının gereği şefkatli ve merhametli olmayı, affetmeyi ve bağışlamayı, hoşgörülü ve müsamahakâr olmayı ve tüm insanları kucaklamayı ve kazanmayı nebevî bir metod olarak Müslümanlara salık vermektedir.

Hicri 9. yılda ise Rasûlüllah, puta tapan müşriklerin Kâbe'ye artık yaklaşmamaları gerektiğini söylemiş ve Kâbe'nin, bundan böyle tek Allah inancına sahip müminlere tahsis edilmesi gerektiğini bildirmiştir.

Diğer taraftan Hz. Peygamber'in gayri müslimlere karşı gösterdiği hoşgörülü tutumunun aksine onlarla birçok sefer çatışmaya ve savaşa varan sert muameleler içerisinde de olmuştur. Hz. Peygamber'in gayri müslimlere karşı hoşgörülü ve muüsamahalı yaklaşımını terk edip sert davranışlar sergilemesi ise Medine döneminin başlarından itibaren kendisini göstermiştir.

Hz. Peygamber'in Medine"ye hicret etmesinde sonra da Mekkeli müşrikler, Müslümanlara sosyal, siyasî ve ekonomik baskılar ve sıkıntılar çektirmeye devam ettiler. Hicret edilen yurtta da müşrikler yeni plan entrika ve savaşa girişimde bulununca, Hz. Peygamber, kendisini ve Müslümanları müdafaa etmeye karar verdi. Medine'ye gelişinden itibaren yaklaşık bir sene sonra Hz. Peygamber, "bundan böyle Kureyş'e ait ticaret kervanlarının İslâmî nüfuz bölgesinden artık geçmemelerini" bildirmek üzere, ilk Müslüman askerî birliği Mekke'ye göndermiştir. Bundan sonra da düzenlenen

---

877 Müslim, *Fedâil, 14;* Tirmizî, *Zekât, 30;* Ahmed b. Hanbel, 3/401.

878 Vâkıdî, *a.g.e., 2/854;* İzzuddîn İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe, 3/24.*

879 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 8/23.*

askerî seriyyelerde, Müslümanların sadece ve sadece Mekkelilere ait kervanlara hücum ettikleri, diğer gayri müslimlere ait kervanların ise selamet içerisinde oldukları görülmektedir. Artık Mekkeli müşriklerle, Medine'de toplanan Müslümanlar arasında bütün hükümleriyle bir harp hali ortaya çıkmıştır.[880] Harp halinin orta çıkması, Müslümanlarla Mekkeli müşrikler arasında bir dizi savaşların doğmasını netice vermiş ve sırasıyla Bedir, Uhud, Hendek savaşları yapılmıştır. Bu gelişmeler, Hz. Peygamber'in savaşmayı isteyen bir peygamber olmasından ziyade, "savaşmaktan başka çaresi olmayan bir peygamber" konumunda olmasını gerektirmiştir. Zira eşi görülmemiş baskı ve işkencelere maruz kalan, mallarına el konulan, kendi yurtlarından çıkartılmaya zorlanan ve en sonunda hayatları ve dinleri tehlikeye giren Müslümanların kendilerini müdafaa etmekten ve karşı tarafla savaşmaktan başka çareleri bulunmamaktadır.

Bu yüzden Hz. Peygamber'in yapmış olduğu savaşlar, genel itibariyle Müslümanların güven ve emniyet içerisinde olmalarını sağlamaya, barış ortamında dinlerini daha iyi yaşamaya ve daha rahat tebliğ etme imkânlarını ortaya çıkarmaya yöneliktir. Öyleyse Müslümanlara yönelik bir zarar, zulüm, ihanet ve düşmanlık olmadığı sürece farklı dinlere mensup kişilerle barış içerisinde birlikte yaşamak, onlarla sıcak insanî ilişkiler ve yakınlıklar kurmak mümkündür ve bunlar yasaklanmamıştır.[881]

Şu halde buraya kadar yapılan açıklamalar, Hz. Peygamber'in diğer din mensuplarına karşı da son derece merhamet, şefkat, hoşgörü ve müsamaha ile muamele ettiğini göstermektedir. Zira İslâm gibi evrensel bir mesaj getiren, alemlere rahmet olarak gönderilmiş olan ve üstün bir ahlâk üzere bulunduğu bildirilen bir peygamberin muhataplarına başka bir şekilde muamele etmesi de düşünülemez. Böylece Hz. Peygamber yer yüzünde sürekli sulh ve emniyeti sağlama konumunda yer almıştır. Böyle bir konumda bulunan Hz. Peygamber'in etrafıyla ilişkilerinde çatışma ve savaşı değil de, barışı ve sulhu esas alması gerekmektedir. Başta Medine'de imzalanan birlikte yaşam projesi ve müşriklerle akdedilen Hudeybiye barışı olmak üzere birçok uygulama açıkça ortaya koymaktadır ki Müslümanlar,

---

[880] Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi, 1/219.*

[881] İbn Âşûr, *a.g.e., 3/220;* Muhammed el-Gazzâlî, *Kur'ân'ın Konulu Tefsiri, s. 98-100.*

diğer din mensuplarını ötekileştirme ve dışlama yoluna gidemezler. Tam aksine yirmi üç yıl süren İslâm'ın en sağlam ve en güvenilir pratik uygulaması, -düşmanlık ve ihanet olmadıkça- diğer din mensuplarını kucaklamayı, onlarla barış ortamında birlikte yaşamayı ve diyalog içerisinde olmayı öngörmektedir.

Özellikle de hudeybiye anlaşmasında Süheyl b. Amr'ın itirazı üzerine, Hz. Peygamber'in barış ortamını tesis etme adına, mutlak hakikatlerde bile değişikliği kabul etmesi, nebevî metottaki barış anlayışını ortaya koymada önemli bir kilometre taşıdır.[882]

Yine Hz. Peygamber'in sîreti, daha ilk baştan itibaren dikkate alındığında Rasûlüllah'ın müşriklerle beşerî, siyasî, iktisadî ve sosyal konularda münasebet halinde olduğu görülecektir. Nitekim güvenilir siyer ve hadis kitaplarında Hz. Peygamber'in müşriklerden eman rica ettiği, yardım istediği ve onlardan hediye aldığı da görülmektedir. Yine müşriklere hediye verilmesi, infakta bulunulması, onlarla askerî alanlarda ve stratejik konularda işbirliği yapılması ve haberleşme içerisinde olunması, aynı cephede birlikte savaşılması, aynı şehirde barış içerisinde beraberce yaşam sürülmesi, ticarî ilişkiler kurulması ve onlara gerektiğinde vazife verilmesi, birtakım konularda güven duyulması, misafirperverlik gösterilmesi ve insanca muamele edilmesi, Hz. Peygamber dönemine ait uygulamalar içerisinde yerini almaktadır. İşte Hz. Peygamber dönemine ait bütün bu uygulamalardan anlaşılan, İslâm'ın diğer din mensuplarıyla diyalog kurmaya herhangi bir yasak getirmediğidir. Daha önce de ifade edildiği üzere gayri müslimlerle diyalog kurmaya yasak oluşturabilecek konular, onların İslâm'a ve Müslümanlara zarar verme, ihanet etme, düşmanlık yapma ve savaş açmalarıyla sınırlandırılmıştır.

882 Bilindiği üzere anlaşma metninde "Allah'ın elçisi Muhammed" ifadesi değiştirilerek "Abdullah oğlu Muhammed" ifadesine yer verilmiştir. Yine "Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla" ifadesi değiştirelerek "Ey Allah'ım! senin adınla" ifadesi kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Vâkıdî, *a.e., 2/610-611;* İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, 4/168.*

Dördüncü Bölüm

DİYALOĞA ZIT GÖRÜLEBİLEN KUR'ÂNÎ EMİRLER

DİYALOĞA ZIT GÖRÜLEBİLEN KUR'ÂNÎ EMİRLER

I. GENEL OLARAK DİYALOĞA ZIT GÖRÜLEN KUR'ÂNÎ EMİRLER

Diyalog kavramının çerçevesini sağlıklı bir biçimde çizebilmek için onunla zıt anlam taşıyan kelimelerin de bilinmesi gerekmektedir. Çünkü barış, hoşgörü, müsamaha ve diyaloğun olmadığı yerde kaos, çatışma ve savaş vardır. Bu çerçevede Kur'ân-ı Kerîm'de savaş ve çatışma manalarına gelen farklı kavramlar kullanılmaktadır. Bunların en önemlileri ise cihad, kıtal ve fitne kavramlarıdır. Ayrıca Kur'ân'da geçen veli kavramı da konumuz açısından oldukça önemlidir. Söz konusu kavramlarla birlikte, bu kavramların geçtiği ayetleri bütüncül bir bakışla incelenmek, daha sağlıklı bir sonuca ulaşmada büyük önem arz etmektedir. Aksi takdirde Kur'ân'ın evrenselliğine ve genel ruhuna aykırı yorumlar kaçınılmaz olmaktadır. Daha da ötesi, İslâm kan dökerek yayılmayı emreden ve silah zoruyla insanları Müslümanlaştırma amacı güden barbar ve ilkel bir din imajına mahkûm edilmek istenmektedir.

A. Cihad

Cihad kelimesi, sözlükte "güçlüklere göğüs germe, çaba gösterme ve gayret etme anlamlarına gelen cehd masdarından" veya "bir şeye güç

yetirmek ya da takat göstermek manasına gelen cühd masdarından" gelmektedir.[883] Ancak cihadın temel anlamında, "zorluklara, meşakkâtlere ve engellere olanca gücüyle karşı koymak" ve "bir şeyi başarmak için var gücüyle çalışmak" vardır.[884]

Terimsel olarak cihad kavramı, insanları hak dine çağırma[885] İslâm'ı insanlığa duyurma yolunda canla, malla mücadele etme ve düşmana karşı da bütün gücünü kullanarak karşı durma ve savaşma[886] anlamlarına gelmektedir.

Burada hemen belirtmek gerekir ki maddî ve manevî bütün güçleri yüksek bir amaca erişmek için Allah yolunda harcamak manasına gelen cihad kavramı, zamanla anlam daralmasına maruz kalarak sadece Allah yolunda savaş yapmak anlamına gelen bir kavrama dönüşmüştür.

Özellikle İslâm hukukçuları, cihadın gayri müslimlerle savaş şeklindeki özel manasına dikkat çekmişlerdir. Bu itibarla da cihad, "Allah yolunda savaşırken her türlü güç ve gayreti sarf etmek" şeklinde tanımlanmıştır.[887] Ancak cihad kelimesinin kapsam genişliğine rağmen, söz konusu kavrama yönelik sadece Müslüman olmayanlarla savaş anlamının öne çıkarılması, başta batılı araştırmacılar olmak üzere pek çok insanın yanlış değerlendirmelere varmasına sebep olmuştur. Bu yüzden pek çok kimsenin zihninde cihad kelimesi denildiğinde, çatışma ve savaş canlanmaktadır. Hatta son dönemlerde cihad eden anlamındaki mücahid kelimesi, İslâm uğrunda herkesle savaşan insan olarak algılanmaktadır. Böylece yeryüzünde sulh ve emniyetin temsilcisi konumunda bulunan Müslümanlar, kavga ve çatışmaların hatta terörist eylemlerin failleri olarak gösterilmiştir.

Batılı kaynaklarda genel itibariyle cihad "Tüm dünyanın Müslüman olması ve İslâm hakimiyetine girmesi yolunda, kâfirlerle ve müşriklerle savaş yapma" şeklinde tanımlanmıştır.[888] Batılı araştırmacıların cihadı sa-

---

883 İbn Manzûr, a.g.e., *3/133;* Cevherî, a.g.e., *2/460;* Zebîdî, a.g.e., *7/534.*

884 Zekeriyyâ er-Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh, s. 114.*

885 Ebu'l-Hasan Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali Cürcânî, *et-Ta'rîfât, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, s. 80.*

886 Zebîdî, a.g.e., *7/537.*

887 Kâsânî, a.g.e., *7/97;* İbn Âbidîn, a.g.e., *4/119.*

888 Majid Khadduri, *War and Peace in The Law of Islam, Baltimore, The Johns Hopkins*

vaşa eşdeğer olarak tanımlamalarında, şüphesiz onların İslâm'a ön yargılı bakışları da önemli bir yer tutmaktadır.

Hâlbuki cihad ve savaş kelimeleri, asla eş anlamlı kelimeler değildir. Bu yüzden, her bir Müslümanın yapmakla yükümlü olduğu cihad kavramı, savaşa indirgenemeyecek ve savaşla kıyaslanamayacak kadar çok daha geniş ve kapsamlı manalar içermektedir.[889] Bununla birlikte *bütün gücünü îlây-ı kelimetullâh uğrunda harcamak ve gerektiğinde düşmana ve saldırılarına karşı Allah yolunda savaşmak da cihad kavramı içinde şüphesiz çok önemli bir yer tutmaktadır. Buna göre düşmanla savaşmak, her ne kadar cihad kapsamına girse bile, bu kelimenin asıl anlamı savaş değil; çalışmak, çabalamak, gayret sarf etmek, uğraşmak ve didinmektir.*[890]

Nitekim Hz. Peygamber Mekke döneminde kâfirlere ve müşriklere karşı büyük bir cihad ortaya koymuştur. Yaklaşık 13 yıl süren bu cihad, kılıçla ve savaşla değil zihin ve düşünce planında tevhid, nübüvvet ve ahiret gibi İslâm'ın temel konularını anlatma yolunda son derece gayret sarf etmekle gerçekleştirilmiştir. Yine İslâm terminolojisinde nefisle yapılan mücadeleye en büyük cihad; savaş meydanlarında düşmanla yapılan mücadeleye de, en küçük cihad denmiştir.[891] *Zira bu konumda kendisiyle mücadele edilen, insanın ve insanlığın en büyük düşmanı olan nefis ve şeytandır. Dolayısıyla insanın en büyük düşmanıyla yapacağı mücadele, tabiî olarak en büyük cihad sayılacaktır. Nitekim İbn Kayyim el-Cevziyye, (v. 751/1350) "Mücahid, nefsiyle cihad edendir."*[892] *hadisinden yola çıkarak, kişinin nefsiyle olan cihadının, dış düşmanlarla yapılan cihaddan daha üstün olduğunu belirtmektedir.*[893] *Bu yönüyle de cihad kavramı, Allah yolunda çabalamayı ve yorulmayı kapsadığı gibi, ahlâkî ve ruhî anlamda mücadele etmeyi de içine almaktadır. Bir başka ifadeyle, cihad sadece dışa doğru bir hareket şekli değildir. Bunun yanında, cihadın insanın kendisini*

University, 1955, s. 52-53.

889 Muhammed 'Imâra, *es-Semâhatu'l-İslâmî Hakîkatu'l-Cihâd ve'l-Kıtâl ve'l-İrhâb, Mektebetu'ş-Şurûku'd-Devliyye, Kâhire, 2005, s. 52.*

890 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 4/113.*

891 İbn Atıyye, a.g.e., *4/326;* el-Muttakî el-Hindî, a.g.e., *4/184, 260.*

892 Tirmizî, *Fezâilu'l-Cihâd, 2.*

893 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd, 3/6.*

manevî olarak güçlendirmesi ve hatalarını düzeltmesi gibi içe yönelik bir tarafı da vardır.[894]

Bu bağlamda, cihad kelimesiyle ilgili öncelikle Mekke döneminde nazil olan ayetlerin incelenmesi, sonra da ilk dönemlerden itibaren cihad kavramına çizilen çerçevenin belirlenmesi, bu kavramı daha doğru anlamaya yardımcı olacaktır. Zira cihadla ilgili hükümlerin çoğu Medine döneminde nazil olmakla birlikte, cihadın ilk nüveleri ve temel çerçevesi Mekke döneminde nazil olan ayetlerle şekillenmeye başlamıştır.[895]

Mekke Döneminde Nazil Olan Bazı Cihad Ayetlerinin Tahlili

1. وَلَوْ شِئْنَا لَبَعَثْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ نَذِيرًا فَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَجَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا "Eğer isteseydik her şehre bir uyarıcı Peygamber gönderirdik. (Fakat evrensel uyarma görevini sana verdik) O halde sen asla kâfirlere itaat etme ve Kur'ân'a dayanarak onlarla büyük bir mücahede gerçekleştir!"[896]

Müfessirler ayetteki cihad emrini, farklı şekillerde tefsir etmişlerdir. Bazıları, bu ayetten yola çıkarak Hz. Peygamber'in cihad etmesini, onun kılıçla savaşması şeklinde yorumlamışlardır.[897] Diğer bazılarına göre bu ayet, Hz. Peygamber'in risalet vazifesini yerine getirme ve dua etme hususunda, alabildiğince cehd ve gayret sarf etmesini anlatmaktadır.[898]

Râzî, Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'e "Onlara karşı büyük bir cihad yap." emrini, savaş şeklinde anlayan müfessirlerin yaklaşımını doğru bulmamış ve ikinci görüşün daha isabetli olduğunu ifade etmiştir.[899] Bu ayetin nuzûl zamanı da göz önüne alındığında, bu yaklaşımın daha doğru olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira bu ayet, Mekke döneminde nazil olmuştur. Bu dönemde ise Hz. Peygamber'in savaşmasına henüz izin verilmemiştir.

---

894 Ebû Süleymân, *a.g.e., s. 33.*

895 Muhammed İzzet Derveze, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, trc. Mehmet Yolcu, Yöneliş Yay., İstanbul, 1989, 3/179.*

896 Furkân, 25/51-52.

897 Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 4/150;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 24/87;* İbn Abdisselâm, *a.g.e., 2/24;* Kurtubî, *a.g.e.,13/58.*

898 Râzî, *a.e., 24/87.*

899 Râzî, *a.e.*, 24/87.

Nitekim pek çok müfessir ayette geçen "Onunla cihad yap." ifadesini kılıçla cihad değil de, Kur'ânla cihad etme şeklinde yorumlamışlardır.[900]

Yukarıda geçen ayet, Yüce Allah'ın her beldeye bir uyarıcı göndermesi halinde, bu uyarıcıların her birinin kendi beldelerindeki insanları uyarmaları ve oradaki insanlara tebliğlerini ulaştırmaları gerektiğini belirtmektedir. Ancak Yüce Allah, bunu dilememiş ve her beldeye bir uyarıcı gönderme yerine, Hz. Peygamber'i tüm yeryüzüne elçi olarak göndermeyi tercih etmiştir.

Dolayısıyla tüm beldelerin cihad yükü, Hz. Peygamber'in omzuna yüklenmiş olmaktadır. Bu sebeple de ona "Bütün beldelere birden nezir olman sebebiyle onlarla, her türlü cihadı kendinde toplayan büyük bir cihadla cihad et." denilmiştir.[901] Öyleyse Hz. Peygamber'in böylesine büyük bir konumda yer alması ve küllî bir görevle vazifelendirilmesi, O'nun Allah yolunda her türlü cehd ve gayreti sarf etmesini ve her meşakkati göğüsleyerek mücahede etmesini gerektirmektedir.[902] İşte Yüce Allah, Hz. Peygamber'den tüm beldelere ve bütün insanlara karşı cihad görevini yerine getirirken Kur'ân silahını kullanmasını istemektedir.

Yok eğer Hz. Peygamber'e yöneltilen cihad emriyle, kâfirle savaş yapma kastediliyorsa bu durumda, dünyadaki tüm kâfirlere karşı savaş açılması gerekmektedir. Böyle bir yorumun hem kendi bütünlüğü içerisinde Kur'ân'a zıt olduğu, hem Hz. Peygamber'in sözlerine ve uygulamalarına muhalif düştüğü, hem de akla ve realitelere aykırı ve anlamsız bir yaklaşım olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Zira pek çok ayetine "Ey İnsanlar" hitabıyla başlayan Kur'ân, kendisini bütün alemlere gönderilmiş bir öğüt olarak takdim etmekte ve şöyle buyurmaktadır:

"Bu Kur'ân, ancak bütün milletler için bir derstir."[903]

Şu halde Yüce Allah tarafından tüm insanlara sadece bir öğüt ve hidayet rehberi[904] olarak gönderilen Kur'ân'ın ayetlerini çatışmaya ve

---

900 Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., *3/237;* Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *19/23;* Beğavî, a.g.e., *3/373;* Hâzin, a.g.e., *3/316.*

901 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, *24/87.*

902 Nesefî, a.g.e., *3/171;* Bikâî, a.g.e., *13/405.*

903 Sâd, 38/87; Kalem, 68/52.

904 Bakara, 2/185.

savaşmaya referans olarak göstermek, son derece yanlış bir yaklaşımdır.

Yine savaşın meşru kılınmadığı Mekke dönemde nazil olan bir diğer âyet-i kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

2. وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ "*Bizim uğrumuzda gayret gösterip mücahede edenlere elbette muvaffakiyet yollarımızı gösteririz.*"[905]

Yukarıdaki ayette olduğu gibi bu âyet-i kerîmede geçen mücahede kelimesiyle, fiilî savaş yapma değil umumî anlamda Allah'a kullukta bulunma,[906] heva ve hevese muhalefet etme ve taat üzerine sabretme kastedilmektedir.[907] Aynı şekilde farklı yollarla Allah'ın dinine yardımda bulunma, âfâk ve enfüsteki delilleri tefekkür etme, marifet yolunda derinleşme[908] ve ilimle meşgul olma da bu ayet çerçevesinde yapılan yorumlardandır.[909]

Bu bağlamda savaşa izin verilmeden önce nazil olan şu ayet de, son derece önem arz etmektedir:

3. وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ وَلَمَنِ انْتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهِ فَأُولَئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيلٍ إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ "*Onlar zulme uğradıklarında yardımlaşıp haklarını alırlar. Ama unutmayın ki haksızlığın karşılığı, yapılan haksızlık kadar olabilir, fazlası helal olmaz. Bununla beraber kim affeder, haksızlık edenle arasını düzeltirse onun da mükâfatı artık Allah'a yaraşan tarzda olur. Şu kesindir ki, Allah zalimleri sevmez.*"[910]

Bu âyet-i kerîme, Müslümanların taşkınlıklara ve zulümlere karşı koyabileceklerini ve kendilerine yapılan saldırılara de misliyle mukabelede bulunabileceklerini temel bir ilke olarak ortaya koymaktadır. İbn Kesîr'e göre bu ayet, Müslümanların haksız yere zulme uğramaları durumunda birbirleriyle yardımlaşarak zalimlere karşı koyabileceklerini göstermektedir.[911] Zira Müslümanlar aciz ve zelil kimseler değildirler. Tam aksine onların kendilerine zulmedenlerden misliyle intikam almaya

---

905 Ankebût, 29/69.
906 İbn Atıyye, a.g.e., *4/326.*
907 Hâzin a.*g.e.*, *3/385.*
908 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, *25/83.*
909 Hâzin, a.*g.e.*, *3/385.*
910 Şûrâ, 42/39, 43.
911 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, *4/119.*

güçleri yetmektedir. Bununla birlikte Müslümanlar güç yetirdikleri zaman da zalim kafirleri affedebilirler. Hatta bazılarına göre Yüce Allah bu ayette zulme karşı konulması hususunda yardımlaşmayı meşru görmüş ama onu teşvik etmemiştir. Teşvik edilen ve karşılığında Allah'tan sevap verileceği umulan davranış şekli ise affedip bağışlayabilmektir.[912]

Hatta bazı alimlere göre zulmeden kimseye afv ile muamele etmek, daha evladır.[913] Zira affetmek, peygamber ahlâkıdır. Nitekim Hz. Yusuf kendisine zulmedenleri cezalandırabileceği bir konumda, "Bugün sizi kınayacak, serzenişte bulunacak değilim! (Ben hakkımı helâl ettim) Allah da sizi affetsin."[914] diyerek onları affetmiştir.

Aynı şekilde Hz. Peygamber kendisini öldürmek için kılıcını çeken Ğavras b. Haris'i affetmiştir. Ğavras, Hz. Peygamber uyurken kılıcını kınından çıkararak onu öldürmek istemiştir. O esnada uykusundan uyanan Hz. Peygamber, onun elinden kılıcını almış ve sonra da onu bağışlamıştır. Yine Rasûlüllah'a büyü yaparak ona ciddi anlamda sıkıntı ve rahatsızlık veren Lebid b. A'sam da Hz. Peygamber'in affına mazhar olmuştur.[915] Hatta sahabîler, onu öldürmek için izin isteyince Hz. Peygamber, "Allah bana şifa verdi, insanları tahrik etmek istemem."[916] diyerek onu affettiğini göstermiştir.

İşte Kur'ân Mekke'de inen bu ayetlerle kendini savunmanın bir hak olduğunu ve kötülüğe karşı da dengi bir ceza verilebileceği prensibini getirmektedir. Bu prensipler, İslâm'daki cihad anlayışının temellerini oluşturmaktadır. Demek ki cihadın temelleri Mekke'de atılmıştır.[917] Bu çerçevede affetmenin ve kusurları bağışlamanın daha iyi olduğu belirtilmiştir ki bu genel prensip, Medine döneminde de devam etmiş ve hiç değişmemiştir.[918] Böylece Kur'ân, Müslümanların kendilerine yapılan bir zulüm ve haksızlıktan sonra bile muhataplarını hoşgörebilmelerini, affedebilmelerini ve

---

912 Hâzin, a.g.e., *4/102.*
913 Hâzin, a.e., *4/102.*
914 Yûsuf, 12/92.
915 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, *4/119.*
916 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 9/275;* Bikâî, a.g.e., *22/412;* Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr, 8/687.*
917 Derveze, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, 3/179.*
918 Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, *4/478;* Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 8/207.*

onlara karşı müsamahakâr olabilmelerini bir ilke olarak vaz etmiştir.

Buraya kadar incelenen ayetlerden ortaya çıkan sonuca göre büyük cihad, Kur'ân'la yapılan cihaddır, kılıçla ve savaşla yapılan cihad değildir. Kur'ân'la cihad yapmak ise Kur'ân'ın anlatılması yolunda yoğun çaba ve gayret sarf etmektir.

Diğer taraftan Medine döneminde nazil olmaya başlayan ayetlerle birlikte Müslümanların düşmanlarına karşı savaşla cihad yapmasına izin verilmiş sonra da bu izin, emre dönüşmüştür. Bu bağlamda öncelikle savaş yoluyla cihad yapma emrinin verildiği şartları göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Genel hatlarıyla açıklamak gerekirse müşrikler, 13 yıllık Mekke döneminde Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara karşı çok ciddi baskı ve eziyetlerde bulunmuşlar ve bu yaptıklarıyla da tahammül sınırlarını aşmışlardır. Müşriklerin yaptıkları bu eziyet ve baskılar, Hz. Peygamber'in, İslâm'ı tebliğ etmesini ve insanların bu dine girmesini engelleme amacı taşımaktadır. Bu ortamda Müslümanların ibadetlerini yapmaları ve dinlerini yaşamaları da iyice zorlaşmıştır. O kadar ki bu dönemde Müslümanların can ve mal güvenlikleri de kalmamıştır. Hatta müşrikler, Hz. Peygamber'i öldürme kararı almışlardır. Yaşanan bu gelişmelerden sonra da Allah Teâlâ, elçisine hicret etme izni vermiş ve böylece Hz. Peygamber ve etrafındaki Müslümanlar kendi yurtlarını terk ederek Medine'ye hicret etmişlerdir.[919] Hicretten sonraki dönemde de müşriklerin, Müslümanlara yönelik saldırıya başlamaları ve onlara hayat hakkı tanımayıp savaş açmaları karşısında, fiilî savaşa izin verilmiştir. Bu durumda Hz. Peygamber bir lider, bir rehber ve dinî bir önder olarak ülkesini savunmak durumunda kalmış ve Müslümanlarla birlikte düşmanlara karşı savaşmıştır. Böylece Müslümanlar savaşarak canlarını, mallarını, vatanlarını ve dinlerini muhafaza altına almışlardır. Bu açıdan bakıldığında cihad, gerçekte bir saldırı aracı değil, var ve yok olma şıklarından birini tercih etmektir. Yine cihad, müslümanların dinlerini yaşamalarına ve tebliğ etmelerine engel oluşturan her şeyi ortadan kaldırma aracıdır.

Görüldüğü gibi Müslümanların içerisinde bulunduğu ortam ve şartların zorunluluğu, savaş yoluyla cihad etmeyi ortaya çıkarmıştır.

919 Reşîd Rızâ, a.g.e., *10/177-178.*

Bu gelişmeler sonucunda savaş bağlamında cihada ve önemine yönelik Kur'ân'da pek çok âyet-i kerîme nazil olmuştur.[920] İşte savaş yoluyla cihadı emreden ayetlerde, çoğu zaman "katele" kökünden gelen bir kelime, bazen ise kıtal ve fitne kavramları kullanılmaktadır. Bu yüzden cihad kavramıyla yakın bağlantılı olan ve iç içe girmiş bulunan kıtal ve fitne kavramları da, ayrı başlıklar altında incelendikten sonra, diyaloğa zıt görünen kavramlar konusu tamamlanmaya çalışılacaktır.

B. Kıtal

Kıtal ve onun eş anlamlısı "mukatele"[921], cesetten ruhu ayırmak ve öldürmek anlamlarına gelen "katl" kökünden türemekte olup muharabe etmek, savaşmak ve öldürmenin peşinde koşmak anlamlarında kullanılmaktadır.[922] Kur'ân "katale" fiilini ve onun türevlerini kullanarak pek çok ayette, Müslümanlardan Allah yolunda canlarıyla ve mallarıyla savaş yapmalarını istemektedir. Burada, başlı başına ayrı bir inceleme konusu olma potansiyeline sahip kıtal ayetlerinden konumuzla en çok bağlantısı bulunanlara yer verilecektir.

1. Yüce Allah, Hac suresinde أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا وَإِنَّ اللّٰهَ عَلَى نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ "Kendilerine savaş açılan müminlere, savaşmaları için izin verildi. Çünkü onlar zulme mâruz kaldılar. Allah onlara zafer vermeye elbette kadirdir."[923] buyurarak, Müslümanların düşmanlarıyla ilk defa savaşmalarına izin vermiştir. Bu ayette geçen بِأَنَّهُمْ ظُلِمُواْ ifadesindeki "ba", ba-i sebebiyye olup, savaşa izin verilmesinin gerekçesini ortaya koymaktadır.[924] O gerekçe ise, Müslümanlara zulmedilmesi ve haksızlık yapılmasıdır. Zira müşrikler, İslâm'ın ilk zamanlarında inananlara pek çok işkence ve eziyeti reva gördüler[925] ve sonunda da Müslümanları, Mekke'den çıkarmakla on-

---

920 Bakara, 2/190, 193; Enfâl, 8/39, 65; Tevbe, 9/5, 14, 29, 36, 123; Hacc, 22/39; Muhammed, 47/4.

921 Cevherî, a.g.e., *5/1797-1798.*

922 İsfehânî, a.g.e., *s. 655-656.*

923 Hacc, 22/39.

924 Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 3/456.*

925 Beğavî, a.g.e., *3/289.*

lara zulmettiler.[926] Daha da ötesi Müslümanlar, sadece "Rabbimiz Allah" dedikleri için haksızca kendi diyarlarından çıkarılmışlar.[927] Bu da yetmiyormuşçasına hicretten sonra da düşmanlıklarını sürdürmüşlerdir. Kureyş müşrikleri, Medine'deki Evs ve Hazreç kabilesine mensup müşriklere, Hz. Peygamber'in himaye etmekten vazgeçmelerini aksi takdirde kendilerine savaş açacaklarını bildirmişlerdir.[928] İşte bütün bu zulüm ve düşmanlıklar, müşriklerle savaş yapmanın ana gerekçesini oluşturmaktadır.

Ayrıca ayette herhangi bir istek ve emir kipinin gelmeyip, sadece أذن "izin verildi." şeklinde meçhul bir sîğanın kullanılması da üzerinde dikkatle durulması gereken bir husustur. Nitekim Beydâvî, "izin verildi." ifadesini "ruhsat verildi." şeklinde tefsir etmiştir.[929]

Bu ayetten açıkça anlaşılacağı üzere savaşın meşru kılınması tamamen baskıyı, zulmü ve saldırıyı önlemeye, can ve mal güvenliğini sağlamaya ve emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münkerin gereklerini yerine getirmeye yöneliktir. Bir başka deyişle Müslümanlara savaş izninin verilmesinin altında yatan esas neden, onların kendilerini nefislerini ve dinlerini koruyabilmeleri ve savunabilmeleridir.

Bir başka ayette Kur'ân, Allah yolunda savaşmanın esas gerekçesi olarak gösterilen "karşı tarafın savaş açması ve saldırıda bulunması" hususuna tekrar vurgu yaparak şöyle buyurmaktadır:

2. وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ "*Sizinle savaşanlara karşı siz de Allah yolunda savaşın. Fakat haksız yere saldırmayın. Muhakkak ki Allah haddi aşanları sevmez. Onları nerede yakalarsanız öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın!*"[930]

Bu ayet, çok açık bir şekilde sadece fiilî olarak savaşa katılanlarla ve savaşı sürdürenlerle savaş yapılmasını emretmektedir.[931] O halde kendileriyle savaşılması emredilen kimseler, İslâm'ın yayılmasından ve yaşanmasından

---

926 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 17/172.*
927 Hacc, 22/40.
928 Hamîdullâh, *Mecmûatu'l-Vesâık, s. 48;* Özel, *a.g.e.*, s. 13.
929 Beydâvî, *a.g.e., 2/90.*
930 Bakara, 2/190-191.
931 *Kur'ân Yolu, 1/194.*

rahatsızlık duyarak onu engelleme yolunda her türlü faaliyeti hayata geçiren ve Müslümanları Allah yolundan alıkoyan müşriklerdir.[932] Dolayısıyla Müslümanlara karşı düşmanlıkta ve saldırıda bulunmayan, onlarla savaş yapma yerine barış yapmayı tercih eden ve savaşmaktan aciz olan insanlarla savaşılmaz.[933] Nitekim bazı müfessirler "Haksız yere saldırmayın."[934] ifadesini "Sizinle savaşmayanlarla savaşmayın." şeklinde açıklamıştır.[935] Özellikle İbn Abbas, Mücahid ve Ömer b. Abdülaziz bu ayeti muhkem kabul etmişler ve وَلَا تَعْتَدُوا "Haksız yere saldırmayın."[936] ifadesini delil göstererek, Müslümanlarla savaşmayan çocukların, kadınların ve rahiplerin öldürülemeyeceğini ileri sürmüşlerdir.[937] Yine İbn Abbas bu ayeti delil göstererek, savaşılmaması gerekenler arasına "Müslümanlara barış önerenleri ve onlarla savaşmaktan vazgeçenleri" de eklemektedir. Aynı şekilde tabiinin büyüklerinden Ömer b. Abdülaziz, kendisine mektup yazarak bu ayetin tefsirini soran kişiye verdiği cevapta, savaşılmaması gerekenler arasında "müşrik ve kâfirlerden savaş açmamış kimseleri" de zikretmektedir.[938] Özetle ifade etmek gerekirse İslâm'da savaşmayanla savaşılmaz.[939]

Bu ayet bağlamında Kurtubî, Arap dilinde var olan genel bir kuralı hatırlatmaktadır. Arapça'da fêale kalıbı, çoğunlukla bir işin karşılıklı olarak yapılmasını ifade etmektedir. Bu yüzden "mukâtele" ve "kıtâl" kelimeleriyle tek taraflı bir saldırı kastedilmez. Bu açıklamalardan yola çıkarak varılan sonuca göre Müslümanlar, savaşmayan kimselerle çocuklarla, kadınlarla, yaşlılarla, kötürümlerle, ücretle çalıştırılanlarla ve din adamlarıyla savaşarak onları öldüremezler.[940] Burada sayılan bu insanların ortak yanı, Müslümanlarla bizzat savaşmamaları ve düşmana yardımda bulunmamalarıdır. Şayet bu insanlar arasından düşmana yardımda bulunanlar olursa, bunlar

932 Mevdûdî, a.g.e., *1/120.*
933 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 1/334.*
934 Bakara, 2/190.
935 Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 1/251;* Kurtubî, a.g.e., *2/350.*
936 Bakara, 2/190.
937 Kurtubî, a.g.e., *2/348.*
938 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 2/190.*
939 Serahsî, a.g.e., *10/77;* Kâsânî, a.g.e., *7/111.*
940 Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 1/251;* Kurtubî, a.g.e., *2/348.*

öldürülür.[941] Bu da göstermektedir ki İslâm, savaşmada ve öldürmede Müslümanlara karşı düşmanlık yapmayı, düşmana yardım etmeyi ve savaş açmayı temel kriter olarak belirlemektedir. Buna göre herkes kendisine savaş açanla savaşmak durumundadır. Bunun dışında başka bir şekil, mümkün değildir.[942]

Özellikle "Haksız yere saldırmayın."[943] ya da "Aşırılığa sapmayın." anlamındaki وَلَا تَعْتَدُوا cümlesi de, Müslümanların savaşa başlamak ve savaşmayanları öldürmek suretiyle haddi aşmamalarına yönelik uyarıda bulunmaktadır. Reşîd Rızâ bu ayette geçen menfi fiilin umum ifade ettiğini söyleyerek pek çok konuda haddi aşmamak gerektiğine dikkat çekmektedir. Buna göre bahsi geçen ayet, Müslümanlarla savaşmayan ve harp yapmaktan vezgeçerek onlara barış teklifinde bulunan kimselere karşı savaş açarak haddi aşmayı yasaklamaktadır. Yine haksız bir şekilde saldırıda bulunmak ve gereksiz yere kan dökmek ve etrafa zarar vermek de Müslümanlara yasaklanmıştır.[944]

İlk döneme ait bazı uygulamalar da bu yaklaşımı destekler mahiyettedir. Allah Rasulü bir savaşta öldürülmüş bir kadın görünce "Bu kadın savaşmıyordu." buyurarak birliklerin başında bulunan Halid b. Velid'e haber gönderip kadın ve çocukların öldürülmemesi gerektiğine yönelik talimat vermiştir.[945] Aynı şekilde Hz. Ebu Bekir, Yezid b. Ebî Süfyan'ı, Şam'a gönderirken ona kadınları, rahipleri ve yaşlıları öldürmemesini vasiyet etmiştir.[946] Yine Hz. Ebu Bekir, savaş için gönderdiği Üsame komutasındaki orduya da benzer öğütlerde bulunmuştur.[947] Sadece bu örnekler bile, savaşmayanlarla savaşılmayacağını ve salt küfrün savaş ve öldürme sebebi olmadığını göstermektedir.

Kıtal kavramı çerçevesinde incelediğimiz iki ayetten ortaya çıkan sonuca göre Kur'ân, Müslümanlara zulüm yapıp saldıranlarla ve savaş

941 Kurtubî, a.e., *2/348.*
942 Kurtubî, a.e., *2/348.*
943 Bakara, 2/190.
944 Reşîd Rızâ, *a.g.e., 2/208; Kur'ân Yolu,1/193.*
945 Ebû Ubeyd, *a.g.e., s.112;* İbn Mâce, *Cihâd, 30;* Nîsâbûrî, *a.g.e, 2/122.*
946 Mâlik b. Enes, *Cihâd, 3.*
947 Taberî, *Târîhu't-Taberî, 2/246;* Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 1/333.*

açanlarla savaşılmasını emretmektedir. Yoksa küfür içerisinde olup da Müslümanlara düşmanlık yapmayan, onlara saldırmayan ve savaş açmayan insanlara karşı sebepsiz yere savaşmaya Kur'ân izin vermez.

Yukarıda zikredilen iki ayetten başka Kur'ân'da savaşarak cihad etmeyi emreden kıtal ayetleri pek çoktur. Söz konusu ayetlerin bir kısmı şöylece zikredilebilir:

3. "Müşrikler nasıl sizinle topyekün savaşıyorlarsa, siz de onlara karşı topyekün savaşın."[948]
4. "Ey Müminler! Size nesep ve mekan bakımından yakın olan kafirlerle savaşın, onlar sizde bir ciddiyet ve üstün gayret görsünler."[949]
5. "Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et."[950]
6. "İmdi kâfirlerle savaşta karşılaştığınız zaman hemen boyunlarını vurun. Nihayet onları iyice mağlup edince, işi sağlama bağlayın, onları esir alın. Savaş bitince, onları ister lütuf olarak karşılıksız salıverir, ister fidye alarak bırakırsınız. Durum şu ki: Allah dileseydi, onlardan intikamınızı alır, onları cezalandırırdı. Fakat O, sizi birbirinizle denemek için savaşı emrediyor. Allah yolunda öldürülenler var ya, Allah onların yaptıklarını asla zayi etmeyecek, boşa çıkarmayacaktır."[951]

Bu ayetlerden yola çıkarak bazı müfessirler, gayri müslimlerle ilişkilerde savaşın esas kabul edileceğini ileri sürmüşlerdir. Onlara göre bu ayetler, diğer din mensuplarını affetmeyi, hoş görmeyi ve onlarla barış içerisinde olmayı öngören tüm ayetleri neshetmiştir.[952]

Bu noktada belirtmek gerekir ki, gayri müslimlerle ilişkileri savaş esasına dayandıranlar, özellikle Tevbe suresindeki "Müşrikler nasıl sizinle topyekün savaşıyorlarsa siz de onlara karşı topyekün savaşın."[953] şeklindeki

---

948 Bakara, 2/190, 193; Enfâl, 8/39, 65; Tevbe, 9/5, 14, 29, 36, 123; Hacc, 22/39; Muhammed, 47/4.
949 Tevbe, 9/36.
950 Enfâl, 8/65.
951 Muhammed, 47/4.
952 Cassâs, *a.g.e., 1/320;* Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 5/243;* Bikâî, *a.g.e., 8/380-381.*
953 Tevbe, 9/36.

ayetle birlikte, yine aynı surede geçen ve seyf ayeti olarak bilinen "Haram aylar çıkınca, müşrikleri nerede bulursanız öldürün."[954] ayetini, kendilerine çok ciddi dayanak yapmışlardır. Bu ayetlerden yola çıkarak, tüm müşriklere karşı savaş yapılması gerektiğine hükmedilmiştir.[955] Bu yorumlara bağlı olarak da İslâm'daki cihad anlayışının savaş temeline dayandığı ileri sürülmüştür. Bütün bu yaklaşımlardan sonra-konunun başında kısmen değinildiği gibi- İslâm'ın cihad anlayışı, savaşa indirgenmiş ve daha sonraki süreçte ise cihad ile savaş, eşanlamlı ve eşdeğer kavramlar olarak görülmüştür. Böyle bir yorum şeklinin ortaya çıkmasında şüphesiz tarihî olaylar da etkili olmuştur. Zira ilk dönemlerde yoğun askerî faaliyetlerin ve fetihlerin olması ve bu fetihlerdeki galibiyet psikolojisi, ilk dönem alimlerinin gayri müslimlerle ilişkilerde savaşı esas almalarını,[956] barışı ise ancak maslahat olduğunda tercih etmelerini netice vermiştir.[957]

İşte bazı alimler tarafından ileri sürülen bu yorumlar, söz konusu ayetlere ve diğer Kur'ân ayetlerine bütüncül olarak bakamamanın bir sonucudur. Zira Kur'ân'daki ayetlere parçacı ve tek açıdan bakış, çoğu zaman hatalı ve marjinal yorumları beraberinde getirmektedir. Halbuki rahmetiyle mümin-kâfir tüm insanları kuşatan[958] ve herkese rahmetle muamele yapmayı kendine farz kılan Yüce Allah,[959] elçisini asla "İnanmayan insanlarla savaşsın ve onları yok etsin" diye göndermemiştir. Tam aksine Kur'ân, Hz. Peygamber'in tüm alemlere rahmet olarak gönderildiğini beyan etmektedir. İşte Hz. Peygamber'in herkese rahmet olarak gönderilmesinin yanı sıra, yine birçok ayette, Hz. Peygamber'in tüm insanlara sadece müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderildiği de deklare edilmektedir.[960] Hatta Kur'ân çok açık ve net bir şekilde "İşte böyle... Sen insanları irşada devam et! Zaten senin görevin sadece irşad edip düşündürmektir. Yoksa sen kimseyi zorlayacak değilsin."[961] buyurarak Hz. Peygamber'in insanları

954 Tevbe, 9/5.
955 Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 2/338;* Kurtubî, *a.g.e., 2/348.*
956 Heykel, *a.g.e., 1/823.*
957 Ahmet Yaman, *İslâm Hukukunda Uluslararası İlişkiler, Fecr Yay., Ankara, 1998, s. 112.*
958 A'râf, 7/156; Mü'min, 40/7.
959 En'âm, 6/54.
960 Bakara, 2/119; İsrâ, 17/105; Ahzâb, 33/45; Sebe, 34/28; Fâtır, 35/24; Fetih, 48/8.
961 Ğâşiye, 88/21-22.

mensup oldukları inançlarından dolayı bırakın öldürebilmesini, onlara herhangi bir zorlamada bile bulunamayacağını belirtmektedir.

Genel anlamda hoşgörü ve diyalog kavramlarına zıt gösterilmeye çalışılan bu ayetleri birer birer incelemek yerine, bu konunun en merkezinde bulunan ve seyf ayeti olarak bilinen Tevbe suresinin 5. ayetinden yola çıkarak açıklama yapmak, daha isabetli olacaktır. İşte seyf ayetinin de yer aldığı Tevbe suresinin ilk 6 ayeti şu şekildedir:

بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ۞ فَسِيحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ وَأَنَّ اللَّهَ مُخْزِي الْكَافِرِينَ ۞ وَأَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ فَإِنْ تُبْتُمْ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ وَبَشِّرِ الَّذِينَ كَفَرُوا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ۞ إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ثُمَّ لَمْ يَنْقُصُوكُمْ شَيْئًا وَلَمْ يُظَاهِرُوا عَلَيْكُمْ أَحَدًا فَأَتِمُّوا إِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ إِلَى مُدَّتِهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ ۞ فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَاحْصُرُوهُمْ وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ۞ وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ "*Allah ve Rasûlü'nden, kendileriyle anlaşma yaptığınız müşriklere son ihtar! Bu günden itibaren yeryüzünde dört ay istediğiniz gibi dolaşın ve şunu bilin ki siz Allah'ın elinden hiçbir şekilde kaçıp kurtulamazsınız ve Allah, kâfirleri rüsvay edecektir. Bu büyük Hac günü, Allah ve Rasûlü'nden insanlara şunu ilan edin ki: "Allah da Rasûlü de müşriklerden beridir. Şayet şirkten tövbe edip tevhide yönelirseniz bu, elbette sizin için daha hayırlı olur. İyi biliniz ki siz Allah'ın elinden kurtulamazsınız. Kâfirleri pek acı bir azapla müjdele! Ancak kendileriyle anlaşma yapmanızdan sonra, şartları hiçbir şey eksiltmeksizin tamamen yerine getiren ve sizin aleyhinizde hiçbir kimseye destek vermeyen müşrikler, bu hükmün dışındadırlar. Bunlarla sözleşmenin müddeti tamamlanıncaya kadar anlaşma şartlarına riayet edin. Allah, kendisine karşı gelmekten, özellikle ahdi bozmaktan sakınanları sever. O halde, haram aylar çıkınca artık öbür müşrikleri nerede bulursanız öldürün, onları yakalayıp esir edin, onların geçebileceği bütün geçit başlarını tutun. Eğer tövbe eder, namaz kılar, zekât verirlerse onları serbest bırakın. Çünkü Allah gafurdur, rahimdir (affi ve merhameti boldur). Eğer müşriklerden biri senden sığınma hakkı isteyip yanına gelmek isterse, sen ona güvence ver, ta ki Allah'ın kelamını dinlesin, düşünsün. Sonra şayet Müslümanlığı benimsemezse onu,*

kendisini güvenlikte hissedeceği yere (vatanına) ulaştır. Öyle! (Bu sığınma ve gönderme işlemini yapmalı), zira onlar İslâm'ın gerçek mahiyetini bilmeyen bir topluluktur."[962]

Bu ayetler genellikle İslâm'ın ilk günlerinden itibaren Müslümanlara, başta baskı ve eziyet olmak üzere her türlü işkenceyi yapan hatta inananları öldüren müşrikler hakkında nazil olmuştur. Zira bu ayetin nüzûlüne kadar olan süreçte Mekkeli müşrikler, Müslümanlara hayat hakkı tanımayarak onlara boykot işkence ve yurtlarından kovmaya varıncaya kadar değişik zulümler yapmışlardı. Aynı şekilde Medine döneminde de düşmanlıklarını sürdürmüşler ve Müslümanların varlığını kendileri için bir tehdit unsuru görüp savaş planları yapmışlardır. Son olarak da yapılan anlaşmaları bozmak, ihanet etmek ve düşmanla işbirliği yapmak suretiyle Müslümanlara yönelik ciddi tehdit oluşturmayı sürdürmüşlerdir. Böyle bir ortamda savaşmaktan başka çare olmadığı gibi diyalog, barış ve hoşgörüden bahsetmek de mümkün değildir.

Müfessirler, Yüce Allah ve Hz. Peygamber tarafından verilen ültimatomun kimlere verildiği hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.[963] Bazıları bu uyarının tüm müşriklere yönelik olduğunu söyleyerek -ister anlaşma olsun veya olmasın- onlarla yapılan anlaşmalardan beri olunduğunu ifade etmişlerdir. Diğer bazıları da Hz. Peygamber'in bir kısım müşriklerle dört aydan az anlaşma yaptığını, diğer bir kısmıyla da dört aydan fazla anlaşma yaptığını, ancak nazil olan bu ayetlerin tüm anlaşmaları dört aya indirdiğini söylemişlerdir.[964] Bu farklı görüşleri ileri sürenler, netice itibariyle müşriklere tanınan dört aylık sürenin bitiminden sonra, onların öldürülmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.[965]

Ancak bu şekildeki bir yorum, özellikle Tevbe suresinin 4. ayetine ve ahdinde durmayı emreden Mekkî ve Medenî birçok ayete zıt düşmektedir.

Öncelikle vurgulamak gerekir ki Yüce Allah, Medine döneminde Müslümanların müşriklerle bir araya gelip anlaşma yapmalarına izin

---

[962] Tevbe, 9/1-6.

[963] Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 10/59.*

[964] Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 2/337-338;* Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 9/342.*

[965] Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 10/77;* Nesefî, *a.g.e., 2/115;* Hâzin, *a.g.e., 2/336;* İbn Âşûr, *a.g.e., 10/114.*

vermiştir. Bunun üzerine Müslümanlar müşriklerle anlaşma yaptılar. Fakat yapılan bu anlaşmadan sonra da müşrikler verdikleri sözleri tutmadılar ve ahidlerini bozdular.[966] Kureyş müşriklerinin ahidlerini bozmaları ise, Hz. Peygamber'in olmadığı bir zamanda Müslümanların düşmanlarına silah yardımında bulunmaları şeklinde gerçekleşmiştir.[967] İşte surenin başında yer alan bu ayetler, müşrik Arapların Hz. Peygamber'le yaptıkları anlaşmaları bozmaya başlamaları üzerine nazil olmuştur.[968]

Bu konuda Taberî, Beğavî ve Râzî de aynı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Hz. Peygamber, Tebük seferine çıkınca müşrikler ve münafıklar anlaşmalarını bozmaya başladılar. Bunun üzerine Yüce Allah bu ayetleri indirerek onlara dört aylık bir sure verdi.[969] Bu yüzden söz konusu ayetler, Müslümanlarla anlaşma yapmış olmalarına rağmen, çoğu zaman İslâm'a ve Müslümanlara karşı komplo hazırlayan ve sinsice harekette bulunan müşriklere yönelik tutumu belirlemektedir.[970] İşte bu müşriklere karşı takınılacak tutum, onların ahidlerini bir kenara atıp onları tanımamaktır. Bu sebeple de Müslümanlara hitaben "Allah ve Rasûlüllah'ın, sizin müşriklerle yapmış olduğunuz anlaşmalardan beri ve uzak olduğunu bilesiniz." denildi.[971] Böylece Yüce Allah, Hz. Peygamber'e ihanet eden ve Müslümanlara düşmanlık yapan müşriklere dört ay dolaşma izni vermektedir. Bu dört aylık mühletten sonra, söz konusu vasıfları taşıyan müşriklere yapılacak muamele şu ayetle bildirilmektedir:

فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَاحْصُرُوهُمْ وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ "*O halde, haram aylar çıkınca artık öbür müşrikleri nerede bulursanız öldürün, onları yakalayıp esir edin, onların geçebileceği bütün geçit başlarını tutun.*"[972]

Zemahşerî ve birçok müfessire göre فاقتلوا المشركين ifadesiyle öldürülmesi istenen müşrikler, "Hz. Peygamber ile yaptıkları anlaşmalarını bozan ve

966 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, *15/174.*
967 Râzî , a.e., *15/174;* Ebussuûd, a.g.e., *4/42* .
968 İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, *3/393.*
969 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *10/59;* Beğavî, a.g.e., *2/266;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, *15/175.*
970 Mevdûdî, a.g.e., *2/190.*
971 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, *15/174.*
972 Tevbe, 9/5.

Müslümanların düşmanlarına yardım eden müşriklerdir."[973] Çünkü "Müşrikleri nerede bulursanız öldürün."[974] ayetinden hemen önceki ayette bir istisnaya yer verilmiştir. Buna göre müşriklerden olup da verdikleri ahidleri tam bir dikkatle yerine getiren ve Müslümanların aleyhinde hiçbir kimseye yardımda bulunmayan kişiler, diğerlerinden tamamen ayrı tutulmuştur.[975] Nitekim Zeccâc bu istisnayı göz önünde bulundurarak surenin başındaki ayeti, بَرَاءةٌ مّنَ الله وَرَسُولِهِ إلى المشركين المعاهدين إلا من الذين لم ينقضوا العهد "Bu, ahidlerini bozmayan müşrikler müstesna, Allah ve Rasûlü'nden muahede yapmış olduğunuz müşriklere bir ültimatomdur." şeklinde açıklamaktadır.[976]

İşte hıyanette bulunan bu müşrikler, kendilerine tanınan dört aylık sürenin bitiminden sonra, küfürden dönüp İslâm'a girmemeleri durumunda, onların nerede bulunurlarsa yakalanıp öldürülmeleri, esir edilmeleri ve geçebilecekleri her yerin kontrol altına alınması emredilmektedir. Çünkü Müslümanlarla müşrikler arasında artık savaş hali geçerli olduğu için onlara yapılacak muamele de bu şekildedir.[977]

Burada geçen "Nerede bulursanız öldürün." cümlesine benzer bir başka ifade de Bakara suresinde geçmektedir. Yüce Allah, Bakara suresinin 191. ayetinde şöyle buyurmaktadır:

وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُم مِّنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ "*Onları nerede yakalarsanız öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın.*"[978]

İşte "Nerede bulursanız öldürün."[979] ayetlerini kendi bağlamından kopartarak "Her nerede bir müşrik yakalarsanız onu öldürün." şeklinde yorumlamak hatalı olur. Şu halde kendi siyak ve sibak bütünlüğü içerisinde değerlendirildiğinde Bakara suresinde geçen "Nerede bulursanız onları öldürün."[980] ayetine verilecek anlam şöyledir:

---

973 Zemahşerî, *a.g.e.,2/175;* Ebussuûd, *a.g.e., 4/43.*
974 Tevbe, 9/5.
975 Tevbe, 9/4; Reşîd Rızâ, *a.g.e., 10/183.*
976 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 15/178.*
977 Reşîd Rızâ, *a.g.e., 10/198.*
978 Bakara, 2/191.
979 Bakara, 2/191; Tevbe, 9/5.
980 Bakara, 2/191; Tevbe, 9/5.

"Savaş patlak verdiğinde, onları her nerede yakalarsanız öldürün."[981]

Öte yandan Tevbe suresinde geçen müşriklerin öldürülmesine yönelik ifadeler, her ne kadar emir şeklinde gelmiş olsa da buradaki emirler ibaha da ifade etmektedir. Zira usûl ilmindeki kaideye binaen, yasaklanan bir durumdan sonra gelen emir, vücub ifade etmeyebilir.[982] Buna göre, önce müşriklerin haram aylarda öldürülmesi yasaklanmış, sonra da onların öldürülmesine izin verilmiştir. Bu yorum, ayetin zahirî anlamına da son derece uygun düşmektedir. Çünkü ayette فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَاحْصُرُوهُمْ وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ *ifadeleriyle müşriklere temelde üç farklı muamele öngörülmektedir. Eğer sadece onların öldürülmesi emredilmiş olsaydı, onları esir etmek ve onları her tarafta arayıp ele geçirmek anlamsız olurdu. Nitekim bazı müfessirler* وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ *(her gözetleme yerinde otur(up) onları bekleyin) ifadesini tefsir ederken müşrikleri sadece öldürmeyi değil, maslahata uygun olarak onları köle alabilemeyi onlarla fidyeleşmeyi ve onlara minnet etmeyi de seçenek olarak sunmaktadırlar.*[983]

Yüce Allah Tevbe suresinin 6. ayetinde Müslümanlara yönelik verdikleri sözleri yerine getirmeyen, onlara hıyanet eden ve bu özelliklerinden dolayı da kendileri hakkında öldürülme emri bulunan o müşriklere karşı bile,[984] oldukça ibret verici bir muamele şeklinin benimsenmesini şu ayetle bildirmektedir:

"Eğer müşriklerden biri senden sığınma hakkı isteyip yanına gelmek isterse, sen ona güvence ver, ta ki Allah'ın kelamını dinlesin, düşünsün. Sonra şayet Müslümanlığı benimsemezse onu, kendisini güvenlikte hissedeceği yere (vatanına) ulaştır. Öyle! (Bu sığınma ve gönderme işlemini yapmalı), zira onlar İslâm'ın gerçek mahiyetini bilmeyen bir topluluktur."[985]

Buna göre Kur'ân, Müslümanlardan eman dileyen müşrik ve kâfirin öldürülmeyerek kendilerine eman verilmesi gerektiğini söylemektedir. Verilen bu güvenceden sonra müşrikler, Allah'ın kelamını işitir ve İslâm

---

981 Reşîd Rızâ, *a.g.e., 2/209.*

982 Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 2/340-341.*

983 Mâverdî, *a.e., 2/341;* İbn Abdisselâm, *a.g.e., 1/247.*

984 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 10/79;* Bikâî, *a.g.e., 8/382.*

985 Tevbe, 9/6.

dinine girerlerse bu takdir edilen bir davranış olur. Ancak müşrikler, yüce kelamı işittikten sonra İslâm dinine girmeyi kabul etmeyip şirk üzerine kalmayı tercih ettikleri takdirde, o müşriklerin kendilerini güvende hissedecekleri bir yere ulaştırılması, Müslümanların üzerine düşen bir görevdir.[986] Şu halde bu ayet, müşriklerin küfürlerinden dolayı öldürülemeyeceğini, onlara inançlarından dolayı herhangi bir baskı yapılamayacağını ve onların hayatlarını korumanın, Müslümanların üzerine düşen bir vecibe olduğunu ifade etmektedir.

Taberî bu ayette geçen "Onu, kendisini güvenlikte hissedeceği yere (vatanına) ulaştır."[987] şeklindeki ifadeyi, "Müşrikleri, senden ve Müslümanlardan emin ve rahat olabilecekleri bir yere, yani kendi yurduna ve tekrar kendisi gibi olan insanların bulunduğu müşrik bir kavmin içerisine ulaştır." şeklinde açıklamaktadır.[988] Hatta Bikâî "Onu, kendisini güvenlikte hissedeceği yere (vatanına) ulaştır."[989] ayetinden hareketle onlara verilecek emana, "müşrikleri, kötülüklerden ve (müşriklere)kötülük yapmayı düşünenlerden korumayı" da dahil etmektedir.[990]

Müfessirlerin bu yaklaşımı, İslâm'ın düşmanlarına bile nasıl bir hayat hakkı, din ve düşünce hürriyeti tanıdığını ve onlara ne kadar engin bir müsamaha ve hoşgörüyle baktığını ortaya koymaktadır.

Nitekim bu prensipler, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren uygulama alanı da bulmuştur. Said b. Cübeyr'den nakledildiğine göre müşriklerden bir adam, Hz. Ali'ye gelip şöyle bir soru sorar: "Bizden bir adam verilen sürenin bitmesinden sonra, Allah'ın kelamını işitmek ya da bir ihtiyacını gidermek için Hz. Muhammed (s.a.v.)'e gelse, acaba öldürülür mü?" Hz. Ali "Hayır öldürülmez." diye cevap verir ve ona Tevbe suresinin 6. ayetini okur.[991]

Görüldüğü gibi İslâm dini kendisine savaş açan ve sonra da kendisinden eman dileyen bir müşriki ve onun hayatını korumayı ve savunmayı,

---

986 Tevbe, 9/6.
987 Tevbe, 9/6.
988 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 10/79-80.*
989 Tevbe, 9/6.
990 Bikâî, *a.g.e., 8/382.*
991 Zemahşerî, *a.g.e., 2/175.*

Müslümanın görevleri arasında saymaktadır. Yine Müslümanlardan eman alan bu kişiye herhangi bir yaptırım uygulanmaz ve İslâm'ı kabul etmesi için bir dayatma ve zorlamada bulunulmaz. Sadece o kişiye hak dini araştırması için fırsat tanınır.

Diğer taraftan yukarıda kısmen değinildiği üzere ihanet eden ve düşmanlık yapan müşriklerden başka, kendileriyle anlaşma yapıldıktan sonra, anlaşma şartlarını eksiksiz yerine getiren ve Müslümanların aleyhinde hiçbir kimseye destek vermeyen müşrikler de vardır. Kur'ân bu özelliklere sahip müşriklerin durumunu şu şekilde ifade etmektedir:

"Ancak kendileriyle anlaşma yapmanızdan sonra, şartları hiçbir şey eksiltmeksizin tamamen yerine getiren ve sizin aleyhinizde hiçbir kimseye destek vermeyen müşrikler, bu hükmün dışındadırlar. Bunlarla sözleşmenin müddeti tamamlanıncaya kadar anlaşma şartlarına riayet edin. Allah, kendisine karşı gelmekten, özellikle ahdi bozmaktan sakınanları sever."[992]

İşte Kur'ân, Hz. Peygamber'le yaptıkları anlaşmayı bozmayan ve Müslümanların aleyhinde bulunmayan müşrikleri, ihanet eden ve düşmanlıkta bulunan müşriklerden ve onlar hakkında verilen hükümlerden ayrı tutmaktadır. Buna göre onlar diğer müşriklerden farklıdırlar ve bu yüzden onlar her nerede ele geçirilirlerse öldürülmezler, esir alınmazlar ve tutuklanmazlar. Çünkü onlar ahidlerini yerine getirmişler ve Müslümanların düşmanlarına at, silah, adam ve benzeri şekillerde yardımda bulunmamışlardır. Bu vasıflara sahip müşriklerin Müslümanlarla aralarında bir ahid varsa, bu ahidlere tam riayet edilir ve onlarla savaş ve harp yapılmaz.[993] Nitekim Yüce Allah, Hz. Peygamberle yaptıkları anlaşmaya riayet eden müşriklerin anlaşmalarını, müddetleri tamamlayıncaya kadar devam ettirmeyi Müslümanlara emretmektedir.[994] Böylece Kur'ân "Bunlarla sözleşmenin müddeti tamamlanıncaya kadar anlaşma şartlarına riayet edin."[995] buyurarak ahidlerini tutan müşriklerle, ahirdlerini tutmayan müşriklerin aynı sayılmayacağını vurgulamaktadır.[996]

---

992 Tevbe, 9/4.
993 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 10/77.
994 Tevbe, 9/4.
995 Tevbe, 9/4.
996 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 15/179.

Yine ayetin devamındaki "Allah muttakileri sever." cümlesi de, bir uyarı ve tenbih olup, muhatap müşrik bile olsa anlaşmadan doğan haklara riayet etmenin takvadan sayılacağını vurgulamaktadır.[997] Çünkü ittikanın bir manası da ahde vefa gösteren kâfirle göstermeyen ve sözünde durmayan kâfiri bir tutmamadır.[998] Şu durumda ahdi yerine getiren müşrikle hainlik yapan müşriği aynı görmek, takvaya muhalif olmaktadır.[999] Nitekim bu husus Nisâ suresinin 90. ayetinde benzer ifadelerle şöyle vurgulanmaktadır:

"Ancak sizinle aralarında anlaşma bulunan bir kavme sığınanlar veya ne sizinle ne de kendi kavimleriyle savaşmak istemediklerinden göğüsleri daralarak size gelenler bundan müstesnadır. Eğer Allah dileseydi, bunları size musallat eder ve bunlar da sizinle savaşırlardı. O halde, onlar sizden uzak durur, sizinle savaşmazlar ve size barış teklif ederlerse, o takdirde Allah onlara saldırmak için size yol vermez."[1000]

İslâm'daki cihad anlayışının savaş temeline dayandığını ve mutlak manada müşriklerle savaş yapılması gerektiğini ileri sürenlerin ortaya koydukları bir başka delil de Tevbe suresinin 36. ayetidir. Bu ayette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Müşrikler nasıl sizinle topyekün savaşıyorlarsa siz de onlarla topyekün savaşın! Ve bilin ki Allah, ilahî sınırlara saygılı olup fenalıklardan sakınanlarla beraberdir."[1001]

Bu ayetin zahirî anlamından anlaşılacağı üzere Müslümanlardan, kendileriyle savaşan müşriklere karşı topluca savaşmaları istenmektedir. Mukâtil'e göre kendileriyle savaşılması emredilen insanlar, Mekke kâfirleridir.[1002] Daha açık bir ifadeyle "Müşrikler nasıl sizinle topyekün savaşıyorlarsa siz de onlarla topyekün savaşın!" cümlesinin anlamı, "Onlar sizinle savaşmak için nasıl toplanıyorlarsa siz de onlarla savaşmak için öyle toplanınız, ve onların sizinle savaştıkları gibi siz de onlarla savaşınız." demektir.[1003]

997 Ebussuûd, *a.g.e.*, 4/42-43.
998 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 15/179.
999 Ebussuûd, *a.g.e.*, 4/42.
1000 Nisâ, 4/90.
1001 Tevbe, 9/36.
1002 Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e., 2/169.*
1003 Reşîd Rızâ, *a.g.e.*, 10/483; Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, 4/79.

İbn Atıyye'ye göre bu ayetteki "Müşriklerle topluca savaşın." emrini, "müşrikler sizinle nasıl topluca savaşırlarsa" şeklindeki buyruk kayıtlamaktadır. Buna göre müşriklerin bize karşı savaşmalarına ve toplanmalarına göre, bizim de onlara karşı bir araya gelip toplanmamız farz olur.[1004]

Nitekim birçok müfessir bu ayete dayanarak, Müslümanların müşriklerle savaşmaları durumunda birlik ve beraberliklerini korumalarına, birbirleriyle yardımlaşma ve dayanışma içerisinde olmalarına ve düşmanlık yapanlara karşı da bölük pörçük bir halde olmayıp ittifak ve uyum içerisinde bulunmalarına dikkat çekmişlerdir.[1005] Benzer şekilde Râzî de, bu ayetin, savaş konusunda Müslümanların birbirlerine yardım edip destek çıkmaları, birbirlerini yardımsız bırakmamaları ve birbirlerinden ayrılmamaları şeklinde tefsir edilmesini daha doğru bulmaktadır.[1006]

Şu halde bu ayetteki "Topyekün savaşın." emrinde, Müslümanların müşriklere karşı söz birliği etmeleri ve düşmana karşı birlik içerisinde olup aynı cephede savaşmaları gerektiğine yönelik teşvik vardır. Yoksa bu ayet, müşrik olan herkese topyekün saldırma amacı taşımamaktadır.

Yine "Müşriklerle topyekün savaşın."[1007] emrinden tüm Müslümanların savaşmasını anlamak da doğru olmaz. Zira Kur'ân'da "Bununla beraber müminlerin hepsinin topyekün sefere çıkmaları uygun değildir."[1008] buyrularak tüm Müslümanların düşmana karşı savaşmasına gerek olmadığı bildirilmektedir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in getirdiği şeriattan, bütün ümmetin savaşa çıkmakla yükümlü kılındığına dair hiçbir şey bilinmemektedir.[1009]

Öte yandan Kur'ân-ı Kerîm'de hem barış, af ve hoşgörüye yönelik ayetlerin[1010] bulunması hem de seyf ve kıtal ayetlerinin[1011] yer alması,

---

[1004] İbn Atıyye, *a.g.e., 3/31;* Kurtubî, *a.g.e., 8/136.*
[1005] Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 10/128;* Hâzin, *a.g.e., 2/385.*
[1006] Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 16/44.*
[1007] Tevbe, 9/36.
[1008] Tevbe, 9/122.
[1009] İbn Atıyye, *a.g.e., 3/31.*
[1010] Bakara, 2/109; Mâide, 5/13; Nûr, 24/22; Câsiye, 45/14; Teğâbun, 64/14.
[1011] Bakara, 2/190, 193;Enfâl, 8/39, 65;Tevbe, 9/5, 14, 29, 36, 123; Hacc, 22/39; Muhammed, 47/4.

İslâm alimleri arasında nasih ve mensuh tartışmalarını ortaya çıkarmıştır. Birçok müfessire göre seyf ve benzeri ayetler hoşgörmeyi, affetmeyi, aldırış etmemeyi, bağışlamayı ve iyilikte bulunmayı öngören diğer tüm ayetleri neshetmektedir.[1012] Bazı alimlere göre bu ayetler, Kur'ân'da Hz. Peygamber'in gönderiliş amacını belirten "zorlayıcı ve baskıcı olmama" halini bile neshetmiştir.[1013]

Ancak bu ayetler arasında nesh durumundan bahsetmek için öncelikle farklı deliller arasında çatışmanın olması ve bu farklı delilleri uzlaştırma imkânının bulunmaması gerekmektedir.[1014] Hâlbuki bu ayetlerin farklı durumlarda işlevsel hale geldiği göz önünde bulundurulacak olursa, kolayca tevil edilebildiği görülecektir.

Buna göre İslâm dini, temel karakteristik özelliği olarak barış ve hoşgörüyü esas almaktadır. Bu sebeple de Kur'ân, diğer din mensuplarıyla ilişkilerde affedici, bağışlayıcı ve hoşgörülü olmayı temel bir ilke olarak benimsemektedir. Yine Kur'ân, gayri müslimlere karşı adaletli ve ölçülü davranmayı ve onlarla en güzel bir şekilde mücadele etmeyi istemektedir.[1015] Dolayısıyla Kur'ân -savaş durumları müstesna- diğer din mensuplarıyla ilişkilerde ana çerçeveyi iyilik yapma ve güzel muamele etme esasına dayandırmaktadır. İşte bu Kur'ânî ilkeler en temel ve en değişmez ilkeler olarak İslâm dinin özünde ve ruhunda yerini almıştır.

Şu halde denebilir ki insanlar arasında aslolan muarefe, müsamaha, hoşgörü, kardeşlik ve barıştır. Bu yüzden Kur'ân, diğer din mensuplarıyla ilişkilerde kusurlardan yüz çevirmeyi, affetmeyi, hoşgörülü olmayı, müsamaha göstermeyi, iyilik ve güzellikte bulunmayı salık veren ayetleri esas almayı ve onlarla adalet, barış ve sulh temeline dayalı bir hayat kurmayı öngörmektedir.

Buna mukabil İslâm dinine ve müntesiplerine karşı düşmanlık ve

---

[1012] Şâfiî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/14.

[1013] Cassâs, *a.g.e., 1/320.*

[1014] Ebû İshâk Cemâluddîn İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf eş-Şirâzî, *el-Lum'a fî Usûli'l-Fıkh, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, s. 83;* Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Matbaatu'l-Âsıme, Kâhire, 2/1083.

[1015] Mâide, 5/8; Nahl, 16/125; Ankebût, 29/46; Mümtehine, 60/8.

ihanet söz konusu olduğunda veya herhangi bir haksızlık, zulüm ve saldırı yapıldığında ya da Müslümanlara savaş açıldığında ise kıtal ayetleri ve bu ayetlerin içerdiği hükümler, Müslümanların diğer insanlarla ilişkilerinde amel edilmesi gereken en esaslı prensipler olmaktadır. Bunlara ilave olarak İslâm dinin evrensel boyutu göz önünde bulundurulduğunda, tüm insanlara bu dinin tebliğ edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. İşte tüm insanlara İslâm dininin tebliğ edilmesi ve anlatılması yolunda ortaya çıkan engelleri de, derecesine göre ortadan kaldırmak ya da gerektiğinde askerî güç kullanarak yok etmek, kıtal ayetlerinin verdiği mesajlar arasında yerini almaktadır.[1016]

Diğer taraftan hem barışa hem de savaşa dayanak olabilecek birçok hadis-i şerifler de bulunmaktadır. Hz. Peygamber "Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyin, Allah'tan afiyet dileyin fakat onlarla karşılaştığınız zaman da sabredin ve bilin ki cennet, kılıçların gölgesi altındadır."[1017] buyurarak Müslümanlardan, diğer din mensuplarıyla ilişkilerinde barış ve sulhu esas almalarını istemektedir. Bu hadiste geçen "Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyin." ifadesi de Allah Rasûlü'nün, temelde savaştan yana olmadığını, çatışma ve savaş kültürünü kerih gördüğünü ve istemediğini; ancak şartlar zorunlu kıldığında ve sıcak çatışma kaçınılmaz olduğunda da düşmanla savaşmaktan geri durmadığını ortaya koymaktadır.

İşte sıcak çatışmanın kaçınılmaz olduğu durumda bile Hz. Peygamber, savaşa fiilen katılmayan din adamlarını, bir meslekte çalışan işçileri, ırgatları, ihtiyarları, kadınları ve çocukları dokunulmaz ilan ederek[1018] cihad politikasını, karşısındakini yok etmeye veya mamur edilmiş yerleri harap edip hayatın akışını durdurmaya değil, hep ıslaha ve kazanmaya göre şekillendirdiğini göstermektedir.[1019]

Yine bu bağlamda Hz. Peygamber tarafından yapılan "Müjdeleyin, nefret ettirmeyin, kolaylaştırın, zorlaştırmayın"[1020] şeklindeki açıklamalar da İslâm mesajını aktarmada sertliğe, kabalık ve şiddete yer olmadığını beyan

---

[1016] Yaman, *a.g.e., s. 135-136.*
[1017] Buhârî, *Cihâd, 111;* Müslim, *Cihâd ve's-Siyer, 6.*
[1018] Müslim, *Cihâd, 2;* Ebû Dâvûd, *Cihâd, 82.*
[1019] Ahmet Çelebi, *a.g.e., s. 106.*
[1020] Buhârî, *Cihâd, 164;* Ebû Dâvûd, *Edeb, 17.*

etmektedir. Zaten evrensel bir çağrıya sahip olan İslâm'ın ve bütün alemlere rahmet olarak gönderilen bir Peygamberin, savaşı öncelemesi düşünülemez. Zira insanlığa ebedî kurtuluş mesajı getiren bir din, şiddet ve savaş ortamında değil barış, huzur, sevgi ve diyalog ortamında vicdanlara nüfuz edebilir.

Bu yüzden sevgi ve rahmet peygamberi olan Hz. Muhammed (s.a.v.)'in esas itibariyle hem savaştan hem de savaş yapmaktan hoşlanmadığını söylemek mümkündür.[1021] Bununla birlikte bazı hadislerde, Hz. Peygamber'in savaş yönü vurgulanmaktadır. Bu noktada özellikle dikkatleri çeken bir hadis-i şerifte Rasûlüllah şöyle buyurmaktadır: "Ben 'La ilahe illallah' deyinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum."[1022] Bundan başka Hz. Peygamber, kendisinin hem savaş peygamberi hem de rahmet peygamberi olduğunu da vurgulamaktadır.[1023] Yine bir başka hadis-i şerifte de, Hz. Peygamber'in kıyamet öncesinde kılıçla gönderildiği ifade edilmektedir.[1024]

Ancak bu hadisler, Hz. Peygamber'in barış ve hoşgörü yörüngeli tutumlarına zıt düşmemektedir. Çünkü Hz. Peygamber'e ait "Ben 'La ilahe illallah' deyinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum." şeklindeki ifadenin muhatabı, Arap müşriklerdir. Hatta ülema bu hadiste geçen "insanlar" sözüyle Arap müşriklerinin kastedildiğine dair icmada bulunmuşlardır.[1025] Bundan başka zikredilen Hz. Peygamber'in kıyamet öncesi kılıçla gönderilmesi ise onun getirdiği şeriatta savaşın meşru olduğunu ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in hem savaş hem de rahmet peygamberi olması ise onun diğer insanlarla esas ilişkisinin rahmet ve merhamet üzerine bina edildiğini ancak kendisine baskı, zulüm ve saldırı yapıldığında düşmana karşı savaşacağını beyan etmektedir.[1026] Bu noktada şu cümle, Hz. Peygamber'in genel savaş politikasını özetlemektedir: "Hz. Peygamber, kimseyle savaşmamış ancak ona karşı savaş açanlarla savaşmıştır."[1027]

[1021] İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, D.İ.B., Ankara, 2007, s. 147.*
[1022] Buhârî, *Îmân, 15;* Müslim, *Îmân, 8;* Ebû Dâvûd, *Cihâd, 95.*
[1023] Ahmed b. Hanbel, 4/404.
[1024] Ahmed b. Hanbel, 2/50; İbn Ebî Şeybe, a.g.e., *4/212.*
[1025] Cassâs, a.g.e., 3/225; Hallâf, a.g.e., *s. 79;* Zuhaylî, *Âsâru'l-Harb*, s.121.
[1026] Daha geniş açıklama için Bkz. Yaman, a.g.e., *s. 93-137.*
[1027] Reşîd Rızâ, a.g.e., *6/425.*

Diyaloğa zıt görülen kavramlardan bir diğeri de fitne kavramıdır. Birçok yerde kıtal ayetleri ile birlikte zikredilen fitne kavramının ne anlama geldiğini tam olarak belirlemek, diyalog konusunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

C. Fitne

Fitne kavramının inceleme alanımıza girmesi, onun diyaloğa zıt görülen birkaç kıtal ayetinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu bölümde kavramın tanımı ve mahiyeti hakkında kısaca bilgi verildikten sonra ilgili ayetlerin analizi yapılacaktır.

Fitne kelimesi, "Altın ve gümüşün iyisini kötüsünden ayırt etmek için ateşe atıp eritmek" manasına gelen "fetene" kökünden türemiş bir isimdir. Fitne, kök itibariyle bir şeyi ateşte yakmak[1028] anlamına gelmekle birlikte zamanla daha geniş manalar kazanarak sınama, deneme, imtihan, tecrübe etme; bela, musibet, sıkıntı,[1029] işkence etme, azap;[1030] haktan sapma, haktan saptırma, günah; kargaşa, şekavet, insanlar arasında meydan gelen kavga,[1031] savaş; zulüm; küfür; öldürme anlamlarında kullanılmıştır.[1032] Ayrıca fitne kelimesinin inanç uğruna maruz kalınan ağır işkence anlamında kullanımı da oldukça yaygındır.[1033]

Kur'ân'daki fitne kavramının değişik manaları olmakla birlikte[1034] en çok imtihan etme ve deneme anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.[1035] Bu çerçevede fitne ve türevleri Kur'ân'ın bazı ayetlerinde, bulundukları bağlama göre baskı ve işkence manalarını kapsayan zulüm anlamında kullanılmaktadır.[1036]

[1028] Zebîdî, a.g.e., *35/489.*

[1029] Feyyûmî, a.g.e., *s. 175.*

[1030] Ferâhidî, a.g.e, *8/127.*

[1031] Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdullatîf ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, mütercimi ve şârihi Kamil Miras*, Ankara, *D.İ.B.*, *12/290.*

[1032] İbn Manzûr, a.g.e., *13/319.*

[1033] İbn Manzûr, a.e., *13/319.*

[1034] Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Muhammed ed-Dâmeğânî, *el-Vucûh ve'n-Nezâir li-Elfâzi Kitâbillâhi'l-Azîz, Vizâretu'l-Evkâf, Kâhire, 1992, 2/119.*

[1035] Bakara, 2/102; En'âm, 6/53; Enfâl, 8/28; İsrâ, 17/60; Tâhâ, 20/40; Enbiyâ, 21/35; Sâd, 38/24.

[1036] Bakara, 2/191, 193, 217; Enfâl, 8/39; Ayrıca bkz. Hasan Keskin, *Kur'ân'da Fitne Kavramı,*

Özellikle bazı ayetlerde Müslümanları dinlerinden vazgeçirmeye ve onları tekrar putperestliğe döndürmeye yönelik girişimler de, fitne kavramıyla ifade edilmiştir.[1037]

Konumuza bakan yönü itibariyle fitne kavramı, Bakara suresinde şöyle geçmektedir:

وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ "*Onları nerede yakalarsanız öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne (dinden döndürmek için işkence yapmak) adam öldürmekten beterdir. Yalnız, onlar, Mescid-i Haram'ın yanında sizinle savaşmadıkça, siz de onlarla orada savaşmayın, fakat onlar size savaş açarlarsa siz de onlarla savaşın! İşte kâfirlerin cezası böyledir.*"[1038]

Pek çok müfessir "Fitne adam öldürmekten daha beterdir." ayetinde geçen fitne kavramını küfür ve şirk şeklinde tefsir etmiştir.[1039] Ancak bu ayetin bulunduğu bağlam, böyle bir yorumu kaldırmaya elverişli değildir. Hatta böyle bir yorumda bulunmak, bu ayetin siyak ve sibakıyla örtüşmemektedir.[1040] Çünkü buradaki ayetlerin bağlamından anlaşılan, kâfirlerin müminlere yönelik saldırıda bulundukları ve yine kâfirlerin Müslümanları kendi yurtlarından çıkararak onlara zulmettikleridir.[1041] Şu halde buradaki fitne kavramını ayetin kontekstine uygun düşecek şekilde "insanları sıkıntı ve belaya sokup öldürmekten beter bir hayata zorlayarak onlara azap çektirme"[1042] şeklinde tanımlamak gerekmektedir. Buna göre fitne kelimesi, inandıkları dinlerinden vazgeçirmek maksadıyla Müslümanlara işkencede bulunmayı ifade etmektedir.[1043]

Nitekim fitne kelimesinin geçtiği bir başka ayette bu hususa söyle değinilmektedir:

Rağbet Yay., İstanbul, 2003, s. 75.

[1037] Tevbe, 9/47-48; Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 10/147.*

[1038] Bakara, 2/191.

[1039] Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 2/191;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 5/111.*

[1040] Reşîd Rızâ, *a.g.e., 2/210.*

[1041] Bakara, 2/190-191.

[1042] Zemahşerî, *a.g.e., 1/342.*

[1043] Ferâhidî, *a.g.e., 8/127.*

"Sana haram ayda savaşmanın hükmünü sorarlar. De ki: "O ayda savaşmak büyük bir günahtır. Fakat insanları Allah yolundan engellemek, Allah'ı inkâr etmek, Mescid-i Haram'ı ziyareti yasaklamak, o mescidin cemaatini yani Müslümanları oradan çıkarmak ise, Allah nazarında daha büyük günahtır. Dinden döndürmek için işkence, öldürmekten beterdir. Kâfirler, ellerinden gelse, sizi dininizden döndürünceye kadar sizinle savaşmaktan geri durmazlar. Sizden her kim, dininden döner ve kâfirlikte devam ederek ölürse, işte onların dünyada da ahirette de yaptıkları boşa gider."[1044]

Son dönem müfessirler, fitne kavramını tefsir ederken, bu kavramın özellikle insanlar üzerinde kurulan baskı ve engelleme şeklindeki anlamlarına dikkat çekmişlerdir. Bu çerçevede Mevdûdî, fitneyi "şiddete başvurarak bir fikri bastırma ve onu ortadan kaldırma" şeklinde açıklamaktadır.[1045] Böylece "Fitne öldürmekten daha beterdir."[1046] cümlesi de açıklığa kavuşmuş olmaktadır. Buna göre Müslümanları dinlerinden dönmeye zorlamak ve onlara baskı yapmak, adam öldürmekten ve savaşmaktan daha ağır bir suçtur.[1047] Çünkü, bir insanın aklına, kalbine ve ruhuna sinmiş ve yerleşmiş bulunan itikadı yüzünden ona baskı yapmaktan ve ona azapta bulunmaktan daha şiddetli bir bela yoktur.[1048]

Görüldüğü gibi bu ayetlerdeki fitne kavramı inançlarından dolayı Müslümanlara yapılan her türlü baskı, saldırı ve zulmü ifade etmektedir.[1049]

Daha önce ifade edildiği üzere ilk dönemlerden itibaren birçok müfessir, bu ayetlerdeki fitne kelimesini şirk olarak tefsir etmişler ve "Bu fitne ortadan kalkıp din ve itaat yalnız Allah'a mahsus oluncaya kadar onlarla savaşın."[1050] ayetini "Şirk kalmayıncaya kadar müşriklerle savaşın." şeklinde yorumlamışlardır.[1051] Ancak ayetin siyak ve sibakı, fitneyi şirkle tefsir ederek böyle bir yorumda bulunmaya müsaade etmemektedir. Çünkü söz

---

[1044] Bakara, 2/217.
[1045] Mevdûdî, *a.g.e., 1/133.*
[1046] Bakara, 2/191.
[1047] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 6/333.*
[1048] Reşîd Rızâ, *a.g.e., 2/209.*
[1049] Merâğî, *a.g.e., 2/135.*
[1050] Bakara, 2/193.
[1051] Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 2/194;* Beğavî, *a.g.e., 1/162;* Hâzin, *a.g.e., 1/122;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 1/228.*

konusu ayet, Mekke müşriklerinin, müminlere yaptıkları baskı ve eziyetleri sürdürmeleri üzerine nazil olmuştur.[1052] Bu yüzden "fitne kalmayınca kadar savaş yapmaktan maksat", dinî açıdan Müslümanlara yönelik bir baskı ve zulüm son buluncaya kadar düşmanla savaş yapmaktır. Yoksa bu ayette "Kâfirler Müslümanlığı kabul edinceye kadar onlarla savaşın." şeklinde bir direktif yoktur.[1053]

Reşîd Rızâ'ya göre "Bu fitne ortadan kalkıp din ve itaat yalnız Allah'a mahsus oluncaya kadar onlarla savaşın."[1054] ayeti, "Müşriklerin, size dininizden dolayı eziyet edecek ve baskı yapacak güçleri kalmayıncaya ve sizin yapacağınız tebliği engelleyecek kuvvetleri kesilinceye kadar onlarla savaşın." anlamına gelmektedir.[1055] Söz konusu ayetleri ve bu ayetlerin akışını göz önüne alarak genel bir değerlendirmede bulunan İzzet Derveze, "Bu fitne ortadan kalkıp din ve itaat yalnız Allah'a mahsus oluncaya kadar onlarla savaşın." cümlesini şöyle tefsir etmektedir:

"Allah'ın dinine davet özgürlüğünü ve bu daveti kabul edenlerin can güvenliğini sağlayıncaya kadar onlarla savaşın."

Bu açıklamalar çerçevesinde, "dinin yalnız Allah'a ait olması" konusu da anlaşılmış olmaktadır. Buna göre "dinin Allah'a ait olması" demek, "her ferdin beşerî bir korkuya kapılmaksızın dinini yalnızca Allah'a has kılabilmesi ve o ferdin inancından dolayı eziyete maruz kalmaması" demektir.[1056]

Yapılan bu yorumların ışığında ayetin devamındaki "eğer vazgeçerlerse" ifadesiyle de, müşriklerin saldırı ve savaş yapmaktan ve inananların dinî özgürlüklerini kısıtlamaktan vazgeçmeleri kastedilmiş olmaktadır.[1057]

İncelediğimiz bu ayetler aynı zamanda, savaşın gayesini de ortaya koymaktadır. Buna göre savaşın gayesi, şirki ve küfrü kaldırmak değil, zulüm ve baskıyı engellemek ya da onu yok etmektir. Nitekim bu ayetten hemen bir önceki ayette, savaştan el çekenlerle savaşılamayacağının

[1052] Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 5/113.*
[1053] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 6/333.*
[1054] Bakara, 2/193.
[1055] Reşîd Rızâ, *a.g.e., 2/211.*
[1056] Reşîd Rızâ, *a.e., 2/211.*
[1057] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 6/332.*

açıklanması[1058] da göstermektedir ki "Fitne yok oluncaya kadar savaşın." ifadesiyle kastedilen, şirk yok oluncaya kadar savaşmak değil, saldırı ve zulüm bitinceye kadar savaşmaktır. Buna göre kâfirler ya da müşrikler, şirk ve küfür üzerine kalmayı tercih ederek düşmanlığa ve savaşa son verirler ve barışa da yanaşırlarsa Müslümanlara düşen, savaşı bırakarak onlarla barış yapmaktır.

Ayrıca ilgili ayeti "şirk ve küfür yok oluncaya kadar müşriklerle savaş yapma" şeklinde yorumlamak, hem sünnetullaha hem de diğer bir kısım ayetlere muhalif düşmektedir. Çünkü küfür ve şirk imanla birlikte kıyamete kadar var olmaya devam edecektir.[1059] Şu halde ayetteki fitne kelimesinin yerine şirki koymak, Müslümanların kıyamete kadar kâfirlerle savaş halinde olması gerektiğini söylemekle eş değerdir. Bu da hem kitaba hem sünnetteki uygulamalara zıddır. Zira Kur'ân, birçok ayetinde şirk üzerine olan müşriklerle barış içerisinde kalınabileceğini bildirmektedir.[1060]

Genel Değerlendirme

Bölümün en başından itibaren anlatılanlardan ortaya çıkan sonuca göre; diyaloğa zıt görülen cihad, kıtal ve fitne kavramları, esas itibariyle diyaloğa zıt bir durum oluşturmamaktadır.

Mekke döneminde cihada ilişkin birçok ayetin nazil olması, İslâm'ın doğuşundan itibaren cihad kavramının var olduğunu ve bu kavramın sadece savaş anlamına gelmediğini çok açık bir şekilde göstermektedir. Bu yüzden cihad kavramı, İslâm literatüründe Allah yolunda düşmana karşı savaşma ve muharebe etme manalarına hasredilemeyecek kadar geniş bir anlam zenginliğine sahiptir. Özellikle temel anlam olarak cihad, Allah'ın dinini tüm insanlara anlatma yolunda her türlü cehd ve gayreti göstermenin adıdır. Bu çerçevede cihad, bidayette kişinin ilk düşmanı sayılan cehaletten kurtulmasıyla başlamakta ve insanın en büyük düşmanı kabul edilen nefis ve şeytanla mücadelesiyle devam etmektedir. Bununla da sınırlı kalmayan İslâm'daki cihad anlayışı, Müslüman kişinin İslâm dinini tüm

[1058]Bakara, 2/192; Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 1/334.*
[1059]Hûd, 11/118; el-'Avvâ, *el-Müslim ve'l-Âhar, s. 43.*
[1060]Nisâ, 4/90.

dünyaya ulaştırmasına yönelik her türlü cehd ve gayreti sarfetmesiyle daha geniş bir muhtevayı içine aldığını göstermektedir.

İşte Kur'ân, tüm insanlığa yönelik bir cihadın nasıl olması gerektiğini Müslümanlara talim buyurmuştur. Buna göre Kur'ân, Hz. Peygamber'e hitaben "Kur'ân'a dayanarak onlarla büyük bir mücadele gerçekleştir!"[1061] buyurarak evrensel ölçekte tüm insanlıkla yapılacak cihadda, en büyük silah olarak kendisini göstermektedir. Yüce Allah'ın elçisine yönelik "O halde sen asla kâfirlere itaat etme ve Kur'ân'a dayanarak onlarla büyük bir mücahede gerçekleştir!"[1062] şeklindeki bu buyruğu göstermektedir ki, en büyük cihad, kılıçla ve savaşla değil Kur'ân'la ve Kur'ân'ın tüm akıl ve kalpleri cezbeden yüksek hakikatleriyle yapılmaktadır. Kur'ân'la cihad yapmak ise, Kur'ân'ın anlatılması yolunda yoğun çaba ve gayret sarf etmektir. Bir başka ifadeyle Kur'ân'la cihad yapmak, onun herkese hidayet kaynağı oluşunu ve tüm insanlığı dünyada huzura mutluluğa ve barışa götürmesini, ahirette ise ebedî saadete ulaştırmasını anlatmaktır. Yoksa cihad, diğer din mensuplarına karşı kutsal savaş ilan etmek, insanları zorla Müslüman yapmak ya da ötekine karşı barış ve hoşgörü yolunu kapayarak çatışma ve savaşı tercih etmek değildir.

Bununla birlikte saldırıya ve zulme maruz kalma durumlarında İslâm'ı ve Müslümanları korumak ve onların can ve mal güvenliğini sağlamak için Allah yolunda savaşmak da cihadın çok önemli bir parçasını oluşturmaktadır. İslâm devletinin kurulmasından ve gerekli güce ulaşmasından sonra, Medine döneminin ilk zamanlarında nazil olmaya başlayan kıtal ayetleriyle Müslümanlara düşmanlık yapıp savaş açanlara karşı da savaş yapma emri verilmiştir. Ancak bu savaş salt saldırı amacı taşımamaktadır. Allah yolunda savaşarak cihad yapmak, düşmanın saldırganlık ve taşkınlıklarını önlemeye yöneliktir.

Cihad, kıtal ve fitne kavramları bütüncül bir tarzda incelendiğinde Kur'ân'ın savaşı meşru kılmasını, dört ana maddede özetlemek mümkündür:

1. Müslümanların her türlü güvenliğini garanti altına almak,
2. Düşmanların eziyet ve saldırılarını önlemek,

[1061] Furkân, 25/52.
[1062] Furkân, 25/52.

3. Davet özgürlüğünü sağlamak,
4. Yeryüzünde zulme ve fesada engel olmak.[1063]

İşte kıtal ve fitne bağlamında başta "Onları nerede yakalarsanız öldürün!"[1064] şeklindeki emirler olmak üzere, diğer öldürmeyi ve savaşmayı âmir ayetler, Hz. Peygamber'e ihanette bulunan, müminlere karşı bilfiil savaş açan ve Müslümanları yok etmeye çalışan müşrik ve kâfirlere yöneliktir. Dolayısıyla "Onları öldürün."şeklindeki bu emirler, savaş ortamına ilişkindir.[1065]

Aynı şekilde "Bu fitne ortadan kalkıp din ve itaat yalnız Allah'a mahsus oluncaya kadar onlarla savaşın."[1066] ayeti de, müminlere hitaben kendilerine yapılan zulüm ve saldırıları engellemeye, özellikle de dinden döndürme amaçlı baskıları yok etmeye, davet özgürlüğünü tesis etmeye ve insanların güven, huzur ve özgürlük içerisinde yalnızca Allah'a kulluk yapma ortamına kavuşmasını sağlamaya yönelik hedefler için savaş çağrısı yapmaktadır.[1067] Yoksa zulüm, saldırı ve eziyet görmediğimiz diğer insanlarla sebepsiz yere çatışma ve savaş içerisinde olmayı, Kur'ân açısından delillendirmek mümkün değildir.

Ayrıca hem Hz. Peygamber'in sîretine hem de ilk halifelerin uygulamalarına yönelik mütevatir rivayetler açıkça ortaya koymaktadır ki Müslümanlara karşı verdikleri sözleri yerine getirmeyen, onlara ihanet eden, saldırıda bulunan ve İslâm'a düşmanlık yapan kimseler dışında hiç kimseyle savaşılmamıştır.[1068]

Şu halde yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere kıtal ve fitne kavramları Kur'ân'da diyaloğa zıt anlamlara gelecek şekilde kullanılmamaktadır. Çünkü incelenen ayetlerde kıtal ve fitne kavramlarının ancak zarar, baskı, saldırı ve zulüm aşamasında ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Kur'ân, Müslümanlara düşmanlık yapmayan ve onlarla barış halinde olan insanlara karşı, adaletli olmayı, iyilikle mukabele

---

[1063] Ateş, *Gerçek Din Bu, 1/108.*
[1064] Bakara, 2/191; Nisâ, 4/89, 91.
[1065] Reşîd Rızâ, *a.g.e., 10/201.*
[1066] Bakara, 2/193; Enfâl, 8/39.
[1067] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 6/329;* Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasît, 6/97.*
[1068] Derveze, *a.e., 9/357.*

etmeyi, güzel davranmayı ve tanışıp muarefede bulunmayı ve yardım etmeyi salık vermektedir.[1069] Bu yüzden Müslümanlarla diğer din mensupları arasındaki ilişkiler İslâm ümmetine karşı herhangi bir düşmanlık veya saldırı olmadığı müddetçe karşılıklı sulh ve emniyet yörüngelidir. Böylece aynı toplum içerisinde yaşayan farklı din mensuplarının, barış ortamında oldukları müddetçe, birbirleriyle yakın ilişki kurabilecekleri ve diyalog içerisinde olabilecekleri ortaya çıkmaktadır. Zira Müslümanlar diğer insanlarla ilişkilerinde İslâm'ın hoşgörüsüne göre davranır, İslâm'ın nezafeti doğrultusunda bütün insanlara muamele eder ve bütün insanları bu evrensel sevgi ve iyilikle karşılar.

Hatta fitne kavramının inanç sahibi insanların huzur ve düzenini sarsmaya ve onlara inançlarından dolayı baskıda bulunmaya yönelik kullanımı göz önüne alınacak olursa, fitnenin ortadan kaldırılması yolunda uğraş sarf etmek fesadın, zulmün, kargaşanın ve saldırının sona ermesi yolunda çaba harcamak demektir. Dolayısıyla fesat ve kargaşanın kaldırılması, diyalog ve uzlaşı ortamının yakalanmasına zemin hazırlama anlamına gelir. Bu yönüyle, fitne kavramının diyaloğa zıt anlama gelmesi bir yana, onu destekleyen ve ona zemin hazırlayan bir muhtevaya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

II. KUR'ÂN'DA EHL-İ KİTAB'A ELEŞTİREL YAKLAŞIM

A. Ehl-i Kitap'la Dostluğun Yasaklanması

İnsanın sosyal bir varlık oluşu, birlikte yaşadığı diğer insanlarla birtakım ilişkiler ağını netice vermektedir. Özellikle günümüz toplumlarında bu ilişkiler ağının önemli bir bölümünü, farklı din mensuplarının değişik alanlarda birbirleriyle kurdukları yakınlıklar oluşturmaktadır. İşte bu ilişki ve yakınlıklar, günümüz dünyasının geldiği noktada kaçınılmaz bir realiteye dönüşmüştür.

İslâm'ın temel kaynaklarına göre aynı inancı paylaşan insanların yani Müslümanların birbirleriyle kurdukları yakınlıklar ve dostluklar, bir

[1069] Nisâ, 4/90; Mâide, 5/8, 13; Nahl, 16/125; Ankebût, 29/46; Fussılet, 41/34; Mümtehine, 60/8; Teğâbün, 64/14.

problem oluşturmamakta aksine zorunluluk arz etmektedir. Ancak farklı inanca mensup insanların birbirleriyle kuracakları dostlukların ve ilişkilerin Kur'ân'a göre ölçüsü ve sınırları nedir ve nasıl olmalıdır?

Kur'ân, şüphesiz toplum içerisinde bulunan bireylerin birbirleriyle münasebetlerine, dayanışma ve yardımlaşmalarına dayanak olacak belli başlı prensipler vaz etmektedir. Bu çerçevede Kur'ân, dostluk ve yakınlıkları ifade ederken başta velî ve mevla olmak üzere halîl, sâdık, habîb, meveddeh, hamîm, nasîr, bitâne ve velîce gibi pek çok kelime kullanmaktadır. İşte Kur'ân'da geçen bu kavramlar arasından velî kavramının seçilme nedeni ise, gayri müslimlerle ilişkileri ifade etmede genellikle velî kelimesinin ve bu kelimenin "evliya", "Mevla", "tevella" ve "vilayet"[1070] şeklindeki türevlerinin kullanılmasıdır. Eğer Kur'ân'da geçen velî kavramından maksat, Müslümanların diğer din mensuplarıyla kuracakları dostluk, arkadaşlık ve güzel ilişki ise bu durumda onlarla diyalog kurulması da yasak olacaktır. Bu yüzden veli kavramını ve içeriğini kapsamlı bir şekilde incelemek, diyalog konusunun daha iyi kavranmasına yardımcı olacaktır.

Veli kelimesi bir şeye yakın olmak, yaklaşmak manasına gelen "veleye"[1071] kökünden türemekte olup candan seven, arkadaş, yardımcı,[1072] dost, akraba, müttefik, kişinin işini üstlenip icra eden ve onu koruyan, mutasarrıf, hâkim ve hükümdar anlamlarına gelmektedir.[1073] Yine "veleye" kökünden gelen "velâ" ve "tevâlî" kelimeleri "iki şeyin, aralarında kendilerinden olmayan herhangi bir şeyin bulunamayacağı şekilde meydana gelmesi" anlamını ifade etmektedir.[1074] Veli kelimesinin zıddı düşman anlamına gelen "adüvv" kelimesiyle; "müvâlât" kelimesinin zıddı da "muâdât" kelimesiyle karşılanmaktadır.[1075]

Aynı kökten gelen velayet kelimesi yardım etme manasına gelirken vilayet ise bir şeyin idaresini üstlenmek ve deruhte etmek anlamlarında

---

[1070] Bkz. Abdulbâkî, *a.g.e., s. 858-861.*

[1071] İbn Fâris, *a.g.e., s. 762;* Cevherî, *a.g.e., 6/2528.*

[1072] Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît, s. 1732;* Kâsımî, *a.g.e., 4/78.*

[1073] Cevherî, *a.g.e., 6/2526;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 12/23; İbn Manzûr, *a.g.e., 15/406-407;* Zebîdî, *a.g.e., 40/242.*

[1074] İsfehânî, *a.g.e., s. 885.*

[1075] Zekeriyyâ er-Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh, s. 736.*

kullanılmaktadır.[1076] Yine bir kişi bir başkasının işini sahipleniyorsa "O, onun velisidir." denmektedir.[1077]

Görüldüğü gibi veli kavramı, yakın arkadaş ve dost anlamlarına gelmekten çok öte yardım etmek, himaye etmek, korumak ve bir başkasına ait işleri üstlenmek ve deruhte etmek anlamlarına karşılık gelmektedir.

Veli kavramı Kur'ân'da rab,[1078] ilah,[1079] dinde ve küfürde dostluk,[1080] yardımcı,[1081] dost,[1082] yakın,[1083] akraba,[1084] çocuk,[1085] köle azad eden,[1086] nasihatlaşma[1087] anlamlarına gelecek şekilde kullanılmaktadır.[1088]

Öncelikle veli ve evliya kelimeleri ile ilgili şu genel çerçeveyi çizmek gerekmektedir. Kur'ân bir taraftan Yüce Allah'ı, Hz. Peygamber'i, melekleri ve müminleri dost edinmek gerektiğini ifade ederken; diğer taraftan da şeytanı ve avânesini, kâfirleri, Yahudi ve Hıristiyanları, Allah'ın dinini eğlence ve alay konusu edenleri ve imanı küfre tercih ettikleri takdirde baba ve kardeşleri dost edinmemek gerektiğini bildirmektedir.[1089] Böylece Kur'ân, Müslümanların diğer din mensuplarıyla ve özellikle de Yahudi ve Hrisitiyanlarla ilişkilerinde takip edecekleri temel prensipleri bildirmektedir.

Ancak Kur'ân, bir yandan Ehl-i Kitab'ı ve kâfirleri dost edinmeyi yasaklamakta, diğer yandan da Ehl-i Kitab'a iyilikle ve güzellikle davranmayı salık vermektedir.[1090] Aynı şekilde Kur'ân-ı Kerîm hangi dinden olursa olsun diğer insanlara hayır ve iyilikte bulunmaya bir engel olmadığını

[1076] İsfehânî, *a.g.e., s. 885.*
[1077] Zekeriyyâ er-Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh*, s. 736.
[1078] En'âm, 6/14, 62; A'râf, 7/30; Yûnus, 10/30.
[1079] Ankebût, 29/41; Câsiye, 45/10; Zümer, 39/3.
[1080] Mücâdele, 58/14; Mâide, 5/51.
[1081] Muhammed, 47/11; Tahrîm, 66/4.
[1082] İsrâ, 17/111.
[1083] Duhân, 44/41.
[1084] Meryem, 19/6.
[1085] Meryem, 19/5.
[1086] Ahzâb, 33/5.
[1087] Âl-i İmrân, 3/28; Nisâ, 4/144; Mümtehine, 60/1.
[1088] Dâmegânî, *a.g.e., 2/289-292.*
[1089] Bakara, 2/257; Tevbe, 9/23, 71; Tahrîm, 66/4; Fâtır, 35/6; Nûr, 24/21; Nisâ, 4/76, 144; Mâide, 5/51, 57.
[1090] Ankebût, 29/46.

bildirmektedir.[1091] Daha da ötesi Kur'ân, Ehl-i Kitap'la dostluğun ve yakınlığın zirveye ulaştığı aile müessesine izin vermekte[1092] ve böylece evlilik yoluyla Yahudi ve Hıristiyanlarla akrabalık ve dostluk bağlarının kurulabileceğini göstermektedir. Özellikle de İslâm inançsız akrabalarla yakınlık ve dostluğun kesilmemesini istemekte, onlarla güzel geçinilmesini ve onlara iyilik yapılmasını istemektedir.[1093] Buna göre dostluğu yasaklayan ayetler mutlak olarak değerlendirildiğinde, Kur'ân'daki bir kısım ayetler arasında tenakuz olduğu zannedilecektir.[1094]

O halde Kur'ân-ı Kerîm'de Ehl-i Kitap'la ve diğer din mensuplarıyla dostluğu yasaklayan ve dolayısıyla diyaloğa zıt görülen bazı ayetleri iyice analiz etmek gerekmektedir. Bu konuda en çok dikkatleri çeken dört âyet-i kerîme şu şekildedir.

1. "Ey iman edenler! Yahudi ve Hıristiyanları veli edinmeyin. Onlar ancak birbirlerinin velisidirler. Sizden kim onları veli edinirse o da onlardandır. Allah böylesi zalimleri doğru yola iletmez."[1095]
2. "Mü'minler, mü'minleri bırakıp kâfirleri veli edinmesinler. Kim böyle yaparsa Allah ile ilişiğini kesmiş olur. Ancak onlar tarafından gelebilecek bir tehlike olursa başka. Allah sizi kendisine isyan etmekten sakındırır. Dönüş yalnız Allah'adır."[1096]
3. "Ey iman edenler! Müminleri bırakıp kâfirleri müttefik edinmeyin. Böyle yaparak, Allah'a, aleyhinizde kesin bir belge mi vermek istiyorsunuz?"[1097]
4. "Ey iman edenler! Benim de sizin de düşmanlarınızı dost edinmeyin. Onlar size gelen gerçeği reddettikleri halde, siz onlara sevgi sunuyorsunuz. Râsulullah'ı ve sizi, sırf Rabbiniz olan Allah'a inandığınız için, vatanınızdan kovuyorlar. Siz benim yolumda cihad etmek ve benim rızamı kazanmak için yurdunuzdan

---

[1091] Mümtehine, 60/8.
[1092] Mâide, 5/5.
[1093] Lokmân, 31/14-15.
[1094] Karadâvî, "*el-Hıvâru'l-İslâmî el-Mesîhî*", *s. 194.*
[1095] Mâide, 5/51.
[1096] Âl-i İmrân, 3/28.
[1097] Nisâ, 4/144.

çıkarılmayı göze aldıysanız, nasıl olur da onlara sevgi gösterip sır verirsiniz? Halbuki ben sizin gizlediğiniz ve açıkladığınız her şeyi bilmekteyim. Doğrusu içinizden kim bunu yaparsa, artık doğru yoldan sapmış olur."[1098]

Bu âyet-i kerîmelerde verilmek istenen mesajın daha iyi anlaşılmasını sağlayacak hususların başında, ilgili ayetlerin hangi ortamda nazil olduklarının bilinmesi gelmektedir. Bu hususta İzzet Derveze'nin şu yaklaşımı genel çerçeveyi çizmeye yardımcı olmaktadır:

"Bu ayetlerde müminlerin söz konusu tutumdan menedilmeleri ve bu konuda uyarılmaları, Müslümanlarla Kureyşli müşrikler arasında düşmanlık ve savaşın var olduğu bir devreye rastlamaktadır. Aynı şekilde bu zaman diliminde Medine Yahudilerinin Müslümanlara karşı tutumları da desise, komplo ve düşmanlık yapmaktan ibarettir."[1099] O dönemde Medine'de bulunan üç ayrı Yahudi topluluğu, Hz. Peygamber'e verdikleri sözleri yerine getirmemiş ve Müslümanlara ihanet etmişlerdir.[1100] O halde bu ayetlerin nazil olduğu tarihsel sürece bakıldığında Yahudi, münafık ve kâfirlerin Müslümanları düşman kabul ettikleri ve onları fiilen yok etmek için mücadele içerisinde oldukları bir ortamın varlığı göze çarpmaktadır.[1101] İşte bu ortamda nazil olan söz konusu ayetler, Müslümanlara karşı fiilî düşmanlık yapıp onlara ihanette bulunan ve her türlü imkân ve fırsatı değerlendirerek Müslümanlara hayat hakkı tanımak istemeyen gayri müslimleri muhatap almaktadır. Yoksa savaş ortamı olmasına rağmen dindaşları ile aynı düşüncede olmayan ve onlarla birlikte hareket etmeyen Ehl-i Kitab'ın durumu farklılık göstermektedir. Bu yüzden ilgili ayetlerin mutlak olarak bütün Yahudi ve Hıristiyanları kapsadığını söylemek, doğru olmaz.

Bundan başka söz konusu ayetlerin değerlendirilmesinde belki de en önemli noktayı "velî" kavramının anlamı ve kapsamı oluşturmaktadır. Bir başka ifadeyle Yahudi ve Hıristiyanları velî edinmemek ne anlama

---

[1098] Mümtehine, 60/1.
[1099] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, *9/154-155.*
[1100] Derveze, a.e., *9/154-155;* Reşîd Rızâ, a.g.e., *6/424.*
[1101] Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 2/34.*

gelmektedir? Acaba Müslümanlar bu ayetleri temel alarak Ehl-i Kitap'la hiçbir konuda dostluk ilişkisine yer vermeyecekler midir? Yoksa belli başlı konularda Müslümanlarla, Ehl-i Kitap arasında yakınlık ve dostluk gerçekleşebilir mi?

Şimdi burada ilgili ayetleri sırasıyla inceleyim.

1. يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى أَوْلِيَاءَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ "*Ey iman edenler! Yahudi ve Hıristiyanları veli edinmeyin. Onlar ancak birbirlerinin velisidirler. Sizden kim onları veli edinirse o da onlardandır. Allah böylesi zalimleri doğru yola iletmez.*"[1102]

İslâm öncesi dönemde Araplarla ve Yahudi kabileler, kendi aralarında dostluk anlaşması imzalayarak Medine toplumunda birlikte yaşama yolunu tercih etmişlerdir. Araplar, İslâm'ı kabul ettikten sonra da bu dostluklarını sürdürmek istemişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber hicretten sonra Yahudilerle birlikte barış içerisinde yaşamak için bir anlaşmaya imza atmış ancak Yahudiler sözlerinde durmamışlar ve Müslümanlara ihanet etmişlerdir. Hatta Medine'deki Yahudiler, Mekkeli müşriklere yardım etmek ve onların safına geçmek suretiyle Müslümanlara karşı harp etme yolunu seçmişlerdir. Nitekim bir sonraki ayette kitap ehliyle, müminlerin savaş durumunda oldukları ve münafıkların da bu duruma göre bir strateji belirledikleri şöyle bildirilmektedir:

"Kalbinde nifak hastalığı olanların, içlerinden: "Ne olur ne olmaz, başımıza bir felâket gelebilir, şimdiki durumumuz değişebilir, onun için biz tedbirimizi alalım" diyerek, kâfirlerle dost olmak için onların yanına girip çıktıklarını görürsün. Umulur ki Allah, yakında bir zafer ihsan eder veya kendi tarafından peygamberi vasıtasıyla, münafıkların maskelerini düşürme gibi bir başka durum ortaya çıkar da onlar içlerinde gizledikleri bu nifaktan dolayı pişman olurlar."[1103] Görüldüğü gibi bu ayette felaketten ve zaferden bahsedilerek savaş ortamının varlığına işaret edilmiştir.

Münafıklar ise Müslümanlara karşı görünüşte dost gibi davransalar da her fırsatta onların aleyhine çaba harcamışlar ve özellikle de Hz.

[1102]Mâide, 5/51.
[1103]Mâide, 5/52.

Peygamber'e ait askerî stratejileri, Müslüman dostlarından öğrenerek müşriklere ulaştırmışlardır.[1104]

İşte bu bağlamda Kur'ân, İslâm'a ve Müslümanlara her yönüyle zarar vermeyi hedefleyen ve müminlere savaş açmış kitap ehlini dost edinmeyi yasak hale getirmiştir. Nitekim pek çok müfessirin bu ayet etrafında yaptıkları yorumlar bu noktada yoğunlaşmaktadır.

Taberî'ye göre bu ayet, müminlere karşı Ehl-i Kitab'a yardım etme ve onlara samimi davranarak onlarla yakın olma şeklindeki bir dostluğu yasaklamaktadır. Yine Taberî Yüce Allah'ın müminleri, kendi aleyhlerinde olacak şekilde kâfirlere destek vermekten ve onlarla anlaşma yapmaktan menettiğini ifade etmektedir. Buna göre kim, Allah'ı, Rasûlü'nu ve müminleri bırakarak onları yardımcı, dost ve müttefik edinirse, o kişi Allah'a ve Rasûlü'ne karşı ayrı bir grupta yerini almış olur. Bu durumda o kimse Yahudi ve Hıristiyanları veli edinerek müminlere karşı harp ilan etmiş sayılır ve böylece o kişinin Müslümanlarla ilişkisi de kesilir.[1105] Burada dikkat edilecek nokta, Allah'ı, peygamberi ve müminleri saf dışı bırakarak Yahudi ve Hıristiyanları dost edinmenin yasaklanmış olmasıdır. Aynı şekilde müfessir Hâzin de, Yahudi ve Hıristiyanları dost edinmenin yasaklanması hususunu, bir Müslümanın ehli imanın aleyhinde Ehl-i Kitap'la işbirliği yapmasına bağlamıştır.[1106] Yine Kurtubî, benzer noktaya temas ederek "Sizden kim onları veli edinirse, o da onlardandır." bölümünü "kim Yahudi ve Hıristiyanlara, Müslümanların aleyhinde destek verirse" şeklinde yorumlamıştır.[1107] Aynı paralelde zikredilen şu ayet, kitap ehliyle dostluk kurulmaması gerektiğini, gerekçesiyle birlikte açıklamaktadır:

"Ey iman edenler! Ne dininizi alay ve eğlence konusu yapan sizden önce kendilerine kitap verilenleri, ne de diğer kâfirleri veli edinmeyin. Mümin iseniz, Allah'ın bu buyruklarına karşı gelmekten sakının!"[1108]

Buna göre dostluk kurulması yasak edilenlerin kapsamına bütün Ehl-i Kitap değil, Müslümanları ve onlara ait kutsalları ve değer yargılarını

[1104] *Kur'ân Yolu, 2/234.*
[1105] Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 6/276-277.*
[1106] Hâzin, *a.g.e., 2/53.*
[1107] Kurtubî, *a.g.e., 6/216-217.*
[1108] Mâide, 5/57.

eğlence konusu edinenler girmektedir. Yukarıdaki ayette ba'ziyet ifade eden من edatının kullanılması da bunu açıkça göstermektedir.

Diğer bazı müfessirler ise Ehl-i Kitab'ı veli edinmemeyi onlarla dostluk kurmama, dostça yaşamama, onlarla yakın arkadaşlık yapmama ve onlara güvenmeme şeklinde anlamışlardır.[1109] Seyyid Kutub yasaklanan veli kavramının çerçevesine onlarla yardımlaşmayı ve işbirliği yapmayı da dahil etmektedir.[1110] Şu halde bütün bu ilişkiler, ayette öngörülen yasak kapsamına girmektedir.[1111]

Ancak diğer pek çok müfessir, bu ayeti karşılıklı dostlukların ve ilişkilerin yasaklanması ve onlara güzel muamele etmenin menedilmesi şeklinde anlamamışlardır. Onlara göre bu ayette yasaklanan husus, ehl-i imana karşı ve onların rağmına Ehl-i Kitab'a yardım edilmesi ve onlarla işbirliği yapılmasıdır. Bu yorum başta Taberî olmak üzere birçok klasik ve çağdaş müfessir tarafından sürekli vurgulanmıştır.[1112]

Eğer "Veli edinmeyin." ifadesinden Yahudi ve Hıristiyanlarla bütün hususlarda yakınlık göstermeme, iyilik yapmama ve dostluk kurmama kastedilseydi Medine döneminde Hz. Peygamber'in Yahudilerle vatandaşlık anlaşması yapması, Necran Hıristiyanlarıyla sulh anlaşması imzalaması ve böylece onlarla yakınlık içerisinde olup iyi ilişkiler kurması mümkün olmazdı. Bu yüzden yukarıda zikredilen yaklaşım tarzı, Kur'ân'ın genel bağlamına ve Hz. Peygamber'in uygulamalarına uygun düşmemektedir. Buna göre Müslümanlarla savaşmayan, İslâm'a ve Müslümanlara zararı dokunmayan ve onlara düşmanlık beslemeyen kitap ehliyle dostluk kurmak, pek

---

[1109] Beydâvî, *a.g.e., 1/272;* Nesefî, *a.g.e., 1/287;* Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr, 2/50.*

[1110] Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân, 2/907.*

[1111] Reşîd Rızâ, Beydâvî'nin bu konudaki görüşlerini hatalı bulmuştur. Çünkü Reşîd Rızâ'ya göre bu ayetin lafızları, bağlamı ve sebeb-i nuzûlü böyle bir yoruma müsaade etmemektedir. Yine Reşîd Rızâ, Beydâvî'nin bu konudaki görüşlerini Zemahşerî'den aldığını söylemiş ve onu eleştirmiştir. Ona göre Beydâvî, Zemahşerî'nin bu ayetle ilgili yaptığı yorumun bir kısmını almış, diğer kısmını göz ardı etmiştir. Halbuki Zemahşerî, veli kavramı çerçevesinde hem kitap ehline yardım etme ve onlardan yardım isteme anlamlarını, hem de onlarla güzel geçinme ve dost olma anlamlarını vermiştir. Ancak Beydâvî, sadece Zemahşerî'nin ikinci yorumunu almayı tercih etmiştir. Ayrıca Reşîd Rızâ, Beydâvî'nin bu ve benzeri ayetlerin tefsirinde daha önceki müfessirlerin yorumlarına bakmaksızın sadece Zemahşerî ile yetinmesini de yanlış bulmaktadır. Bkz. Reşîd Rızâ, *a.g.e., 6/427-428.*

[1112] Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 6/276;* Hâzin, *a.g.e., 2/53;* Kurtubî, *a.g.e., 6/217.*

çok alanda onlarla işbirliğine gitmek ve karşılıklı yardımlaşma içerisinde olmak Kur'ân'da yasaklanan dostluğa dahil değildir. Nitekim İbn Atıyye kitap ehliyle ileri derece bir yakınlık ve içli dışlı münasebet olmaksızın onlarla ilişki içerisinde olunabileceğini ifade etmiş ve bu açıklamalarına Hz. Peygamber'in, Yahudilerle olan münasebetlerini ve zırhının bir Yahudide rehin kalmasını delil olarak getirmiştir.[1113]

Ayrıca bu âyet-i kerîmenin sadece "Yahudi ve Hıristiyanları dost edinmeyin." şeklindeki ilk kısmı değil de, bütünü dikkate alındığında çok önemli bir anlam daha, ortaya çıkmaktadır. Bu ayetin son kısmında "Onlar ancak birbirlerinin velisidirler. Sizden kim onları veli edinirse o da onlardır. Allah böylesi zalimleri doğru yola iletmez."[1114] buyrulmaktadır. İbn Abbas, "Sizden kim onları veli edinirse, o da onlardandır."[1115] cümlesini "Kim onları din konusunda dost edinirse, o da küfür hükmünü alma durumundadır." şeklinde tefsir ederken[1116] Taberî "Kim müminlere karşı onları dost edinir ve onlara yardım ederse, o kimse onların dininden ve milletinden olur." şeklinde yorumlamaktadır.[1117] Yine Mâverdî'ye göre Müslümanlar kitap ehlini "din konusunda" dost edinirlerse, onlar da kitap ehli gibi küfür üzere olurlar.[1118]

Aynı şekilde İbn Atıyye bu ayet çerçevesinde "Kim onların akidesini ve dinlerini benimserse, o kimse cehennemde ebedî kalmak hususunda ve küfürde onlar gibi olur."[1119] yorumunu yaparak kitap ehlini, dinî konuda dost edinmemek gerektiğini vurgulamaktadır. Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere müfessirlerin birçoğu "Ey iman ederler! Yahudi ve Hıristiyanları veli edinmeyin."[1120] ayetini, "dinde ve küfürde onları dost edinmeme" olarak yorumlamaktadır. Öyleyse Müslümanlardan kitap ehlini din konusunda kim dost edinirse, o da kitap ehlinden olmaktadır.[1121] Bu yorumları destekleyen

---

[1113] İbn Atıyye, *a.g.e., 2/203.*
[1114] Mâide, 5/51.
[1115] Mâide, 5/51.
[1116] Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 2/46;* Ebû Hayyân, *a.g.e., 3/507.*
[1117] Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 6/277.*
[1118] Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 2/46.*
[1119] İbn Atıyye, *a.g.e., 2/204.*
[1120] Mâide, 5/51.
[1121] Dâmegânî, *a.g.e., 2/291.*

bir başka husus da Übey b. Ka'b ile İbn Abbas'ın bu ayetteki "evliya" kelimesini "erbaben" şeklinde okumalarıdır.[1122] Bilindiği üzere "Rabb" kelimesi itaat olunan efendi, bir şeyin sahibi ve maliki anlamlarına gelmektedir.

O halde bu ayette yasak getirilen dostluk ve yakınlık Ehl-i Kitab'ın dinlerine ve tahrif edilmiş inanç sistemlerine yakınlık duyma, onların dinlerini benimsemeyi arzu etme ve batıl inançları sebebiyle onları sevme şeklinde gerçekleşmektedir. Bütün bunlar da onların küfürlerine rıza göstermek olduğu için yasaklanmıştır.[1123]

Çağdaş İslâm bilginlerinden İbn Âşûr, vilâyet kavramıyla kastedileni "kitap ehlini kâmil manada dost edinerek onların dinlerini tamamen benimseme ve İslâm dinine eleştirel gözle bakma" olarak açıklamaktadır.[1124] Aynı çerçevede Said Nursî'ye göre de ayette yasak getirilen husus, Yahudi ve Hıristiyan kimselerle dinden kaynaklanan yönleri itibarıyla dostluk kurulamayacağıdır. Yoksa onlarla, İslâm'ın takdir ettiği güzel vasıflara sahip olmaları yönüyle dostluk kurmak, Kur'ân'a aykırı değildir. Söz gelimi kitap ehliyle kurulacak dostluklar sayesinde, onlardan bilim, fen, teknoloji ve sanat konularında yararlanma imkânı bulunuyorsa, böyle bir dostluğun meşru sayılmaması için bir gerekçe yoktur.[1125]

Reşîd Rızâ'ya (v. 1354/1935) göre bu ayette müminlere getirilen yasak, kitap ehliyle dostluk kurma değil, Müslümanların düşmanlarına yardımcı olma ve onlarla aynı safta beraberce savaş yapmadır. Çünkü o dönemde kitap ehli Müslümanlara karşı savaş halindedir. Bu sebeple söz konusu ayette, vilayet kavramı dostluk anlamında kullanılmaktan ziyade düşmana sözle ve fiille yardım etme ve destekte bulunma (nusret) anlamlarına gelmektedir. Buna göre kim Müslümanları bırakarak kitap ehline yardım eder ve onlardan yardım isterse, o kimse de onlardan sayılmaktadır.[1126]

Muhammed Ebu Zehra ise bu ayette yasak getirilen dostluğu Yahudi ve Hıristiyanlara destek olma, yardım etme ve onlardan yardım isteme;

[1122] İbn Atıyye, a.g.e., *2/204.*

[1123] Kâsımî, a.g.e., *4/80.*

[1124] İbn Âşûr, a.g.e., *6/230.*

[1125] Nursî, *Münâzarat, s. 72-74.*

[1126] Reşîd Rızâ, a.g.e., *5/472, 6/428-430.*

onlara bağımlı olma, onların yönetimi altında yaşamayı kabul etme ve sonunda kimlik itibariyle Yahudi ve Hıristiyanlara ait olma şeklinde tefsir etmektedir.[1127]

Elmalılı Hamdi Yazır da bu ayet çerçevesinde yasaklanan dostluğa, Müslümanlar ile Ehl-i Kitap arasında gerçekleşen şahsî münasebetlerdeki dostlukların girmediğini söylemektedir. Zira Kur'ân'da "Yahudilerle ve Hıristiyanlarla dost olmayınız." buyrulmamış; "Yahudi ve Hıristiyanları veli edinmeyiniz."[1128] buyrulmuştur. Mümtehine suresinin 8. ayeti de göz önüne bulundurulduğunda anlaşılmaktadır ki, müminler Yahudi ve Hıristiyanlarla dostluk kurmaktan, onlara iyilikte bulunmaktan ve onlara âmir olmaktan yasaklanmamıştır. Ona göre yasaklanan dostluk, kitap ehlini gerçek bir dost edinmek, onlara itimad edip onların velayetlerine, hükümlerine ve yardımlarına müracaat etmek ve onları Müslümanlara ait mühim işlerin başına getirmektir.[1129] Yoksa ayetteki "dost edinmeyin" yasağı, Müslümanlara ihanette bulunmamış ve savaş ilan etmemiş Yahudi ve Hıristiyanları kapsamaz.[1130] Bu nedenle dünyevî maslahatların sağlanmasına yönelik barış içerisinde olan farklı din mensupları arasında ittifak yapmak, yardımlaşmak ve dostluk kurmak Kur'ân'a göre yasaklanmamıştır.[1131] Müslümanlara düşmanlık yapmayan diğer din mensuplarıyla insanların ortak çıkarlarına ve dünyanın global problemlerine çözüm arama yolunda güzel ilişkiler kurmak ve onlarla diyalog içerisinde olmak da veli kavramı açısından herhangi bir mahzur oluşturmamaktadır.

Mâide suresinin 51. ayeti, "Allah böylesi zalimleri doğru yola iletmez."[1132] cümlesiyle sona ermektedir. Dostluk bağlamında zikredilen bu ifadeden anlaşılmaktadır ki Yüce Allah dostluğu yerli yerince kullanmayan insanları doğru yola ulaştırmaz. Çünkü kim müminlere savaş açmış olan düşmanları dost edinir, onlara yardım eder ve onlardan yardım

[1127] Ebû Zehra, *Zehratu't-Tefâsîr*, 4/2239-2240.
[1128] Mâide, 5/51.
[1129] Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 3/1711-1712.*
[1130] Reşîd Rızâ, a.g.e., *5/472.*
[1131] Merâğî, a.g.e., *6/136-137.*
[1132] Mâide, 5/51.

isterse, işte o kimse zalimdir. Dolayısıyla bu zalim kişiler doğru yola ve kurtuluşa ulaşamazlar.[1133]

Bütün bu açıklamalara ilave olarak ayetin sebeb-i nuzûlü de konunun daha iyi anlaşılmasına ışık tutacak veriler içermektedir. Pek çok müfessir, bu ayet bağlamında genellikle iki tane sebeb-i nuzûle yer vermektedir.

a. Süddî'nin bildirdiğine göre, Uhud savaşından sonra müşriklerin galip geleceğinden korkan bazı Müslümanlar, devletin ve yönetimin kendileri aleyhine müşriklerin eline geçeceğinden endişe duymuşlardır. Onlardan birisi, "Gidip filan Yahudi'ye sığınacağım, onun emanını alacağım ve onunla birlikte ben de Yahudi olacağım." derken bir diğeri "Ben de Şam'daki filan Hıristiyan'a gidip onun emanını alacağım ve Hıristiyan olacağım." demektedir. İşte bunun üzerine Yüce Allah, müminleri dinî konularda Ehl-i Kitab'a benzememeleri ve onların dinlerine meyletmemeleri hususunda uyarmıştır.[1134] Nitekim iki ayet sonra gelen şu Kur'ânî ikaz, bu hususa dikkatleri çekmektedir:

"Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki, Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler."[1135]

Pek çok tefsir kaynağında yer verilen bu sebeb-i nuzûl aynı zamanda ayetin genel muhtevasına da uygun düşmektedir. Çünkü tarihî bir realite olarak bilinmektedir ki Müslümanlar, Medine'ye hicret ettikleri dönemde orada Hıristiyanlar bulunmamaktadır. Ayrıca o zamana kadar Müslümanlar, Yahudilerden gördükleri sıkıntıların bir benzerini ya da çok azını Hıristiyanlardan görmemişlerdir. Buna rağmen âyet-i kerîme, hem Yahudilerle hem de Hıristiyanlarla dostluğu yasaklamaktadır. İşte bazı insanların "Ben Yahudi olacağım." ya da "Ben Hıristiyan olacağım." şeklinde söz sarfetmeleri üzerine, bu ayet nazil olmuştur. Böylece sebeb-i nuzûl, bu konuya açıklık getirmekte ve ayetin daha doğru anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

[1133] Reşîd Rızâ, *a.g.e., 6/431;* Merâğî, *a.g.e., 6/137.*

[1134] Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e., 1/483;* Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 6/276;* Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn, 2/46;* Beğavî, *a.g.e., 2/44;* Âlûsî, *a.g.e., 6/156.*

[1135] Mâide, 5/54.

b. Diğer bir rivayete göre ise bu ayet Ubâde b. Sâmit ile Abdullah b. Übey b. Selül hakkında nazil olmuştur. O dönemde bu iki kişinin Medine Yahudileriyle dostlukları bulunmaktadır. Yahudilerin Allah'a ve onun elçisine düşmanlıkları ortaya çıkınca Ubâde b. Sâmit, Hz. Peygamber'e gelerek, Yahudi dostlarından teberri ettiğini ve Allah'ı ve Rasûlüllah'ı dost edindiğini ifade etmiştir. Buna mukabil Abdullah b. Übey b. Selül ise Allah'a ve Rasûlüllah'a düşmanlık yapan Yahudi dostlarından vazgeçemeyeceğini söylemiştir. Çünkü o, bir zaman sonra, durumun değişeceğinden ve başına felaketlerin geleceğinden korkmakta ve şunları söylemektedir: "Benim onlara ihtiyacım var. Bu yüzden Yahudi dostlarımdan teberri etmem." Bunun üzerine bu âyet-i kerîme nazil oldu.[1136] Abdullah b. Übey b. Selül hakkında zikredilen bu sebeb-i nuzûl de, Ehl-i Kitab'ı dost edinmeyi yasaklayan ayetin bağlamına son derece uygun düşmektedir. Zira bir sonraki ayette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "Kalbinde nifak hastalığı olanların, içlerinden: "Ne olur ne olmaz, başımıza bir felaket gelebilir, şimdiki durumumuz değişebilir, onun için biz tedbirimizi alalım." diyerek, kâfirlerle dost olmak için onların yanına girip çıktıklarını görürsün. Umulur ki Allah yakında bir zafer ihsan eder veya kendi tarafından peygamberi vasıtasıyla münafıkların maskelerini düşürme gibi bir başka durum ortaya çıkar da Onlar, içlerinde gizledikleri bu nifaktan dolayı pişman olurlar."[1137]

Şu halde müfessirlerin buraya kadar yaptıkları açıklamalarla birlikte, ilgili ayetin sebebi nüzulleri de göz önüne alındığında ortaya çıkan sonuca göre Ehl-i Kitab'ı dost edinmeyi yasaklayan ayetten maksat, öncelikle müminleri saf dışı bırakarak Yahudi ve Hıristiyanları dost edinmek, Müslümanların aleyhinde olacak şekilde diğer din mensuplarına destek vermek ve onlarla işbirliği yapmaktır. Bir başka ifadeyle Ehl-i Kitap'la Müslümanlar arasında yasaklanan dostluklar Müslümanlara zarar veren ve onların maslahatlarına münafî olan dostluklardır. Ayrıca "Ey iman ederler! Yahudi ve Hıristiyanları veli edinmeyin."[1138] ayetinin verdiği bir mesaj da Müslümanların kendilerine ait işleri Ehl-i Kitab'a bırakmamaları, kitap ehlinin

[1136] Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 6/275;* Beğavî *a.g.e., 2/44;* İbn Abdisselâm, *a.g.e., 1/167-168.*
[1137] Mâide, 5/52.
[1138] Mâide, 5/51.

yönetim ve hakimiyeti altına girmeye rıza göstermemeleri ve onların emir ve iradelerine tabi olmamalarıdır.

Yine bu ayet bağlamında Müslümanlar, Ehl-i Kitab'ın akidelerini benimseyemezler ve kendilerini onların inanç sistemlerine yakın göremezler. Tabiinin büyük müfessirlerinden Mukâtil'in ifade ettiği gibi[1139] Müslümanlar, kitap ehline katılma ve onlarla birlikte olma şeklindeki bir dostluğu kabul edemezler.

Bunların yanı sıra müfessirlerin yaptığı açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Kur'ân, sadece İslâm'a ve Müslümanlara zarar vermeyi düşünen ve ehli imana komplolar hazırlayıp ihanet eden kitap ehlini dost edinmeyi yasaklamıştır. Başka bir deyişle Kur'ân, Müslümanlara savaş açmayan, ihanet etmeyen ve zarar vermeyen kitap ehlini dost edinmeyi, onlarla yakınlık içerisinde olmayı ve diyalog kurmayı yasaklamamaktadır. İşte bu özelliklere sahip kitap ehliyle Müslümanlar, dostluk ve arkadaşlık bağları tesis edebilirler ve beşerî sosyal ve ekonomik ilişkilere yer verebilirler.

Yine Ehl-i Kitap'tan bir düşmanlık ve zarar gelmedikçe onlarla diyalog kurmak, hoşça geçinmek, birçok konuda işbirliğine gitmek ve onlarla yardımlaşma esasına dayalı bir hayatın kurulmasına çalışmak yasaklanmamıştır.[1140] Bunun ötesinde İslâm'ın maslahatlarını ve Müslümanların menfaat ve çıkarlarını sağlamaya yönelik kitap ehliyle ittifak yapmada[1141] ve uluslar arası dostluk anlaşmaları imzalamada da herhangi bir sakınca bulunmamaktadır.

Ehl-i Kitap'la diyaloğa zıt görülen bir diğer ayet ise şu şekildedir:

2. لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ "*Müminler, müminleri bırakıp, kâfirleri velî edinmesinler! Kim böyle yaparsa, Allah ile ilişiğini kesmiş olur.*"[1142]

Yüce Allah, Âl-i İmrân suresinde geçen bu ayetle, müminlerin kâfirleri dost edinmemeleri gerektiğini bildirmektedir. Bu ayetin sebeb-i

---

[1139] Mukâtil b. Süleymân, *a.g.e.*, 1/484.
[1140] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, *9/156.*
[1141] Merâğî, *a.g.e.*, *6/136-137.*
[1142] Âl-i İmrân, 3/28.

nuzûlü hakkında değişik rivâyetler zikredilmektedir. İbn Abbas'ın naklettiğine göre bazı Yahudiler, ensardan bir grubu dinlerinde fitneye düşürmek amacıyla dost edinmişlerdi. Bu durum karşısında Abdullah b. Cübeyr, Said b. Heyseme ve Rifâa b. el-Münzir, bu ensar topluluğunu uyararak Yahudilerden uzak durmaları gerektiğini söylemişlerdir. Çünkü o Yahudiler, Müslümanları dinlerinden çıkarma gayreti içerisindedirler. Ancak bu ensar topluluğu, yapılan uyarıları dikkate almaksızın o Yahudilerle dostluk kurmayı, onların meclislerine iştirak etmeyi ve onlarla birlikte olmayı sürdürmüşlerdir. Bunun üzerine Allah Teâlâ bu ayeti indirdi.[1143]

Yine İbn Abbas ve Dahhâk'tan gelen bir başka rivayete göre Ubâde b. Sâmit, Hendek savaşında Hz. Peygamber'e gelerek Yahudi müttefiklerinin olduğunu ve onlardan yardım almak istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine bu ayet nazil olmuştur.[1144]

Diğer bir rivayete göre ise bu ayet münafıklardan olan Abdullah b. Übey ve adamları hakkında inmiştir. Çünkü onlar imanlarını izhar etseler bile, yardım ve yataklık yapmak suretiyle Yahudilere dostluk beslemekte ve Müslümanlara ait bilgi ve sırları onlara sızdırmakta idiler.[1145] Bu şekilde onlar Yahudi ve müşriklerin Hz. Peygamber'in aleyhine zafer kazanmalarını istiyorlardı. Bunun üzerine Yüce Allah, bu âyet-i kerîmeyi indirdi ve Müslümanları münafıklar gibi haince davranmaktan nehyetti.[1146]

Yukarıda zikredilen sebeb-i nuzûllerden de anlaşılacağı üzere bu ve benzeri ayetler, Müslümanların o dönemki konjonktürel durumlarıyla yakından bağlantılıdır. Bu nedenle Müslümanların karşısında İslâm'ın yıkılması için fırsat kollayan kimselerin var olduğu bir dönemde, Müslümanların böyle kişilerle çok yakın dostluk kurmaları, müminlere ait sırların düşmanların eline geçmesine ve böylece Müslümanların hezimete uğramasına sebep olabilirdi. İşte Müslümanların kendi aleyhlerine sonuçların

---

1143 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 3/228;* Muhammed en-Nîsâbûrî el-Vâhidî, *Esbâbu'n-Nuzûl, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1959/1379, s. 56-57;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 8/10.*

1144 Vâhidî, *a.g.e., s. 57;* İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr, 1/371.*

1145 Semerkandî, *a.g.e., 1/258.*

1146 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 3/228;* Vâhidî, *a.g.e., s. 57;* Beğavî, *a.g.e., 2/44;* Âlûsî, *a.g.e., 3/120.*

ortaya çıkacağı bir ortamda, inkârcılar toplumuyla dostluk kurmaları ve çok yakın ilişkiler içerisinde olmaları düşünülemez.[1147]

Bazı müfessirler kâfirleri veli edinmemeyi başta onlara sevgi duymamak ve onlarla arkadaşlık yapmamak olarak yorumlamıştır. Çünkü Allah'ın sevdiğini sevmek ve sevmediğine de buğzetmek gerekir.[1148]

Bazılarına göre ise bu ayette yasaklanan dostluk, dinî konularda kitap ehlinden yardım istemek ve onları yardımcı ve muîn edinmektir.[1149] Katâde, veli edinmeme yasağından yola çıkarak dinî konuda kâfiri dost edinmenin bir mümine helal olmayacağını ifade etmiştir.[1150] Çünkü kâfiri dinî açıdan dost edinmek, onun küfrüne rıza gösterme ve onun inkârını tasvip etme anlamı taşıdığı için yasaklanmıştır.

Süddî ise hem veli kavramanın bu ayetlerdeki kullanılış amacına uygun hem de ayetin sebeb-i nuzûlüne muvafık olan şu kuşatıcı yorumu yapmaktadır: "Müminler kâfirleri "dinî konuda" veli edinmesinler ve "Müslümanlara ait saklanması gereken sırları onlara ifşa etmesinler." İbn Abbas, bu ayet münasebetiyle müminlerin, diğer mümin kardeşlerini bırakarak kâfirleri sırdaş edinmemeleri ve onlara sempatik ve sevecen bir şekilde davranmamaları gerektiğini Müslümanların dikkatine sunmaktadır.[1151]

Taberî de bu ayetle ilgili olarak benzer noktalara vurgu yapmakta ve Müslümanların saklamaları gereken sırlarını kâfirlere izhar edecek şekilde onları veli ve yardımcı edinmemeleri gerektiğini söylemektedir. Kim de bu fiileri yaparsa, Allah ile ilişiğini kesmiş olur. Yani bu kötü fiilleri yapan bir insan, küfre girmekte ve böylece dinden irtidat etmiş ve Allah'tan uzaklaşmış olmaktadır. Yine Taberî'de yer alan şu yorum, ayette verilmek istenen mesajı daha net ortaya koymaktadır: "Onlarla bu dünyada sıla-i rahim yapıp güzel bir arkadaşlık kur, ancak dini konulara gelince, asla onlarla dost olma."[1152]

[1147] Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 2/34.*

[1148] Beydâvî, a.g.e., *1/155;* Hâzin, a.g.e., *1/237;* Ebussuûd, a.g.e., *2/23.*

[1149] Beydâvî, a.e., *1/155.*

[1150] Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 3/229.*

[1151] Taberî, a.e., *3/228.*

[1152] Taberî, a.e., *3/228-229;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 1/358.*

Çağdaş müfessirler de bu ayet etrafında benzer değerlendirmelerde bulunmuşlardır. İbn Âşûr'a göre "Müminler, müminleri bırakıp, kâfirleri velî edinmesinler"[1153] cümlesindeki مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ "müminleri bırakıp" ifadesi, bu ayetteki nehyi kayıtlamaktadır. Şu halde müminleri bırakmak suretiyle kâfirlerle dostluk kurmak, Müslümanları birbirinden uzaklaştırıyorsa nehyin kapsamına girer. Bir başka ifadeyle kâfiri dost edinmek, bir müminin bir başka mümin kardeşine olan dostluğuna ve vilayetine zıt düşüyorsa ve diğer müminlere de zarar veriyorsa bu durumda yasaklanan dostluk devreye girmiş olmaktadır.[1154] Elmalılı da müminlere zararı dokunacak ve İslâm'a zarar verecek bir şekilde kâfirlerle dostluk ilişkisine girilmemesi gerektiğini bildirmektedir.[1155]

Diğer taraftan Muhammed Ebu Zehra, bu ayeti siyak ve sibak bütünlüğü içerisinde değerlendirerek bir başka yoruma dikkat çekmektedir. Ona göre hemen bir önceki ayette Allah'ın mâlikü'l-mülk olduğuna, rızkı dilediği kimseye hesapsız olarak verdiğine, kullarından dilediği kimseleri aziz yaparak onlara saltanat ve hükümranlık bahşettiğine dikkat çekilmektedir.[1156] Buna bağlı olarak da bir Müslümanın, Müslüman olmayan birisinden yardım istemesinin, onun yönetimi altına girmesinin ve başkasının vilayetine tenezzül etmesinin doğru olmadığına vurgu yapılmaktadır. Ebu Zehra genel itibariyle vilayet kavramını "müslümanların işlerini gayri müslimlere bırakması" ve "onların idaresi ve yönetimi altına girmesi" şeklinde yorumlamaktadır. Bu durumda "Müminler, müminleri bırakıp, kâfirleri velî edinmesinler!"[1157] ayetinin anlamı şu şekilde olmaktadır: " Yüce Allah, Müslümanların idaresi altında yaşamayı bırakıp da kâfirlerin yönetim ve hükümranlığına girmeyi nehyetmektedir."[1158]

Sonuç olarak hem klasik dönem hem de çağdaş dönem müfessirlerin açıklamalarından anlaşılacağı üzere İslâm alimlerinini caiz görmediği dostluklar "dinî alanda yakınlıklar kurma", "İslâm'ın ve Müslümanların

[1153] Âl-i İmrân, 3/28.
[1154] İbn Âşûr, *a.g.e., 3/216.*
[1155] Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 2/1072.*
[1156] Âl-i İmrân, 3/26-27.
[1157] Âl-i İmrân, 3/28.
[1158] Ebû Zehra, *Zehratu't-Tefâsîr, 3/1174-1175.*

maslahatlarına münafî işler yapma", "özel ve gizli durumları kâfirlerle paylaşma", "müminlere ait sırları kâfirlere ifşâ etme", "onlarla istişarede bulunma" ve "Müslümanlara ait işleri gayri müslimlere bırakarak onların idaresi ve yönetimi altında yaşamaya rıza gösterme" olarak özetlenebilir.[1159] Bütün bu açıklamalarla birlikte kâfirleri dost edinme yasağının temelinde yatan nedenleri, dinî yönden kâfirlerle yakınlıklar kurma ve müminlerin kendi din kardeşlerini bırakarak düşmanları olan kâfirleri dost ve sırdaş edinme şeklinde belirlemek mümkündür. Çünkü müminleri bırakıp kâfirlerle dostluk kurmak münafıklığın açık bir delilidir. Münafıklara ait bu çeşit dostluğun da temelinde ise, müminlere kalben düşmanlık besleme ve kâfirleri küfründen dolayı sevme bulunmaktadır.[1160] Bunun dışında kalan diğer pek çok alanda gayri müslimlerle güzel ilişkiler kurmak ve dostluklar tesis etmek bu ayetteki nehye girmemektedir.[1161]

3. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَتُرِيدُونَ أَنْ تَجْعَلُوا لِلَّهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا مُبِينًا "*Ey iman edenler! Müminleri bırakıp kâfirleri veli (müttefik) edinmeyin. Böyle yaparak Allah'a, aleyhinizde kesin bir belge mi vermek istiyorsunuz? Göz göre göre, Allah'ın hışmını üzerinize çekmek mi istiyorsunuz?*"[1162]

Mealini verdiğimiz yukarıdaki âyet-i kerîmeden bir önceki ayette, münafıkların kâfirlerle Müslümanlar arasında bocalayıp durmalarından bahsedilmekte ve bu özellikleriyle münafıklar yerilmektedir. Bir sonraki ayette ise, münafıkların cehennemin en alt tabakasında oldukları bildirilmektedir.[1163] Dolayısıyla aradaki bu ayette Yüce Allah, Müslümanları münafıkların ahlâkıyla ahlâklanmaktan ve onlar gibi davranmaktan menetmektedir.[1164] Çünkü münafıklar, kâfirlerin galip gelmesini ve hükmetmesini kerih görmemektedir. Hatta değil kerih görmek onlar, kâfirlerin Müslümanlara karşı zafer kazanmasını bile içten içe istemektedirler. Bütün bu özellikleriyle münafıklar kendilerini, kâfirlere iltihak etmiş görmekte

---

1159 Kâsımî, a.g.e., *4/80;* Hayrettin Karaman, *Diyalog ve Kurtuluş Tartışmaları, s. 92.*

1160 Kâsımî, a.e., *4/80.*

1161 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 8/11;* Bikâî, a.g.e., *4/324-325;* Tantâvî, *et-Tefsîru'l-Vasît, 2/75.*

1162 Nisâ, 4/144.

1163 Nisâ, 4/143-145.

1164 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 5/337;* Hâzin, a.g.e., *1/440.*

ve kendilerini onlardan saymaktadırlar.[1165] İşte münafıklar, Yüce Allah'ın yasaklamış olduğu işleri yapmakta ve böylece azabı hak etmektedirler.

Taberî bu ayetin tefsirinde şunları söylemektedir: "Ey iman edenler! Aynı milletten ve aynı dinden olduğunuz müminleri bırakarak kâfirlere yardım etmeyin ve onları desteklemeyin."[1166] Zira bu işleri münafıklar yapmaktadır. Dolayısıyla müminler onlar gibi olamazlar. Zemahşerî'nin ifadesiyle bu ayet, İslâm'a düşmanlık yapan Yahudileri dost edinen münafıklara benzememeyi öngörmektedir.[1167]

İbn Kesîr, kâfirleri dost tutmanın çerçevesini biraz daha geniş tutarak, onlarla arkadaşlık yapmayı, nasihatleşmeyi, onlara gizlice sevgi izhar etmeyi ve Müslümanların gizli hallerini onlara ifşa etmeyi bu kavrama dâhil etmektedir.[1168]

Şevkânî bu konuda diğer ayetleri de nazar-ı itibara alarak "Onları özel adamınız yapmayın ve mümin kardeşlerinizi bırakarak onları sırdaş edinmeyin."[1169] şeklinde bir değerlendirmede bulunmuş ve böylece dinî ve dünyevî sırdaşlık anlamına gelen derin sevgi ve dostluğun yasak olduğuna işaret etmiştir. Burada özellikle altı çizilmesi gereken bir husus şudur: Müslümanların, kendilerine ait sırları kâfirlerle paylaşmaya varacak seviyede onlarla sıkı fıkı dost olmaları ve kendilerine ait işleri kâfirlere istişare yapacak kadar onlarla yakınlık kurmaları yasaklanmıştır.[1170]

Bu konu etrafında çağdaş müfessirlerin yaptıkları yorumlar daha önce yapılan açıklamalarla aynı paraleldedir. Bu çerçevede vilayet kavramı etrafında sürekli vurgulanan "Kâfirleri dinî konularda dost edinmeme"[1171] ve "Müslümanların maslahat ve çıkarlarına aykırı olacak ölçüde onlara yakınlık göstermeme"[1172] şeklindeki yorumlar bu ayet münasebetiyle tekrar zikredilmiştir. Özellikle Ebu Zehra, bu ve benzeri ayetlerde "vela"

[1165] Reşîd Rızâ, a.g.e., *5/472.*
[1166] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 5/337.
[1167] Nîsâbûrî, a.g.e., *6/5.*
[1168] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, *1/571.*
[1169] Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, *1/529.*
[1170] Kâsımî, a.g.e., *2/81.*
[1171] Kâsımî, a.e., *5/533.*
[1172] Reşîd Rızâ, a.g.e., *5/472.*

kavramının, kâfirlere tabi olmak, onların hükümranlığını benimsemek ve onlara yardımcı olmak anlamlarına geldiğini vurgulamıştır. Yine ona göre "vela" kelimesi sevmek ve muhabbet duymak anlamlarına gelmektedir. Ancak bu ayetlerdeki "Veli edinmeyin." nehyi ile kâfirlere muhabbet duymama ve onları sevmeme kastedilmiş olamaz. Çünkü gayri müslimi sevmek yasaklanmamıştır. Ancak gayri müslimler, sadece küfürleriyle kalmaz da Allah ve Rasûlüne başkaldırarak düşmanlık yapmaya kalkarsa, bu durumda onları sevmek yasak olur.[1173] Nitekim bu hususla ilgili olarak bir başka ayette şöyle buyrulmaktadır:

"Allah'a ve ahiret gününe iman eden hiçbir milletin, Allah'ın ve Rasûlünün karşısına çıkan kimseleri, isterse o kimseler babaları, evlatları, kardeşleri ve sülaleleri olsun, sevip dost edindiklerini göremezsin."[1174]

Son olarak bu bölümde zikredilmesi gereken ayetler arasında Mümtehine suresinin başında geçen ayetler bulunmaktadır. Bu ayetler genellikle müşriklerle ilgili olsa bile[1175] temelde Müslümanların diğer din mensuplarıyla ilişkilerini nasıl düzenlemesi gerektiğini en esaslı bir şekilde ortaya koymakta ve böylece din mensupları arasındaki münasebetlerin çerçevesini çizmektedir. Dolayısıyla bu ayetler, Ehl-i Kitap'la kurulacak diyaloğa da ışık tutacak temel prensipler vaz' etmektedir.

4. "Ey iman edenler! Benim de sizin de düşmanlarınızı dost edinmeyin. Onlar size gelen gerçeği reddettikleri halde, siz onlara sevgi sunuyorsunuz. Râsulullah'ı ve sizi, sırf Rabbiniz olan Allah'a inandığınız için, vatanınızdan kovuyorlar. Siz benim yolumda cihad etmek ve benim rızamı kazanmak için yurdunuzdan çıkarılmayı göze aldıysanız, nasıl olur da onlara sevgi gösterip sır verirsiniz? Halbuki ben sizin gizlediğiniz ve açıkladığınız her şeyi bilmekteyim. Doğrusu içinizden kim bunu yaparsa, artık doğru yoldan sapmış olur. Eğer size karşı ellerine bir fırsat geçerse, size düşman kesilirler. Ellerini de, dillerini de size fenalık etmek için uzatırlar ve sizin de kâfir olmanızı cân-u gönülden isterler.[1176] Umulur ki Allah sizinle düşmanlarınız arasında bir sev-

[1173]Ebû Zehra, *Zehratu't-Tefâsîr, 3/1177.*
[1174]Mücâdele, 58/22.
[1175]Seâlibî, *a.g.e.*, 5/416.
[1176]Mümtehine, 60/1-2.

gi ve yakınlık kurar. Çünkü Allah her şeye kadirdir. Allah gafurdur, rahimdir. Dininizden ötürü sizinle savaşmayan, sizi yerinizden, yurdunuzdan etmeyen kâfirlere gelince, Allah sizi, onlara iyilik etmeden, adalet ve insaf gözetmeden men etmez. Çünkü Allah, adil olanları sever. Allah sadece, dininizden ötürü sizinle savaşan, sizi yerinizden yurdunuzdan kovan ve kovulmanıza destek veren kâfirleri dost edinmenizi meneder. Her kim onları dost edinirse, işte onlar zalimlerin ta kendileridir."[1177]

Taberî, âyet-i kerîmede geçen veli kavramını "yardımcı olma" şeklinde tefsir ederek müşriklere yardım edilmemesi gerektiğini bildirmektedir. Semerkandî (v. 373/983) de bu ayeti benzer şekilde tefsir etmektedir.[1178] Müfessirler hem sebeb-i nuzûlü, hem de Mümtehine suresinin birinci ayetinde sarih bir şekilde zikredilen manayı göz önünde bulundurarak "müşriklere sevgi gösterisinde bulunarak Müslümanlara ait sırları düşmana ifşa etmeye" dikkat çekmişlerdir.[1179] Çünkü müfessirlerin birçoğuna göre, Mümtehine suresinin başındaki ayetler, Hâtıb b. Ebî Beltea hakkında nazil olmuştur.[1180] Hz. Peygamber, Mekke'nin fethine yönelik gizli bir şekilde hazırlık yapmaya başlayınca, Hâtıb b. Ebî Beltea bu durumu bir mektupla müşriklere haber vermiş ve onların tedbir almalarını istemiştir. Bunun üzerine de Yüce Allah, elçisine bu durumu bildirmiş ve Hz. Peygamber, Hâtıb b. Ebî Beltea'nın gönderdiği mektubu ele geçirmiştir.[1181] Neredeyse tüm müfessirlerin ittifakla anlattıkları bu olay,[1182] Mümtehine suresinin birinci ayetiyle birlikte düşünüldüğünde, Yüce Allah'ın yasak getirdiği husus, kolaylıkla anlaşılmış olmaktadır.

Buna göre yasaklanan dostluk şekli, Müslümanlara ait sırların ve stratejilerin gayri müslimlere söylenmesi ve onlarla Müslümanların gizli hallerini paylaşacak kadar ileri seviyede bir dostluk kurulmasıdır. Aynı şekilde Müslümanlara düşmanlık yapan ve zarar veren kâfirlerle de dostluk

---

[1177] Mümtehine, 60/7-9.

[1178] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *28/57;* Semerkandî, *a.g.e.*, *3/351.*

[1179] İbn Abdisselâm, *a.g.e.*, *2/275;* Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, *5/517.*

[1180] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, *28/58;* Beğavî, *a.g.e.*, *4/328-329;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, *29/257;* İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, *4/345.*

[1181] İbn Atıyye, *a.g.e.*, *5/293;* Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, *29/257.*

[1182] İbn Âşûr, *a.g.e.*, *28/132.*

ilişkileri kurulmaması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Müminler kendi yakınları dahi olsa bu özelliklere sahip kâfirleri dost edinemezler ve kendilerine sırdaş göremezler. Çünkü o kâfirler, Müslümanları ele geçirirlerse onlar için her türlü zorluk ve sıkıntıyı çıkartmaya, hatta onlara karşı savaşmaya ve öldürmeye varacak fenalıkları irtikâp etmeye kalkışırlar.[1183]

Bu sure, Müslümanlara savaş ilan etmiş kâfirleri kendilerine dost edinenlere hitap etmektedir. Surenin başındaki ayetten de anlaşılacağı üzere Müslümanlar kâfirleri değil, düşmanlık yapan kâfirleri dost edinemezler. Bir başka ifadeyle dost edinmemede tek kriter olarak sadece küfür değil, onunla birlikte Müslümanlara düşmanlık yapma da bulunmaktadır. Çünkü ayette dostluğu yasaklanan kimselerin düşman oldukları açıkça bildirilmektedir. İşte o düşmanlık yapan kâfirler, sadece küfürleriyle kalmamış aynı zamanda Müslümanları yurtlarından çıkarmakla ve inançlarından dolayı onlara eziyet etmekle düşmanlıklarını göstermişlerdir. Böylece veli edinme yasağının gerekçeleri "düşmanlık yapma", "düşmana yardım etme", "savaş yapma" ve "bunlara benzer durumlar" olarak belirlenebilir. Buna bağlı olarak bir kâfir, yukarıda zikredilen özellikleri taşımıyorsa, ayetteki yasak o kâfiri kapsamaz. Dolayısıyla Müslümanlara düşmanlık yapmayan, onlarla savaş durumunda olmayan ve barış içerisinde yaşamayı tercih eden diğer din mensuplarını dost edinmenin ve onlarla yakınlık kurmanın yasak olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Kısaca ifade etmek gerekirse bizatihî dinî farklılık ve küfür insanlar arasında dostluk kurmaya bir engel teşkil etmemektedir.[1184] Bununla birlikte Tevbe suresinde geçen şu âyet-i kerîme, zahirî anlam itibariyle salt küfrü dost edinmeye engel saymaktadır:

"Ey iman edenler! Eğer küfrü imana tercih ediyorlarsa babalarınızı ve kardeşlerinizi bile veli edinmeyin. İçinizden onları dost edinenler, zalimlerin ta kendileridir."[1185]

Ancak burada iyilik edilmesi yasaklanan babalar, kardeşler ve akrabalar, küfrü imana tercih eden ve İslâm'a düşmanlık yapan kimselerdir. Nitekim

---

[1183]Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 28/61;* Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 9/378.*
[1184]Reşîd Rızâ, *a.g.e., 6/427;* İbn Âşûr, *a.g.e., 6/229.*
[1185]Tevbe, 9/23.

bu husus, Mücâdele suresinin 22. ayetinde çok açık bir şekilde ifade edilerek müminlerin babaları, oğulları, kardeşleri ve sülaleleri de olsa, Allah'a ve onun elçisine düşmanlık yapanları sevemeyecekleri belirtilmektedir. Reşîd Rızâ, bu ayet münasebetiyle şu yorumlarda bulunmaktadır: "Ey iman edenler! Sizden hiçbiriniz savaşta onlara yardım etmek ve kâfirlere destek olmak suretiyle babalarınızı ve kardeşlerinizi veli edinmesin."[1186]

Yine Mümtehine suresinde geçen ayetleri de göz önüne alarak genel bir değerlendirme yapan Reşîd Rızâ'ya göre "Veliler edinmeyin." ifadesiyle sadece "dinimizden dolayı bizimle savaşan kâfirlere yardımda bulunmama" kastedilmektedir.[1187] Buna göre küfrü tercih edip İslâm'a düşmanlık yapan kimse veli edinilmez. Yani bir Müslüman -en yakınında bulunan kimseler dahi olsa- düşman bir kâfire gönülden bağlanarak onları koruyucu dost edinemez.[1188]

Elmalılı Hamdi Yazır, "Eğer küfrü imana tercih ediyorlarsa babalarınızı ve kardeşlerinizi bile veli edinmeyin!"[1189] ifadesini onların dostluklarını ve velayetlerini tanımama, onların emir ve iradelerine tabi olup küfre yardım ve destek vermeme olarak yorumlamaktadır.[1190] Yoksa bu ayet, "Küfür üzerine olan anne, baba, kardeş ve akrabalara iyilik yapmayın", "onları sevmeyin" ve "onlarla yakınlık kurmayın" anlamına gelmez. Çünkü bir sonraki ayette şöyle buyrulmaktadır:

"De ki: "Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım ve akrabanız, ter dökerek kazandığınız mallar, kesada uğramasından endişe ettiğiniz ticaret, hoşunuza giden konaklar, size Allah'tan ve Resulünden ve O'nun yolunda cihad etmekten daha sevimli ve önemli ise...o halde Allah emrini gönderinceye kadar bekleyin."[1191]

Görüldüğü gibi bu ayette "Babalarınızı, oğullarınızı sevmeyin onlara muhabbet duymayın denilmemektedir. Tam aksine bu ayette "Babalarınızı, oğullarınızı, kardeşlerinizi sevin, ama bunlara karşı beslediğiniz sevgi,

---

[1186] Reşîd Rızâ, a.g.e., *10/268.*
[1187] Reşîd Rızâ, a.e., *10/269.*
[1188] Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 4/46.*
[1189] Tevbe, 9/23.
[1190] Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili, 4/2488.*
[1191] Tevbe, 9/24.

Allah'a, Rasûlü'ne ve cihad yapmaya beslediğiniz sevgiden daha fazla olmasın." çağrısı yapılmaktadır. Çünkü anne, baba, kardeş ve yakın akraba sevgisi insanın mayasında var olduğu için insan bunları yaratılışı gereği sevmektedir. Bu yüzden Müslüman olmasalar bile insan yakın akrabasına sevgi ve yakınlık duymaktadır. Ancak Allah ve Peygamber sevgisi her sevginin üstündedir. Bu nedenle de hiçbir sevgi, Allah ve Peygamber sevgisinden daha ileri olamaz ve onları sevgi ve yakınlık yönüyle geçemez.[1192]

Zira Mümtehine suresinin başından itibaren 9. ayete kadar olan bölümler, birbiriyle yakından ilgidir ve birbirlerini açıklamaktadır. Buna göre ilgili ayetlerde bir taraftan Müslümanlarla din savaşı yapan ve onları yurtlarından çıkaran ve çıkarılmasına yardım eden insanlarla dostluk kurulması yasaklanmakta;[1193] diğer taraftan ise Müslümanlarla din konusunda savaşmamış ve onları yurtlarından çıkarmamış kimselerle dostluk ilişkisi kurmak ve onlara iyilikte bulunmak menedilmemektedir.[1194]

Mümtehine suresinin 8.ayetiyle kastedilenlerin kim olduğu hususunda farklı rivayetler bulunmaktadır.

Başta İbn Abbas olmak üzere birçok müfessire göre bu ayet, Huzâa Kinâne Benî Haris Müzeyne ve Müdlec kabileleri hakkında nazil olmuştur. Çünkü onlar, Hz. Peygamber'i desteklemekte ve onu sevmekte idiler.[1195] Özellikle de Huzâa ve Müdlec kabileleri, Hz. Peygamber'le savaşmama ve Müslümanların düşmanlarına yardım etmeme üzerine anlaşma yapmışlardır. Bazılarına göre bu ayet, kadınlar ve çocuklar hakkında nazil olmuştur. Diğer bazılarına göre ise bu ayet, Müslümanlarla savaşmayan ve Müslümanlara eziyet vermeyen Mekke müşrikleri hakkındadır.[1196] Ancak bu ayet genel olup Müslümanlarla din konusunda savaşmayan ve onlara düşmanlık yapmayan herkesi içine almaktadır. Dolayısıyla Müslümanlara karşı düşmanlık yapmayan ve onlarla savaşmayan kimselere karşı iyilik yapılmasında, yakınlık gösterilmesinde ve onlarla dostluk kurulmasında herhangi bir sakınca yoktur.[1197]

[1192] Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 4/47.*
[1193] Mümtehine, 60/9.
[1194] Mümtehine, 60/8.
[1195] Beğavî, a.g.e., *4/331;* İbn Atıyye, a.g.e., *5/296.*
[1196] İbn Atıyye, a.e., *5/296;* Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 9/274.*
[1197] Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 9/383.*

Diğer taraftan Hz. Peygamber'in gayri müslimlerle kurduğu ilişkilere bakıldığında tek tip bir muamele şekli yerine, gerektiğinde Ehl-i Kitap'tan veya müşriklerden yardım isteme, onlara yardım etme, onlarla ittifak yapma ya da onlarla birlikte yaşamaya yönelik barış ve uzlaşı içerisinde olma gibi çok yönlü münasebetlerin varlığı dikkat çekmektedir.

O, zamanı geldiğinde Mekke bölgesinde oturan müşrik Huzâa ve Müdlec kabileleriyle savaş yapmama ve Müslümanların düşmanlarına herhangi bir yardımda bulunmama üzerine anlaşma yapmış ve onlarla ittifak içinde olmuştur. Bu iki kabileden başka Kinâne, Müzeyne ve Benî Haris gibi müşrik topluluklar da Hz. Peygamber'i desteklemekte ve sevmektedirler.[1198] O dönemde bu müşrik kabileler, Mekke müşriklerine karşı Hz. Peygamber'in yanında yer almışlar ve Müslümanların galip gelmelerini istemişlerdir.[1199]

Yine Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra oradaki Yahudi kabileleriyle yazılı bir anlaşma imzalayarak gerektiğinde kendilerine destek ve yardımda bulunacağını ve olası bir düşman tehlikesine karşı da onların yanında yer alacağını beyan etmiştir. Sözünü ettiğimiz çerçevede Hz. Peygamber, Medine'deki Benî Avf Yahudileriyle birlikte Müslümanların bir ümmet olduklarını deklare etmiştir. Hatta bu anlaşmada Yahudilerin kendi dinleri üzerine serbest bırakılacakları da ifade edilmiştir.[1200]

Aynı şekilde Ebû Süfyan'ın Uhud savaşı için birlikler topladığını öğrenen Hz. Peygamber, Benî Nadr Yahudilerine "Bizler, Ehl-i Kitab'ız. Ehl-i Kitab'ın, Ehl-i Kitap üzerine yardım borcu vardır. Bu yüzden ya bizimle birlikte savaşın ya da bize silah yardımında bulunun."[1201] diyerek Ehl-i Kitap'tan hem fiilî, hem de maddî yardım talebinde bulunmuştur. Hatta tarihî kaynaklar Muhayrık adında bir Yahudi'nin silahını kuşanarak Uhud savaşına iştirak ettiğini ve Müslümanlarla birlikte müşriklere karşı savaştığını naklederler.[1202]

[1198] İbn Atıyye, a.g.e., *5/296;* Ebû Hayyân, a.g.e., *8/255.*
[1199] İbn Âşûr, a.g.e., *3/220.*
[1200] Reşîd Rızâ, a.g.e., *6/423.*
[1201] İbn Âşûr, a.g.e., *3/219.*
[1202] İbn Hişâm, a.g.e., *2/88-89;* Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf, 1/325;* İbn Kesîr, *es-Sîretu'n-Nebeviyye, 2/344.*

Netice itibariyle Kur'ân perspektifinde veli kavramının kullanımı incelendiğinde anlaşılmaktadır ki, söz konusu kelime dost olmak, arkadaş edinmek ve yâr olmak manalarından ziyade yardımcı, idareci, müttefik ve sırdaş gibi anlamlara gelmektedir. Bu çerçevede Kur'ân'da geçen veli kavramıyla "Müminleri bırakarak diğer insanları yardımcı ve müttefik edinmek", "Müslümanlara ait işleri başkalarına bırakmak", "müminlerin gayri müslimlere tabi olması", "düşmana yardımda bulunmak", "Müslümanlara ait gizli ve özel durumları düşmanlarla paylaşmak" ve "onlarla sırdaş sayılacak kadar yakından ve candan ilişki kurmak" kastedilmektedir. Özellikle de Ehl-i Kitab'ın inancını benimsemeye varacak yakın ilişkilerin tesis edilmesine, müminlerin aleyhine olacak şekilde Ehl-i Kitap'la dostluk kurulmasına, işbirliği ve ittifak yapılmasına ve Müslümanların ötesinde kitap ehlinin yardımcı ve müttefik olarak seçilmesine izin yoktur.

Yine velayet kelimesinin geçtiği ayetlerde görüldüğü üzere veli edinilmesi yasaklananlar, Müslümanlara karşı kin, nefret ve düşmanlık duygusu taşıyan, İslâm'a ve Müslümanlara zarar veren, onlara savaş açan ve her vesile ile inananları yok etmeye çalışan kimselerdir.[1203] Bu yüzden herhangi birisini veli edinip edinmeme hususunda aranması gereken temel kriter, dinî kimlikten ziyade davranış biçimi ve muamele şeklidir. Buna göre yasaklanan dostluğun kapsamına, Müslümanlara karşı düşmanlık ve ihanette bulunmayan farklı inançtan insanların değişik platformlarda bir araya gelip işbirliği yapmaları ve güzel ilişkiler içerisinde olup birbirleriyle yakınlık kurmaları girmemektedir. Öyleyse kitap ehli olup da Müslümanlara karşı tutum ve davranışlarında herhangi bir olumsuzluk bulunmayan insanlarla küreselleşen bir dünyada işbirliği içerisinde olmak, müşterek problemlere karşı ortak hareket alanı belirlemek ve böylece onlarla pek çok alanda diyalog halinde olmak ve dostluklar tesis etmek, hatta gerektiğinde kitap ehliyle sosyal, siyasî ve askerî ittifaklar kurmak, Kur'ân'a ve İslâm'ın temel kriterlerine aykırı değildir.

Aksi takdirde Kur'ân'ın Müslümanın hayatında Ehl-i Kitap için takdir ettiği konumu açıklamak mümkün değildir. Zira Kur'ân Müslümana, insanın bir ömür boyu beraber yaşayacağı, birçok şahsî ve ailevî sırlarını

[1203] Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 2/99;* Muhammed el-Gazzâlî, *et-Taassub ve't-Tesâmuh, s. 38.*

anlatacağı, sevinç ve mutluluklarını paylaşacağı, dertlerine ve üzüntülerine ortak edeceği, çoğu zaman sevgi ve samimiyet dolu duygularla davranacağı ve her türlü yakınlık ve dostluğu göstereceği kimseyi Ehl-i Kitap'tan seçmesine izin vererek bu konuya açıklık getirmiştir. İşte İslâm dini bir Yahudi ve Hıristiyanla kurulacak aile müessesesine izin vererek, onları hem dost, hem hayat arkadaşı, hem dert ortağı, hem de sırdaş yapmaktadır.

O halde "diğer din mensuplarını dinî açıdan dost edinmek", "mü'minleri saf dışı bırakarak öteki insanları müttefik kabul etmek" ve "her türlü sırlarınızı açacak ölçüde başkalarıyla dost olmak" şeklindeki ifadelerle "birlikte barış içinde yaşamak", "ortak alanlarda diğer insanlarla diyalog kurmak", "anlaşma yapmak", "müşterek paydalar etrafında bir araya gelmek" ve "diğer din mensuplarıyla güzel ilişkilerde bulunmak" şeklindeki ifadeleri, birbirine kesinlikle karıştırmamak gerekir.

"Veli" kavramı çerçevesinde buraya kadar ele alınan hususları, Kur'ân-ı Kerîm'deki diğer din mensuplarıyla ilişkilerini düzenleyen ayetlerle ve Rasûlüllah'ın uygulamalarıyle birlikte bütüncül olarak değerlendirildiğimizde ortaya çıkan sonuçları maddeler halinde şöylece sıralayabiliriz:[1204]

a. Kur'ân'da, Ehl-i Kitab'ı veli edinmeme nehyinin var olması, Müslümanların kitap ehliyle diyalog kurmalarına, bir arada barış içerisinde yaşamalarına, birbirlerine karşı hoşgörülü olmalarına ve yardımlaşma esasına dayalı bir hayat kurmalarına herhangi bir engel oluşturmamaktadır.[1205] Bir sonraki maddede görüleceği üzere bu iki durum birbirinden tamamen farklıdır.
b. Başta Ehl-i Kitap olmak üzere kâfirleri veli edinmeyi yasaklayan ayetler bütüncül olarak ve indirildikleri bağlam göz önüne alınarak değerlendirildiğinde ortaya çıkmaktadır ki Kur'ân, bütün Ehl-i Kitab'ı ve kâfirleri değil, sadece belli başlı niteliklere sahip olan kimseleri dost edinmekten nehyetmektedir. Bu yüzden Kur'ân'ın dost edinmekten nehyettiği kimseler, İslâm'a ve Müslümanlara düşmanca tavır takınıp Müslümanların aleyhine çaba harcayan, Müslümanlarla savaşmaya teşebbüs eden, onları

[1204] Geniş bilgi için Bkz. Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr, 6/227-229.*
[1205] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 9/156.*

yurtlarından çıkaran ve onlara inanç konusunda zorlamada bulunan insanlardır.[1206] İşte bu özelliklere sahip bulunan din mensuplarına karşı sevgi ve yakınlık gösterilemez.[1207] Yoksa sadece insanlar arasında var olan dinî farklılıklar ve küfür, onlarla dostluk kurmaya ve diyalog içersinde olmaya bir engel oluşturmamaktadır.[1208]

c. Hangi sebeple olursa olsun gayri müslimleri inanç yönüyle dost edinmek ve onlara yakınlık duymak, küfre rıza gösteren ve Müslüman'ın imanını tehlikeye sokan bir durum olduğu için yasaktır.[1209]

d. Yine yasak getirilen bir başka velayet ilişkisi de, gayri müslimle dinî ve dünyevî sırdaşlığa götüren derin sevgi ve dostluklardır.

e. Veli kavramı çerçevesinde yasaklanan dostluk ilişkilerinin bir türü de Müslümanları bırakarak, diğer gayri müslimlerle dostluk, yakınlık ve ittifak kurmaktır. Müslümanları bırakarak gayri müslimlerle dostluk ve ittifak kurmak, onlara zarar verebilir. Şu durumda gayri müslimlerle yapılan ittifak, başka Müslümanlara zarar veriyorsa bu dostluk haramdır." [1210]

f. Yine Müslümanların, düşmanla mücadele eden din kardeşlerine yardım etmek için başka kâfirlerle anlaşma yapmaları ve onlardan yardım istemeleri mümkündür. Çünkü ihtiyaç anında Müslümanların kâfirlerden yardım istemeleri caiz görülmüştür.[1211] Hatta bu şartlarda kâfirlerle anlaşma yapmak ve yardımlaşma şeklinde bir dostluk kurmak vacip bile sayılmıştır.[1212]

g. Müslümanların kendi inançlarından taviz vermeksizin gayri müslimlerle dünyevî meselelerde dostâne ilişkiler içinde olması ise yasaklanmamış hatta özendirilmiştir.[1213]

[1206] *Kur'ân Yolu, 2/235;* Muhammed el-Gazzâlî, *et-Taassub ve't-Tesâmuh, s. 38.*
[1207] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs, 9/271.*
[1208] Reşîd Rızâ, *a.g.e., 6/426.*
[1209] Bkz. Sa'dî, *el-Kavâidu'l-Hısân li-Tefsîri'l-Kur'ân, s. 40-41.*
[1210] Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, 3/14.*
[1211] İbn Âşûr, *a.g.e., 3/219-220.*
[1212] Kâsımî, *a.g.e., 4/80.*
[1213] Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr, 3/200; Kur'ân Yolu, 1/391.*

h. Müslümanlara bir zarar, zulüm, ihanet ve düşmanlık olmadığı sürece, farklı dinlere mensup kişilerle sıcak insanî ilişkiler ve yakınlıklar içerisinde olmak mümkündür ve yasaklanmamıştır.[1214] Nitekim Ahnes b. Şurayk es-Sakafi adlı müşrik, Hz. Peygamber'e muhabbetini izhar ettiği için Hz. Peygamber ona karşı sıcak davranmış ve ondan memnun kalmıştır. Bu müşrik zat, aynı zamanda sık sık Hz. Peygamber'in yanına gidip gelmiştir. Aynı kişi Taif günü büyük bir düşman kitlesini geri çevirerek Müslümanlara yardımda da bulunmuştur.[1215]

i. Son olarak hem evrensel barış ve huzur sağlamaya hem de evrensel değerlerde buluşmaya yönelik din mensupları arasında kurulacak bir dostluğun, Kur'ân'ın nehyettiği dostluk kapsamına girmediğini söylemek mümkündür.

B. Ehl-i Kitap'la Diyaloğa Zıt Görülen Ayetler

Yüce Allah, her dönemde insanların hak din üzere yaşamalarına ve hidayet üzere olmalarına yönelik ilahî davette bulunmaktadır. Ancak insanlık tarihi boyunca bu ilahî davete icabet eden ve onun gösterdiği ilke ve prensiplere tabi olan insanlar, genellikle azınlıkta kalmışlardır. Nitekim Kur'ân, bu realiteye "insanların çoğu iman etmez ve inanmaz,[1216] çoğu şirk içerisindedir,[1217] çoğu düşünmez,[1218] çoğu gerçeği bilmez,[1219] çoğu nankördür, çoğu şükretmez,[1220] çoğu fasıktır, çoğu gafildir,[1221] çoğu hakkı işitmez,[1222] dinlemez ve çoğu zanna uyar."[1223] ayetleriyle dikkat çekmektedir. İlahî beyandaki bu genel karakteristik özellik, kitap ehlini oluşturan

---

[1214] Muhammed el-Gazzâlî, *Kur'ân-ı Kerîm'in Konulu Tefsiri, s. 98-100;* İbn Âşûr, *a.g.e., 3/220.*
[1215] İbn Âşûr, *a.g.e., 3/220.*
[1216] Hûd, 11/17; Yûsuf, 12/103; Ra'd, 13/1; Mü'min, 40/59; Şuarâ, 26/8.
[1217] Rûm, 30/42.
[1218] Mâide, 5/103.
[1219] A'râf, 7/187; Yûsuf, 12/21, 40, 68; Nahl, 16/38; Kasas, 28/13; Rûm, 30/6.
[1220] Yûsuf, 12/38; Bakara, 2/243; Neml, 27/73; Mü'min, 40/61.
[1221] Mâide, 5/49; Yûnus, 10/92.
[1222] Fussilet, 41/4.
[1223] Yûnus, 10/36.

insanlar için de geçerlidir.[1224] Zira Kur'ân, bazı ayetlerde kitap ehlinin müspet ve olumlu yönlerine dikkat çekmekle birlikte genellikle onların menfi durumlarından söz etmektedir.

Bu çerçevede Kur'ân-ı Kerîm'in Yahudi ve Hıristiyanlara yönelik çeşitli tenkitleri ana maddeler halinde şöyle sıralanabilir:[1225]

1. Allah'ın ayetlerini inkâr etmeleri[1226]
2. Allah'a şirk koşmaları[1227] ve hatta Ehl-i Kitap'tan bir kısmının da Allah'a inanmamaları,[1228]
3. Yahudilerin kendilerini[1229] ve Hz. Üzeyr'i,[1230] Hıristiyanların ise, Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu kabul etmeleri,[1231]
4. Allah'a karşı verdikleri sözleri tutmamaları,[1232]
5. Allah'ın yasaklarına uymamaları[1233]
6. Allah'a karşı uygunsuz ve yakışıksız nitelemelerde bulunup[1234] Allah hakkında gerçekten başkasını söylemeleri[1235]
7. İslâmiyetle alay etmeleri,[1236]
8. Yeryüzünde bozgunculuğa koşmaları,[1237]
9. Kendilerine verilen kutsal kitapları asıl şekliyle muhafaza etmeyip birtakım değişiklikler yapmaları,[1238] bir kısmının ondan yüz çevirmeleri,[1239]

[1224] Bakara, 2/88, 100; Âl-i İmrân, 3/110; Mâide, 5/81.
[1225] Geniş bilgi için Bkz. Veli Ulutürk, *Kur'ân'da Ehl-i Kitap*, *İnsan Yay.*, *İstanbul, 1996, s. 11-53.*
[1226] Bakara, 2/89; Âl-i İmrân, 3/70.
[1227] Tevbe, 9/31; Bakara, 2/92, 135.
[1228] Tevbe, 9/29.
[1229] Mâide, 5/18.
[1230] Tevbe, 9/30.
[1231] Tevbe, 9/30.
[1232] Nisâ, 4/155; Bakara, 2/63-64, 100.
[1233] Nisâ, 4/154; Bakara, 2/65-66, 93.
[1234] Âl-i İmrân, 3/93-94, 181; Mâide, 5/24, 64.
[1235] Nisâ, 4/171; Mâide, 5/77.
[1236] Mâide, 5/57.
[1237] Mâide, 5/64.
[1238] Bakara, 2/75, 79; Nisâ, 4/ 46; Mâide 5/ 13; Âl-i İmrân, 3/78.
[1239] Âl-i İmrân, 3/23, 78-79; Nisâ,4/55; En'âm, 6/91.

10. Hz. Muhammed (s.a.v.)'e inanma konusunda bile bile hakkı gizleyip,[1240] O'nun Peygamberliğini kabul etmemeleri,[1241]
11. Kendilerine gönderilen elçilerin bir kısmına eziyet etmeleri,[1242] bir kısmını da öldürmeleri,[1243]
12. Allah'ın meleklerine düşmanlık yapmaları,[1244]
13. İnsanlar arasında inananlara düşmanlık bakımından en şiddetlileri olmaları[1245]
14. Çarpık ahiret inancına sahip olmaları[1246] ve özellikle bazılarının ne Allah'a ne de ahiret gününe inanmaları[1247]
15. Allah'a ve daha önce indirilen ilahî kitaplara inanan Müslümanlardan hoşlanmamaları özellikle de Ehl-i Kitap'tan bir grubun müminleri saptırmak istemeleri ve inançları sebebiyle müminleri küfre döndürmek istemeleri,[1248]
16. Kendilerine kitaptan bir pay verilenlerin Cibt ve Tağut'a inanmaları yetmiyormuş gibi inkâr edenlerin yolunu, inananların yolundan daha doğru bulmaları,[1249]
17. Dinlerinde aşırıya gidip haddi aşmaları[1250]
18. Doğruyu eğriye karıştırıp, bile bile gerçeği gizlemeleri,[1251]

Kur'ân'a göre, kendilerini kitap ehli olarak kabul edenler, Allah hakkında Allah, Meryem'in oğlu Mesih'tir."[1252] "Allah, üç asıldan biridir."[1253]

[1240] Bakara, 2/42.
[1241] Bakara, 2/146; Saff, 61/6; En'âm, 6/20.
[1242] Saff, 61/5.
[1243] Nisâ, 4/155; Bakara, 2/61; Mâide, 5/70.
[1244] Bakara, 2/98.
[1245] Mâide, 5/82.
[1246] Âl-i İmrân, 3/24.
[1247] Tevbe, 9/29.
[1248] Mâide, 5/59; Âl-i İmrân, 3/69, 72, 100; Bakara, 2/109.
[1249] Nisâ, 4/51.
[1250] Nisâ, 4/171.
[1251] Âl-i İmrân, 3/71.
[1252] Mâide, 5/17.
[1253] Mâide, 5/73.

ve "Uzeyr, Allah'ın oğludur."[1254] şeklinde bir inancı benimsemişler ve bu yüzden de küfre düşmüşlerdir. İşte kitap ehlinden bu çarpık itikada sahip olanlara ahirette acı bir azabın dokunacağı[1255] ve o inkârcıların, içlerinde ebedî kalacakları cehennem ateşinde oldukları bildirilmektedir.[1256] Özellikle de Yahudilerin Allah'a yakışıksız isnatta bulunmaları sebebiyle lanetlendikleri,[1257] peygamberlerini öldürmeye varabilen taşkınlıklarından dolayı zillet ve meskenet damgasını yedikleri,[1258] kendilerine gönderilen kitapların bir kısmına inanıp bir kısmına inanmamalarının sonucu dünya hayatında rezil oldukları, ahirette ise azabın en çetin olanına maruz kalacakları ifade edilmektedir.[1259] Yine Yahudilerin Allah'ın yasaklarına başkaldırmaları ve haddi aşmaları sebebiyle dünya hayatında farklı cezalara çarptırıldığı[1260] ve amellerinin de boşa çıktığı belirtilmektedir.[1261]

Ancak daha önce geniş bir şekilde incelendiği üzere, kitap ehlinin hepsi, yukarıda zikredilen özelliklere sahip değildirler. Bu yüzden bahsi geçen olumsuz vasıflar kitap ehlinin hepsini içine almamakta ve onların bütününü kapsamamaktadır. Buna göre teolojik konularda Müslümanlarla aynı çizgide bulunan ve güzel vasıflar taşıyan Yahudi ve Hıristiyanlar, diğerlerinin maruz kaldığı lanete ve azaba maruz kalmayacaklardır. Zira Kur'ân, birçok ayette Ehl-i Kitap arasında güzel karaktere sahip bulunan insanların varlığından bahsetmektedir.[1262] Buna göre kitap ehli arasında vahye ve ilahî davete karşı çıkanlar çok olduğu gibi ona karşı olumlu tavır sergileyen mutedil, adil ve insaflı insanlar da vardır.

Şu halde Ehl-i Kitap arasında hem mutedil ve doğruluk üzere olan insanların bulunduğu hem de pek çok olumsuz vasıfları taşıyan insanların var olduğu ortaya çıkmaktadır. Bir başka ifadeyle Ehl-i Kitap arasında vahye ve ilahî davete olumlu tavır sergileyenler ve insaflı kişiler bulunduğu

---

[1254] Tevbe, 9/30.
[1255] Mâide, 5/73.
[1256] Beyyine, 98/6.
[1257] Mâide, 5/64.
[1258] Âl-i İmrân, 3/112.
[1259] Bakara, 2/86.
[1260] Bakara, 2/65-66; Mâide, 5/60; İsrâ, 17/8; Nisâ 4/161.
[1261] Âl-i İmrân, 3/22.
[1262] Bakara, 2/62; Âl-i İmrân, 3/113; Mâide, 5/83; A'râf, 7/159.

gibi ona karşı olumsuz tavır sergileyen ve inanç sahasında tevhid çizgsinden sapmış olan insanlar da vardır.[1263] Bahsi geçen ikinci grup ise Ehl-i Kitap arasında çoğunluğu oluşturmaktadır. Kur'ân inanç alanında sapma yaşayan kitap ehlinin, küfür üzere olduğunu bildirmektedir. Ancak burada tekrar vurgulamak gerekir ki, Yahudi ve Hıristiyanlar, küfür üzerine olmaya devam etseler bile onlar Ehl-i Kitap sayılmaktadır. Bu yüzden de Yüce Yaratıcı küfre düşmüş olan kitap ehlini muhatap alırken "Yâ ehle'l-kitab" hitabıyla seslenmeyi sürdürmektedir.[1264] Bu hitaba dahil olan kitap ehlinin bazen küfre arka çıkıp Müslümanlara karşı komplolar kurmaları bazen de İslâm dinine karşı mücadele içerisinde olmaları ve Müslümanları bu dinden vazgeçirme yolunda uğraş sarf etmeleri sebebiyle ilahî uyarıyla karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Mekkî surelerin çoğunda Ehl-i Kitap'tan iyilikle bahsedilmesine rağmen, Medine döneminde özellikle Yahudilerin İslâm dinine karşı yürüttükleri haksız ve amansız mücadele ve düşmanlık, Müslümanlarla Ehl-i Kitap arasında sert tutumlar sergilenmesine ve savaş ortamının var olmasına sebep olmuştur.

Netice itibariyle kitap ehlinden tevhid çizgisinde olan inançlı, insaflı ve mutedil insanlarla diyalog halinde olmak herhangi bir şekilde yasaklanmamıştır. Aynı şekilde kitap ehlinden küfür üzere olmakla birlikte Müslümanlarla barış içerisinde yaşamayı tercih edenlerle de diyalog içerisinde bulunmaya da bir engel yoktur. Ancak diyalog kurulması yasaklananlar biraz yukarıda bahsedildiği gibi Müslümanlara komplolar düzenleyen, onları dinlerinden döndürmek için uğraş sarf eden ve İslâm'a karşı amansız mücadele yürüten kitap ehli kişilerdir.

[1263] Mehmet Paçacı, *Kur'ân-ı Kerîm Işığında Vahiy Geleneğine –Kitab-ı Mukaddes Bağlamında- Bir Bakış, İslâm Araştırmaları Dergisi, 1991, C. 3, s. 177.*

[1264] Âl-i İmrân, 3/70, 98; Nisâ, 4/171.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerîm'de sıklıkla geçen terimlerden bir tanesi de şüphesiz Ehl-i Kitap'tır. Kur'ân'daki Ehl-i Kitap ifadelerine bütüncül olarak bakıldığında bu terkiple, asılları itibariyle vahye dayanan ama sonradan tahrife maruz kalan, bununla beraber yine de ilahî izler taşıyan kitaplara -mevcut Tevrat ve İncil'e- inananların kastedildiği ortaya çıkmaktadır. İşte bu çalışmada, Kur'ân'ın Yahudi ve Hıristiyanlara nasıl bir yaklaşım sergilediği ve onlara yönelik nasıl bir çerçeve çizdiği belirlenerek, Ehl-i Kitap'la diyalog konusu incelenmiştir.

Ehl-i Kitap'la diyalog meselesi, özellikle son dönemde ciddi tartışmalara sebebiyet vermiş olsa da kanaatimizce Kur'ân, "De ki: Ey Ehl-i Kitap! Bizimle sizin aramızda birleşeceğimiz, müşterek ve adil şu sözde karar kılalım: Allah'tan başkasına ibadet etmeyelim. O'na hiçbir şeyi şerik koşmayalım, kimimiz kimimizi Allah'ın yanında rab edinmesin." beyanıyla, Ehl-i Kitap'la diyaloğa açıkça çağrıda bulunmaktadır. O halde Müslümanlar, dinî saha etrafında kitap ehliyle diyalog kurmaya ve ortak paydalar etrafında bir araya gelmeye davet edilmektedir. Buna bağlı olarak Yahudi ve Hristiyanlar'a karşı, kendilerinin Allah katından bir kitabın sahipleri ve varisleri olma konumlarını hatırlatırcasına "Yâ ehle'l-kitâb" gibi güzel bir isimle ve hitapla başlayan Kur'ân, "Bizimle sizin aramızda birleşeceğimiz, müşterek ve adil şu sözde karar kılalım" buyurarak, Müslümanlara amacı ve çerçevesi çizilmiş bir diyalog görevi vermektedir. Buna göre Ehl-i Kitap'la polemik ve tartışmaya girme yerine, onlara ortak bir noktada buluşma teklif edilmektedir. Böylece Ehl-i Kitap'la diyaloğun gerekli fikrî

temelleri atılmış olmaktadır. Bu ayette öngörülen "bir söz" etrafında bir araya gelme çağrısından başka, mevcut Kitab-ı Mukaddes'te asıllarından kalma izler taşıyan ve Kur'ân'a da uygunluk arz eden birçok dinî ve ahlâkî prensiplerin bulunması da Yahudi ve Hristiyanlar'la ortak paydalar ve müşterek konular etrafında bir araya gelinebileceğini ve dünyanın hali hazırdaki birçok problemlerine karşı dayanışma ve işbirliğine gidilebileceğini göstermektedir.

Yine Kur'ân, bir başka ayette -zulmedenler hariç- Ehl-i Kitap'la diyaloğa girerken onlara karşı en güzel şekilde muamele etmeyi öngörmekte ve onlarla tartışmaya ve polemiğe girilmemesini istememektedir. Eğer kitap ehliyle herhangi bir tartışmaya girilecek olursa da onlarla sadece en güzel şekilde mücadele etme öngörülmektedir. Özetle ifade etmek gerekirse Kur'ân, Ehl-i Kitap'la kurulacak diyalogda, müminlere en güzel şekilde davranmayı bir model olarak salık vermektedir.

Bu çalışmamızda dikkatleri çeken en önemli sonuçlardan bir tanesi de, Kur'ân'ın Ehl-i Kitab'ı, diğer din mensuplarından ayrı tutması ve onlara yönelik tekdüze bir bakış açısı sunmamasıdır. Birçok konuda Ehl-i Kitab'a karşı oldukça sert eleştiriler getirilmesine rağmen, müşriklerle ya da kâfirlerle Ehl-i Kitap arasında bir tercih söz konusu olduğunda, Kur'ân açıkça kitap ehlinin yanında yer almaktadır. Bu bağlamda kitap ehlinin ayrı değerlendirildiği ve farklı tutulduğu daha hitaptan itibaren kendisini göstermektedir. Çünkü ilahî beyan, Yahudi ve Hristiyanlar'ı "Yâ Ehle'l-Kitâb" şeklindeki bir hitapla muhatap alarak, onların asılları itibariyle semavî bir dine sahip olduklarına, vahye muhatap edildiklerine ve bu nedenle de Müslümanlarla aralarında bir bağ ve yakınlık olduğuna işaret etmektedir.

Ayrıca Kur'ân müşriklere hitaben "Bilmiyorsanız, Ehl-i Zikr'e sorun." buyurarak onların anlayamadıkları birtakım dinî konuları, Tevrat ve İncil ehline sormalarını önermekte ve böylece kitap ehlinin doğru bilgiye sahip olabileceklerine dikkat çekmektedir. Zira Yahudi ve Hristiyanlar'dan kendilerine ilim verilen ve kitap bilgisine sahip olan insanlar bulunmaktadır. Böylece Ehl-i Kitap ulûhiyet ve nübüvvet gibi çok önemli konularda, bilgi kaynağı kabul edilerek referans gösterilmiştir. Yine Kur'ân, semavî din mensuplarına ait mabetlerin korunmasına yönelik ifadelere de yer vermektedir. Bu

noktada, her üç dinin mensuplarından birbirlerinin mabetlerini korumaları hususunda işbirliği yapmaları istenmektedir. Özellikle küfür ve şirk ehlinin, inananlar için tehdit oluşturduğu durumlarda, semavî din müntesiplerinin birbirlerini ve mabetlerini korumaya yönelik dayanışma ve birlik içerisinde olmaları gerekmektedir. Çünkü bu mabetlerin esas misyonu, Yüce Allah'ın adınının çokca anılmasıdır. Böyle bir misyon, tevhid çizgisinden ayrılmamış bütün semavî din mensupları için geçerlidir.

Kur'ân, dinî konularda Ehl-i Kitab'ı, diğer din mensuplarından farklı değerlendirdiği gibi aynı şekilde ateşperest Mecûsîlere karşı, Hıristiyan Rumları destekleyerek siyasî konularda da Ehl-i Kitab'ın yanında yer almaktadır. Böylece kitap ehlinin dinî ve siyasî konularda diğer müşriklerden, kâfirlerden ve putperestlerden ayrı tutulduğu anlaşılmaktadır.

Bunun yanından Kur'ân Ehl-i Kitab'a hukukî yönden de çok önemli ayrıcalıklar tanımaktadır. Bu çerçevede Kur'ân, Müslümanlara, kitap ehlinden kadınlarla evlenme ve onların kestiklerini yeme izni vererek, Müslümanlarla Yahudi ve Hıristiyanlar arasındaki münasebetlerin hangi seviyeye ulaşabileceğini, onlarla nasıl bir yakınlık kurulabileceğini ve onlarla kurulacak diyaloğun hangi boyutlara varabileceğini ortaya koymaktadır. İslâm'ın Ehl-i Kitap'tan bir kadınla evliliğe izin vermesi demek Müslüman erkeğin sadece kitabî bir kadını sevmesi ve ona yakınlık duyması demek değildir. İslâm dininin kitabî bir kadınla evliliğe izin vermesi, aynı zamanda o kadının akraba ve yakınlarını sevmek, onlarla yakından ilgilenmek ve onlarla ilişkileri çok yönlü canlı tutmak anlamına gelmektedir. Şu halde Kur'ân'ın, Müslümanlara Ehl-i Kitab'ın yediklerini yeme ve kadınlarıyla evlenme imkânı tanıması, beşerî ve sosyal ilişkiler bağlamında Ehl-i Kitap'tan insanlarla iç içe ve barış içinde yaşayabilmeye yönelik uygulamaları netice vermiştir. Bu noktadan hareketle şunu rahatlıkla söylebiliriz ki tarih boyu, Müslümanların kurdukları değişik devlet ve toplumlarda, Müslümanlarla Ehl-i Kitap arasında yakınlık ve akrabalık bağları oluşmuştur. Bunun sonucunda Müslümanlarla kitap ehlinden kimseler, aynı İslâm toplumunda bir arada yaşama tecrübesini ortaya koymuşlardır.

Ayrıca Kur'ân, diğer din mensupları arasında Ehl-i Kitab'a karşı farklı yaklaşım sergilediği gibi, kitap ehlini de, kendi içerisinde ayrı bir

değerlendirmeye tabi tutmuştur. Kur'ân'a göre Ehl-i Kitab'ın çoğu doğru yoldan sapmış olsa da onlardan az bir topluluk Allah'a ve ahiret gününe iman etmekte ve istikamet üzere yaşamaktadır. İşte Kur'ân'ın genellikle "ümmetün müktesıdeh" veya "ümmetün kâimetün" şeklinde tavsif ettiği bu grup, üstün özelliklere sahip güvenilir ve dürüst insanlardan, mutedil ve insaflı kişilerden oluşmaktadır. Yine bu gruba dahil olan kitap ehli kişilerin, Müslümanlarla yaptıkları anlaşmaları bozmadıkları ve kendilerine indirilen kitapları da tahrif etmedikleri ifade edilmektedir. Sonuç olarak Ehl-i Kitab'ın hepsini tek bir açıdan değerlendirmenin doğru olmadığı ve onlar arasında beğenilen hasletlere ve güzel sıfatlara sahip salih insanların bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak da Kur'ân'ın, doğru yoldan saparak teslis inancını benimsemiş kitap ehli kişilerle, hayatını tevhid ve ahiret inancı etrafında örgüleyerek güzel huylarla bezenmiş kimseleri eşit tutmadığı ortaya çıkmaktadır. İşte bu özelliklere sahip Yahudi ve Hristiyanlarla Müslümanların yakınlık kurmalarında ve dostluk içerisinde olmalarında ve diyaloğa girmelerinde herhangi bir engel yoktur.

Bunun yanında yukarıda geçen "ümmetün muktesıdeh" ve "ümmetün kâimetün" ifadeleriyle kastedilenlerin, Abdullah b. Selam ve arkadaşları gibi İslâm dinine girmiş Yahudi ve Hristiyanlar olmadığı, özellikle söz konusu ayetlerin bağlamları esas alınarak tezimizde isbat edilmiştir.

Kur'ân merkezli yaptığımız çalışmamızda, Kur'ân'ın sadece kitap ehliyle değil aynı zamanda diğer din mensuplarıyla diyalog içerisinde olunabileceğine yönelik söylemler içerdiğini de tesbit etmiş bulunmaktayız. Çünkü Kur'ân, tüm insanların arasındaki yakınlık ve münasebeti sağlayabilecek yaratılıştan gelen kardeşliğe dikkatleri çekerek Müslümanlara geniş bir perspektif sunmaktadır. Buna göre tüm insanlar tek bir yaratıcının kullarıdır ve temelde bir aileye intisap ettikleri için, aynı anne babanın evlatları olma özelliğini taşımaktadırlar. Buna bağlı olarak dilleri, ırkları, renkleri, cinsiyetleri ve dinleri ne olursa olsun bütün insanlar, Hz. Adem ve Hz. Havva'nın çocukları olmaları itibariyle kardeştirler. O halde, aynı büyük aile içerisinde yer almanın bir gereği olarak, aile bireylerinin ontolojik bağlamda bir insan kardeşliğine sahip olmaları, öncelikle onların birbirleriyle tanışmalarını ve diyalog kurmalarını, sonra da kendi aralarında

barış, huzur ve güven bağlarını yerleştirmelerini ve beraberce yaşama yolları aramalarını gerektirmektedir. Yine tüm insanların, Hz. Adem'in evladı olmaları, onların birbirlerine kardeş muamelesi yapmalarını ve kendi aralarındaki dayanışma ve sevginin kuvvetlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda Kur'ân, "Ey İnsanlar! Biz sizi bir erkekle bir kadından yarattık. Birbirinizi tanıyıp sahip çıkmanız için milletlere, sülalelere ayırdık." buyurarak, farklı dinlerden oluşan insanların değişik toplumlara ve milletlere ayrılmasının sebebini, onların birbirleriyle tanışıp görüşmelerine yönelik bir maksat taşıdığını bildirmektedir.

Bu ayette geçen "tearuf" kelimesi, insanların birbirlerini yakından tanıyıp yardımlaşma ve işbirliği içerisinde olmalarını ifade etmekle birlikte, geniş bir perspektiften değerlendirildiğinde "tearuf", yeryüzünde bulunan farklı dinden ve milletten insanların birbirlerine yaklaşabilmelerini ve ortak bir şekilde hayatı paylaşabilmelerini de içine almaktadır. Buna göre ayetteki "tearuf" ifadesi, insanların birbirleriyle diyalog kurmalarını, konuşmalarını, tanışmalarını ve hatta yardımlaşmalarını öngörmektedir. Böylece farklı din ve inanca mensup insanlarla tanışıp kaynaşmaya ve diyalog halinde olmaya yönelik bir engelin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu noktada Kur'ân, çok genel bir hitapta bulunarak Müslümanlarla savaşmayan ve onlara düşmanlık yapmayan diğer din mensuplarına iyilikte bulunabileceğini, adaletle muamele edilebileceğini ve onlarla her türlü güzel ilişkiler kurulabileceğini ilan etmektedir.

Nitekim Kur'ân ayetleri, diğer inanç mensuplarına karşı gösterilecek muameleyi sadece iyilikle ve adaletle sınırlandırmamakta, daha öteye giderek onlarla en güzel bir şekilde konuşma yapılmasını da istemektedir. Bu bağlamda İsrâ suresinin 53. ayetinde "Söyle o kullarıma: Hep en güzel sözleri söylesinler." buyrularak özellikle inanmayanlara ve müşriklere karşı, Hz. Peygamber'in ve müminlerin sert davranmaktan kaçınmaları ve onlarla diyaloglarını en güzel şekilde yerine getirmeleri emredilmektedir. Bu ayet, Müslümanların Müslümanlarla değil, Müslümanların müşriklerle diyaloğuna ışık tutmaktadır. Buna göre ayet, Hz. Peygamber'den, Müslümanların diğer din mensuplarına karşı güzel ve yumuşak bir üslûpla konuşup, kaba ve kötü söz söylememelerini istemektedir. Hatta Kur'ân,

diğer din mensuplarına karşı gösterilecek muameleye, infakı ve tasadduk-ta bulunmayı da katarak onlara karşı ne ölçüde kuşatıcı ve kapsayıcı bir anlayışa sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Kur'ân'ın bu yaklaşımından yola çıkan İslâm alimleri, "kafirin küfrüne ceza olsun diye" ondan hayır ve iyilikleri engellemenin Müslümana yaraşmadığını, bu yüzden iyi-kötü, mümin-kafir her yoksula yardım edilebileceğini ve onlara sadaka vermenin müstehap sayılacağını söylemişlerdir. O halde bir Müslümana yaraşan, dinî ve etnik bir ayrım yapmaksızın, muhtaç her insana yardım elini uzatmak ve müşrik bile olsa ona infakta bulunarak iyilik yapmaktır. Bu durumda Müslüman bir kişi Ehl-i Kitab'a, müşrike ve kâfire sadaka vermekle, onların küfrüne, şirkine ve inançlarına değil, insanlığına ikram ve hürmette bulunmuş olur.

Kur'ân diğer din mensuplarının inkarda ısrarcı olmalarına, kötü söz söylemelerine ve kaba davranışlarda bulunmaların rağmen afv ve safh anlayışına yer vererek onlara karşı da iyilikle mukabele etmeyi, onların kusurlarını görmemeyi, onları bağışlayıp affetmeyi ve onlara hoşgörülü davranmayı istemektedir. Bu bağlamda Kur'ân, inançsız insanlara bile afv ve hoşgörü gösterileceğini ve yumuşak davranılacağını Hz. Peygamber'e şu ayetle bildirmektedir: "Hiç şüphe yok ki o kıyamet saati gelip çatacaktır. Öyleyse müsamaha ile tatlılıkla davran onlara. Elbette senin Rabbin mükemmel yaratan ve her şeyi hakkıyla bilendir." İşte bir türlü imana gelmeyenlere bile gösterilecek muamele, Hz. Peygamber'in onlara aldırmayıp "selamet-le" demesidir. Bu ayet, Hz. Peygamber'in inanmayanlara karşı kötü sözler sarfetme yerine, onlara müsamahalı olmasını ve güzelce davranmasını salık vermektedir. Zira Hz. Peygamber'in esas misyonu ve işi, selamdır ve inanmayanlarla çatışmama(mütareke) halidir. Bu yüzden diğer din mensuplarına yönelik Müslümanlar için de en faydalı olan, musamaha ve hoşgörü anlayışıdır. Kur'ân'ın, Müslümanların diğer din müntesipleriyle diyaloglarında sert, kaba ve kırıcı yöntemlerden uzak durarak onlarla ilişkilerinde affedici, hoşgörülü ve müsamahalı olmalarını istediği anlaşılmaktadır.

Bütün bunlara mukabil Kur'ân'da geçen cihad, kıtal, fitne ve veli kavramlarına ve bu kavramların geçtiği ayetlere, diyaloğa zıt anlamlar yükleyenler olmuştur. Kanaatimizce Kur'ân'da geçen söz konusu kavramlar

ve bu kavramların geçtiği ayetler, bulundukları bağlamdan koparılarak diyaloğa aykırı algılanmıştır. Ancak yaptığımız araştırmalar sonucunda, özellikle bu kavramların yer aldığı ayetlerin, siyak, sibak ve Kur'ân'ın bütünlüğü içerisinde değerlendirildiğinde diyaloğa zıt söylemler içermediği sonucuna ulaşılmıştır.

Kur'ân merkezli Ehl-i Kitap üzerine yaptığımız bu çalışmada, konuyla ilgili pek çok hususu ortaya koymaya çalıştık. Ancak bizden sonraki araştırmacıların diyalog konusunda bir adım daha öne gitmelerine yardımcı olacak bir öneride bulunmak istiyoruz. Kanatimizce bu sahada araştırma yapanların, Kur'ân-ı Kerîm'de var olan Yüce Allah'ın tüm yaratılmışlarla ve peygamberlerin ümmetleriyle diyaloglarını geniş bir tahlile tabi tutarak incelemede bulunmaları, çok önemli sonuçlara ulaştırıcaktır. Temennimiz, bizden sonra bu konuya ilgi duyan araştırmacıların, bu hususa yoğunlaşmaları ve bu alanda ortaya konulan malumatı bir adım öteye taşımalarıdır.

Son söz olarak ifade etmek gerekirse Kur'ân, başta kitap ehli olmak üzere diğer din mensuplarıyla diyalog kurmaya teşvik etmektedir. Bize göre İslâm'ın insan ve alem tasavvuru iyice incelendiğinde Müslümanın diğer din mensuplarıyla pek çok ortak paydada diyaloğa girebileceği, bir hakikat olarak karşımızda durmaktadır.

Şu halde küreselleşme süreçlerinden sonra aynı global çatı altında büyük bir ailenin yaşadığı geniş bir ev şekline dönüşen günümüz dünyasında, Müslümanların farklı dinlere mensup insanlarla, özellikle de Ehl-i Kitap'la diyalog kurmaları zorunlu hale gelmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

KUR'ÂN-I KERÎM.

ABALI, Nurullah, *Kur'ân'a Göre Müslüman Hıristiyan Diyaloğu*, Nesil Yay., İstanbul, 2001.

ABDULLÂH, ALİ Muhammed, *el-Hıvâru'd-Dîniyyu'l-İbrâhîmiyyu fî Mîzâni'l-Kur'ân, Dâru's-Selâm, Kâhire, 2007.*

ABDU'L-AZÎZ el-BUHÂRÎ, Alâuddîn Abdulazîz b. Ahmed b. Muhammed, *Keşfu'l-Esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî, Tahk., Muhammed el-Mu'tasımbillâh el-Bağdâdî, Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut, 1997.*

ABDU'L-ĞANÎ KÂDÎ, Abdulfettâh, *Esbâbu'n-Nuzûl ani's-Sahâbeti ve'l-Mufessirîn*, Tahk., Ahmed Abdurrâzık el-Bekrî, Dâru's-Selâm, Kâhire, 2003.

ABDU'L-ĞANÎ, Abdulmaksûd, *el-İslâm ve Hıvâru'l-Hadârât*, Câmiatu'l-Kâhire, Kâhire, 2000.

ABDU'L-KERÎM, Fethi, *ed-Devle ve's-Siyâde fi'l-Fıkhı'l-İslâmî, Mektebetu Vehbe, Kâhire, 1984.*

ABDU'R-REZZÂK, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, Tahk., Habîburrahmân A'zamî, el-Meclisu'l-İlmî, Beyrut, 1983.

ADAM, Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat, Pınar Yay., İstanbul, 2001.*

AHMED B. HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned*, şrh. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetu Kurtuba, 1955.

AKALIN, Şükrü Haluk ve Öte., *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005.

ALICI, Mustafa, *"Dinler Tarihi Disiplininin Dinlerarası Diyaloğun Teorik Çatısına Katkıları", Marife, 5. Yıl, 2005, Bahar, S. 1, s. 145-163.*

_____, *"Dinlerarası Diyaloğun Ana Konuları ve Hedefleri", Ekev Akademi Dergisi, 2003, C. 7, S. 16, s. 1-15.*

_____, *Müslüman Hıristiyan Diyaloğu Tarihçesi Çeşitleri Hedefleri Problemleri, İz Yay., İstanbul, 2005.*

ALİ, Cevâd, *el-Mufassal fî Târîhı'l-Arab Kable'l-İslâm, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1970.*

AKDEMİR, Salih, *Kur'ân ve Laiklik; Toplumsal Uzlaşma ve Barışa Kur'ân'ın Katkısı, Form Yay., İstanbul, ts.*

AKDEMİR, Samuel, "*Barış İçin Diyalog*", *Dinlerin Bir Arada Yaşamaya Katkısı Uluslararası Sempozyum Tebliğleri, Cumhuriyet Üniversitesi Basımevi, Sivas, 2003, s. 65-69.*

AKSOY, Azmi, *Yunanca-Türkçe Türkçe-Yunanca Sözlük, Alfa Yay., İstanbul, 2003.*

AKŞİT, Mustafa Cevat, *İslâm Ceza Hukuku ve İnsanî Esasları, Gaye Vakfi Yay., İstanbul, 2004.*

AKTAY, Yasin, "*İslâm ve Devletinin Kültürel Tarafsızlığı İlkesi*", *Kur'ân'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı, K.İ.D., Konya, 2007, s. 213-222.*

ALTINTAŞ, Ramazan, "*Diyalogta Konsept Değişikliği*", *Kelam Araştırmaları Dergisi, 2008, C. 6, S. 2, s. 1-10.*

ÂLÛSÎ, Ebu's-Senâ Şihâbu'd-Dîn Mahmûd b. Abdillâh, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1997.

ANA BRİTANNİCA, Ana Yay., İstanbul.

ASLAN, Ömer, *Kur'ân ve Hoşgörü, İlâhiyât Yay., Ankara, 2005.*

ATALAY, Hamit, *İngilizce-Türkçe Sözlük, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay., 1999.*

ATALAY, Orhan, *Doğu-Batı Kaynaklarında Birlikte Yaşama, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfi, İstanbul, 1999.*

ATAY, Hüseyin, *İslâmı Yeniden Anlama, Atay ve Atay Yay., Ankara, 2001.*

ATEŞ, Ali Osman, *İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri, Beyan Yay., İstanbul, 1996.*

——, "*İslâm ve Barış*", *Dinin Dünya Barışına Katkısı, T.D.V.Y., Ankara, 2006, s. 43-52.*

ATEŞ, Süleyman, *Kur'ân-ı Kerîm'in Evrensel Mesajına Çağrı, Yeni Ufuklar Yay., İstanbul, 1990.*

——, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1997.*

——, *Gerçek Din Bu, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, ts.*

el-'AVVÂ, Muhammed Selîm, "*el-Alâkâtu Beyne'l-Müslimîne ve Ehli'l-Kitâb*", *el-Müslimu'l-Muâsır, Kuveyt, 1997, C. 22, S. 85, s. 27-38.*

——, *el-Müslim ve'l-Âhar, Mektebetu'ş-Şurûkı'd-Devliyye, Kâhire, 2009.*

AYDIN, Ali Arslan, *İslâm-Hıristiyan Diyaloğu ve İslâm'ın Zaferi, İslâm'a Çağrı Cemiyeti, Ankara, 1984.*

AYDIN, Mahmut, "*Dinlerarası Diyalog Üzerine*", *Tezkire, y.y., 2001, S. 23, s. 129-141.*

——, *Monologdan Diyaloğa, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001.*

AYDIN, Mehmet S., *İçe Kritik Bakış, İyi Adam Yay., İstanbul, 1999.*

——, *İslâm'ın Evrenselliği: Makaleler, Ufuk Yay., İstanbul, 2000.*

——, "*Hoşgörünün İslâmî Temelleri*", *Osmanlı'da Hoşgörü-Birlikte Yaşama Sanatı, haz. Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfi, İstanbul, 2000, s. 43-53.*

AYDIN, Mehmet, *Hıristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 1991.

AYDIN, Muhammed, *Genel Tefsir Kuralları, Nun Yayıncılık, İstanbul 2009.*

AYDÜZ, Davut, *Tarih Boyunca Dinlerarası Diyalog, Işık Yay., İstanbul, 2005.*

AYVERDİ, İlhan, *Türkçe Sözlük: Kubbealtı Lugati, Kubbealtı Yay., İstanbul, 2006.*

AZÎMÂBÂDÎ, Ebu't-Tayyib Şemsu'l-Hak Muhammed b. Emîr Ali, *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd, Tahk., Abdurrahmân Muhammed Osmân, el-Mektebetu's-Selefiyye, Medine, 1968.*

el-BAĞDÂDÎ, Ebû Mansûr Abdu'l-Kâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî, *Usûlu'd-Dîn, Dârulfunûn İlâhiyât Fakültesi, İstanbul, 1928.*

BAKER, Ernest A., *Cassell's New English Dictionary, Cassell-London, 1960.*

el-BÂKILLÂNÎ, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *el-İnsâf fîmâ Yecibu İ'tikâduhû ve lâ Yecûzu'l-Cehlu Bihî, Tahk., İmâduddîn Ahmed Haydar, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1986.*

BALİ, Muhan, "*Türk Halk Hikâyelerinde Hoşgörü,*" *Uluslararası Hoşgörü Kongresi Bildiriler, Bilimsel ve Kültürel Araştırmalar Vakfi, Antalya, 1995, s. 249-252.*

BAŞ, Eyüp, *İslâm'ın İlk Döneminde Müslüman Yahudi İlişkileri, Gökkubbe, İstanbul, 2004.*

BATUHAN, Hüseyin, *Batıda Tolerans Fikrinin Gelişmesi: Orta Çağ Sonuna Kadar, Anıl Yay., İstanbul, 1959.*

BAYRAKLI, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsîri, Bayraklı Yay., İstanbul, 2001.*

BAYRAKDAR, Mehmet, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis, Ankara Okulu, Ankara, 2007.*

el-BEĞAVÎ, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd, *Tefsîru'l-Beğavî: Meâlimu't-Tenzîl*, Tahk. Hâlid Abdurrahmân el-Ak, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1987.

el-BELÂZURÎ, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşrâf, Dâru'l-Ma'rife, Kâhire, 1959.*

——, *Fütûhu'l-Buldân, Tahk. Rıdvân Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1978.*

el-BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, *Delâilu'n-Nübuvve ve Ma'rifetu Ahvâli Sâhibi'ş-Şerîa, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.*

——, *es-Sünenu'l-Kubrâ*, Dâiretu'l-Maârifi'l-Osmâniyye, Haydârâbâd, 1344.

——, *Şuabu'l-Îmân*, Tahk. Ebû Hacer Muhammed Zaglûl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.

el-BEYDÂVÎ, Ebû Saîd Nâsıruddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniye, İstanbul, 1886.*

el-BİKÂÎ, Ebu'l-Hasan Burhânuddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasan, *Nazmu'd-Durer fî Tenâsubi'l-Âyâti ve's-Suver, Dâiratu'l-Maârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbâd, 1978.*

BİLMEN, Ömer Nasuhî, *Hukûk-u İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhıyye Kâmûsu, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1968.*

——, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meal-i Âlîsi ve Tefsiri, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1964.*
BORRMANS, Maurice, *"II. Vatikan Konsili Sonrası Katolik Kilisesi ve Bizden Olmayanlar", İslâm ve Hıristiyanlıkta Kurtuluş, Uluslararası Müslüman-Hıristiyan Diyalog Sempozyumu, İstanbul, 2007, s. 274-289.*
——, *Müslümanlarla Hıristiyanlar Arasında Diyaloğa Yönelişler, Der Yay., İstanbul, 1988.*
BOSTANCI, Ahmet, *Kamu Hukuku Açısından Hazreti Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri, Rağbet Yay., İstanbul, 2001.*
BROWN, David, *"Dialogue", A Dictionary of Religion Education, Bungay, 1984.*
el-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buhârî*, Tahk. Mustafâ Dîb el-Bugâ, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1990.
——, *el-Edebu'l-Mufred, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.*
BULAÇ, Ali, *"Medine Vesikası'nda Dinler ve Topluluklar Arası Diyalog", Diyaloğun Dinî ve Tarihî Temelleri, Işık Yay., İstanbul, 2006, s. 85-108.*
——, *"Asr-ı Saadette Birarada Yaşama Projesi: Medine Vesikası", Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm, Beyan Yay. İstanbul, 1994, C. 2, s. 167-195.*
——, *İslâm ve Fanatizm, İz Yay., İstanbul, 1995.*
CANAN, İbrahim, *"Peygamberimizin Ehl-i Kitap'la Diyaloğu", Diyaloğun Dinî ve Tarihî Temelleri, Işık Yay., İstanbul, 2006, s. 109-170.*
——, *"İslâm'ın Getirdiği Barış ve Kardeşlik Atmosferi", Kur'ân'da Evrensel Hoşgörü, Nesil Yay., İstanbul, 1997, s. 21-57.*
el-CASSÂS, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Tahk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1985.
CERRAHOĞLU, İsmail, *"Kur'ân-ı Kerîm ve Sabiîler", A.Ü.İ.F.D., Ankara, 1962, C. 10, s. 103-116.*
el-CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *es-Sıhâh Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1998.*
CEYDEL, Ammâr, *Hıvâru'l-Hadârât ve Muehhelâtu'l-İslâm, Mektebetu'l-Hâmid, Umman, 2003.*
el-CEZÂİRÎ, Ebû Bekr Câbir, *Eyseru't-Tefâsîr li-Kelâmi'l-Aliyyi'l-Kebîr; Nehru'l-Hayr alâ Eyseri't-Tefâsîr, y.y., 1993.*
CHARLES, Joseph F.-MARCHANT, J. R. V., *Cassell's Latin-English English-Latin Dictionary, Cassell and Company, London, 1952.*
CİLACI, Osman, *Dinler ve İnsanlar, Damla Matbaacılık, Konya, 1990.*
el-CURCÂNÎ, Ebu'l-Hasan es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali, *et-Ta'rîfât, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.*
ÇAĞATAY, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, A.Ü.İ.F., Yay., Ankara, 1982.*
ÇAĞBAYIR, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük, Ötüken Yay., İstanbul, 2007.*
ÇELEBİ, Ahmed, *İslâm Düşüncesinde Cihad ve Şavaş Siyaseti, Terc. Abdullah Kahraman, İz Yay., İstanbul, 1994.*

ÇELEBİ, İlyas, *"Dünyevî ve Uhrevî Konumları Açısından İslâm'a Göre Ehl-i Kitap" İslâm ve Hıristiyanlıkta Kurtuluş, Uluslarası Müslüman-Hıristiyan Sempozyumu, Kutupyıldızı Yay., İstanbul, 2006, s. 147-158.*

ÇELİK, İbrahim, *Kur'ân Işığında Hoşgörü ve Şiddet, Bursa, 2001.*

ÇETİNER, Bedrettin, *"Ehl-i Kitap Kimdir?", Kur'ân-ı Kerîm'de Ehl-i Kitap, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 273-288.*

DAMATYAN, Kirkor, "*Barış İçin Diyalog," Barış İçin Diyalog Uluslararası Sempozyum Tebliğleri – Dialogue For Peace: Dinlerin Bir Arada Yaşamaya Katkısı, Gökhan Sebati Işkın, Sivas, 2002, s. 53-57.*

ed-DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân b. Fadl, *Sünenu'd-Dârimî, Tahk. Mustafâ Dib el-Buga, Dâru'l-Mustafâ, Dımaşk, 2007.*

ed-DÂMEĞÂNÎ, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Muhammed, *el-Vucûh ve'n-Nezâir li-Elfâzi Kitâbillâhi'l-Azîz, Vizâratu'l-Evkâf, Kâhire, 1992.*

ed-DAMRA, Ma'n Mahmûd Osmân, *El-Hıvâr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Câmiatu'n-Necâh el-Vataniyye, Filistîn, 2005.*

DANİŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı İslâm Tarihi Kronolojisi, Babıâli Yayınevi, İstanbul, 1960.*

ed-DÂREKUTNÎ, Ömer Ebu'l-Hasen el-Bağdâdî, *Sünenu'd-Dârekutnî*, Tahk. es-Seyyid Abdullâh Hâşim Yemânî el-Medenî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1966.

ed-DEBÂSÎ, Abdurrahmân b. Abdillâh b. Sâlih, *Ahkâmu's-Sulh fi'ş-Şerîati'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Varrâk, Riyad, 2004.

DEMİRCİ, Muhsin, *Kur'ân ve Yorum, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006.*

——, *Kur'ân'da Toplumsal Düzen, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.*

DERVEZE, Muhammed İzzet, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, Terc. Mehmet Yolcu, Yöneliş Yay., İstanbul, 1989.*

——, *et-Tefsîru'l-Hadîs Tertîbu's-Suver Hasebu'n-Nuzûl*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2000.

——, *Asru'n-Nebî ve Bîetuhû Kable'l-Bi'se, Dâru'l-Yakdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1963.*

ed-Desûkî, Muhammed, "*Usûlü'l-Alâkâti'd-Devlî fi'l-İslâm", el-Hıvâr mea'l-Âhar, Mecelletu'l-Va'yi'l-İslâmî, Kuveyt, 2006, s. 125-150.*

DEVLİN, Joseph, *Werbster's Twentieth-Century Dictionary of the English Language, Publishers Guild, New York, 1940.*

DİA, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, I-…, İstanbul, 1988….

DİLİPAK, Abdurrahman, *"Hoşgörü" mad., Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, haz. Mustafa Armağan*, Risale Yay., İstanbul, 1990.

DÖNMEZER, Sulhi, *Sosyoloji, Savaş Yay., Ankara, 1982.*

DRAZ, M. Abdullah, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru, Terc. Salih Akdemir, Mim Yay., 1958.*

——, *İslâm'ın İnsana Verdiği Değer, Kayıhan Yay., İstanbul, 1983.*

DURAN, Bünyamin, *Hoşgörü, Tahammül ve Siyaset, Nesil Yay., İstanbul, 1997.*
DVORNİK, Francis, *Konsiller Tarihi: İznik'ten II. Vatikan'a, Terc. Mehmet Aydın, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.*
EBÛ DÂVÛD, Suleymân b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenu Ebî Dâvûd*, haz. Heysem b. Nizâr Temîm, Dâru'l-Erkam, Beyrut, 1999.
EBÛ HÂTİM, Muhammed b. İdris, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm Musneden an Rasûlillâh ve's-Sahâbe ve't-Tabiîn, Tahk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, Mekke, 1997.*
EBÛ HAYYÂN el-ENDELÛSÎ, Esîruddîn Muhammed b. Yûsuf, *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhît*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1983.
EBU'L-BEKÂ, Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî, *Kulliyyâtu Ebi'l-Bekâ*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1993.
EBÛ SETİT, Şehhât Muhammed Abdurrahmân, *Hasâisu'n-Nuzumi'l-Kur'ânî fî Kıssati İbrâhîm Aleyhisselâm*, Matbaatu'l-Emâne, Kâhire, 1991.
EBUSSUÛD EFENDİ, Muhammed b. Muhammed b. Muhyiddîn el-İmâdî, *Tefsîru Ebissuûd/ İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'âni'l- Kerîm, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.*
EBÛ SÜLEYMAN, A. Ahmed, *İslâm'ın Uluslararası İlişkiler Kuramı*, Terc. Fehmi Koru, İnsan Yay., İstanbul, 1985.
EBÛ UBEYD, Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî, *Kitâbu'l-Emvâl*, Tahk. Muhammed 'Imâra, Dâru'ş-Şurûk, Kâhire, 1989.
EBÛ YA'LÂ, Ahmed b. Ali b. el-Musennâ el-Mevsılî, *Musnedu Ebî Ya'lâ el-Mevsılî, Tahk. Hüseyin Selim Esed, Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, Dımaşk, 1986.*
EBÛ YÛSUF, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb el-Ensârî el-Kûfî, *Kitâbu'l-Harâc, Terc. Ali Özek, İ.Ü.İ.F., Maliye Enstitüsü, İstanbul, 1973.*
EBÛ ZEHRA, Muhammed, *İslâm'da Toplum Düzeni, Terc. M. Vesim Taylan, Nurettin Demir, Kayıhan Yay., İstanbul, 1993.*
——, *Zehratu't-Tefâsîr, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire, ts.*
EBÎ ŞEYBE, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr*, haz. Kemâl Yûsuf el-Hût, Dâru't-Tâc, Beyrut, 1989.
ELİK, Hasan, *Kur'ân Işığında Farklı Konular Farklı Yorumlar, İ.A.F.V., İstanbul, 2010.*
ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır, *Makaleler, Kitabevi, İstanbul, 1997.*
——, *Hak Dini Kur'ân Dili, İstanbul, Eser Neşriyat, 1979.*
el-ELMAÎ, Zâhir b. Avvâd, *Kur'ân'da Tartışma Metodları, Terc. Ercan Elbinsoy, Pınar Yay., İstanbul, 1984.*
EMÎN, Ahmed, *Fecru'l-İslâm*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1969.
ENÎS, İbrâhim, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul, ts.
ERKAL, Mehmet, *"Hz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri", Polemik Değil Diyalog, Ufuk Yay., İstanbul, 2006, s. 65-78.*

ESED, Muhammed, *Kur'ân Mesajı, Terc. Ahmet Ertürk, Cahit Koytak, İşaret Yay., İstanbul, 1996.*

EYÜBOĞLU, İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimolojisi Sözlüğü, Sosyal Yay., İstanbul, 1995.*

el-FÂRÛKÎ, İsmâîl Râcî, "*İslâm Açısından Ulus-Devlet ve Sosyal Düzen*", *İbrahimî Dinlerin Diyaloğu, Terc. Mesut Karaşahan, Pınar Yay., İstanbul, 1993, s. 91-110.*

FAZLULLÂH, Muhammed Hüseyin, *el-Hıvâr fil-Kur'âni'l-Kerîm, el-Muessesetu'l-Câmiiyyetu li'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut, ts.*

——, *el-Alâkâtu'l-İslâmiyye el-Mesîhıyye, Merkezu'd-Dirâsâti'l-İstirâticî, Beyrut, 1994.*

FAZLURRAHMAN, *Ana Konularıyla Kur'ân, Terc. Alpaslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1988.*

——, *İslâmî Yenilenme: Makaleler II, Çev. Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2000.*

——, *İslâmî Yenilenme: Makaleler III, Terc. Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002.*

——, *İslâmî Yenilenme: Makaleler IV, Terc. Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2003.*

el-FERÂHİDÎ, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn, Muessesetu'l-'Alemî Li'l-Matbûât, Beyrut, 1988.*

el-FERRÂ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Hanbelî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1983.*

el-FEYYÛMÎ, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Misbâhu'l-Munîr, Mu'cemu Arabî, Beyrut, 1987.*

el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, *el-Kâmûsu'l-Muhît, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1986.*

——, *Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz, Tahk. Ali en-Neccâr, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, ts.*

FUÂD ABDU'L-BÂKÎ, Muhammed, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1991.*

FOWLER, H. W., FOWLER, F. G., *The Concise Oxford Dictionary of Current English, Clarendon Press, Oxford, 1964.*

el-GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Huccetu'l-İslâm Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1983.*

——, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1324.*

——, *Kitâbu'l-Erbaîn fî Usûli'd-Dîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, Beyrut, 1988.

——, *"Faysalu't-Tefrika", Mecmûatu Resâili'l-İmam el-Gazzâlî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, Beyrut, 1986, s. 113-148.*

el-GAZZÂLİ, MUHAMMED, *et-Taassub ve't-Tesâmuh Beyne'l-Mesîhıyye ve'l-İslâm, Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut, ts.*

——, *Kur'ân-ı Kerîm'in Konulu Tefsîri, Terc. Şahin Güven, Ekrem Demir, Şura Yay., İstanbul, 2000.*

——, *Hukûku'l-İnsân Beyne Teâlîmi'l-İslâm ve İ'lâni'l-Umemi'l-Muttehide*, el-Mektebetu't-Ticâriyye, Kâhire, 1963.

GİOİA, Francesco, *Interreligious Dialogue: The Official Teaching of the Catholic Church (1963-1995), Boston, 1997.*

GOVE, Philip Babcock, *Webster's Third New İnternational Dictionary of English Language Unabridged, Springfield, Massachusetts, U.S.A., 1981.*

GÖLCÜK, Şerafettin, *Kur'ân ve İnsan, Esra Yay., Konya, 1996.*

——, *İslâm Akaidi, Esra Yay., Konya, 1994.*

GÖZÜBENLİ, Beşir, *"İslâm Ülkesindeki Gayrimüslimlerin Sosyal Güvenlik Haklarına Dair Kur'ânî Deliller", Kur'ân'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı, K.İ.D., Konya, 2007, s. 122-138.*

DEVLİN, Joseph, *Webster's Twentieth-Century Dictionary Of The English Language With A comprehensive Addendum Of Newest Words, Publishers Guild, New York, 1940.*

GÜÇ, Ahmet, *Dinlerde Mabet ve İbadet, Esra Fakülte Yay., İstanbul, 1999.*

GÜLEN, M. Fethullah, *"Diyalog Etrafında Sorulan Sorulara Verdiği Cevaplar", Diyaloğun Dinî ve Tarihî Temelleri, Işık Yay., İstanbul, 2006.*

——, *Fethullah Gülen'in Yazılarında ve Konuşmalarında Hoşgörü ve Diyalog İklimi, haz. Selçuk Camcı, Kudret Ünal, Merkür Yay., İstanbul 1998.*

GÜLER, İlhami, *Sabit Din Dinamik Şeriat, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1999.*

GÜNALTAY, M. Şemseddin, *Târîh-i Edyân, Kanaat Kütüphanesi, Dersaâdet, 1961.*

GÜNDÜZ, Şinasi, *"Din ve Şiddet", Dinin Dünya Barışına Katkısı, T.D.V.Y., Ankara, 2006, s. 149-156.*

——, *"Kur'ân'da Sabiîlerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme", Türkiye Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Samsun, 1992, s. 43-81.*

GÜNER, Osman, *Resûllüllah'ın Ehl-i Kitap'la Münasebetleri, Fecr Yay., Ankara, 1997.*

GÜNEŞ, Abdülbaki, *"Kur'ân Işığında Düşünce İnanç ve İfade Hürriyeti", F.Ü.İ.F.D., Elazığ, 2005, S. 10/1, s. 1-36.*

GÜRSOY, Kenan, *"Batıda Tolerans Fikri ve Osmanlı Hoşgörüsü", Osmanlı'da Hoşgörü-Birlikte Yaşama Sanatı, haz. Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı, İstanbul, 2000, s. 91-98.*

HACIMÜFTÜOĞLU, Nasrullah, *"Kur'ân Toplumunda Gayrimüslimlerin Hak ve Yükümlülükleri" Kur'ân'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı, K.İ.D., Konya, 2007, s. 98-115.*

——, *"Sorular ve Cevaplar", Kur'ân'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı, K.İ.D., Konya, 2007, s. 169-172.*

el-HÂKİM en-NÎSÂBÛRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed, *el-Mustedrek ale's-Sahîhayn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Haydârâbâd, 1915.*

HALEFULLAH, Muhammed Ahmed, *Kur'ân'da Anlatım Sanatı, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002.*

HALÎFE HASAN, Muhammed, "*El-Hivâru'd-Dînî ve Devruhû fî Muvâceheti't-Tatarrufi'd-Dînî ve'l-İrhâb*", *el-Lecnetu'l-İlmî li'l-Mu'temeri'l-Alemî an Mevkıfi'l-İslâm, Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmî, 2004.*

HALLÂF, Abdulvehhâb, *es-Siyâsetu'ş-Şer'iyye: Nizâmu'd-Devleti'l-İslâmiyye fî'ş-Şuûni'd-Dustûriyye ve'l-Hâriciyye ve'l-Mâliyye, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1987.*

HAMD, Muhammed İbrâhîm, *el-Ahtâ fî Edebi'l- Muhâdeseti ve'l-Mucâdele, Daru İbn Huzeyme li'n-Neşr, Riyad, 1416.*

HAMİDULLAH, Muhammed, *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed, Terc. Ülkü Zeynep Babacan, Beyan Yay., İstanbul, 2002.*

——, *Aziz Kur'ân, Terc. Abdülaziz Hatip, Mahmut Kanık, Beyan Yay. İstanbul, 2000.*

——, *İslâm Anayasa Hukuku, Beyan Yay., İstanbul, 1995.*

——, *İslâm'da Devlet İdaresi, Nur Yay., Ankara, 1979.*

——, *İslâmiyet ve Hıristiyanlık, Beyan Yay., İstanbul, 2007*

——, *İslâm Peygamberi, Terc. Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul, 1995.*

——, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi: Özellikleri, Tedvini, Türkçe ve Batı Dillerine Yapılan Tercümeleri, Terc. Salih Tuğ, M.Ü.İ.F. Yay., İstanbul, 2002.*

——, *Mecmûatu'l-Vesâikı's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 2001.*

HANÇERLİOĞLU, Orhan, *İslâm İnançları Sözlüğü, Remzi Yay., İstanbul, 1984.*

HANKS, Patrick, *Encyclopedic World Dictionary, Beyrut, 1974.*

el-HARÂİTÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Sehl es-Sâmerrî, *Mekârimu'l-Ahlâk*, Tahk. Eymen Abdulcâbir el-Buhayrî, Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kâhire, 1999.

HARMAN, Ömer Faruk, "*Dinlerarası Diyalog ve Papa Benedict*", *Polemik Değil Diyalog, Ufuk Yay., İstanbul, 2006, s. 55-65.*

el-HÂZİN, Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî, *Tefsîru'l-Hâzin, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.*

HEYKEL, Muhammed Hayr, *El-Cihâd ve'l-Kıtâl fî's-Siyâseti'ş-Şer'iyye, Dâru'l-Bayârık, Beyrut, 1993.*

el-HEYSEMÎ, Ebu'l-Hasen Nureddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1967.*

el-HİNDÎ, Rahmetullâh b. Halîlurrahmân, *İzhâru'l-Hakk, el-Mektebetu'l-Arabiyye, Sayda, 1885.*

HİTTİ, Philip K., *İslâm Tarihi: Siyasi ve Kültürel, Terc. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1980.*

HOUGHTON MİFFLİN COMPANY, *The American Heritage Dictionary of the English Language, Third Edition, Boston-New York-London, 1992.*

HÖKELEKLİ, Hayati, *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, İ.F.A.V., İstanbul, 1997.*

'IMÂRA, Muhammed, *el-Garb ve'l-İslâm, Mektebetu'ş-Şurûkı'd-Devliyye Kâhire, 2004.*
——, *el-İslâm ve't-Tahaddiyâtu'l-Muâsıra, Nahdatu Mısr, Kâhire, 2005.*
——, *es-Semâhatu'l-İslâmî Hakîkatu'l-Cihâd ve'l-Kıtâl ve'l-İrhâb, Mektebetu'ş-Şurûkı'd-Devliyye, Kâhire, 2005.*
INCORPORATED, Grolier, *Encyclopedia International, New York, 1969.*
İBN ABBÂS, Ebu'l-Abbâs Abdullâh b. Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî, *Tefsîru İbn Abbâs, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut, 1991.*
İBN ABDİ'L-BERR, Ebû Ömer Cemâluddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, Tahk. Ali Muhammed Bicâvî, Dâru Nehdati Mısr, Kâhire, ts.
İBN ABDİ'S-SELÂM, Abdulazîz b. Abdisselâm es-Sülemî, *Tefsîru'l-İzz b. Abdisselâm, Tahk. Ahmed Fethi Abdurrahmân, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2008.*
İBN ÂBİDÎN, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdulazîz, *Hâşiyetu Reddi'l-Muhtâr Ale'd-Durri'l-Muhtâr, Kahraman Yay., İstanbul, 1984.*
İBN ACÎBE, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî eş-Şâzelî, *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd, Tahk. Ömer Ahmed er-Râvî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.*
İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kâsım Sikatuddîn Ali b. Hasan b. Hibetullâh, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, Tahk. Muhibbuddîn Ebû Saîd Amrevî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995.
İBN ÂŞÛR, Muhammed Tâhir b. Muhammed Tâhir Tûnisî, *İslâm İnsan ve Toplum Felsefesi, Terc. Vecdi Akyüz, Rağbet Yay., İstanbul, 2000.*
——, *İslâm Hukuk Felsefesi: Gaye Problemi, Terc. Mehmet Erdogan, Vecdi Akyüz, İz Yay., İstanbul, 1973.*
——, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1984.
İBN ATIYYE, Ebû Muhammed Abdu'l-Hak b. Gâlib el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.*
İBN BATTÂL, Ebu'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdulmelik el-Kurtubî, *Şerhu Sahîh-i Buhârî*, Tahk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm, Mektebetu'r-Ruşd, Riyad, 2000.
İBN DUREYD, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî el-Basrî, *Cemheretu'l-Luga, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.*
İBN FÂRİS, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ, *Mucmelu'l-Luğa, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1984.*
İBN HACER, Ebu'l-Fazl Şihâbu'd-Dîn Ahmed el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, Tahk. Abdulazîz b. Abdullâh b. Abdirrahmân b. Bâz, Tahk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Muhibbuddîn el-Hatîb, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.*
——, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe, Tahk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.*
İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Veliyyuddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddimetu'l-Allâme İbn Haldûn, Dâru'r-Râidi'l-Arabî, Beyrut, 1982.*
——, *Târîhu İbn Haldûn, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1979.*

İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996.*

——, *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, Tahk. Abdusselâm Muhammed Hârun, Dâru'l-Maârif, Kâhire, 1982.

——, *el-Muhallâ, Tahk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire, Dâru't-Turâs, 1064.*

——, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm, Tahk. Ahmed Muhammed Şâkir, Matbaatu'l-Âsıme, Kahire, 1183.*

İBN HİBBÂN, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *Sahîhu İbn Hibbân*, Tahk. Şuayb el-Arnaût, Muessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1984.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Tahk. Mustafa es-Sakkâ, Mektebetu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1955.

İBN HUMEYD, Sâlih b. Abdillâh, *Usûlu'l-Hivâr ve Âdâbuhû fi'l-İslâm, Dâru'l-Menâr, Cidde, 1994.*

İBN İSHÂK, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *Sîretu İbn İshâk*, Tahk. Muhammed Hamîdullâh, Hayra Hizmet Vakfı, Konya, 1981.

İBN KAYYİM EL-CEVZİYYE, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed, *Ahkâmu Ehl-i'z-Zimme, Ramada li'n-Neşr, 1997.*

——, *İgâsetu'l-Lehfân min Mesâyidi'ş-Şeytân, Tahk. Muhammed Hamîd Fıkî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1975.*

——, *Zâdu'l-Meâd fî Hedyi Hayri'l-İbâd, Matbaatu'l-Ezheriyye, Kâhire, 1325.*

——, *İ'lâmu'l-Muvakki'în an Rabbi'l-Âlemîn, Tahk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Matbaatu's-Saâde, Kahire, 1955.*

İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmâîl b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, Mektebetu'l-Maârif, Beyrut, 1981.*

——, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Tahk. Muhammed İbrâhîm Bennâ, Muhammed Ahmed Âşûr, Abdulazîz Ğânim, Kahraman Yay., İstanbul, 1984.

——, *es-Sîretu'n-Nebeviyye, Tahk. Mustafa Abdulvâhid, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1976.*

İBN KUDÂME, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed, *el-Muğnî, Mektebetu'r-Riyâdi'l-Hâdise, Riyad, ts.*

İBN KUDÂME, Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *eş-Şerhu'l-Kebîr li-İbni Kudâme*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1972.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvînî, *Sünenu İbn Mâce, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Kâhire, 1975.*

İBN MANZÛR, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mukerrem el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab, Dâru Sâdır, Beyrut, 1311.*

——, *Muhtasar-u Târîh-i Dımaşk li-İbn Asâkir*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1984.

İBN MİSKEVEYH, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb, *Tehzîbu'l-Ahlâk ve İbn Miskeveyh fi't-Terbiye, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.*

İBN RECEB, Ebu'l-Ferec Zeynuddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *Fethu'l-Bârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, Tahk. Mecdî b. Abdulhâlik Şafiî, Mektebetu'l-Gurabâi'l-Eseriyye, Medine, 1996.*

İBN RÜŞD, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî, *Bidâyetu'l-Müctehid ve Nihâyetu'l-Muktesıd*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997.

İBN SA'D, Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Dâru Sadır, Beyrut, 1968.

İBN SEYYİDİ'N-NÂS, Ebu'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed, *Uyûnu'l-Eser fî Funûni'l-Megâzi ve'ş-Şemâil ve's-Siyer, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.*

İBN SÎNÂ, Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali el-Belhî, *Kitâbu'l-Cedel, Mısır, 1037.*

İBN TEYMİYYE, Ebu'l-Abbâs Takıyyuddîn Ahmed b. Abdulhalîm, *Mecmûu Fetâvâ*, Cem' ve Tertîb Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Âsımî en-Necdî, Dâru Âlemi'l-Kutub, Riyad, 1991.

İBN ZENCEVEYH, Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Ezdî, *Kitâbu'l-Emvâl, Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyad, 1986.*

İBNU'L-ADÎM, Ebu'l-Kâsım Kemâluddîn Ömer b. Ahmed, tahk. Süheyl Zekkar, *Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb*, Beyrut, Dâru'l-Fikr.

İBNU'L-ARABÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Tahk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.

İBNU'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1987.

——, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem, Dâru Sâdır, Beyrut, 1358.*

İBNU'L-ESÎR, Ebu'l-Hasen 'İzzu'd-Dîn Ali b. Muhammed b. Abdulkerîm b. Abdulvâhid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Târih, Dâru Beyrut, 1992.*

——, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe, Tahk. Muhammed İbrâhîm Bennâ Muhammed Ahmed Âşûr, Mahmûd Abdulvehhâb Fayed, Dâru'ş-Şa'b, Kâhire, 1970.*

İBNU'L-ESÎR, Ebu's-Saâde Mecduddîn Mubârek b. Muhammed, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, Tahk. Tâhir Ahmed Zâvî, Mahmûd Muhammed Tanahî, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kâhire, 1963.

İBNU'L-HUMÂM, Kemâluddîn Muhammed b. Abdulvâhid, *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1970.

İBRAHİM HAKKI, Erzurumlu, *Mârifetnâme, sadeleştiren M. Fuad Başar, İstanbul, ts.*

İBRÂHÎM, 'İzzu'd-Dîn, "*Ba'de Erbeîne Sene mine'l-Hivâri'l-İslâmî el-Mesîhî*", *el-Müslimu'l-Muâsır, Kuveyt, 2003, C. 27, S. 107, s. 27-49.*

el-İSFAHÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân, Dâru'ş-Şâmiyye, Beyrut, 2002.*

İZUTSU, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan, Terc. Süleyman Ateş, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1975.*

KABAAĞAÇ, Sina-ALOVA, Erdal, *Latince-Türkçe Sözlük, Sosyal Yay., İstanbul, 1995.*

KAHRAMAN, Ahmet, *Mukayeseli Dinler Tarihi, Marifet Yay., İstanbul, 1999.*

KAMİL, Kadir, *İslâm Hümanizmi, Terc. Cemal Arzu, Kalem Yay., İstanbul, 1972.*

KANAR, Mehmet, *Farsça Türkçe Sözlük, Deniz Yay., İstanbul, 2000.*

el-KARADÂVÎ, Yusuf, *Fıkhu'z-Zekât, Dâru'l-İrşâd, Beyrut, 1969.*
——, *el-Helâl ve'l-Harâm fi'l-İslâm, İttihâdu'l-İslâmî el-Âlemî, 1978.*
——, *"el-Hıvâru'l-İslâmî el-Mesîhî", el-Müslimu'l-Muâsır, Kuveyt, 1997-1998, C. 22, S.86. s. 143-166.*
——, *Gayru'l-Müslimîn fi'l-Müctemai'l-İslâmî, 5. bs. Muessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1992.*
——, *"Ehl-i Kitap'la Diyalog ve Bayramlaşma", Diyaloğun Dinî ve Tarihî Temelleri, Yeni Ümit Kitaplığı, Işık Yay., İzmir, 2006, s. 187-198.*
el-KARÂFÎ, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahîm, *el-Furûk Envâru'l-Burûk fi Envâi'l-Furûk, Tahk. Halîl Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.*
——, *el-Ecvibetu'l-Fâhire ani'l-Es'ileti'l-Fâcire, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.*
KARAMAN, Fikret, "*Dinlerarası Diyalog" md., Dinî Kavramlar Sözlüğü, D.İ.B., Ankara, 2006.*
KARAMAN, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku, İz Yay., İstanbul, 2001.*
——, *Diyalog ve Kurtuluş Tartışmaları, Mavi Ufuklar Yay., İstanbul, 2011.*
——, *Hayatımızdaki İslâm, İz Yay., İstanbul, 2003.*
——, *"Hayreddin Karaman ile Diyalog Üzerine", Diyaloğun Dinî ve Tarihî Temelleri, Işık Yay., İzmir, 2006, s. 43-58.*
KARAMAN, Hayreddin, ÇAĞRICI, Mustafa, DÖNMEZ, İbrahim Kafi, GÜMÜŞ, Sadrettin, *Kur'ân Yolu: Türkçe Meal ve Tefsîr*, D.İ.B., Ankara, 2003.
KARLIĞA, Bekir, "*Hoşgörünün Dinî ve Entellektüel Temelleri", Osmanlı'da Hoşgörü-Birlikte Yaşama Sanatı, haz. Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfi, İstanbul, 2000, s. 99-110.*
el-KÂSÂNİ, Ebû Bekr Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed el-Hanefî, *Bedâiu's-San'âi' fî Tertîbi'ş-Şerâi'*, Matbaatu'l-Cemâliyyeti'l-Âmire, Kâhire, 1910.
el-KÂSIMÎ, Muhammed Cemâluddîn, *Mehâsinu't-Te'vîl, tahk. Muhammed Fuâd Abdulbâki, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1978.*
el-KATTÂN, İbrahîm, *Teysîru't-Tefsîr, Umman, 1982.*
KAYA, Osman, *Kur'ân'a Göre Dinlerarası Diyalog, İlâhiyât, İstanbul, 2005.*
KAYA, Remzi, *Kur'ân'da Dostluk İlişkileri, Ayışığı Yay., İstanbul, 2000.*
——, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Ehl-i Kitap ve İslâm, Altınkalem Yay., Ankara, 1994.*
KEFTÂRÛ, Salahu'd-Din Ahmed, *Menhecu'l-Hıvâr fi'r-Ru'yeti'l-İslâmiyye, Kuteybe, Suriye, 2009.*
el-KELBÎ, Ebu'l-Munzir İbnu's-Sâib Hişâm b. Muhammed b. Sâib, *Putlar Kitabı: Kitâbu'l-Esnâm, Terc. Beyza Düşüngen, A.Ü.İ.F., Ankara, 1969.*
KESKİN, Hasan, *Kur'ân'da Fitne Kavramı, Rağbet Yay., İstanbul, 2003.*
KESLER, M. Fatih, *Kur'ân'da Yahudiler ve Hıristiyanlar, T.D.V.Y., Ankara, 1993.*
——, *Kur'ân-ı Kerîm'in Evrenselliği*, Van, 1996.
el-KETTÂNÎ, Muhammed Abdu'l-Hay, *et-Terâtîbu'l-İdâriyye*, Beyrut,
KHADDURI, Majid, *War And Peace In The Law Of Islam, The Johns Hopkins University, Baltimore, 1955.*

KILIÇ, Sadık, "*Medeniyetler Çokluğu Var Oluş Zenginliğimizdir*", *A.Ü.İ.F.D.*, *Erzurum*, *2006*, *S. 26*, *s. 1-9.*

KIRCA, Celal, *Kur'ân ve İnsan*, *Marifet Yay.*, *İstanbul*, *1996.*

——, *Kur'ân ve Bilim*, *Marifet Yay.*, *İstanbul*, *1996.*

——, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler*, *Tuğra Yay.*, *İstanbul*, *ts.*

——, *"Kitab" md.*, *İslâmî Kavramlar*, *Sema Yazar Gençlik Vakfi*, *Ankara*, *1997.*

KİRAZ, Celil, *"Kur'ân'da Ahlak İlkeleri Tevrat, Zebur ve İncil'le Mukâyeseli Bir Çalışma*, *Emin Yay.*, *Bursa*, *2007.*

KİRMAN, Mehmet Ali, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, *Rağbet Yay.*, *İstanbul*, *2004.*

KÖKSAL, Mustafa Asım, *İslam Tarihi*, *Şamil Yayınevi*, *İstanbul.*

KÖSE, Saffet, *"Din Özgürlüğünün Sağlanmasının Barışa Katkısı"*, *Dinin Dünya Barışına Katkısı*, *T.D.V.Y.*, *Ankara*, *2006*, *s. 270-310.*

KÖYLÜ, Mustafa, Çağdaş *Batı ve İslâm Düşüncesinde Dinlerarası Diyalog*, *İnsan Yay.*, *İstanbul*, *2001.*

KURUCAN, Ahmet, *Niçin Diyalog*, *Işık Yay.*, *İstanbul*, *2006.*

el-KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, tsh. Ahmed Abdulalîm Berdûnî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kâhire, 1967.

KUTUB, Muhammed, *İslâm İnancı*, *Terc. Nureddin Yıldız*, *Risale Yay.*, *İstanbul*, *2005.*

KUTUB, Seyyid, *Cihan Sulhu ve İslâm*, *Terc. Bekir Sadak*, *Cağaloğlu Yay.*, *İstanbul*, *ts.*

——, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, *Dâru'ş-Şuruk*, *Beyrut*, *1985.*

MACİT, Nadim, *Kur'ân'ın İnsan Biçimci Dili*, *Beyan Yay.*, *İstanbul*, *1996.*

MALİK B. ENES, Ebû Abdillâh el-Asbahî el-Himyerî, *Muvattau'l-İmâm Mâlik*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

MARCHANT, J. R. V.-Charles Joseph F., *Cassell's Latin-English English-Latin Dictionary*, *Cassell and Company*, *London*, *1952.*

el-MAT'ANÎ el-ENSÂRÎ, Abdulazîm b. İbrâhîm, *Semâhatu'l-İslâm*, *Mektebetu Vehbe*, *Kâhire*, *1993.*

el-MÂTURÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlâtu'l-Kur'ân*, Tahk. Ahmed Vanlıoğlu, Mizan Yayınevi, İstanbul, 2005.

el-MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, *Edebu'd-Dunyâ ve'd-Dîn*, *Tahk. Mustafâ Sakka*, *Dâru İhyâi'l-Ulûm*, *Beyrut*, *1988.*

——, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.

——, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-Vilâyatu'd-Dîniyye*, *Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, *Beyrut*, *1985.*

el-MERĞÎNÂNÎ, Ebu'l-Hasan Burhânuddîn Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî*, *Kahraman Yay.*, *İstanbul*, *1986.*

el-MERÂĞÎ, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Merâgî*, *Mustafâ el-Bâbî el-Halebî*, *5. Baskı*, *Kâhire*, *1974.*

MEVCAN, Abdullah b. Hüseyin, *el-Hivâr fi'l- İslâm, Merkezu'l-Kevn, Mekke, 2006.*

el-MEVSÛATU'L-FIKHIYYE, Vizâretu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt.

el-MEVDÛDÎ, Seyyid Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân, ed. Ali Bulaç, Terc. Heyet, İnsan Yay., İstanbul, 1986.*

MOLLA HÜSREV, Hüsrev Mehmed Efendi, *Dureru'l-Hukkâm fî Şerhi Gureri'l-Ahkâm, Fazilet Neşriyat, İstanbul, 1978.*

MUALLİM, Ömer Naci, *Lugat-ı Naci, Asır Matbaası, İstanbul, 1893.*

el-MÛHÎ, Abdurrezzâk Rahîm Sılâl, *el-İbâdât fi'l-Edyâni's-Semâvîyye, el-Evâil, Dımaşk, 2001.*

MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN, Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, Kâhire, 1979.

MUBÂREKFÛRÎ, Ebu'l-Alâ' Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm, *Tuhfetu'l-Ahvezî Şerhu Câmii't-Tirmizî, nşr. Abdurrahmân Muhammed Osmân, Matbaatu'l-Medenî, Kâhire, 1964.*

el-MUNÂVÎ, Zeynuddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâci'l-Arifîn b. Ali, *Feyzu'l-Kadîr Şerhi'l-Câmii's-Sagîr, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1938.*

el-MUTTAKÎ, Alâuddîn Ali b. Abdulmelik el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.*

MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî Müslim b. el-Haccâc, *Sahîh-u Müslim, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul, ts.*

NASR, Seyyid Hüseyin, *Genç Müslümana Modern Dünya Rehberi, Terc. Şahabeddin Yalçın, İz Yay., İstanbul, 1995.*

——, *İslâm: İdealler ve Gerçekler, Terc. Ahmet Özel, İz Yay., İstanbul, 1996.*

——, *İslâm'ın Kalbi, Terc. Ahmet Demirhan, Gelenek Yay., İstanbul, 2002.*

en-NEDVÎ, Ebu'l-Hasan Ali, *Rahmet Peygamberi*, Terc. Abdülkerim Özaydın, İz Yay., İstanbul, 2004.

en-NESÂÎ, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünenu'n-Nesâî*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.

——, *es-Sünenu'l-Kubrâ, Tahk. Abdulgaffâr Süleymân Bundârî, Ebû Abdillâh Seyyid b. Kesrevî b. Hasan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1991.*

en-NESEFÎ, Ebu'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, *Tefsîru'n-Nesefî, Kahraman Yay., İstanbul, 1984.*

en-NEVEVÎ, Ebû Zekeriyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1392.*

——, *el-Mecmû' Şerhi'l-Muhezzeb, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.*

en-NÎSÂBÛRÎ, Nizâmuddîn el-A'rec Hasan b. Muhammed Nizâmuddîn, *Garâibu'l-Kur'ân ve Regâibu'l-Furkân*, Tahk. İbrâhim Atve Avad, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1962.

NURSÎ, Bediüzzaman Said, *İşârâtü'l-İ'câz, Terc. Abdülmecid Nursî, Şahdamar Yay., İstanbul, 2007.*

——, *Sözler, Şahdamar Yay., İstanbul, 2007.*

——, *Münazarât, Sadeleştiren, Abdullah Aymaz, Şahdamar Yay., İstanbul, 2006.*

OKİÇ, M. Tayyip, *İslâmiyette İlk Nüfus Sayımı, A.Ü.İ.F.D., Ankara, 1958-1959, C. 7, s. 11-20.*

ORTAYLI, İlber, "*Tolerans ve Tesamuh*", *Osmanlı'da Hoşgörü-Birlikte Yaşama Sanatı, haz. Mustafa Armağan, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfi, İstanbul, 2000, s. 19-26.*

OKUYAN, Mehmet-ÖZTÜRK, Mustafa, "*Kur'ân Verilerine Göre 'Öteki'nin Konumu*", *İslâm ve Öteki, Kaknüs Yay., İstanbul, 2001, s. 163-216.*

OKUMUŞ, Mesut, *Kur'ân'ın Kronolojik Okunuşu. Araştırma Yay., Ankara, 2009.*

ÖKTEM, Niyazi, *Diyalog Yazıları: Dinlerarası Diyalog ve Hoşgörü, Timaş Yay., İstanbul, 2001.*

ÖNKAL, Ahmet, *Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu, Esra Yay., İstanbul, 1999.*

ÖZEL, Ahmet, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri, T.D.V.Y., Ankara, 1996.*

ÖZEN, Adem, *Yahudilikte İbadet, Ayışığıkitapları, İstanbul, 2001.*

ÖZÖN, Mustafa Nihat, *Türkçe-Yabancı Kelimeler Sözlüğü, İstanbul, 1962.*

ÖZTÜRK, Levent, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar: Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar, İz Yay., İstanbul, 1998.*

ÖZTÜRK, Mustafa, "*İslâm Tefsîr Geleneğinde Ehl-i Kitap'la İlgili Bazı Telakkilerin Epistemik Değeri*", *Kur'ân'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı, K.İ.D., Konya, 2007, s. 24-50.*

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, "*İnsan-Allah Diyaloğu*", *I. Kur'ân Sempozyumu, Bilgi Vakfi, İstanbul, 1994, s. 355-361.*

PAÇACI, İbrahim, *"Hilafet" md., Dinî Kavramlar Sözlüğü, D.İ.B., Ankara, 2006.*

PAÇACI, Mehmet, *Kutsal Kitaplarda Ölümötesi, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001.*

——, *"Kur'ân-ı Kerîm Işığında Vahiy Geleneğine –Kitab-ı Mukaddes Bağlamında- Bir Bakış", İslâm Araştırmaları Dergisi, 1991, C. V, S. 3, s. 175-193.*

er-RÂZÎ, Ebû Abdillâh Fahruddîn Muhammed b. Ömer, et-*Tefsîru'l-Kebîr: Mefâtîhu'l-Gayb, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.*

——, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh, Tahk. Tâhâ Câbir el-Alvanî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1992.*

er-RÂZÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyyâ, *Muhtâru's-Sıhâh: Mu'cemu'r-Râzî, Çağrı Yay., İstanbul, 1987.*

er-REMLÎ, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-Ensârî, *Nihâyetu'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1984.*

REŞÎD RIZÂ, Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm: Tefsîru'l-Menâr*, Kâhire, 1947.

es-SABBÂĞ, Muhammed b. Lutfî, *Lemehât fî Ulûmi'l-Kur'ân, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1990.*

SÂBIK, Seyyid, *Fıkhu's-Sünne, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1985.*

es-SA'DÎ, Abdurrahmân b. Nâsır, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*, Tahk. Muhammed Zehrî en-Neccâr, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1995.

——, *el-Kavâidu'l-Hısân li-Tefsîri'l-Kur'ân, Mektebetu'l-Maârif, Riyad, 1980.*

SAHNÛN, Abdusselâm b. Saîd et-Tenûhî, *el-Mudevvenetu'l-Kubrâ*, Dâru Sadır, Beyrut, 1905.

es-SA'LEBÎ, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî, *el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân: Tefsîru's-Sa'lebi, Tahk. Ebû Abdillâh Seyyid b. Kesrevî b. Hasan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.*

SÂLİH, Subhi, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1986.*

SAMİ, Şemseddin, *Kâmûs-i Türkî, Terc. Ahmed Cevdet, İkdâm Matbaası, Dersaâdet, İstanbul, 1902.*

es-SAN'ÂNÎ, Ebû İbrâhîm İzzuddîn Muhammed b. İsmâîl el-Emîr, *Sübülü's-Selâm Şerhi Bulûği'l-Merâm min Cem'i Edilleti'l-Ahkâm, Tahk. Fevvâz Ahmed Zümerlî, İbrâhîm Muhammed Cemel, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1991.*

SARAÇ, Tahsin, *Büyük Fransızca Türkçe Sözlük, Adam Yay., İstanbul, 1985.*

SARIÇAM, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, D.İ.B., Ankara, 2007.*

SARIKÇIOĞLU, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta, 2002.*

——, *"İslâm Dışı Dinlerde Kur'ân'ın Temel Yaklaşımı ve İbrahimî Din Ölçüsü", Dinler Tarihi Araştırmaları IV, 2004, s. 35-40.*

es-SEÂLİBÎ, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf el-Cezâirî, *Tefsîru's-Seâlibî: Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân, Tahk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvez, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1997.*

es-SEMERKANDÎ, Ebu'l-Leys İmâmu'l-Hudâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed, *Tefsîru's-Semerkandî / Bahru'l-Ulûm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.*

es-SERAHSÎ, Ebû Bekr Şemsu'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, *el-Mebsût, Çağrı Yay., İstanbul, 1983.*

SEYYAR, Ali, *İnsan ve Toplum Bilimleri Terimleri, Değişim Yay., İstanbul, 2007.*

SHARPE, Eric j., *Encyclopedia of Religion, Second Edition, the United States of America, 2005.*

SIRRIM, Veli, *Dünya Barışı ve İslâm, Işık Yay., İzmir, 1997.*

es-SİBÂÎ, Mustafa, *Min Revâi'i Hadârâtinâ, Beyrut, ts.*

SİMPSON, D.P., *Cassell's New Latin-English English-Latin Dictionary, Cassell London, 1977.*

es-SÛDÎ, Necîb Ali Abdullâh, *Muhâverâtu'l-Enbiyâ li-Akvâmihim fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Vizâretu's-Sekâfe ve's-Siyâha, San'â, 2004.

SUYÛTÎ, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1983.*

——, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fî Kavâidi ve Furûi Fıkhi'ş-Şâfiiyyi, Dâr'ul- Kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 1403.*

es-SÜHEYLÎ, Abdurrahmân, *er-Ravdu'l-Unuf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li-İbn Hişâm, Tahk. Abdurrahmân el-Vekîl, Dâru'n-Nasr, Kâhire, 1969/1389.*

SÜRMELİ, Mehmet, *Sahabenin Kur'ân Anlayışı, Doktara Tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara, 2003.*

eş-ŞÂFİÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, ts.
——, *el-Umm, Dâru'ş-Şa'b, Kâhire, 1968.*
——, *er-Risâle, Tahkîk Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru't-Turâs, Kâhire, 1979.*
eş-ŞÂHİD, Seyyid Muhammed, *el-Mesîhıyye ve'l-İslâm Mine'l-Civâr ile'l-Hıvâr, Dâru'l-Emîn, Kâhire, 2001.*
eş-ŞÂMÎ, Muhammed b. Yûsuf, *Sübülü'l-Hudâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-İbâd, Tahk. Abdulazîz Abdulhâlik Hilmî, Vizâretu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kâhire, 1990.*
eş-ŞEDÎD, Muhammed, *el-Cihâd fi'l-İslâm, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1985.*
eş-ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu'l-Feth Tâcuddîn Muhammed b. Abdulkerîm, *el-Milel ve'n-Nihal, Muessesetu'l-Halebî, Kâhire, 1968.*
ŞELTÛT, Mahmûd, *Min Tevcîhâti'l-İslâm, Dâru'l-Kalem, Kâhire, ts.*
ŞENGÜL, İdris, *Kur'ân Kıssaları Üzerine, Işık Yay., İzmir, 1995.*
——, *"Kur'ân Kaynaklı Hoşgörü ve Hürriyet" Diyanet İlmî Dergi, Ankara, 2007, C. 43, S. 2, s. 117-136.*
eş-ŞEVKÂNİ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî, *Fethul-Kadîr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1983.*
——, *İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkîki'l-Hakk min İlmi'l-Usûl, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1834.*
——, *Neylu'l-Evtâr Şerhi Munteka'l-Ahbâr*, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1971.
ŞİBLÎ, Mevlânâ, *Peygamberimizin Hayatı, Terc. Ahmet Karataş, Timaş Yay., İstanbul, 2002.*
eş-ŞİRBÎNİ, Şemsuddîn Hatîb Muhammed b. Ahmed eş-Şafiî, *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Meâni Elfâzi'l-Minhac*, Dâru'l-Fikr, ts.
et-TABÂTABÂÎ, Muhammed Hüseyin, *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân, Muessesetu'l-A'lemî li'l-Matbu', Beyrut, 1973.*
et-TABERÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, tahk. Hamdî Abdulmecîd Selefî, Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1986.
et-TABERÎ, Ebû Ca'fer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd, *Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1984,*
——, *Târîhu't-Taberî Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
TÂCÂ, Vahîd, *el-Hitâbu'l-İslâmiyyu'l-Muâsır, Fussılet, Haleb, 2000.*
et-TAFTÂZÂNÎ, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu'l-Makâsıd, Matbaa-i Âmire, Beyrut, 1989.*
et-TAHÂVÎ, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâmet el-Ezdî, *Şerhu Muşkili'l-Âsâr*, Tahk. Şuayb el-Arnaût, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1994.
et-TANTÂVÎ, Muhammed Seyyid, *Edebu'l-Hıvâr fi'l-İslâm*, Nehdatu Mısr, Kâhire, 2002.
——, *et-Tefsîru'l-Vasît li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Maârif, Kâhire,1992.

TEZCAN, Mahmut, *"Türk Kültüründe Hoşgörü", Uluslararası Hoşgörü Kongresi Bildirileri, Bilimsel ve Kültürel Araştırmalar Vakfı, Antalya, 1995.*

et-TİRMİZÎ, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre es-Sülemî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Tahk. Ahmed Muhammed Şâkir, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1975.

et-TUVEYCÎRÎ, Abdulazîz b. Osman, *el-Hıvâr min Ecli't-Teâyuş, Dâru'ş-Şurûk, Kâhire, 1999.*

TÜRK, Nurdoğan, *Kur'ân'da Kitap Kavramı, Doktora Tezi, S.Ü.S.B.E., Sakarya, 2001.*

TÜMER, Günay, - KÜCÜK, Abdurrahman, *Dinler Tarihi, Ocak Yay., Ankara, 1993.*

UHENÂ, İdris, *Üslûbu'l-Hıvâr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Vizâretu'l-Evkâf Yay., Mağrib, 2005.*

ULUTÜRK, Veli, *Kur'ân'da Ehl-i Kitap, İnsan Yay., İstanbul, 1996.*

UYANIK, Mevlüt, *İslâm'ın İnanç İlkeleri, Esin Yay., Ankara, 1997.*

ÜNAL, Ali, "Gerçekler ve İtirazlar Arasında Hoşgörü ve Diyalog", *Diyaloğun Dinî ve Tarihî Temelleri, Işık Yay., İzmir, 2006, s. 171-185.*

el-VAHİDÎ, Muhammed en-Nîsâbûrî, *Esbâbu'n-Nuzûl, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, 1959.*

el-VÂKIDÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî, *el-Megâzî*, Tahk. Marsden Jones, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1966.

VEFİK PAŞA, Ahmet, *Lehçe-i Osmanî, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1306.*

VEHBİ EFENDİ, Mehmed, *Hulâsatu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1967.

WATT, William Montgomery, *Hz. Muhammed Mekke'de, Terc. Mehmet Rami Ayas, Azmi Yüksel, A.Ü.İ.F., Ankara, 1986.*

WEHR, Hans, *A Dictionary of Modern Written Arabic: Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Muasıra, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1961.*

el-YA'KUBÎ, Vâzıh Ahmed b. İshâk b. Ca'fer, *Târîhu'l-Ya'kubî, Dâru Sadır, Beyrut, ts.*

YAMAN, Ahmet, *İslâm Hukukunda Uluslararası İlişkiler, Fecr Yay., Ankara, 1998.*

YAVUZ, Yusuf Şevki, *Kur'ân-ı Kerîm'de Tefekkür ve Tartışma Metodu, İlim ve Kültür Yay., Bursa, 1983.*

YAVUZ, Yunus Vehbi, *İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü, Sahaflar Kitap Sarayı, İstanbul, t.s.*

——, *İslâm'da Zekât Müessesesi, Türdav, İstanbul, 1975.*

YEPREM, M. Saim, *"İlahî Dinlerin Gayesi", Dinin Dünya Barışına Katkısı, T.D.V.Y., Ankara, 2006, s. 23-29.*

YILDIRIM, Celal, *Asrın Kur'ân Tefsîri İlmin Işığında, İzmir, Anadolu Yay., 1991.*

YILDIRIM, Suat, *"Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Ehl-i Kitap'la Diyalog", Diyaloğun Dinî ve Tarihî Temelleri, Işık Yay., İstanbul, 2006, s. 59-76.*

——, *Kur'ân'da Ulûhiyet, Kayıhan Yay., İstanbul, 1987.*

——, *"Kiliseyi İslâm ile Diyalog İstemeye Sevk Eden Sebepler", Asrımızda Hıristiyan Müslüman Münasebetleri, Ensar Yay., İstanbul, 2005. s. 17-47.*

YİTİK, Ali İhsan, "*Dinlerarası Diyalog ve Dünya Barışı*", *Dinin Dünya Barışına Katkısı, T.D.V.Y., Ankara, 2006, s. 60-66.*

ZAKZÛK, Mahmûd Hamdî, *el-İslâm ve'l-Garb, Mektebetu'ş-Şurûkı'd-Devliyye, Kâhire, 2005.*

——, *el-İslâm ve Kadâya'l-Hıvâr, Mektebetu'ş-Şurûkı'd-Devliyye, Kâhire, 2004.*

——, "*et-Tesâmuh fi'l-İslâm*", *et-Tesâmuh fi'l-Fikri'l-İslâmî, Ed. Ca'fer Abdusselâm, Râbitatu'l-Câmiâti'l-İslâmiyye, Kâhire, 2005, S. 13, s. 9-18.*

ez-ZEBÎDÎ, Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1975.*

ez-ZEBÎDÎ, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdullatîf, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, Mütercimi ve Şârihi Kamil Miras, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, ts.*

ez-ZEHEBÎ, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm: el-Megâzî, Tahk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1990.*

——, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Tahk. Şuayb el-Arnaût, Hüseyin Esed, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1985.

ez-ZEMAHŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an Hakâikı't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1983.*

——, *Esâsu'l-Belâğa*, Tahk. Mezîd Nâim - Şevkî Maarrî, Mektebetu Lübnân, Beyrut, 1998.

ez-ZERKEŞÎ, Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1392.*

ZEYDÂN, Abdu'l-Kerîm, *Ahkâmu'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'menîn fî Dâri'l-İslâm, Mektebetu'l-Kudüs, Bağdat, 1982.*

ez-ZEYLAÎ, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed, *Nasbu'r-Râye li-Ehâdîsi'l-Hidâye*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Beyrut, 1973.

ez-ZEYLÂÎ, Fahruddîn Osmân b. Ali b. Mihcen, *Tebyînu'l-Hakâik fî Şerhi Kenzi'd-Dekâik, el-Matbaatu'l-Kubra'l-Emîriyye, Bulak, 1313.*

ZUHAYLÎ, Vehbe, *Fert ve Topluma Kur'ân'ın Mesajı, Terc. Halil İbrahim Kutlay, Risale Yay., İstanbul, 1995.*

——, *Âsâru'l-Harb fi'l-Fıkhı'l-İslâmî, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1983.*

——, *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-Akîde ve'ş-Şerîa ve'l-Minhâc, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1991.*